Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет
імені Лесі Українки

О. А. Івашко

Теорія фінансів

Навчальний посібник

Луцьк
2021

УДК 336.01(075)
І-24

Затверджено до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 29 травня 2019 р.)

Рецензенти:

Кириленко О. П. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Тернопільського національного економічного університету;

Крупка М. І. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка.

Івашко О. А.
І-24 Теорія фінансів : навч. посіб. [вид. 2-ге; доп. і переробл.] / Олена Анатоліївна Івашко – К. : 7БЦ, 2021. – 408 с.

ISBN 978-617-549-066-2

У навчальному посібнику розкрито теорію фінансів. Розглянуто сутність фінансів, їх функції та роль у системі розподільчих відносин, подано характеристику окремих сфер і ланок фінансової системи, основ реалізації фінансової політики та механізму, змісту і призначення державних фінансів, фінансів підприємств і домогосподарств, місцевих та міжнародних фінансів, фінансового й страхового ринків; визначено засади організації фінансів зарубіжних країн та ін.

Для студентів усіх економічних спеціальностей, а також для всіх, хто бажає поглибити свої знання з найважливіших проблем фінансової науки.

Книгу видано Міжнародним фондом соціальної адаптації за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Королівства Норвегія для поширення серед учасників проєкту «Норвегія–Україна. Професійна адаптація. Інтеграція в державну систему» (NUPASS).

УДК 336.01(075)

ISBN 978-617-549-066-2

© Івашко О. А., 2021
© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП 6

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ 8
1.1. Сутність та необхідність фінансів 8
1.2. Функції фінансів 11
1.3. Склад та структура фінансових ресурсів 15
1.4. Фінансові резерви: сутність та призначення 16
1.5. Фінансова система 19
ТЕМА 2. ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ 27
2.1. Генезис фінансів як економічної категорії 27
2.2. Історичні аспекти розвитку фінансів 29
ТЕМА 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ 34
3.1. Генезис науки про фінанси 34
3.2. Сутність та інструментарій фінансової науки. 36
3.3. Історія розвитку фінансової науки в Україні та світі 38
ТЕМА 4. ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА 45
4.1. Фінансова політика: сутність, види, принципи реалізації 45
4.2. Фінансовий механізм як складова частина господарського механізму 48
4.3. Фінансовий контроль та його організація в Україні 56
4.4. Поняття фінансового права 61
ТЕМА 5. ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА 66
5.1. Податки: сутність, функції та види 66
5.2. Податкова система України 74
5.3. Податкова політика України 75
ТЕМА 6. БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА 82
6.1. Сутність, роль та функції бюджету держави 82
6.2. Бюджетний устрій та бюджетна система. 86
6.3. Економічна сутність та склад доходів бюджету 88
6.4. Сутність та класифікація видатків бюджету 91
6.5. Бюджетні права та бюджетна ініціатива 93
6.6. Особливості бюджетного процесу в Україні 96
ТЕМА 7. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ 104
7.1. Бюджетний дефіцит: сутність та причини виникнення 104
7.2. Методи фінансування бюджетного дефіциту 107
7.3. Управління бюджетним дефіцитом 109
ТЕМА 8. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ ТА ДЕРЖАВНИЙ БОРГ 115
8.1. Державний кредит: сутність та особливості використання 115
8.2. Форми державного кредиту 118
8.3. Державний борг: сутність, види та обслуговування 128
ТЕМА 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. ФІНАНСОВА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ 134
9.1. Сутність та роль місцевих фінансів 134
9.2. Місцеві бюджети в бюджетній системі України 137
9.3. Міжбюджетні відносини. Фінансова децентралізація 142

ТЕМА 10. СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ 153
10.1. Сутність та класифікація соціальних позабюджетних фондів 153
10.2. Пенсійний фонд України: джерела фінансування та напрямки використання коштів 155
10.3. Фінансові аспекти діяльності Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування 160
10.4. Джерела формування та напрямки використання фінансових ресурсів Фонду соціального страхування України на випадок безробіття 164
10.5. Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування 168
ТЕМА 11. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ 172
11.1. Поняття суб'єкта господарювання та його класифікація. Державне регулювання підприємницької діяльності 172
11.2. Фінанси підприємств: сутність та функції 177
11.3. Фінансові ресурси підприємств: особливості формування, розподілу та використання 180
11.4. Особливості фінансів установ соціальної сфери 182
11.5. Фінанси громадських організацій та доброчинних фондів 188
ТЕМА 12. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ 192
12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин 192
12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств 197
12.3. Формування доходів домогосподарств 199
12.4. Витрати домогосподарств та напрями їх здійснення 202
ТЕМА 13. СТРАХУВАННЯ. СТРАХОВИЙ РИНОК 209
13.1. Необхідність страхового захисту та його форми 209
13.2. Сутність страхування та його специфічні ознаки та види. Принципи та функції страхування 214
13.3. Страховий ринок та особливості його становлення в Україні 229
13.4. Сутність фінансів страховика та особливості їх організації 233
ТЕМА 14. ФІНАНСОВИЙ РИНОК 237
14.1. Поняття фінансового ринку та його функції 237
14.2. Структура фінансового ринку 239
14.3. Характеристика фінансових інструментів 244
ТЕМА 15. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ 247
15.1. Сутність, завдання та принципи фінансового менеджменту 247
15.2. Функції фінансового менеджменту 249
15.3. Складові фінансового менеджменту 253
ТЕМА 16. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ 257
16.1. Сутність, функції та призначення міжнародних фінансів 257
16.2. Складові світового фінансового ринку та їх характеристика 260
16.3. Міжнародні фінансові організації та інституції 267

ТЕМА 17. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ 277
17.1. Фінансова безпека держави в системі економічної безпеки 277
17.2. Зовнішні та внутрішні загрози фінансової безпеки держави 282
17.3. Індикатори фінансової безпеки держави 284
ТЕМА 18. ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ 286
18.1 Основні аспекти фінансової системи Сполучених Штатів Америки 286
18.2. Фінансова система Японії та особливості її функціонування 292
18.3. Фінансова система Великої Британії 297
18.4. Основні положення структури фінансової системи Франції 301
18.5. Особливості функціонування фінансової системи Німеччини 306
18.6. Основи функціонування фінансових систем Скандинавських країн 309
ТЕМА 19. ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 316
19.1. Європейська економічна інтеграція: етапи розвитку та коригування пріоритетів фінансової політики 316
19.2. Інституційна структура Європейського Союзу в контексті формування єдиної фінансової політики 323
19.3. Організація фінансів Європейського 332
19.4. Особливості формування бюджету та бюджетний процес Європейського Союзу 332
19.5. Гармонізація податкових систем країн-членів Євросоюзу 339

ТИПОВІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ 345

ЛІТЕРАТУРА 364

ГЛОСАРІЙ 368

ВСТУП

Фінанси – наука, що знаходиться на стику економіки з політикою, вивчаючи доходи і видатки державних органів влади та їх взаємну відповідність. Відповідність не обов'язково зводиться до рівності, а до такого арифметичного співвідношення, яке за даних умов найбільш прийнятне

Х'юго Дальтон

Фінанси є важливою інституційною складовою економічної інфраструктури суспільства. Неможливо собі уявити забезпечення життєдіяльності людини, функціонування підприємств, реалізацію функцій держави без фінансів. Фінансові відносини охоплюють усіх та кожного, а тому фінансові проблеми завжди привертають увагу всього суспільства. Водночас ці проблеми мають різне наповнення для звичайних громадян і держави. Якщо кожного громадянина цікавить насамперед його власний добробут та фінансовий стан, то держава повинна забезпечувати узгодженість та збалансованість інтересів суспільства в цілому. Саме тому важливою є фінансова політика, яка спрямовується на вирішення конкретних тактичних завдань і досягнення певних стратегічних цілей.

Зміни в економічній системі України, зростання ролі і ускладнення функцій фінансів ставлять нові вимоги до підготовки висококваліфікованих фахівців, які матимуть масштабний світогляд, здатність об'єктивно оцінювати економічні процеси, і застосовувати творчий підхід до вирішення актуальних проблем розбудови фінансової системи і забезпечення фінансової стабільності в країні.

Курс «Фінанси» є нормативною дисципліною за навчальними планами економічних спеціальностей. Дана дисципліна передбачає вивчення сутності та функції фінансів, їх ролі в розподільчих процесах, що відбуваються в економічній системі держави, засад фінансової політики держави, ланок фінансової системи держави та їх взаємодії.

У навчальному посібнику розкривається теорія фінансів, розрахована на 300 навчальних годин (10 кредитів ESTC). Зміст посібника відповідає типовій програмі навчальної дисципліни «Фінанси» для студентів напряму підготовки 072 «Фінанси, банківська справа та страхування».

Навчальний посібник має на меті сприяти більш поглибленому засвоєнню теоретичних основ фінансових відносин, які виникають на різних рівнях економічної системи. До кожної теми наведений перелік контрольних питань, що дасть змогу студенту самостійно перевірити засвоєний матеріал.

При підготовці посібника були використані законодавчі та нормативні документи, періодичні видання, статистичні дані Міністерства фінансів України та роботи провідних вітчизняних і зарубіжних вчених.

Авторка висловлює глибоку вдячність рецензентам: Кириленко О. П., доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри фінансів Тернопільського національного економічного університету; Крупці М. І., доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка.

Авторка буде вдячна за всі критичні зауваження та пропозиції щодо покращення змісту та структури посібника. Їх можна надіслати за адресою: 43000, м. Луцьк, проспект Волі, 13, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, факультет економіки та управління. E-mail: olena.ivasko@gmail.com.

ТЕМА 1
ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

1.1. Предмет вивчення науки про фінанси. Сутність та необхідність фінансів
1.2. Функції фінансів
1.3. Склад та структура фінансових ресурсів
1.4. Фінансові резерви: сутність та призначення
1.5. Фінансова система
Література [1; 2; 31; 38; 40; 44]

1.1. Сутність та необхідність фінансів

Фінанси є однією з найбільш важливих, складних та суперечливих економічних категорій. Правильне розуміння сутності цієї категорії є дуже важливим. Воно дозволяє формувати фінансову сферу та здійснювати фінансове управління адекватно до рівня розвитку національної та міжнародної економіки. Фінанси мають як видиму, так і приховану форму прояву. Видимість фінансів проявляється у потоках грошових коштів, які рухаються між суб'єктами фінансових відносин, формують фонди грошових коштів та сферу їх використання. Прихована сторона фінансів пов'язана з обмінними та розподільчими відносинами, які виникають при формуванні, розподілі та перерозподілі валового внутрішнього продукту.

Дослідженню теоретичних проблем розвитку фінансів, з'ясуванню економічної сутності фінансів присвятили свою увагу багато провідних вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів. Водночас багато аспектів теорії фінансів недостатньо висвітлені ще й на сьогодні. Це пов'язано із тим, що сфера фінансів розвивається паралельно із розвитком світової економіки. Процеси глобалізації, які охопили протягом останнього часу світову економіку, створення моделей інформаційної економіки у найбільш економічно розвинених країнах світу, неминуче привносять нові аспекти фінансових взаємовідносин, яких не спостерігалось раніше. Тому дослідження, що стосуються встановлення глибинної сутності фінансів, є і завжди будуть актуальними.

Будь-яка система господарювання, що опирається на товарно-грошовий обмін потребує певної системи економічних відносин з приводу використання грошей у сфері розподілу матеріальних та духовних благ суспільства. Такою системою і є фінанси.

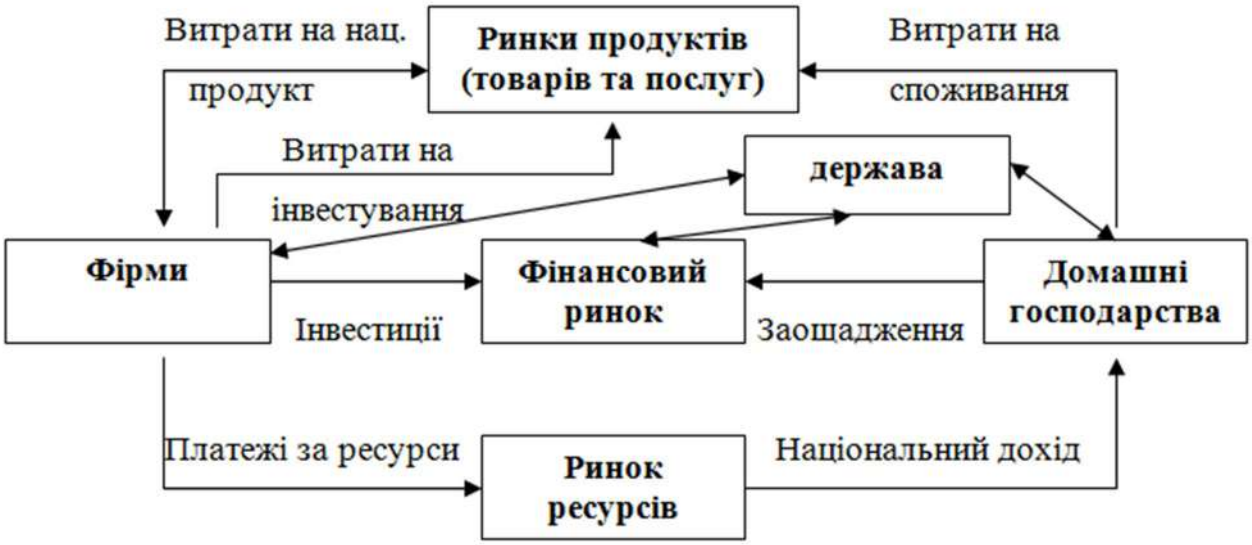

Рис. 1.1. *Потоки грошових коштів в економіці*

На рисунку 1.1 зображена модель функціонування ринкової економіки держави. Її можна зобразити у вигляді кругообороту коштів, у якому взаємодіють домогосподарства (власники ресурсів – таких, як земля, капітал, інтелектуальні ресурси, робоча сила тощо) і підприємства, фірми (виробники товарів і послуг). Домогосподарства пропонують на ресурсний ринок свої матеріальні та інтелектуальні ресурси, працю, а за продані ресурси отримують доходи у вигляді грошових коштів. Кошти надходять від підприємств, які здійснюють видатки для закупівлі необхідних для виробництва ресурсів: сировини, матеріалів, праці. Вироблену продукцію підприємства постачають на ринок товарів і послуг, а після її реалізації отримують виручку від реалізації товарів (робіт, послуг). Кошти надходять від домогосподарств, які на ринку товарів і послуг здійснюють споживчі видатки для отримання необхідних їм для життєзабезпечення товарів і послуг.

Отже, у схемі кругообороту – два кола: одне (зовнішнє) відображає рух реальних економічних ресурсів, товарів, послуг, інше (внутрішнє) відображає протилежно направлений потік коштів: виторгу та ресурсних витрат підприємств, доходів та споживчих видатків домогосподарств. Ринок ресурсів та ринок товарів, послуг можуть взаємодіяти з міжнародними ринками, тому можливі експортно-імпортні операції з відповідними відгалуженнями потоків коштів.

Наведена модель враховує і місце держави у функціонуванні національної економіки. Держава здійснює контроль і регулювання ринків, суб’єктів господарської діяльності, домогосподарств. Для забезпечення свого існування вона, через використання інструментів фіскальної і монетарної політики, здійснює бюджетний та монетарний

перерозподіл потоків коштів для формування державного бюджету і інших централізованих грошових фондів.

Таким чином, предметом фінансової науки є сукупність фінансових відносин, що виникають на різних стадіях розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту, різних рівнях економічної системи, між різними суб'єктами відносин та економічною основою яких є рух вартості у її грошовій формі.

Тому для розуміння сутності фінансів, як економічної категорії, важливо чітко розрізняти поняття «гроші» й «фінанси». Якщо гроші – це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента й товар, у якому виражається вартість усіх інших товарів, то фінанси – це економічні відносини, що здійснюються за допомогою грошей.

Отже фінанси – це не гроші, а відносини:

1) суспільні – мають місце в суспільстві;
2) економічні – пов'язані з процесом відтворення;
3) розподільчі – виникають переважно на стадії розподілу;
4) фондоутворюючі – супроводжуються утворенням і витрачанням фондів грошових коштів.

Тобто, фінанси як економічна категорія відображають відносини, пов'язані з формуванням та рухом фондів грошових коштів.

Вітчизняна теорія фінансів продовжує традиційно базуватись на єдиному комплексному підході до бачення суті фінансів. При цьому у більшості дефініцій увага акцентується не на особливостях прояву фінансів на макро- та мікрорівнях, а на таких характерних ознаках фінансів як грошовий та розподільчий характер фінансових відносин та процес формування і використання грошових фондів.

Фінанси пронизують всю економіку, а вказані їх характерні ознаки притаманні всім сферам та ланкам фінансової системи. З огляду на це, фінанси часто ототожнюють з грошовими потоками, які опосередковують рух валового внутрішнього продукту на всіх стадіях відтворювального циклу: виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Функціонування фінансів нерозривно пов'язано з такими поняттями як фінансові відносини, фінансова діяльність, фінансові ресурси, гроші.

На поверхні економічних явищ фінанси асоціюються з рухом грошових коштів, але **фінанси – це не гроші**. Проте матеріально-речовою формою фінансів завжди є фонди грошових коштів.

Залежно від рівня, на якому проходить формування фондів грошових коштів, вони поділяються на:

− централізовані, тобто ті, що створюються на рівні держави (Державний бюджет; місцеві бюджети; Пенсійний фонд; Фонд соціального

страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням; Фонд соціального страхування на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; фонди міністерств та відомств тощо);

− децентралізовані, тобто фонди підприємств та організацій (амортизаційний фонд, фонд оплати праці, фонд виплати дивідендів, резервний фонд, фонди економічного стимулювання тощо).

Об'єктивна необхідність фінансів обумовлена такими явищами:

1) наявністю суспільного поділу праці;
2) наявністю товарно-грошових відносин (фінанси не можуть існувати без грошей);
3) наявністю різних форм власності;
4) наявністю держави і необхідністю виконання нею своїх функцій;
5) дією економічних законів розвитку суспільства.

Об'єктом фінансових відносин є валовий внутрішній продукт, тобто вартість товарів і послуг, виготовлених суб'єктами економічних відносин у сфері матеріального і нематеріального виробництва за певний період часу.

Суб'єктами фінансових відносин виступають:

– держава;
– юридичні особи;
– фізичні особи.

Таким чином, під ***фінансами*** слід розуміти ***певні економічні відносини, за допомогою яких у грошовій формі, шляхом формування й використання спеціальних (централізованих і децентралізованих) цільових фондів у суспільстві здійснюються процеси розподілу й перерозподілу національного багатства, валового національного продукту й національного доходу з метою досягнення завдань соціально-економічного розвитку***.

1.2. Функції фінансів

Сутність кожної економічної категорії детально розкривається в її функціях, які характеризують суспільне призначення даної категорії. Призначенням фінансів є забезпечення діяльності та функціонування юридичних і фізичних осіб та держави. Це забезпечення здійснюється через процеси формування доходів окремих суб'єктів, які, у свою чергу, є результатом розподілу і перерозподілу створеного у суспільстві ВВП чи накопиченого національного багатства. Причому, оскільки ці

процеси опосередковуються рухом грошових потоків і відображають суперечливі відносини, вони і потребують, і створюють належні передумови для контролю за діяльністю всіх суб'єктів фінансових відносин.

Традиційно фінанси виконують дві функції:

1) розподільчу (розподільну);
2) контрольну.

Розподільча функція основна для фінансів. Її сутність полягає в тому, що фінанси є цільовим інструментом розподілу і перерозподілу ВВП та національного доходу шляхом утворення фондів грошових коштів і використання їх за цільовим призначенням. Причому фінанси виступають основним розподільним інструментом. Крім них, хоч і в значно обмежених рамках, насамперед у сфері перерозподілу, цю функцію можуть виконувати ціни. Причому перерозподіл відбувається внаслідок так званого перекосу цін, коли на товари і послуги одних галузей вони вищі від вартості, а на інші товари і послуги – нижчі. Тобто перерозподіл за допомогою цін відбувається не тому, що цінам цілеспрямовано властива така функція, а навпаки, тому, що в певних випадках вони неточно і неповно виконують функцію вимірювання вартості. На відміну від цін фінанси насамперед призначені для здійснення розподілу вартості ВВП.

Об'єктами розподілу виступають:

1) валовий внутрішній продукт, тобто вартість вироблених в суспільстві благ за певний період часу (переважно за рік);

2) національне багатство, тобто сукупність створених та нагромаджених благ, якими володіє суспільство, а також природні ресурси, залучені в економічний оборот. Національне багатство залучається у розподільчі процеси лише у виняткових випадках (війни, катастрофи, стихійні лиха тощо).

Разом з цим у процесі розподілу вартості ВВП і НД беруть участь такі суб'єкти розподільчих відносин як держава, юридичні особи та домогосподарства.

Механізм дії розподільної функції фінансів пов'язаний зі схемою розподілу ВВП. Він включає в себе декілька стадій, а саме:

1) первинний розподіл;
2) перерозподіл;
3) вторинний розподіл.

Первинний розподіл – це розподіл доданої вартості й формування *первинних доходів* суб'єктів, зайнятих у створенні ВНП. Первинними доходами на цій стадії є:

у фізичних осіб – *заробітна плата,*

у юридичних осіб – *прибуток,*

у держави – *прибуток державного сектора,* що централізується в бюджеті й надходження від державних послуг, ресурсів, угідь, а також непрямі податки.

Перерозподіл полягає у створенні й використанні централізованих фондів. За рівнем централізації вони поділяються на загальнодержавні, відомчі й корпоративні. *Загальнодержавні* включають бюджет і фонди цільового призначення. *Відомчі* – це фонди, що створюють міністерства і відомства. *Корпоративні* фонди передбачають централізацію частини доходів структурних підрозділів у корпоративних об'єднаннях.

Перерозподіл включає два етапи:

1) вилучення частини доходів у одних суб'єктів і формування централізованих фондів. На даному етапі формуються вторинні доходи суб'єктів, що створюють ці фонди;

2) використання централізованих фондів і формування доходів окремих суб'єктів. На цьому етапі можуть формуватись як первинні доходи – заробітна плата фізичних осіб, зайнятих у бюджетній сфері, які знову ж таки підлягають перерозподілу, так і вторинні доходи у вигляді різних виплат і надання безплатних послуг із централізованих фондів фізичним особам та асигнувань і виділення коштів юридичним особам.

Необхідність перерозподілу пов'язується із витратами коштів на утримання невиробничої сфери та забезпеченням держави грошовими коштами, необхідними для виконання нею своїх функцій.

Вторинний розподіл – це другий етап перерозподілу в частині формування доходів фізичних осіб, зайнятих у бюджетній сфері.

У результаті розподілу (первинного і вторинного) та перерозподілу створеної вартості в усіх власників, груп населення утворюються кінцеві доходи, з використанням яких пов'язана заключна стадія руху національного доходу і відтворювального процесу – його споживання.

Сутність *контрольної* функції полягає в тому, що фінанси – це інструмент контролю за діяльністю суб'єктів обмінно-розподільних відносин. Рух грошових потоків відображає обмін, розподіл і перерозподіл вартості і тому об'єктивно вимагає контролю. У процесі фінансових взаємовідносин різні суб'єкти контролюють один одного. Саме така підконтрольність забезпечує збереження фінансових ресурсів та формування доходів на законній основі. Установлення і здійснення фінансових взаємовідносин автоматично передбачає і взаємний контроль сторін.

У практичній діяльності контрольна функція проявляється у *фінансовому контролі.* Необхідність контролю випливає з. того, що фінансові відносини мають яскраво виражений суперечливий характер, оскільки кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше. Саме для того, щоб у процесі розподілу і перерозподілу ВВП окремі суб'єкти не привласнювали неналежну їм частку, необхідний постійний всеохоплюючий фінансовий контроль.

Фінансовий контроль – це один з найдієвіших видів контролю у суспільстві. На відміну від інших він охоплює все суспільство: кожний суб'єкт перевіряє кожного. Оскільки фінансові показники діяльності виступають результативними, то фінансовий контроль є наскрізним – він фактично охоплює всі аспекти діяльності держави, юридичних і фізичних осіб. Звідси випливають широкі повноваження органів фінансивого контролю, їх доступність до будь-яких документів і сфер діяльності. Відповідно і результати контролю підлягають повному оприлюдненню. Фінансова діяльність кожного суб'єкта має бути прозорою, що створює передумови для її законності.

Фінансовий контроль здійснюють відповідні фінансові органи, до яких в Україні належать Міністерство фінансів України, Державна фіскальна служба України, Державна казначейська служба України, Державна аудиторська служба України, Державна митна служба України та ін.

Виконуючи розподільну і контрольну функції, фінанси відіграють надзвичайно важливу роль у суспільстві, а саме:

- забезпечують розподіл ВВП і фінансові потреби юридичних і фізичних осіб та держави;
- забезпечують кругообіг фінансових ресурсів, а відтак безперервність відтворення виробництва;
- здійснюють перерозподіл первинних і вторинних доходів між галузями, регіонами, соціальними верствами населення, окремими юридичними і фізичними особами;
- впливають на інтереси суб'єктів розподільних відносин і регулюють різні напрями соціально-економічного розвитку;
- відіграють провідну роль у системі економічних методів керування економікою країни;
- утворюють систему фінансових показників, які відіграють роль індикаторів стану і розвитку економічної та соціальної сфер суспільства;
- забезпечують всеохоплюючий контроль між суб'єктами обмінно-розподільних відносин за формуванням і використанням фінансових ресурсів та доходів.

У ринковій економіці, поряд з названими функціями, виділяють ще такі функції фінансів як формування фондів грошових коштів; використання фондів грошових коштів; функція відтворення та стимулювання. Разом з тим, вказані функції мають розподільчі ознаки, а тому їх можна об'єднати в цілісну розподільчу функцію.

Таким чином фінанси є життєво важливою системою в економіці та суспільстві. Налагоджені фінансові відносини є запорукою нормальної життєдіяльності як держави в цілому так і регіонів зокрема.

1.3. Склад та структура фінансових ресурсів

В процесі розподілу валового внутрішнього продукту у держави, підприємств, організацій формуються доходи й грошові нагромадження, які є основою фінансових ресурсів. Фінансові ресурси можна розглядами з позиці макро- та мікрорівня.

На макрорівні під ***фінансовими ресурсами*** розуміють фонди грошових коштів, які створюються в процесі розподілу й використання валового внутрішнього продукту за певний період часу.

На мікрорівні ***фінансові ресурси*** визначають як акумульовані підприємством з різних джерел грошові кошти, які надходять в його обіг та призначені для покриття потреб підприємства.

*Загалом, **фінансові ресурси** являють собою сукупність доходів, надходжень, які перебувають у розпорядженні підприємств, організацій, громадян та держави і спрямовуються на задоволення суспільних потреб з метою розширеного відтворення та зростання матеріального добробуту населення.*

Фінансові ресурси держави охоплюють ресурси всіх секторів економіки: державного, підприємницького, а також приватного сектора. В розпорядженні держави знаходяться ресурси бюджетної системи, централізованих і окремих децентралізованих фондів грошових коштів, а також державних фінансових інституцій (Національного банку, державних кредитних установ тощо).

Джерелами фінансових ресурсів підприємств є статутний капітал, прибуток, амортизаційний фонд, резервний фонд тощо.

Фінансовими ресурсами домогосподарств є заробітна плата, пенсія, стипендія, соціальні виплати та допомоги, премії, виграш в лотерею, доходи від ведення підсобного госоподарства, від здачі майна в оренду, продажі обєктів рухомого і нерухомого майна та ін.

Фінансові ресурси поділяють на власні і залучені. До власних фінансових ресурсів відносять грошові кошти, отримані в ході фінансо-

во-господарської діяльності (статутний капітал, прибуток, амортизаційний фонд, інші фонди підприємства). Залучені ресурси – це грошові кошти, отримані в результаті кредитів і займів, які набувають характеру заборгованості (кредити; фінансові ресурси, вилучені шляхом випуску цінних паперів; кредиторська заборгованість).

Основні напрямами використання фінансових ресурсів держави та суб'єктів господарювання відображено на рис. 1.2.

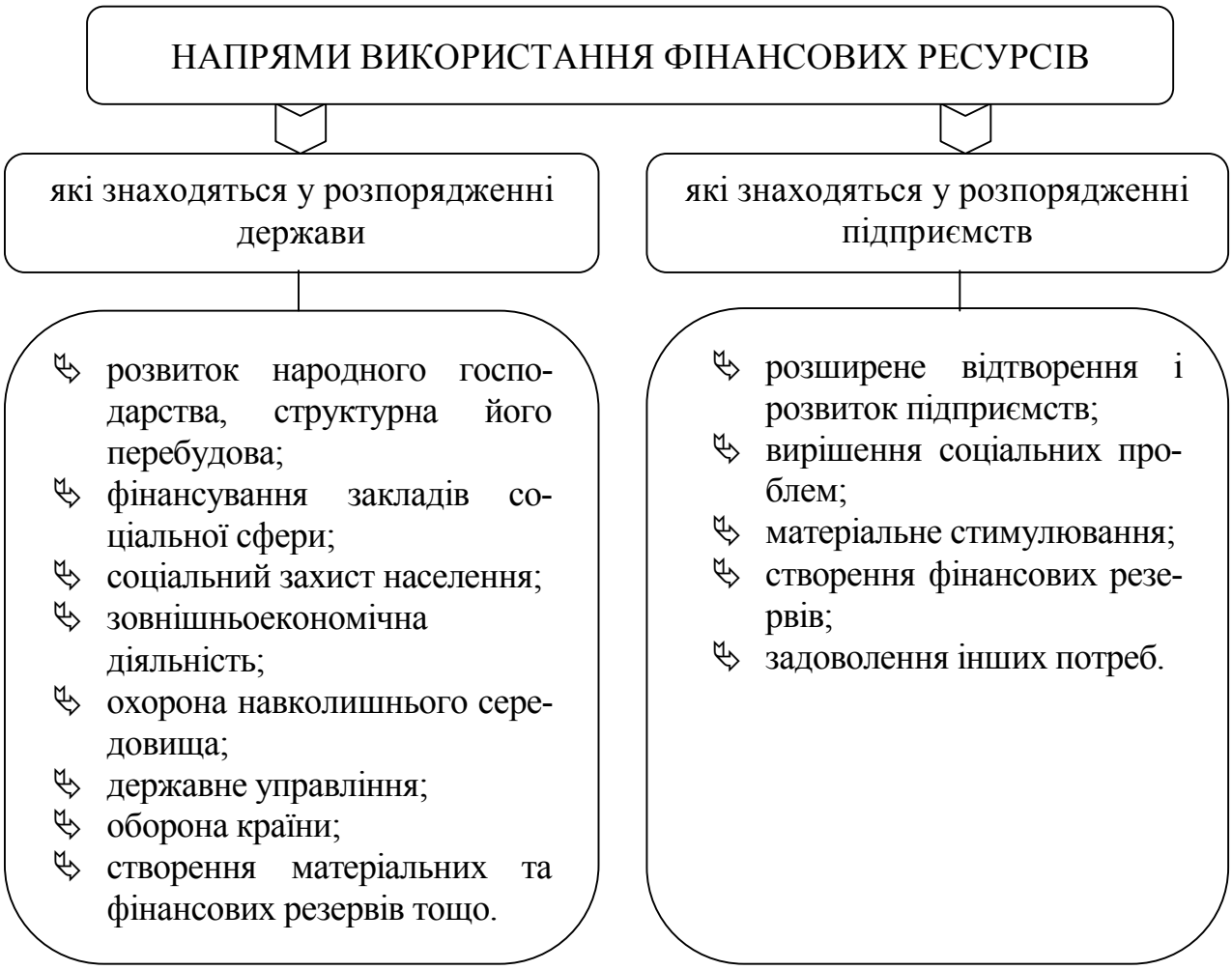

Рис. 1.2. *Основні напрями використання фінансових ресурсів держави та суб'єктів господарювання*

Фінансові ресурси домогосподарств використовуються на споживання та зощадження.

Отже, фінансові ресурси відображають фінансовий результат їх відтворення. За структурою формування фінансових ресурсів можна робити висновки про існуючу систему амортизаційних відрахувань та податкову систему, які регулюються державою. Структура витрат фінансових ресурсів дозволяє визначити найбільш пріоритетні на-

прямки фінансування економіки держави чи підприємств в той чи інший період економічного розвитку.

1.4. Фінансові резерви: сутність та призначення

Одним із елементів фінансових ресурсів є ***фінансові резерви,*** які являють собою грошові кошти, що свідомо відволікаються з господарського обороту і призначені для використання у випадках збоїв у процесах суспільного відтворення.

Фінансові резерви створюються лише у грошовій формі. Їх створення є необхідною умовою нормального розвитку економіки.

Основні методи формування фінансових резервів:

✓ ***бюджетний*** (створення в складі кожного бюджету резервного фонду. У Державному бюджеті України резервний фонд передбачається обов'язково. Рішення щодо необхідності створення резервного фонду місцевого бюджету приймає відповідна рада);

✓ ***галузевий*** (створення резервів на рівні міністерств, галузей, відомств на основі відрахувань з прибутків підпорядкованих підприємств і витрата на допомогу цим підприємствам);

✓ ***госпрозрахунковий*** (формування фінансових резервів підприємств, організацій, установ. Найпоширенішими такі резерви є в сільському господарстві. Держава законодавче встановлює обов'язковий порядок формування резервного фонду для акціонерних товариств у розмірі 25 % від величини статутного капіталу);

✓ ***страховий*** (утворення фондів страхових організацій. Фонди створюються за рахунок внесків учасників страхування і лише ці учасники можуть претендувати на виплати із страхових фондів).

Одним із видів бюджетних резервів є резервний фонд Державного бюджету України. Його створення, на відміну від місцевих бюджетних резервів, є обов'язковим. Формується він для здійснення непередбачених видатків, що не мають постійного характеру і не могли бути передбаченими при складанні проекту Державного бюджету на відповідний рік. Цей фонд створюється у розмірі до 1 % обсягу видатків загального фонду Державного бюджету і входить до складу видатків Державного бюджету. Порядок використання коштів з резервного фонду бюджету визначається Кабінетом Міністрів України.

Головними напрямками витрачання коштів резервного фонду Державного бюджету України є:

− фінансування витрат, пов'язаних із надзвичайними ситуаціями;

− фінансування робіт по ліквідації наслідків стихійних явищ та аварій;

− непередбачені витрати, пов'язані з введенням нових законів;

− інші заходи, які не могли бути передбаченими під час затвердження Державного бюджету.

Одночасно встановлена вимога, згідно з якою кошти резервного фонду Державного бюджету України не можуть використовуватися на погашення боргів уряду та на збільшення сум по статтях видатків, передбачених у Державному бюджеті.

Кабінет Міністрів України щомісячно звітує перед Верховною Радою про витрачання коштів резервного фонду Державного бюджету.

Одним із видів фінансових резервів є золотий і валютний запаси країни.

Золотовалютні резерви (ЗВР) – це запаси золота та іноземних фінансових акти- вів, які належать державі та можуть бути використані для міжнародних розрахунків, погашення зовнішніх боргів та задоволення інших потреб, що мають загальноекономічне значення.

Золотовалютні резерви складаються з двох елементів, таких як власне золото і конвертовані валюти.

Золотий запас є централізованим резервом золота у вигляді злитків та золотих монет (монетарне золото не нижче 995 проби, яке зберігається у на продати за іноземну валюту на світових ринках золота).

Золото виконує функцію грошей і функцію скарбу. Запаси іноземної валюти перебувають, як правило, у безготівковій формі, зберігаються на короткострокових депозитах у зарубіжних банках, а також у формі різних цінних паперів (казначейські векселі, урядові облігації). Якась частка запасів іноземної валюти може зберігатись у вигляді готівки в касах центральних банків.

Основною характерною ознакою золотовалютних резервів є те, що їх власником є держава.

Крім золота та іноземної валюти, до структури золотовалютних резервів можуть входити також міжнародні активи, що перебувають на балансі МВФ. У сучасних умовах структура золотовалютних резервів більшості країн включає чотири основні компоненти, такі як іноземна валюта, резервна позиція в МВФ, спеціальні права запозичень (СПЗ), золотий запас.

Спеціальні права запозичень – міжнародні активи, що перебувають на балансі в МВФ. Це компонент золотовалютних резервів, який складається із запасів коштів у емітованих МВФ міжнародних резервних і платіжних засобах, які розподіляються між країнами-членами пропор-

ційно їхнім квотам. Це штучна «колективна» грошова одиниця МВФ, курс якої встановлюється на основі середньозваженого спеціального набору валют.

Резервна позиція – квота МВФ, особлива форма активів, що означає право країни-члена автоматично отримувати кошти в іноземній валюті в межах 25 % квоти, а також суми, що раніше була надана в кредит Фонду. У зв'язку з тим, що квота в Міжнародному валютному фонді, яка визначає частку кожної країни в капіталі МВФ, на 75 % вноситься в національній валюті, а на 25 % – у вільно конвертованій валюті, визначеній Фондом, саме на цю суму може претендувати країна як на кредит на першу вимогу без будь-яких застережень. Для використання цих коштів, на відміну від кредитів МВФ, не потрібно попередньої згоди, немає часових обмежень.

Характерні риси золотовалютних резервів:

– повинні мати абсолютно ліквідні активи «для негайної реалізації»;

− мають включати вимоги до нерезидентів, частково утримуватися за кордоном (за виникнення кризи у країні);

− мають контролюватися державними органами, центральним банком; при цьому центральний банк має не допускати знецінення резервних активів, формувати оптимальну структуру ЗВР, забезпечувати дохідність за мінімальних ризиків.

Основні функції, які виконують ЗВР:

– засіб утворення ліквідних коштів;

– засіб міжнародних платежів;

– засіб валютної інтервенції.

Золотовалютні резерви використовуються для вирішення таких завдань:

1) забезпечення довіри до національної валюти (її підтримання);

2) нейтралізація шоків під час кризових явищ;

3) обмеження впливу зовнішніх факторів;

4) забезпечення довіри до фінансової політики держави;

5) виконання зобов'язань за зовнішнім боргом;

6) збереження резерву.

1.5. Фінансова система

Фінансові відносини, що виникають при розподілі й перерозподілі валового внутрішнього продукту, є надзвичайно різноманітними, але їх можна поділити за певними ознаками. Цей поділ знаходить своє відображення у побудові фінансової системи.

Фінансова система у країнах з розвиненою економікою складається з двох частин:

1) приватні фінанси – фінанси домогосподарств та фінанси корпорацій;

2) державні фінанси – загальнодержавні фінанси та фінанси державних корпорацій.

Фінансова система кожної країни відрізняється певними елементами, що зумовлено особливостями їх економічного розвитку. У науковій літературі єдине визначення фінансової системи відсутнє, проте найбільш поширеними є наступні підходи до розуміння сутності поняття «фінансова система» (рис. 1.3).

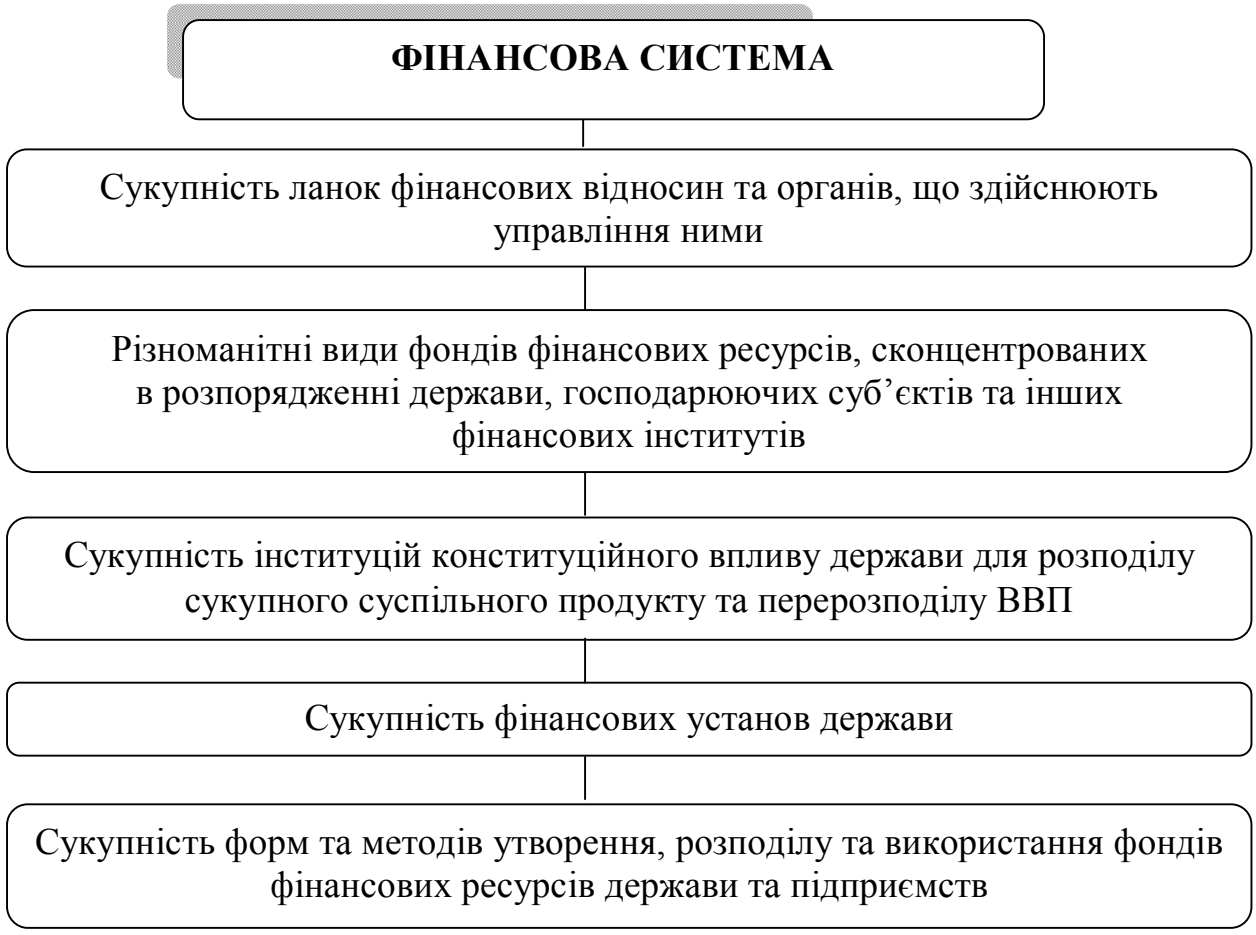

Рис. 1.3. *Підходи до трактування сутності поняття «фінансова система»*

Характерними рисами фінансової системи є:

1) кожна ланка фінансової системи має специфічні, властиві їй форми мобілізації фінансових ресурсів і їх використання;

2) самостійність ланок фінансової системи;

3) ланки фінансової системи не ізольовані та існують в тісному взаємозв'язку;

4) динамічність – одні ланки можуть з'являтися, інші зникати або змінювати свій статус.

Принципами побудови фінансової системи є:

- принцип єдності, який передбачає здійснення єдиної економічної і фінансової політики;
- принцип функціонального призначення ланок, який виражається в тому, що в кожній з них вирішуються свої завдання специфічними методами, існують відповідні фонди грошових коштів та апарат управління.

Дотепер в науковій літературі не існує єдиного підходу щодо структури фінансової системи. Однак, найчастіше фінансову систему структурують відповідно до форм власності (рис. 1.4), рівнів економічної системи (рис. 1.5) та відповідно до основних суб'єктів фінансових відносин (рис. 1.6).

Рис. 1.4. *Складові фінансової системи відповідно до форм власності*

Кожна ланка фінансових відносин характеризується особливими рисами і має певне призначення.

Особливістю *фінансів комерційних підприємств* є те, що вони працюють на засадах комерційного розрахунку, який передбачає отримання прибутку, відшкодування за рахунок власних коштів всіх затрат на основну діяльність, а також на її розширення і розвиток. Такі підприємства працюють, головним чином, у сфері матеріального виробництва та торгівлі. Але в сучасних умовах переходу до ринку і в сфері нематеріального виробництва деякі організації будують свою діяльність на засадах комерції (лікувальні,, видавницькі, навчальні заклади тощо). Комерційні підприємства є основними платниками податків до бюджету, а також внесків у державні цільові фонди.

До *некомерційних* належать установи, які надають послуги або виконують роботи безкоштовно чи за символічну плату, яка не відшкодовує їхніх затрат. Це – лікарні, школи, дитсадки, музеї, бібліотеки тощо. Метою діяльності таких установ не є отримання прибутку і, таким чином, платежі в бюджет у них є дуже незначними або взагалі відсутні. Головним джерелом фінансування видатків таких установ є бюджетні кошти, тому ці установи називаються бюджетними.

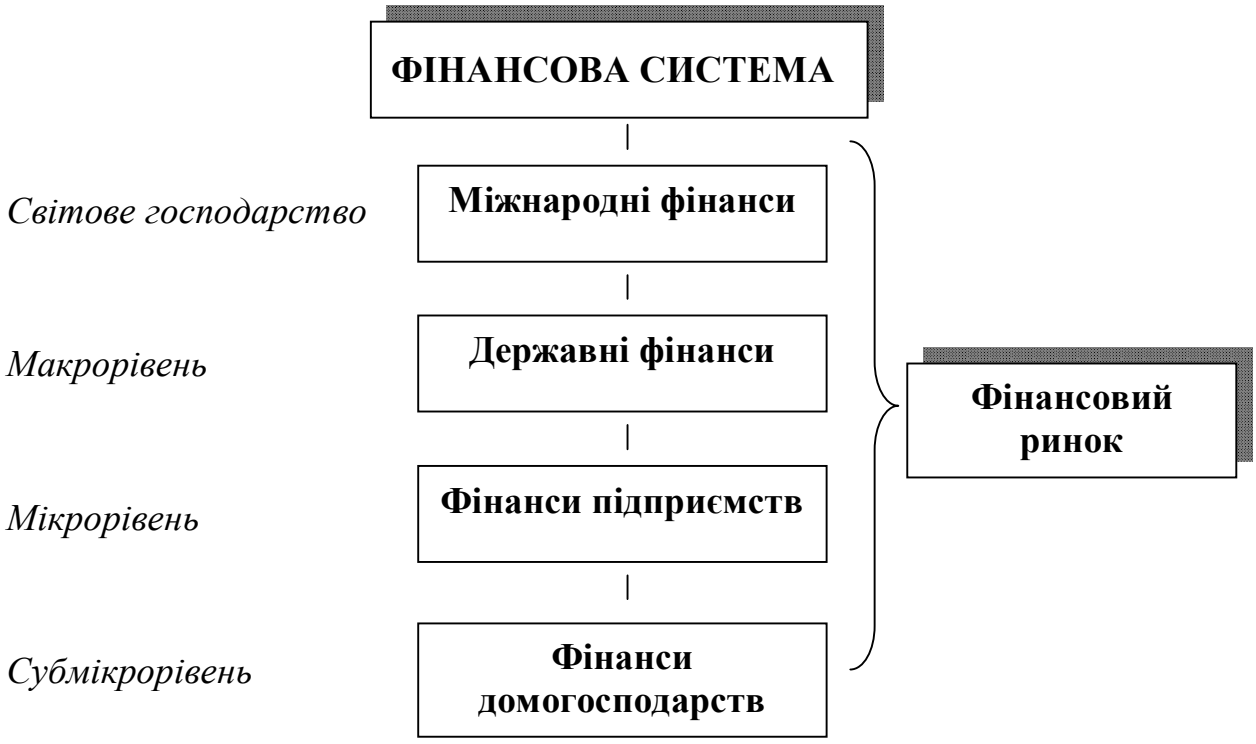

Рис. 1.5. *Структура фінансової системи за рівнями економічної системи*

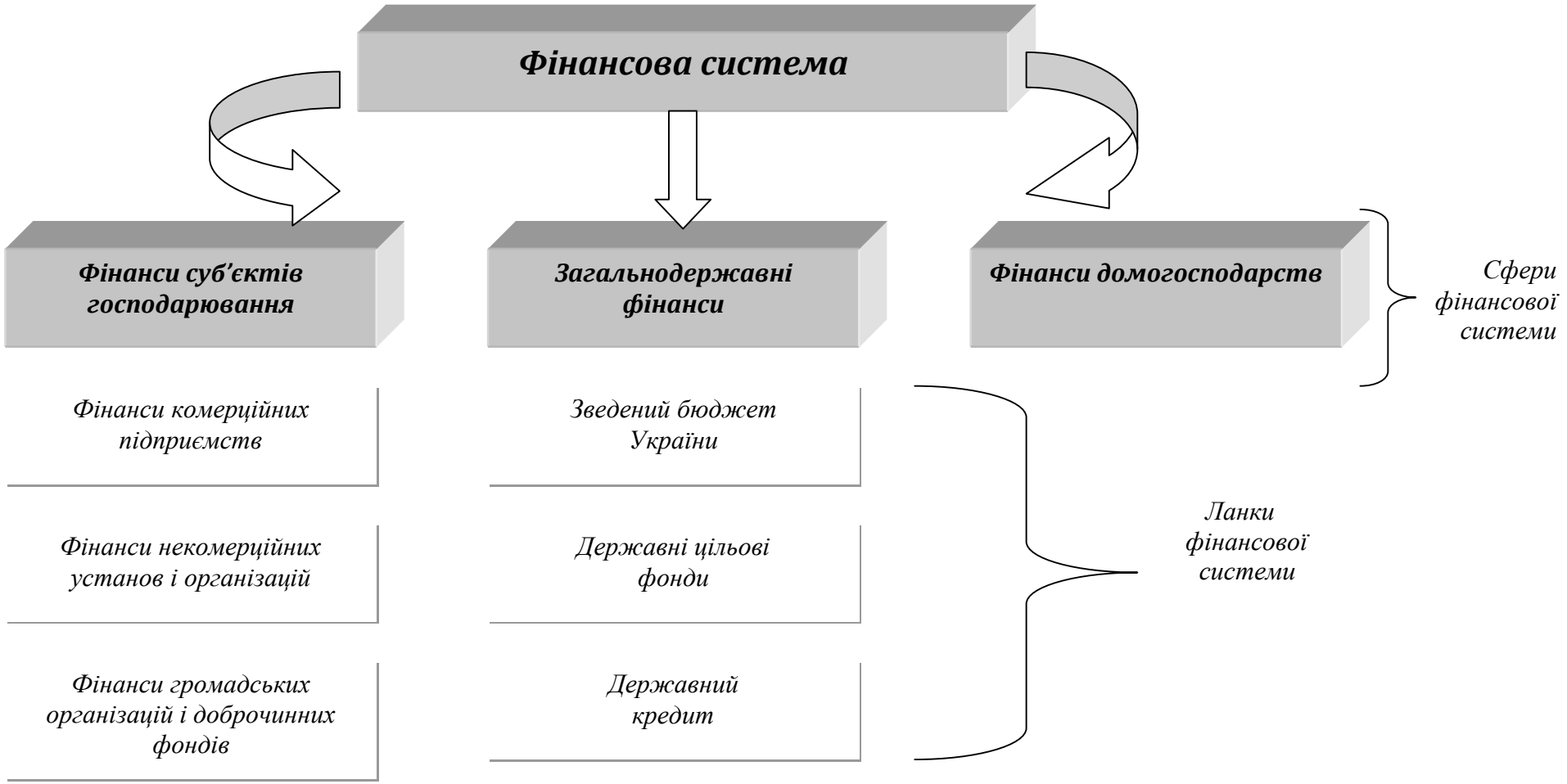

Рис. 1.5. *Склад фінансової системи України відповідно до суб'єктів фінансових відносин*

До *некомерційних* належать установи, які надають послуги або виконують роботи безкоштовно чи за символічну плату, яка не відшкодовує їхніх затрат. Це – лікарні, школи, дитсадки, музеї, бібліотеки тощо. Метою діяльності таких установ не є отримання прибутку і, таким чином, платежі в бюджет у них є дуже незначними або взагалі відсутні. Головним джерелом фінансування видатків таких установ є бюджетні кошти, тому ці установи називаються бюджетними.

Громадські організації та доброчинні фонди – це добровільні об'єднання громадян за професіями, інтересами, захопленнями. Для фінансів громадських організацій і доброчинних фондів характерною є відсутність комерційної, діяльності (а отже, і доходів від такої діяльності) та відсутність державного фінансування. Головним джерелом доходів таких організацій є вступні і членські внески, добровільні і спонсорські пожертвування. Хоча громадські організації не мають права займатися комерційною діяльністю, вони можуть мати у власності комерційні підприємства, які спрямовують їм частину отриманого доходу. Найбільш масовими і популярними серед громадських організацій є політичні партії, професійні спілки, товариства діячів мистецтв, спортивні товариства тощо.

Фінанси домогосподарств – це сукупність механізмів формування, руху та використання грошових ресурсів домогосподарств. Основою фінансів домогосподарств є їх бюджет. Бюджет домогосподарств складається з двох частин – доходів і видатків. Доходи домогосподарств є грошовими надходженнями, які домогосподарства отримують від реалізації відповідних ресурсів (робочої сили, капіталу, землі та матеріалів, а також підприємницьких здібностей). Основною статтею доходів домогосподарств є заробітна плата. Іншими видами доходів можуть бути відсотки, отримані від вкладення фінансових ресурсів на депозит, від придбаних цінних паперів, за надання землі в оренду, від підприємницької діяльності або отриманої спадщини. Видаткова частина бюджету домогосподарств визначає основні напрямки видатків домогосподарств. Основними такими видатками можуть виступати видатки на споживання, на заощадження, на сплату обов'язкових платежів та внесків та ін.

У сфері *державних фінансів* центральне місце посідають *бюджети*, сукупність яких утворює бюджетну систему. До неї входять Державний бюджет України, та місцеві бюджети (Автономної республіки Крим, обласні, міські, районні, селищні, сільські). Всього в Україні налічується понад 12 тис. бюджетів. За допомогою них перерозподіляється майже половина валового внутрішнього продукту України. Головним джере-

лом доходів бюджетів є податки і обов'язкові збори. Використовуються бюджетні кошти на розвиток народного господарства, соціально-культурні заходи, оборону, управління, створення державних резервів.

Державні цільові фонди – це фонди грошових коштів, які мають цільове призначення і знаходяться в розпорядженні центральних та місцевих органів влади. В систему державних цільових фондів України входить біля 20 фондів. Найбільшими з них є: Пенсійний фонд; Фонд соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням; Фонд соціального страхування на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; Державний інноваційний фонд та ін.

Державний кредит – це сукупність відносин, у яких держава виступає в ролі позичальника коштів, кредитора і гаранта. Існування державного кредиту обумовлене постійним протиріччям між потребами держави і її фінансовими можливостями, хронічною нестачею централізованих фінансових ресурсів і, зокрема, бюджетним дефіцитом. Найважливішими формами державного кредиту є державні позики, грошово-речові лотереї, використання частини вкладів населення в ощадних установах. Існування державного кредиту веде до утворення державного боргу як сукупності зобов'язань держави перед населенням, юридичними особами, іноземними державами і міжнародними організаціями. Таким чином, державний борг є внутрішнім і зовнішнім. У видатковій частині Державного бюджету щорічно передбачаються видатки на обслуговування державного боргу.

Фінансовий ринок – це сукупність усіх грошових ресурсів країни, що постійно переміщуються (розподіляються та перерозподіляються) під впливом попиту і пропозиції з боку різних суб'єктів економіки. Також фінансовий ринок являє собою механізм торгівлі фінансовими активами, обов'язковими атрибутами якого є чіткі правила торгівлі, наявність професійних учасників ринку та розвинута ринкова інфраструктура, яка забезпечує мінімальні витрати і максимальну надійність укладення угод. Роль фінансового ринку у сучасній економіці полягає в акумуляції заощаджень і використанні їх для створення нового капіталу. Він оперує різноманітними фінансовими інструментами, обслуговується специфічними фінансовими інститутами, має доволі розгалужену і різноманітну фінансову інфраструктуру.

На фінансовому ринку діють різні суб'єкти, які мають різні цілі. Це: банківська система, держава, спеціалізовані фінансово-кредитні уста-

нови (облікові дома., брокерські та дилерські контори, комп'ютерні мережі, біржі, кредитні спілки, ломбарди), населення, підприємства та інші установи.

Міжнародні фінанси є інтегрованою сферою фінансової системи України. Міжнародні фінансові відносини являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути згруповані за такими напрямами:

– взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;

– взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;

– взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними організаціями;

– взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів – держави, підприємств і громадян, виділяються наднаціональні суб'єкти – міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. У зв'язку з цим міжнародні фінанси розглядаються у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вони охоплюють усі міжнародні грошові потоки, а у вузькому – міжнародну централізацію коштів і фінансових ресурсів. Розглядаючи міжнародні фінанси у широкому розумінні, у них виокремлюють міжнародні фінансові відносини та дві ланки міжнародних фінансів у їх вузькому розумінні, фінанси міжнародних організацій та міжнародні фінансові інституції.

Контрольні питання

1. Що є предметом фінансової науки?
2. Дайте визначення сутності фінансів?
3. В чому полягає об'єктивна необхідність та призначення фінансів?
4. Які функції виконують фінанси?
5. В чому проявляється контрольна функція фінансів?
6. Які є інструменти вартісного розподілу та перерозподілу ВВП?
7. Що таке фінансові ресурси?
8. Які напрямки використання фінансових ресурсів Ви знаєте?
9. Дайте визначення сутності фінансових резервів.
10. Які є методи формування фінансової системи?
11. Дайте визначення фінансової системи, назвіть принципи її побудови.
12. Які є ознаки структуризації фінансової системи?
13. Охарактеризуйте складові фінансової системи.

ТЕМА 2
ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ

2.1. Генезис фінансів як економічної категорії
2.2. Історичні аспекти розвитку фінансів
✎**Література [1; 2;4; 38; 40; 44]**

2.1. Генезис фінансів як економічної категорії

Фінанси є історично сформованою, складною та багатогранною економічною категорією. Термін «фінанси» походить від латинського «finantia», що в перекладі означає «платіж». Вперше він був застосований на практиці в Італії у XIII ст. Зокрема, у Флоренції, Венеції, Генуї, де були добре розвинені торгівля, грошові розрахунки та банківська справа. Цим словом позначалися платежі та внески, які здійснювалися на користь держави.

В науковий обіг термін «фінанси» вперше ввів французький професор Ж. Боден в 1577 р. у праці «Шість книг про республіку».

Фінанси як економічна категорія відображають розподільні відносини, що виникають з приводу розподілу та перерозподілу ВВП на національного доходу у вартісному вираженні.

У розподілі ВВП використовуються не лише фінанси, а й інші економічні категорії. тому фінанси перебувають в тісному взаємозв'язку з такими категоріями розподільчого характеру як гроші, заробітна плата, ціна, кредит.

Аналіз категорій «фінанси» і «гроші» свідчить про їхню особливу систему зв'язків, яка часто приводить до їх ототожнення. Фінанси нерідко (особливо на побутовому рівні) визначають як певну суму грошей, яка знаходиться в розпорядженні юридичної чи фізичної особи. Це пов'язано з ти, що фінанси, як правило, завжди мають грошове вираження. Проте певна сума грошей – це ще не фінанси. Можна мати гроші й водночас не мати ніякого відношення до фінансів. І, навпаки, при відсутності грошей, лише володіючи майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінивши їхню вартість, можна здійснювати інвестування, виступати співзасновником фірми, тобто мати відношення до фінансово-господарської діяльності фірми.

Крім того, фінанси відрізняються від грошей і за функціями, які вони виконують. Однак, існує діалектичний взаємозв'язок між фінансами і грошима. Тому часто вживають термін «фінансово-грошові відно-

сини». Це можна пояснити ти, що не можливо досягти покращення фінансового становища в державі, не налагодивши нормальний грошовий обіг. І, навпаки, якщо держава не здійснює свої витрати у відповідності до наявних доходів, це призводить до розладу грошового обігу.

І ціна, і фінанси беруть участь у розподілі валового внутрішнього продукту. Ціна є грошовим виразом вартості будь-якого товару; вона виступає вихідним інструментом розподілу вартості валового внутрішнього продукту та створює умови для подальшого його перерозподілу. Держава ж, використовуючи різноманітні фінансові важелі, впливає на рівень цін. Наприклад, у випадках нееквівалентного обміну відразу включаються відповідні фінансові важелі. Скажімо, якщо вартість товару більша за його ціну, то з'являється такий важіль як допомога держави: дотації, субсидії, субвенції (наприклад, вугільній промисловості, електротранспорту, комунальному господарству); якщо ж вартість товару менша за його ціну, то держава залучає такий важіль як податки (акцизний податок).

До того ж, введення нових податків або зміна існуючих ставок може призвести до зменшення чи збільшення абсолютної величини ціни. А через такі фінансові важелі як норми амортизації, відрахування в державні цільові фонди держава може змінювати структуру ціни. З іншого боку, при реалізації товару ціна визначається на основі попиту та пропозиції. Тому на ринку іноді трапляються різкі коливання загального рівня цін, які можуть суттєво вплинути на стан фінансової сфери та фінансової безпеки держави.

Фінанси передують категорії «заробітна плата». Взаємозв'язок фінансів і заробітної плати проявляється у тому, що держава регулює величину заробітної плати за допомогою фінансових важелів, зокрема, податків, створюючи загальнодержавні фонди фінансових ресурсів. Одночасно держава за допомогою цих же фондів може стимулювати розвиток окремих видів діяльності, виділяючи дотації, субсидії, субвенції.

Відмінностями при трактуванні цих двох категорій є те, що фінанси розподіляють валовий внутрішній продукт, а заробітна плата – категорія, яка стосується лише частини валового внутрішнього продукту, а саме фонду оплати праці; заробітна плата пов'язана лише з одним фактором виробництва – робочою силою, а фінанси впливають на використання всіх факторів виробництва (предмети праці, знаряддя праці тощо).

Спільним для фінансів і кредиту є те, що вони використовуються в кругообігу коштів і сприяють підвищенню ефективності виробництва. При нестачі фінансових ресурсів підприємство залучає кредитні ресурси, а при надлишку фінансових ресурсів – може тимчасово вільні кошти надавати в кредит іншій установі (банку чи іншому підприємству).

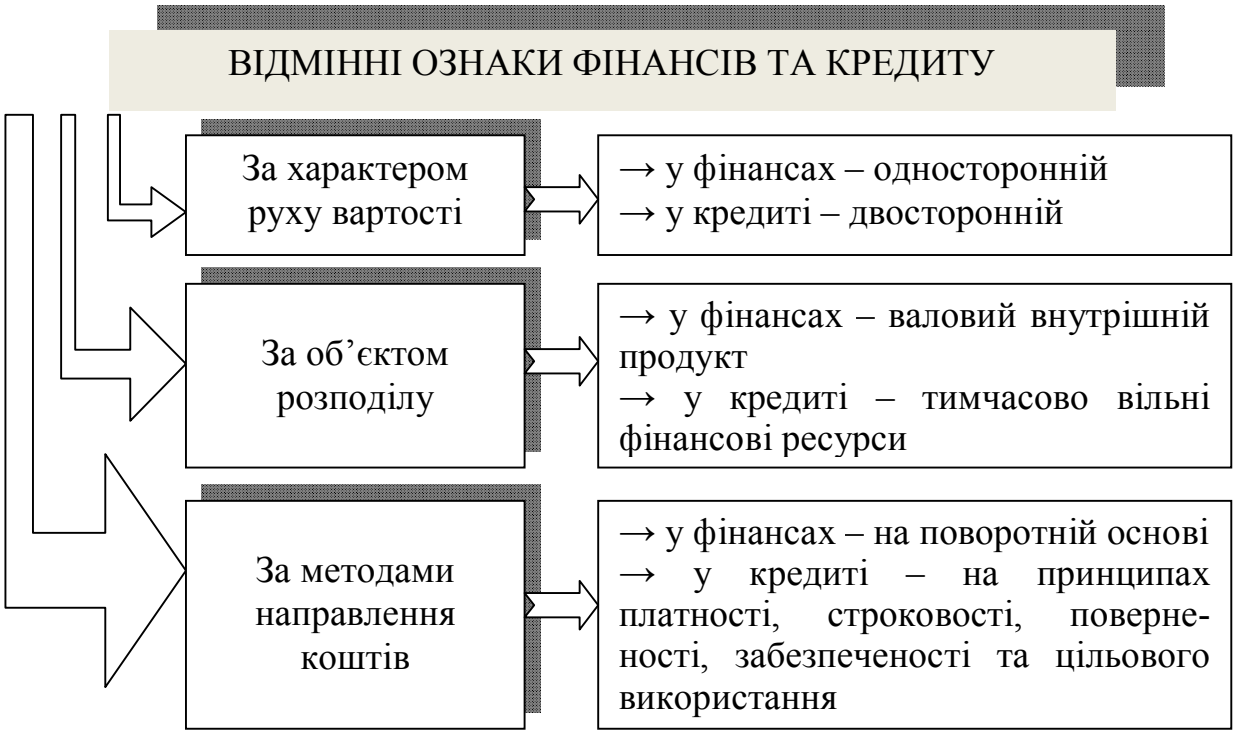

Рис. 2.1. *Відмінності між категоріями «фінанси» та «кредит»*

Отже, наявність тісного взаємозв'язку категорії «фінанси» з іншими розподільчими категоріями ще раз підкреслює важливість постійного дослідження механізмів їх функціонування, формування оптимальних обсягів формування фондів фінансових ресурсів з метою забезпечення розширеного відтворення та виконання покладених на державу функцій.

2.2. Історичні аспекти розвитку фінансів

Виникнення фінансів пов'язане з існуванням держави і товарно-грошових відносин. Фінанси тривалий час розвивалися як система мобілізації коштів, матеріальних і фінансових ресурсів для потреб правлячої еліти різних форм державних утворень і оборони певної території. На ранніх стадіях розвитку держави не існувало розмежування між ресурсами держави і ресурсами її глави: монархи розпоряджалися коштами країни як своєю власністю.

З виділенням державної казни і повним відокремленням її від власності монарха (XVI–XVII ст.) виникли поняття державних фінансів, державного бюджету, державного кредиту. Такі зміни призвели до нового бачення суті фінансів. Податкоплатники поступово визнавали за державою право стягнення податків по мірі того, як держава зі свого боку, почала надавати послуги населенню і проводити ефективну фінансову політику. Для зазначених цілей вводились різні форми податків, зборів і платежів. Згадки про такого роду стягнення вперше зустрічаються у Святому Писанні, Біблії, в якій вперше згадуються податки, мита, податі, десятина і інше. Використання їх не підлягало жодному контролю з боку населення, тому протягом майже шести століть під поняттям «фінанси» у свідомості людей відкладалися різноманітні форми зиску і несправедливого зменшення доходів населення.

Тому, у контексті розгляду даного питання, варто розглянути первинну форму фінансів – еволюцію податку.

Виникнення податків сягає сивої давнини. В Київській Русі податки з'являються вже в перші роки виникнення цієї древньої держави. І що важливо, давньоруські податки не запозичуються з інших країн, а мають своє власне, національне походження. Одним з найдавніших прямих податків Київської Русі, що проіснував на українських землях, було подимне. Назва походить від одиниці оподаткування – «диму», тобто, «дому «, селянського двору. Платили подимне натурою та часткового грішми. Інший древній податок – полюддя. Він збирався під час щорічних об'їздів Київської Русі князем та його дружиною. І ще одним джерелом наповнення казни було поплужне. Це земельний податок, одиницею оподаткування якого був плуг. Поплужне йшло на військові витрати, утримання великого князівського двору та на дипломатичні місії. Цікаво, що ці три види податків так узвичаїлись, що й продовжили існувати тоді, коли Київської Русі не стало. Спочатку на землях Галицько-Волинського князівства, а потім за часів литовсько-української та литовсько-польської держави.

Княгиня Ольга, розвиваючи і вдосконалюючи традиційну систему податків, збагачує їх оброками, втілює в життя рентні відносини. Останні стали важкою розплатою за смуту і нестабільність життя на Русі в XII−XIII ст. В епоху середньовіччя Русь сплачувала податки Литовській, Польській і Московській державам, час від часу, збільшуючи кількість прямих і непрямих, звичайних і надзвичайних податей, яких нараховувалося більше 30.

З XV століття вводиться такий прямий грошовий податок як половщина. Спочатку його сплачували селяни, виходячи з кількості худоби і землі. Згодом половщину почали сплачувати всі державні категорії залежного селянства.

Понад триста років проіснував на українських землях такий натуральний податок як поштучне, запроваджений литовцями. Його сплачували селяни від кількості худоби та птиці, витканого полотна, ряден, рушників.

З XVI століття в Україну приходить Магдебурзьке право, яке стає визначальним у податковому та митному регулюванні. Магдебурзьке право – це письмовий королівський дозвіл на місцеве самоврядування, куплене мешканцями окремих міст і містечок, або дароване жителям окремих міст за особливі заслуги перед короною. Міський голова чи бургомістр за Магдебурзьким правом був найвищою виконавчою та судовою особою в місті. Він мав право встановлювати розміри податків та мита, відміняти їх чи звільняти від них окремих громадян, розглядав усі майново-боргові спори і виносив по них рішення. Міське населення було особисто вільним. Ковалі, гончарі, ювеліри, крамарі об'єднувались в окремі цехи і сплачували фіксовані податки колективно. Завдяки Магдебурзькому праву почали швидко розвиватися міста. За часів Магдебурзького права було запроваджено помірне торговельне мито і сплачувалось воно з певної міри привізного товару. Розмір помірного був сталим і декілька століть не мінявся: два гроші за одну одиницю товару. Часто помірне торговельне мито органами міського управління змінялось іншими вимогами.

За часів Гетьманщини частину податків, що стягувалися з населення було скасовано. Шляхта, козацька старшина були звільнені від податків повністю. Лише міщани та селяни платили стацію – податок на утримання війська, а також сплачували податок з промислових прибутків.

Повна руйнація українських податкових національних традицій, яка передбачала помірність і доцільність оподаткування, розпочалася з втратою Україною її незалежності і повного поневолення Російською Імперією. Ламаючи адміністративну систему України, яка за своєю демократичною суттю та універсальністю випереджала більшість адміністративних систем країн Європи, Російська Імперія почала запроваджувати свої податки. Помірне мито було замінене Московським податком, що становив 5 відсотків від продажної ціни

товару. Було введено подвірне оподаткування, тобто запроваджено нову систему оподаткування населення прямими податками. Запровадження подвірного оподаткування значно збільшило кількість платників податків за рахунок введення в їх число тих категорій населення, що раніше були звільнені від оподаткування: «задвірних», «ділових людей», половників та інших. Загальну суму подвірного визначав уряд на чолі з урядником, а сільська громада чи міське управління розподіляли суму податку між всіма дворами. Подвірне оподаткування зберігалось до запровадження подушного, тобто до XVIII століття. Основний прямий податок Російської імперії – подушне – було запроваджено в Україні в першій половині XVIII століття. Його сплачувало все чоловіче населення країни, крім дворян, духовенства й осіб, що перебували на державній службі. Розмір податку щороку визначався сумою, необхідною для утримання армії і флоту, і постійно збільшувався. У XVIII столітті подушне становило близько 50 відсотків усіх надходжень до державного бюджету Російської імперії. Подушне сплачували до кінця XIX століття. З появою іноземних капіталістичних інвесторів і розвитком в пореформений час сільськогосподарського і ремісничо-промислового підприємництва, подушна подать відміняється і вводяться майнові, та інші прямі податки.

В роки революції і громадянської війни податкова система змінюється прямим визиском, експропріацією. Елементи цивілізованого регулювання економіки шляхом запровадження прямих і непрямих податків запроваджуються в період короткочасового НЕПу. Цей періоди влада спростила податкову систему і в умовах тоталітарної системи вона стала по суті номінальною і набрала вироджених форм. Потреби в спеціальному податковому органі в умовах загальнодержавної форми власності на засоби виробництва не було. У складі Міністерства фінансів та його підрозділів в областях, районах, містах виділялись відповідні підрозділи держдоходів. Вони несли відповідальність за дотриманням діючого порядку справляння бюджетних доходів і за виконання плану надходжень платежів до бюджет.

Разом з набуттям Україною незалежності у 1991 році почала створюватися та інтенсивно розвиватися нова податкова система. Вона значною мірою відрізнялася від тієї, що існувала в умовах командно адміністративної системи – з особливостями, характерними для всіх республік колишнього СРСР. Податкова система України,

що формується нині, з одного боку, сягає своїм корінням у систему доходів державного бюджету колишнього СРСР, з іншого боку, потребує змін та реформ, що відповідали б вимогам становлення в країні ринкової економіки. Створена у 1991 році податкова система України зазнала численних значних змін, але так і не досягла прийнятного для уряду та суспільства стану.

Контрольні питання

1. Які грошові відносини виражають фінанси?
2. З якими розподільчими категоріями пов'язані фінанси?
3. Чим обумовлюється виникнення фінансів?
4. Що було первинною формою фінансів?
5. В чому полягає сутність податків як першооснови фінансових відносин?
6. Чим обумовлюється історичний розвиток податків в різні часи?

ТЕМА 3
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

3.1. Генезис науки про фінанси
3.2. Сутність та інструментарій фінансової науки
3.3. Історія розвитку фінансової науки в Україні та світі
Література [1; 2; 26; 38; 40; 44]

3.1. Генезис науки про фінанси

Фінансова наука як соціальне явище досить молода. Вона виникла у середині XV століття, тобто тоді, коли досягли повного розвитку товарно-грошові відносини й стало можливим створення фондів грошових засобів насамперед для задоволення різноманітних потреб держави.

Розквіт фінансової науки почався наприкінці XV ст., коли в світі відбулися значні зміни в державному устрої, пов'язані з появою великих абсолютних монархій, та коли з'явились постійні великі армії, і завдання правлячих структур розширились. Виникла потреба в значних коштах, що зумовило необхідністю пошуку нових джерел доходів. Саме в цей період спостерігався досить тісний зв'язок фінансової науки з фінансовою практикою.

Найвагоміші наукові дослідження кінця XVI ст. належать представникові французькому вченому Ж. Бодену. Опублікування його праці «Фінансові нерви держави» (1577 р.) пов'язують із появою фінансової науки. У XVII ст. значний внесок у розвиток фінансової науки зробили англійські вчені Т. Мен, Дж. Локк, Т. Гоббс. Основні їхні праці присвячені проблемам оподаткування. Більшість цих учених були прихильниками ідеї непрямого оподаткування, пропагували спрощення існуючої і побудову нової системи податків на раціональних засадах.

Досить вагомий внесок у розвиток фінансової науки в XVII–XVIII ст. зробили німецькі вчені-фінансисти, а саме Л. фон Секондорф, Ф. Юсті, І. Зоннефельд. Вони належали до представників німецької школи – камералістики і значну увагу приділяли системі управління фінансами, взаємозв'язку фінансів із народним господарством та залежності рівня добробуту населення від платоспроможності щодо податків.

В 1746 р. Ф. Юсті видає свою основну працю «Система фінансивого господарства», в якій вперше системно були викладені основні положення фінансової науки. З огляду на це деякі вчені – послідовники Ф. Юсті вважають його «батьком» фінансової науки. Його погляди на фінанси загалом і на фінансову науку зокрема, мали значний вплив на розвиток фінансової науки в багатьох європейських країнах.

Наприкінці XVШ ст. спостерігається пожвавлення у розвитку фінансової науки. Цьому сприяли нові наукові відкриття в філософії, політичній економії, праві, державному управлінні. Відбувалися докорінні перетворення в економіці та політиці. Того часу широкого визнання досягли ідеї Монтеск'є, Ж. Руссо, Д. Дідро, Д. Канта.

Під час становлення політичної економії як науки, фінансова наука в працях найвидатніших її представників не виділялася в окрему науку. Так, А. Сміт навіть не застосував терміна «фінанси», проте включав, на відміну від усіх своїх попередників, до джерел багатства нації три джерела землю, працю й капітал. Такий підхід дав змогу створити для фінансової науки міцне економічне підґрунтя, оскільки капітал, будучи джерелом багатства, створює фінансові умови функціонування економіки, забезпечуючи її фінансовими ресурсами. Заслугою А. Сміта є також обґрунтування поділу державних витрат на загальнодержавні та місцеві, а також розробка принципів оподаткування, згідно з якими:

− податки повинні сплачувати всі відповідно до одержаних доходів;

− податки повинні бути визначені завчасно;

− податок повинен сплачуватися в зручний для платника час;

− стягнення податків повинно бути дешевим.

Найбільший розвиток фінансової науки припадає на XIX століття, насамперед на другу його половину. В цей час у більшості країн Європи перейшли від абсолютизму до конституційної форми правління. Стали розвиватися правові основи державного управління, у тому числі й фінансове право, виникла потреба в наукових дослідженнях у галузі фінансів.

Саме в цей час фінансова наука виокремлюється із загальної теорії політичної економії і стає самостійною сферою знань. В цей період вагомий внесок у фінансову науку внесли німецькі учені, а саме К. Г. Рау, який написав перший підручник з фінансів «Основні начала фінансової науки».

Значний внесок у фінансову науку того часу зробив швейцарський фінансист Ж. Сісмонді. Він розглядав фінанси як засіб поліп-

шення життя народу. У своїх працях він доводив необхідність скорочення непрямого оподаткування, встановлення неоподатковуваного мінімуму, впровадження прогресивного податку тощо. До числа відомих фінансистів кінця XIX століття належать також австрієць Е. Сакс, італієць Ф. Нітті, американець Е. Селігман. Загальною характерною рисою всіх наукових досліджень того часу є те, що фінансова наука не виходила за рамки державних фінансів, тобто проблеми розглядалися лише в межах бюджетної системи. З огляду на це не можна не згадати про внесок теоретиків марксизму в фінансову науку, оскільки протягом майже століття комуністична ідеологія вважала К. Маркса та Ф. Енгельса творцями марксистської фінансової науки.

Таким чином, фінансова наука – суспільно-економічна наука, що вивчає сукупність фінансових явищ, пов'язаних з розподілом і перерозподілом ВВП. Сьогодні фінансова наука є рушійною силою у розвитку фінансових відносин. З її допомогою моделюються фінансві стосунки національного і міжнародного масштабу, приймаються важливі економічні й політичні рішення.

3.2. Сутність та інструментарій фінансової науки

Фінансова наука вивчає явища та процеси, які здійснюються у державі при створенні й використанні фондів фінансових ресурсів з метою економічного та соціального розвитку.

Предметом фінансової науки є діяльність держави, підприємницьких структур, організацій та окремих громадян, що пов'язана зі створенням і використанням фондів фінансових ресурсів. Проте фінансові ресурси в економіці держави величина завжди обмежена, тому актуально постає питання їхнього ефективного використання для найкращого задоволення потреб суспільного добробуту, Для цього повинні залучатися досконалі методи мобілізації фінансових ресурсів, точно обиратися напрями їх використання.

Фінансові явища та процеси можна досліджувати на різних рівнях. На рівні національної економіки, тобто на макрорівні, досліджуються інтегральні показники загальної величини фінансових ресурсів, їхня динаміка, взаємозв'язок із валовим внутрішнім продуктом, фондом оплати праці, їхня структура, розміщення за місцем володіння та розпорядження тощо. Дослідження фінансових явищ і процесів на рівні підприємницьких структур або окремого громадянина, тобто на мікрорівні, включає вивчення процесів створення й використання фондів фінансових ресурсів на рівні господарюючого суб'єкта або

окремого громадянина. Тут об'єктом дослідження є загальна сума валових доходів і валових витрат, амортизаційних відрахувань, прибутку, грошова вартість основних та обігових коштів.

Фінансова наука вивчає факти і явища не відособлено від сьогодення, а в конкретних умовах організації держави та інтересів різних верств населення. Але врахування цього повинно здійснюватися виходячи з поняття закономірностей фінансових явищ, їхньої об'єктивної необхідності. Фінансова наука входить до складу соціально-економічних наук, проте вона вивчає вужче коло фінансових явищ – лише ті, що пов'язані з перерозподілом за допомогою фінансів валового внутрішнього продукту. Це диктує необхідність застосування певного методологічного підходу до вивчення фінансового життя в країні. Передусім необхідності врахування інтересів усіх учасників процесу створення валового внутрішнього продукту: держави як представника суспільства в цілому, виробничих структур і безпосередньо зайнятого в суспільному виробництві населення. У гармонізації цих інтересів зосереджено розуміння призначення фінансової науки. Будь-яке нововведення у фінансовій сфері – запровадження нових податків, нової форми фінансування або іншого виду витрат – призводить до певних суспільних наслідків як для держави в цілому, так і для кожної соціальної або господарської групи зокрема. Простежити ці наслідки, встановити на їхній основі історичні аналогії та паралелі – одне з важливих завдань фінансової науки.

Загальною метою фінансової науки є пізнання дії об'єктивних законів і закономірностей у сфері фінансів, а також передача результатів наукових досліджень для практичного використання. Об'єктивні закони в сфері фінансів – це найстійкіші зв'язки та залежності фінансових явищ. Так, рівень бюджетного дефіциту тісно пов'язаний з рівнем інфляції в державі, поряд із цим від джерел фінансування дефіциту залежить його вплив на доходи юридичних і фізичних осіб. Можна впевнено стверджувати, що ставки податків впливають на розвиток певних видів діяльності чи виробництв. Але на запитання, в яких випадках ставки податків мають руйнівний вплив на господарську діяльність, а в яких вони набувають лише фіскального змісту і не завдають шкоди підприємницькій діяльності, повинна відповісти фінансова наука.

Фінансова наука зможе успішно виконати свою роль тільки при використанні певних методів пізнання фінансового життя, основними з яких, як і в кожній науці, є методи індукції і дедукції.

Метод індукції передбачає проведення досліджень шляхом вивчення окремих фактів, аналізу статистичних даних, даних опитувань, спостережень та інших способів пізнання, на основі яких вчений-фінансист доходить певних висновків щодо наявності закономірностей та залежностей між фінансовими явищами й процесами, а також їх впливу на економічне життя.

При використанні методу дедукції спочатку висувається певна гіпотеза, а потім здійснюється її перевірка на фактичному матеріалі. Гіпотеза, як правило, народжується на основі спостережень або логічних висновків.

При дослідженні із застосуванням будь-якого методу фінансова наука як економічна може використовувати спосіб абстрагування. Абстрагування – це навмисне спрощення ситуації шляхом виключення із дослідження нетипових явиш або другорядних фактів. Фінансове життя як держави в цілому, так і окремих юридичних чи фізичних осіб дуже складне, тому при проведенні досліджень слід використовувати марематичні методи й моделі, що дасть змогу зробити наукові висновки і пропозиції обґрунтованішими. На основі висновків фінансової науки встановлюється стійкість тих чи інших форм виявлення фінансів У цьому проявляється зв’язок фінансової науки з правовими.

Фінансова наука – основа для відпрацювання принципів фінансової політики. Фінансова наука, фінансове право та фінансова політика – не напрями дослідження фінансових проблем. Усі вони однаково необхідні для всебічного вивчення фінансів. Фінансова наука включає такі розділи: науку про державний бюджет; науку про державні доходи і податки; науку про фінанси підприємницьких структур; науку про державний кредит; науку про місцеві фінанси, страхування тощо.

3.3. Історія розвитку фінансової науки в Україні та світі

Фінансова наука в Україні розвивалася в контексті її розвитку в умовах Російської імперії, і тому дуже важко виділити внесок українських вчених в її розвиток. Історичні джерела свідчать, що лише починаючи з другої половини XIX століття з’являються роботи вчених, присвячені проблемам фінансової науки. Насамперед варто відзначити вагомий внесок видатного вченого, поета, письменника, громадського діяча І. Я. Франка. Питанням фінансів І. Я. Франко присвятив понад 40 праць. Передусім, це праця з аналізу фінансової

політики Австро-Угорської імперії, характеристика діяльності багатьох фінансових установ, у тому числі комерційних банків, фінансових фондів, господарських товариств. Слід зауважити, що навіть в роботах із питань політичної економії та статистики він порушує фінансові проблеми того часу. Праці І. Франка написані українською мовою, і якщо їх уважно читати, то вони не втратили своєї актуальності й сьогодні. Його роботи мають різний рівень наукової завершеності, проте всім їм притаманний високий професіоналізм.

Так, у 1883 р. Франко публікує роботу під назвою «Сила податкова Галичини», в якій досліджує наявну податкову систему імперії. Він вказує на непосильний податковий тиск, що зумовлює тяжке економічне становище трудового люду. І. Франко вбачає причину податкового тягаря в надмірних непрямих податках, які завуальовують справедливий розподіл національного багатства між верствами населення на користь капіталу. Усвідомлюючи роль податків у розподілі та перерозподілі фінансових ресурсів, І. Франко регулярно здійснює критичні огляди проектів та звітів державного бюджету, гостро реагуючи на постійне збільшення податків для Галичини та скорочення видатків на економічні й соціальні цілі. Наприкінці XIX століття І. Франко проявив активну зацікавленість щодо питань розвитку банківської системи в Галичині. Це було викликано появою значної кількості банківських установ, які швидко збанкрутіли, що призвело до втрати вкладів громадян, здебільшого селян. Схоже сталося і в умовах незалежної України, коли різні комерційні структури, створивши фінансову піраміду, призвели до втрати громадянами своїх заощаджень. Водночас І. Франко в своїх працях висловлює впевненість, що розвиток фінансово-кредитних відносин сприятиме активізації господарського життя в країні.

До числа визначних українських економістів-фінансистів належить також М. І. Туган-Барановський. У своїх працях він заперечував твердження К. Маркса про те, що прибуток і заробітна плата перебувають у зворотному співвідношенні одне до одного. Вчений доводив, що зі зростанням прибутку може зростати також і заробітна плата, а відповідно – доходи держави. Він також стверджував, що заробітна плата і прибуток можуть збільшуватися при зростанні продуктивності праці, що, в свою чергу, збільшує фінансові можливості держави, підприємця, працівника.

Розглядаючи внесок українських фінансистів у розвиток фінансової науки, варто відзначити внесок професора-емігранта украї-

ської господарської академії в довоєнній Чехословаччині М. Добриловського. У 1934 р. він видав курс лекцій «Основи фінансової науки». М. Добриловський у своїх наукових твердженнях дотримувався західноєвропейської традиції ототожнення державних фінансів із державним господарством, а тому фінансова наука, на його думку, повинна досліджувати способи одержання коштів для задоволення державних потреб. Аналогічних поглядів дотримувався й український вчений-фінансист М. І. Мітіліно. У своїй роботі «Основи фінансової науки», яка вийшла в 1929 р. в Україні, він стверджував, що між державою та громадянами відбувається угода, за якою держава задовольняє певні потреби громадян, а останні сплачують за це певну суму грошей у формі податків.

Характерною особливістю розвитку фінансової науки на початку XX ст. було те, що в працях вчених-фінансистів цієї доби більше розглядалися проблеми фінансів зарубіжних країн і майже не приділялася увага фінансовим проблемам Російської імперії.

Зокрема, свого часу М. Яснопольський працюючи професором університету святого Володимира, вперше дослідив географічний розподіл державних доходів та видатків Росії. Він опублікував декілька робіт із цієї тематики. Нині ідеї, започатковані Яснопольським, розвиваються сучасними вченими – у світовій фінансовій літературі вони дістали назву фіскального федералізму, а в Україні є актуальними при розв’язанні проблеми міжбюджетних відносин.

На сьогодні фінансова наука досліджує процеси і явища у суспільстві, використовуючи значно вищі теоретичні підвалини та враховуючи певні гуманістичні засади життя людини. Центральне місце в наукових дослідженнях сучасних фінансистів посідають ідеї спрямування та використання фінансів для досягнення суспільного блага, яке повинно забезпечуватися за допомогою демократичних інститутів держави та політичної волі правлячих еліт. Обов’язковою умовою для цього є розвиток приватного підприємництва та ефективних державних структур, що мають у своєму розпорядженні достатній фінансовий потенціал. Для сучасної фінансової науки характерним є те, що вона не має ідеологічних уподобань. Йдеться про ідеалізм, матеріалізм, метафізику тощо. Основу сучасних наукових становить глибокий аналіз сучасності, який повинен визначити недоліки системи і збудувати нову з урахуванням інтересів більшості у суспільстві, тобто з огляду на вимоги теорії суспільного добробуту. Вперше основні положення теорії суспільного добробуту були розроблені італійським економістом В. Парето. Відповідно до його тверджень зміни або дії у

сфері фінансів мають сенс лише тоді, коли матеріальне становище певних соціальних груп покращується без погіршення його для інших. Згідно з ідеями Парето видатки бюджету можуть зростати за певними напрямами тільки за умови, що це не шкодить іншим напрямкам. Фінанси у системі Парето відіграють роль регулятора суспільного добробуту, механізму, за допомогою якого можна створити умови для поліпшення добробуту всіх. Парето стверджував, що коли існує великий розрив між багатими і бідними, то доцільно фінансовими методами здійснити перерозподіл на користь бідних верств населення. Тобто при одних і тих же ресурсах можна збільшити добробут одних верств населення, не погіршуючи добробут інших.

З оптимуму Парето випливає декілька дуже важливих висновків, що мають для фінансової науки першорядне значення. Так, усілякі зміни або реформи в фінансовій сфері недоцільні, якщо вони не покращують життя населення, тобто вони соціально безперспективні і не принесуть користі суспільству. Інший висновок із концептуальних положень Парето стосується морально-етичних аспектів фінансової науки: всі фінансові явища і процеси повинні мати стабільне моральне підґрунтя, в іншому разі вони матимуть руйнівний характер. Суть сказаного полягає в тому, що будь-які дії держави, підприємця, людини повинні вразовувати інтереси кожного громадянина.

Вагомий внесок у розвиток фінансової науки зробив Дж. Бюкенен. Він досліджував передусім поведінку як окремих громадян, так і політичних груп і партій при прийнятті рішень щодо кількісних і якісних параметрів державних доходів та видатків. Так, наприклад, які податки за можливості вільного вибору можуть сплачувати платники. За цикл робіт із розробки теорії суспільного вибору та методів прийняття фінансових рішень Бюкенену в 1986 р. була присуджена Нобелівська премія.

До числа яскравих робіт із питань фінансів належить монографія М. Фрідмена «Податкові обмеження і зростання держави», яка вийшла в 1978 році. У ній обґрунтовано суть податків і їхній зв’язок з економічним розвитком держави, що по суті, є теоретичним обґрунтуванням еволюції податків в сучасних умовах.

Фінанси досягли свого апогею в XIX ст., коли функції держави значно розширилися і удосконалилися, а товарно-грошові відносини зайняли панівне становище в економічних системах. Фінанси стали універсальним і дуже активним елементом економічного життя.

В умовах командно-адміністративної системи термін «фінанси» в значній мірі був пов’язаний з системою доходів і видатків держави. Проаналізуємо погляди різних вчених на визначення сутності фінансів.

У підручнику «Фінанси» **Еві Боді** та Лауреат Нобелівської премії **Роберт Мертон** підкреслювалиь, що «фінанси – це наукова дисципліна, яка вивчає питання розподілу недостатніх грошових коштів у часі та в умовах невизначеності».

У підручнику «Державні фінанси в умовах демократії» **Шарль Бланкарт** дав визначення фінансової науки, охарактеризувавши її як «економічний аналіз державної діяльності».

Американський професор **Карл Шоуп** зазначав, що «наука державних фінансів описує й аналізує функціонування державних фінансів з боку грошових асигнувань, соціальних виплат і методів фінансування цих потреб за допомогою податків, позик, іноземної допомоги та емісії грошей».

Французький вчений-фінансист **П. М. Годме** вказував: «державні фінанси – це суспільне багатство у формі грошей і кредиту, яке знаходиться у розпорядженні органів держави».

Таким чином, відмінності у визначенні фінансів полягають у виборі відправної точки для їх характеристики. Якщо ключовим елементом визначають відносини, то тоді обов'язково з'являються абстракції. Якщо ж за основу беруть результати фінансової діяльності, то визначення носить більш прагматичний характер.

Важливою особливістю західної фінансової науки є чітке розмежування фінансів приватного підприємницького сектора та державних фінансів, між якими мало спільного з погляду мети, функцій і результатів. Тобто зарубіжні вчені, у більшості випадків, розглядають фінанси держави чисто із фіскальних позицій виконання нею своїх функцій. Зокрема, професор **Х'юго Дальтон** (Великобританія) зазначав: «державні фінанси – наука, що знаходиться на стику економіки (економікс) з політикою, вивчаючи доходи і видатки державних органів влади та їх взаємну відповідність. Відповідність не обов'язково зводиться до рівності, а до такого арифметичного співвідношення, яке за даних умов найбільш прийнятне».

З точки зору зарубіжних вчених, фінанси на мікрорівні (тобто фінанси підприємств) є лише безпосередньою реакцією суб'єктів господарювання на рівень свого достатку і на ту частку, яку присвоює держава у формі податків. Таку ринкову концепцію фінансів суб'єктів господарювання найкраще характеризує визначення, дане **Е. Нікбахтом** і **А. Гропеллі**: «Фінанси – це застосування різноманітних економічних прийомів та методів для досягнення максимального достатку фірми або загальної вартості капіталу, вкладеного у справу».

На сьогодні серед вчених немає єдності щодо трактування сутності фінансів та функцій, які вони виконують.

Стосовно вітчизняної фінансової науки, то тут існує декілька підходів. Досить поширеною серед значної частини вітчизняних вчених є так звана розподільна концепція фінансів. Наприклад, М. Романовський, відомий представник Санкт-Петербузької фінансової школи, для макрорівня формулює це так: «З'єднання двох основ – держави і податків у їх грошовій формі породжує феномен державних (публічних) фінансів з властивими їм атрибутами – податками, державним бюджетом, державним боргом». Державні фінанси є «... сукупністю перерозподільних грошових відносин, регламентованих державою і пов'язаних з формуванням і використанням централізованих (суспільних) грошових фондів (доходів)...», які необхідні державі для виконання своїх функцій. Найвлучнішим висловлюванням щодо суті зазначеної концепції можна вважати визначення В. М. Опаріна «Фінанси – сукупність економічних відносин, пов'язаних із обміном, розподілом і перерозподілом у грошовій вартості валового внутрішнього продукту (ВВП), а в певних умовах і національного багатства». На мікрорівні, в рамках цього ж підходу, розглядають поняття «фінанси підприємств», під якими розуміють сукупність економічних відносин, пов'язаних із рухом грошових потоків, формуванням, розподілом і використанням доходів і грошових фондів підприємства в процесі його економічної діяльності.

Можна привести ще декілька подібних визначень, які наводяться в фінансовій літературі. Зокрема відзначаються такі особливості фінансів:

– фінанси – це система економічних (грошових) відносин, за допомогою яких створюються, розподіляються та перерозподіляються фонди грошових коштів;

– фінанси – це сукупність об'єктивно зумовлених економічних відносин, що мають розподільний характер, грошову форму вираження, матеріалізуються у грошових доходах і нагромадженнях, які зосереджуються в державних структурах і суб'єктах господарювання з метою розширеного відтворення, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб суспільства;

– фінанси – це система економічних відносин між державою, юридичними і фізичними особами з приводу формування, розподілу, перерозподілу і використання централізованих і децентралізованих грошових фондів, які регулюються правовими нормами.

Близьке за змістом і визначення фінансів, приводиться у «Фінансовому словнику» (А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк): «Фінанси – це сукупність економічних відносин, що виникають у процесі формування та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів».

Інші аспекти визначення сутності фінансів виділяються у таких визначеннях:

− фінанси – це діяльність суб'єктів пов'язана з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів з метою вирішення поставлених задач;

− фінанси – це елемент бізнесу, пов'язаний з залученням, розподілом та використанням фінансових ресурсів з метою забезпечення підприємницької діяльності;

− фінанси – невід'ємна частина грошових відносин, економічний інструмент розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного багатства, знаряддя контролю за утворенням і використанням грошових фондів.

Із наведеного переліку визначень поняття «фінанси», які наводяться у вітчизняній літературі, можна зробити висновок, що категорія «фінанси» переважно трактується як економічні відносини, що пов'язані із створенням, розподілом та перерозподілом ВВП у грошовій вартості. Відносини такого плану визначаються фінансовим правом і, очевидно, це занадто вузько для розуміння сфери фінансів у всьому спектрі можливих аспектів. Тому не дивно, що ряд авторів зауважують статичність розподільчої концепції, в той час як однією із найхарактерніших ознак фінансової сфери є динаміка, рух коштів.

Контрольні питання

1. Назвіть історичні передумови виникнення фінансової науки.
2. В чому полягають особливості еволюційного розвитку фінансової науки?
3. Яка роль фінансової науки у суспільстві?
4. Що таке фінансова наука?
5. Що таке предмет фінансової науки?
6. Які особливості розвитку вітчизняної фінансової науки?
7. Які дискусійні питання при визначення фінансів Ви можете назвати?

ТЕМА 4
ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

4.1. Фінансова політика: сутність, види, принципи реалізації
4.2. Фінансовий механізм як складова частина господарського механізму
4.3. Фінансовий контроль та його організація в Україні
4.4. Сутність фінансового права
✎**Література [1; 31; 37; 38; 40; 44]**

4.1. Фінансова політика: сутність, види, принципи реалізації

У кожній державі реалізується певна економічна політика, яка здійснює вплив на всі стадії суспільного відтворення. Зміни, які відбуваються в розвитку продуктивних сил, прямо впливають на економіку, в тому числі на фінансові відносини як відповідну сферу виробничих відносин.

Вплив фінансів на економічний і соціальний розвиток суспільства здійснюється через фінансову політику, яка є складовою частиною всієї економічної політики держави. Своє практичне втілення фінансова політика знаходить у фінансових заходах держави, які реалізуються через фінансовий механізм. Вони спрямовані на мобілізацію фінансових ресурсів, їх раціональний розподіл і використання, здійснення контролю за цими процесами.

За допомогою фінансової політики держава фінансує потреби розширеного відтворення, регулює масштаби і пропорції розвитку суспільного виробництва, удосконалює його галузеву та територіальну структуру.

При розробці фінансової політики визначаються джерела мобілізації фінансових ресурсів, їхній склад, структура і можливі резерви збільшення, забезпечується розподіл та оперативне використання фінансових ресурсів. У ході здійснення фінансової політики складається фінансовий механізм.

Фінансова політика пов’язана із діяльністю органів законодавчої та виконавчої влади і об’єднує заходи, методи і форми організації та використання фінансів для забезпечення соціально-економічного розвитку держави.

Основна мета фінансової політики полягає в підвищенні рівня суспільного добробуту.

Таким чином, ***фінансова політика*** *являє собою сукупність фінансових (розподільчих і перерозподільчих) заходів, які держава здійснює через фінансову систему*.

Зміст фінансової політики полягає у розробці основних напрямів використання фінансів, виходячи з необхідності вирішення економічних і соціальних завдань.

Складовими фінансової політики є:

− фінансова політика держави (бюджетна (фіскальна) політика; податкова; цінова; митна; інноваційна; дефляційна (стримування розвитку виробництва за рахунок зменшення фінансування і допомог); рефляційна (стимулювання розвитку виробництва); облікова (маневрування обліковою ставкою); емісійна (забезпечення стабільності грошової одиниці; визначення необхідної кількості грошей в обігу і забезпечення їх стабільності); грошово-кредитна (внутрішня – антиінфляційна, зовнішня – валютна); валютна;

− фінансова політика суб'єктів господарювання (амортизаційна; інвестиційна; інноваційна; дивідендна; цінова; кредитна тощо);

− фінансова політика домашніх господарств (інвестиційна; цінова; кредитна тощо)

Головним завданням фінансової політики є раціональний розподіл мобілізованих фінансових ресурсів між ланками фінансової системи.

Проявляється фінансова політика у:

1) фінансовому законодавстві;

2) системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів (найважливішими з яких є податки);

3) перерозподілі фінансових ресурсів між окремими верствами населення, галузями, регіонами;

4) структурі доходів і видатків бюджетів тощо.

Принципами фінансової політики є:

1. Фінансова політика має бути підпорядкована досягненню суспільного добробуту.

2. Мобілізація й використання фінансових ресурсів для забезпечення соціальних гарантій.

3. Запровадження фінансового механізму, який зумовлює раціональне використання природних ресурсів, заборону технологій, що загрожують здоров'ю людини.

Ефективність здійснення фінансової політики залежить від ряду факторів:

✓ *внутрішні* (форма власності, структура економіки, соціальний склад населення, стабільність грошової одиниці, грошового обігу, політична стабільність);

✓ *зовнішні* (економічна залежність, інтеграція в світову економіку);

✓ *інші чинники* (раціональні очікування (довіра економічних агентів до держави та один до одного), ірраціональні очікування (сліпа віра в чудодійну силу закону і політичні технології).

Фінансова політика залежно від тривалості періоду, на який вона розрахована, і характеру завдань, що вирішуються, включає фінансову стратегію і фінансову тактику. Причому вони тісно взаємозв'язані. Стратегія визначає сутність і напрями тактики. У свою чергу, тактичні можливості обмежують вибір стратегії, адже безглуздо визначати стратегічні цілі і завдання, для вирішення яких недостатньо належних тактичних засобів. Водночас слід наголосити на тому, що тільки фінансова політика, яка ґрунтується на поєднанні стратегії і тактики, їх єдності і підпорядкованості, може бути успішною. Фінансова політика, що не має стратегічних орієнтирів, а полягає лише у вирішенні тактичних завдань, має обмежений характер і, як правило, малоефективна.

Фінансова стратегія – це політика, що розрахована на довготермінову перспективу і вирішення глобальних завдань соціально-економічного розвитку. Спрямованість фінансової стратегії визначається конкретними завданнями розвитку суспільства на певному історичному етапі розвитку. В умовах економічної кризи головним завданням є фінансове забезпечення макроекономічної стабілізації, в умовах економічного розвитку – досягнення оптимальних темпів зростання ВВП. Водночас за будь-яких умов основою фінансової стратегії є надійне забезпечення потреб економіки фінансовими ресурсами і створення достатніх стимулів для ефективної діяльності суб'єктів господарювання. Фінансова стратегія зорієнтована на певну модель фінансових відносин у суспільстві.

Фінансова стратегія – це основні напрями використання фінансових ресурсів на тривалу перспективу. Прикладом стратегічних завдань є впровадження власної грошової одиниці, проведення прозорої приватизації, подолання інфляції і спаду виробництва тощо.

Фінансова тактика являє собою поточну політику, спрямовану на вирішення конкретних завдань відповідного періоду, що випливають із розробленої фінансової стратегії. Вона здійснюється через переорієнтацію фінансових ресурсів та змін в організації фінансової діяльності. Фінансова тактика більш мобільна, оскільки полягає у вчасному реагуванні на економічні проблеми і диспропорції, її головне завдання – досягнення стратегічних цілей розвитку.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни. Яскравим прикладом фінансової тактики є:

удосконалення системи оподаткування, надання пільг окремим платникам, територіальний перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну систему.

В кожній країні конкретні методи проведення фінансової політики залежать від історичних умов, рівня економічного розвитку, національних традицій та інших чинників.

4.2. Фінансовий механізм як складова господарського механізму

Для впливу на процеси суспільного відтворення держава використовує певний господарський механізм, склад і структура якого визначаються рівнем розвитку економіки, відносинами власності, історичними та національними особливостями. Важливою складовою господарського механізму є фінансовий механізм.

Фінанси взаємопов'язані з економікою. За їх допомогою здійснюється розподіл ВВП, а саме розподільчі відносини, які формують певну систему економічних інтересів і впливають на обсяги і структуру ВВП. Таким чином, соціально-економічний розвиток держави здійснюється за допомогою фінансового впливу з використанням фінансового механізму, який виражає напрямки, сутність і характер функціонування фінансів.

Фінансовий механізм є складовою частиною і однією з головних підсистем господарського механізму. Його місце в структурі господарського механізму визначається значенням державних фінансів в системі виробничих відносин та сутністю і особливостями фінансових відносин.

Функціонування фінансового механізму проходить в процесі створення, розподілу і використання фондів грошових коштів. Характер впливу фінансового механізму визначається розподільчими відносинами і активним впливом на виробництво. Можливості впливу закладені в сутності категорії фінансів. Для цієї реалізації необхідні відповідні організаційно-економічні структури і форми управління фінансовими відносинами. До них відноситься:

− фінансове планування і прогнозування;

− фінансові важелі і стимули (нормативи, ліміти, показники);

− фінансовий контроль, управління фінансами і фінансове право.

Ці підсистеми утворюють внутрішню структуру фінансового механізму.

Фінансовий механізм *– це сукупність конкретних фінансових форм, методів та важелів, за допомогою яких забезпечується процес*

суспільного відтворення, тобто здійснюються розподільчі і перерозподільчі відносини, створюються доходи суб'єктів господарювання і фонди грошових коштів (див. рис. 4.1).

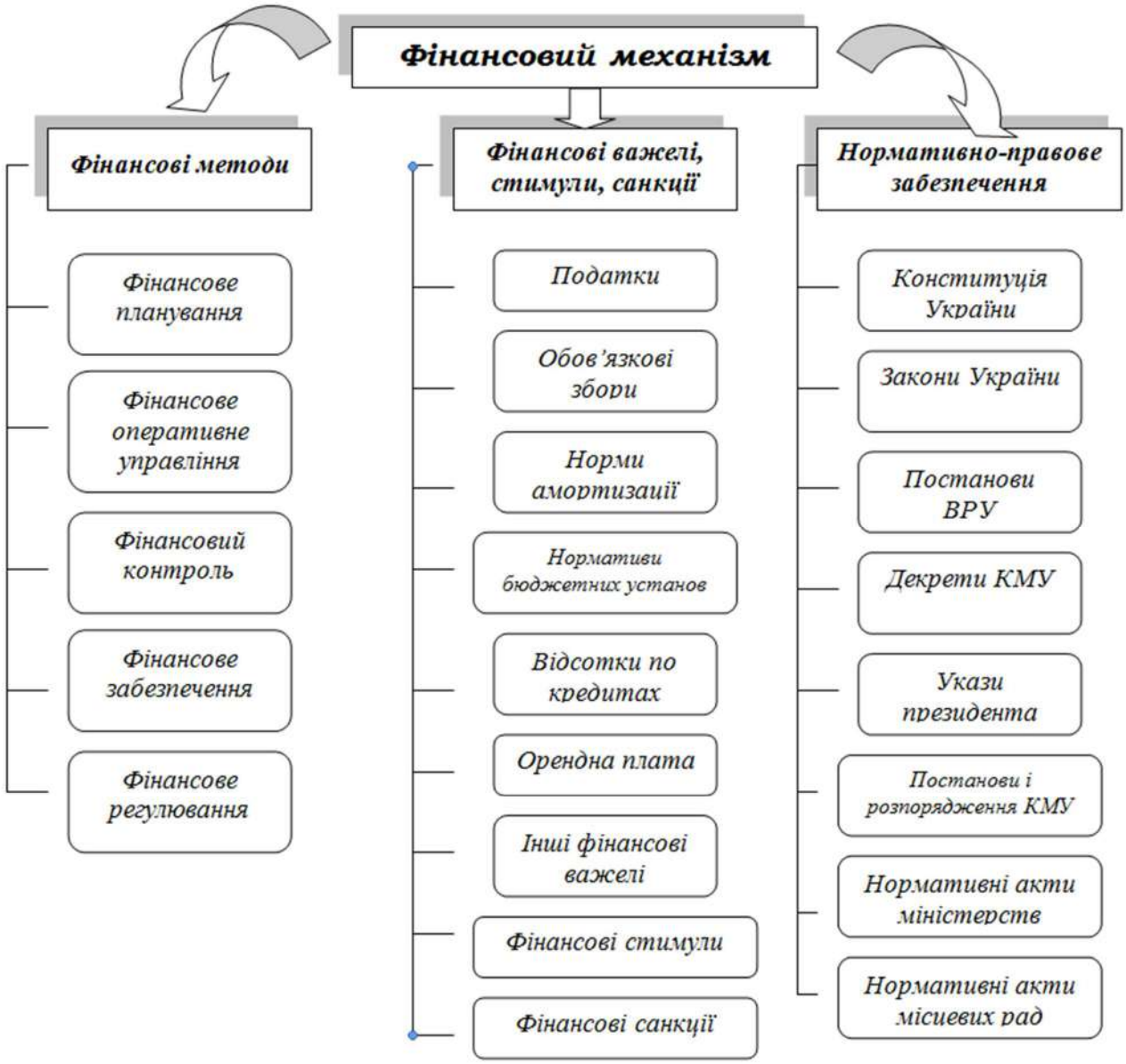

Рис. 4.1. *Складові фінансового механізму*

Фінансове планування – складова частина народногосподарського планування, пов'язана з управлінням фінансами. Також це елемент, за допомогою якого суб'єкти здійснюють процес управління фінансами.

В процесі фінансового планування беруть участь *суб'єкти* (органи, які планують фінансові ресурси) і *об'єкти* (фінансові ресурси, що утворюються в процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту (прибуток, амортизаційні відрахування, податки та обов'язкові збори в державні цільові фонди тощо).

Принципами фінансового планування є:

- наукова обґрунтованість (проведення розрахунків фінансових показників на основі певних методик, з врахуванням кращого досвіду, використанням засобів обчислювальної техніки, економіко-математичних методів, які передбачають багатоваріантність розрахунків і вибір найоптимальнішого);
- єдність фінансових планів (полягає в єдності фінансової політики, єдиній методології розрахунку фінансових показників тощо);
- безперервність (взаємозв'язок перспективних, поточних і оперативних фінансових планів);
- стабільність (незмінність показників фінансових планів).

Основне завдання фінансового планування полягає у відображенні в документі, який називається фінансовим планом, джерел формування фінансових ресурсів і напрямів їх використання.

Фінансові плани – це плани формування, розподілу і використання фінансових ресурсів. Їх особливістю є те, що вони складаються виключно у грошовій формі.

Фінансові плани складаються окремими підприємствами, установами, об'єднаннями, відомствами (баланс доходів і видатків, кошторис, бізнес-план, платіжний календар) в розрізі окремих територій (місцеві бюджети) та на рівні держави в цілому (Державний бюджет, зведений бюджет, баланс фінансових ресурсів і витрат держави).

За тривалістю дії такі плани поділяють на:

- перспективні фінансові плани (складаються на період більше одного року);
- поточні (складаються на один рік);
- оперативні (складаються на квартал, місяць).

При складанні фінансових планів використовують відповідні методи: нормативний, балансовий, економіко-математичний, метод коефіцієнтів, та метод економічного аналізу.

Метод коефіцієнтів передбачає розповсюдження встановлених раніше тенденцій на майбутній період або розповсюдження вибіркових даних на іншу частину сукупності досліджуваних об'єктів. Наприклад: в плановому періоді обсяги реалізації продукції збільшаться на 20 %. Потрібно визначити величину очікуваного прибутку. Для цього обчислюємо коефіцієнт зміни обсягів реалізації (1,2) і множимо на величину прибутку за попередній період.

Цей метод надзвичайно простий в застосуванні, але він має і суттєвий недолік: разом з коефіцієнтом на наступний період меха-

нічно переносяться всі негативні явища, які мали місце в попередньому періоді. Внутрішні резерви, як правило, не вишукуються.

Метод коефіцієнтів використовується при індексації основних засобів, дооцінці товарно-матеріальних цінностей у зв'язку з інфляцією, при плануванні прибутку, величини власних оборотних активів тощо.

Нормативний метод *у* фінансовому плануванні передбачає розрахунок фінансових показників на основі встановлених норм і нормативів. Це – нормативи утворення фондів грошових коштів, норми амортизаційних відрахувань, нормативи розподілу прибутку, норми витрачання коштів в бюджетних установах тощо.

Нормативний метод є більш ефективним за умови, що норми і нормативи відповідають наступним вимогам:

1) вони мають бути науково обґрунтованими;
2) прогресивними, тобто орієнтованими на кращий досвід;
3) стабільними.

Балансовий метод передбачає відповідність видатків джерелам їхнього покриття та ув'язку всіх розділів фінансового плану, в результаті чого досягається збалансованість плану. В сучасних умовах цей метод набуває особливого значення, тому що видатки підприємств залежать від зароблених коштів, і підприємства повинні розраховувати лише на власні поступлення, а не на допомогу держави чи міністерства.

Є наступні види фінансових планів, які складають підприємства та установи.

Баланс доходів і видатків – це поточний фінансовий план, який складається на підприємстві і розраховується на рік з розбивкою по кварталах.

Платіжний календар – це оперативний фінансовий план, який складають на квартал з розбивкою по місяцях або на місяць із розбивкою по декадах.

Платіжний календар конкретизує поточний фінансовий план, уточнює його показники, дає чіткіше уявлення про стан платежів та розрахунків у періоді, що аналізується. За допомогою платіжного календаря постійно контролюється платоспроможність підприємства.

Бізнес-план – це план реалізації певного проекту або угоди, які потребують вкладення коштів. Це свого роду візитна картка підприємства. Складається бізнес-план у випадках приватизації; продажу контрольного пакету акцій іноземному інвестору; при створенні

спільних підприємств за участю держави; при наданні підприємству кредитними установами довгострокових позик (для обґрунтування повернення кредитів).

Як правило, бізнес-план складається з 5 або 9 розділів. В перших розділах бізнес-плану подається загальний опис проекту, вказується його мета, виробничі характеристики майбутнього підприємства, принципи та методи керівництва ним. Заключні розділи бізнес-плану – фінансові. В них подаються розрахунки прибутку і рентабельності від реалізації угоди або проекту, обґрунтовуються терміни і джерела повернення позик, а також строки окупності затрат.

Кошториси доходів і видатків складають установи соціальної сфери, тобто бюджетні організації. Кошторис містить два основних розділи:

I. Доходи:

- надходження коштів із загального фонду бюджету;
- поступлення з інших джерел (плата за навчання, за лікування, орендна плата, плата за проживання в гуртожитку, доходи від підсобних господарств тощо).

II. Видатки:

- зарплата працівникам бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату;
- придбання предметів постачання і матеріалів;
- оплата послуг з утримання установи;
- відрядження;
- оплата комунальних послуг та енергоносіїв;
- капітальні видатки;
- інші.

Основним фінансовим планом держави є бюджет. ***Бюджет*** як фінансовий план завжди складається з двох частин: дохідної і видаткової.

I. Доходи:

- податки;
- відрахування в державні цільові фонди, приєднані до бюджету;
- неподаткові надходження (вартість конфіскованого майна, надходження від зовнішньоекономічної діяльності, кошти від випуску державних цінних паперів тощо).

II. Видатки:

- на народне господарство (капітальні вкладення, дотації);
- на соціальний захист населення;

- на оборону;
- на управління;
- на утримання соціальної сфери;
- на екологію;
- на створення державних резервів;
- на інші цілі.

Перевищення видатків над доходами спричинює дефіцит бюджету.

Особливістю Державного бюджету як фінансового плану є те, що він єдиний має силу закону.

Баланс фінансових ресурсів і витрат держави складається з метою визначення обсягів фінансових ресурсів країни і напрямів їх використання. Відмінність балансу від зведеного бюджету полягає в тому, що, крім централізованих фінансових ресурсів, які мобілізуються через фінансову систему, в ньому відображаються і децентралізовані фінансові ресурси, зосереджені у суб'єктів господарювання і населення.

Баланс фінансових ресурсів і витрат держави є фінансовою програмою економічного та соціального розвитку держави. У ньому передбачаються можливості фінансового забезпечення темпів і пропорцій розвитку економіки держави у прогнозованому періоді. Також баланс фінансових ресурсів та витрат держави служить інформаційною та аналітичною основою для розробку та обґрунтування фінансової політики держави.

Метою розробки балансу фінансових ресурсів держави с визначення розмірів державних фінансових ресурсів, збалансування доходів та витрат держави, перевірка економічного обґрунтування розрахунків державного бюджету, балансу грошових доходів та витрат населення, платіжного балансу та інших фінансових балансів.

При виконанні фінансових планів виникає потреба в оперативному управлінні як діяльності, пов'язаній із необхідністю втручання в розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Управління фінансами – це складова частина управління економікою. Його здійснює спеціальний фінансовий апарат з допомогою специфічних прийомів і методів.

Об'єктами управління виступають фінансові відносини, в тому числі й ті, що пов'язані з формуванням і використанням фондів гро-

шових коштів. Найважливіші об'єкти управління – це фінанси підприємств, організацій і установ, фінанси домогосподарств, загальнодержавні фінанси.

Суб'єктами управління виступають держава в особі законодавчих і виконавчих органів, у т. ч. фінансових, а також фінансові служби підприємств, організацій і установ.

Сукупність всіх організаційних структур, які здійснюють управління фінансами, утворює фінансовий апарат.

Управлінська діяльність включає наступні функціональні елементи:

✓ планування, в ході якого кожен суб'єкт господарювання оцінює свій фінансовий стан, виявляє резерви збільшення фінансових ресурсів та напрямки їх ефективного використання;

✓ оперативне управління як комплекс заходів, що проводяться на основі оперативного аналізу конкретної фінансової ситуації. Мета оперативного управління – досягти максимального ефекту при мінімальних затратах шляхом своєчасної зміни фінансових відносин, маневрування фінансовими ресурсами;

✓ контроль, який пронизує всі стадії управлінської діяльності і в той же час має велике самостійне значення. В процесі контролю порівнюються фактичні результати із запланованими і виявляються резерви.

Розрізняють стратегічне і оперативне управління фінансами.

Стратегічне управління здійснюють Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент. Стратегічне управління – це управління фінансами на перспективу, і виражається воно у встановленні обсягів фінансових ресурсів на перспективу для реалізації цільових програм, пов'язаних з піднесенням економіки України, проведенням її структурної перебудови, конверсії оборонних галузей, зміцнення агропромислового комплексу, вирішення соціальних проблем тощо.

Оперативне управління фінансами здійснюють Міністерство фінансів України; дирекції позабюджетних фондів, страхових організацій; фінансові служби міністерств, підприємств та організацій.

Управлінням фінансами на макрорівні (на підприємствах) займається бухгалтерія (на малих), а на великих підприємствах – фінансовий відділ.

В сучасних умовах гостро стоїть проблема пошуку альтернативних методів управління і впливу на суб'єкти господарювання, які відповідали б ринковій економіці.

Важливими елементами фінансового механізму є ***фінансові норми, нормативи, ліміти, резерви, стимули – їх ще називають фінансовими важелями***.

Фінансові норми умовно поділяють на чотири групи. До першої належать норми, що централізовано затверджуються органами законодавчої та виконавчої влади: ставки і мінімальний розмір заробітної плати, розмір стипендій, ставки податків, зборів, відрахувань.

До другої групи належать норми, що ґрунтуються на матеріальних потребах. Це норми витрат на харчування в дошкільних та інших закладах освіти й охорони здоров'я, норми витрат на медикаменти, освітлення, опалення тощо.

Третю групу складають норми, що визначаються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. Це, зокрема, норми значної частини витрат бюджетних установ.

Четверту групу складають норми і нормативи, що характеризують пропорції економічного ат соціального розвитку.

Ліміти є певним обмеженням на витрати в інтересах держави, підприємця або громадянина. Резерви мають нейтралізувати вплив передбачуваних факторів, що можуть виникнути у майбутньому. Основні методи формування фінансових резервів:

− бюджетний (створення в складі кожного бюджету резервного фонду);

− галузевий (створення резервів на рівні міністерств, галузей, відомств);

− госпрозрахунковий (формування фінансових резервів підприємств, організацій, установ);

− страховий (утворення фондів страхових організацій).

− Для зацікавлення суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів використовуються ***фінансові стимули.*** До них належать:

− заохочувальні фонди підприємств, які утворюються з прибутку;

− бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку народного господарства (у т. ч. дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для економіки);

− спеціальні фінансові пільги (пільги на податки та можливість проведення прискореної амортизації).

У фінансових важелях важливе місце займають ***фінансові санкції*** як особливі форми організації фінансових відносин, покликані посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за вико-

нання взятих зобов'язань. В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найбільш розповсюдженими серед них є штрафи і пені.

Штраф – це міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або діючих правил. Застосовується, як правило, в твердій грошовій сумі.

Пеня застосовується при несвоєчасному виконанні грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу.

4.3. Фінансовий контроль та його організація в Україні

Фінансовий контроль відображає практичну реалізацію притаманної фінансам контрольної функції.

Фінансовий контроль *– це цілеспрямована діяльність уповноважених органів на забезпечення виконання господарськими суб'єктами встановлених форм і методів реалізації фінансових відносин, аналіз їх ефективності і розробка пропозицій щодо їх вдосконалення*.

Фінансовий контроль являє собою контроль з боку держави за процесом створення і руху фінансових ресурсів усіх ланок фінансової системи.

Сферою діяльності фінансового контролю є процес формування, розподілу і використання фондів грошових коштів.

Принципами фінансового контролю є:

− незалежність (виключення матеріальної чи моральної зацікавленості перевіряючого);

− гласність (результати перевірок публікуються для широкого загалу);

− превентивність (попереджувальний характер фінансового контролю);

− дієвість (за результатами контрольної перевірки завжди приймаються певні міри);

− регулярність (контроль проводиться з певною періодичністю);

− об'єктивність (контроль проводиться згідно з вимогами діючого законодавства);

− всеохоплюючий характер (по можливості фінансовий контроль повинен охоплювати всі сторони фінансово-господарської діяльності).

Фінансовий контроль проводиться на макро- та мікро-рівнях.

Об'єктом фінансового контролю на макрорівні *є державні фінанси.* ***Суб'єктами фінансового контролю*** *є державні органи влади і управління*.

Фінансовий контроль на мікрорівні – це контроль на рівні суб'єктів господарювання всіх форм власності. ***Об'єктом контролю*** на цьому рівні є фінансово-господарська діяльність підприємств, організацій і установ. ***Предметом контролю*** є фінансові показники (прибуток, собівартість, податки, відрахування). Фінансовий контроль на даному рівні здійснюється економічними службами підприємства, окремими його спеціалістами. Для цих цілей залучаються також незалежні аудиторські організації.

Схематично класифікацію фінансового контролю зображено на рис. 4.2.

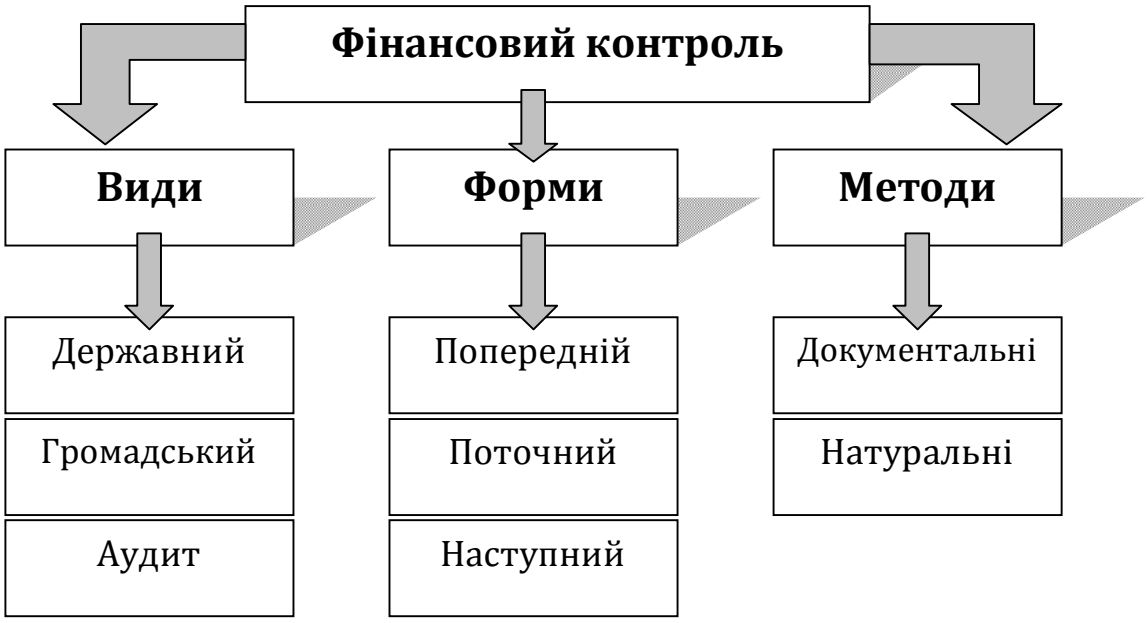

Рис. 4.2. *Класифікація фінансового контролю*

Залежно від суб'єктів, що здійснюють фінансовий контроль, розрізняють наступні його види.

Державний фінансовий контроль проводять органи державної влади і управління. Державний фінансовий контроль поділяється на загальнодержавний і відомчий.

Загальнодержавний контроль здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Державна фіскальна служба України, Державна аудиторська служба України, місцеві державні адміністрації та інші структури. Від того, як організовано загальнодержавний контроль в країні, залежать шляхи економічного розвитку

суспільства, рівень добробуту населення, масштаби тіньової економіки тощо.

Відомчий фінансовий контроль застосовується тільки по відношенню до підвідомчих підприємств і організацій та проводиться контрольно-ревізійними підрозділами міністерств і відомств. В останні роки в зв'язку з ліквідацією великої кількості міністерств, виникненням нових форм власності, масштаби відомчого фінансового контролю значно скоротилися.

Громадський фінансовий контроль при адміністративно-командній системі був наймасовішим видом фінансового контролю. Його здійснювали партійні органи і комітет громадського контролю (більше 10 млн чол.). Реально громадський контроль не виконував своїх функцій через непрофесійність та незацікавленість виконавців.

Сьогодні цей вид контролю в Україні здійснюють:

- громадські організації (партії, рухи, профспілки, що стежать за виконанням умов трудового договору);
- засоби масової інформації;
- окремі фахівці (фізичні особи) на основі добровільності та без жодних матеріальних відшкодувань.

Аудит – відносно новий для України вид фінансового контролю. Це незалежний зовнішній фінансовий контроль, заснований на комерційних засадах. Поява і розвиток аудиту в Україні обумовлені:

− відмиранням неефективного відомчого контролю;

− наявністю підприємств нових форм власності, для яких немає поняття «вищестояща організація», що здійснювала б контроль за їхньою діяльністю;

− неможливістю загальнодержавними органами фінансового контролю охопити регулярними і глибокими перевірками всі суб'єкти господарювання (що і покладається на аудиторські фірми).

В Україні аудит як вид фінансового контролю функціонує відносно недавно. 22 квітня 1993 року був прийнятий закон «Про аудиторську діяльність», який визначив правові засади здійснення аудиторської діяльності і був спрямований на створення системи незалежного фінансового контролю з метою захисту інтересів власника.

Закон визначає ***аудит*** як перевірку публічної бухгалтерської звітності, обліку та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному

законодавству. Аудит здійснюється незалежними особами – аудиторами або аудиторськими фірмами.

Аудиторські перевірки можуть проводитися з ініціативи керівництва або власників господарюючого суб'єкта.

Крім проведення контрольної роботи, аудиторські послуги можуть надаватися у вигляді консультацій з питань організації бухгалтерського обліку та проведення ефективної фінансово-господарської діяльності. Аудиторські фірми – це комерційні організації, і тому всі свої послуги вони виконують за плату, розмір якої обумовлюється в договорі між замовником і аудитором.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що завдання аудиту схожі із завданнями фінансового контролю: визначення достовірності інформації, що перевіряється, і відповідність здійснених господарських операцій діючому законодавству.

В той же час між цими двома формами фінансового контролю є суттєві відмінності:

1) аудиторська діяльність направлена на захист інтересів клієнтів. А ревізійна діяльність, насамперед, захищає інтереси держави;

2) зв'язки між перевіряючою організацією і об'єктом контролю при аудиті – горизонтальні і здійснюються на добровільній основі, а при ревізії – вертикальні, тобто здійснюються в порядку адміністративного призначення;

3) аудиторські послуги оплачує клієнт або за його згодою орган, який потребує аудиторського висновку. Ревізії ж оплачуються вищестоящим органом або державою;

4) і аудитор, і ревізор можуть проводити перевірки вибірковим методом. Але при виявленні порушень аудитор має право обмежитись вибірковою перевіркою і надати можливість клієнту самому виправити помилки за весь період. Ревізор в цьому випадку повинен провести суцільну перевірку за весь період для визначення розміру шкоди і встановлення винних;

5) ефективність аудиту визначається клієнтом як співвідношення затрат на проведення аудиту і результатів аудиторської перевірки. Ефективність ревізії визначається відповідним контролюючим органом, що кількісно відображається розмірами донарахованих в бюджет податків та інших поступлень;

6) результати аудиторської перевірки відображаються в аудиторському висновку і рекомендаціях для клієнта. За результатами ревізії складається акт, який містить організаційні висновки, обов'язкові вказівки, виконання яких пізніше контролюється;

7) аудитори зобов'язані забезпечити конфіденційність отриманої інформації і результатів аудиту. Ревізори ж мають право їх висвітлити перед громадськістю.

Залежно від часу проведення виділяють такі форми фінансового контролю:

✓ ***попередній,*** що проводиться до здійснення фінансових операцій (наприклад, бухгалтерія підприємства перед тим, як виписати документи на витрачання коштів, перевіряє доцільність витрат, їх відповідність потребам згідно норм);

✓ ***поточний,*** що проводиться в процесі здійснення фінансових операцій (наприклад, перерахування податків, здійснення виплат);

✓ ***наступний,*** що проводиться після закінчення певних періодів (за підсумками місяця, кварталу, року).

Основним методом проведення попереднього і поточного контролю є візуальні перевірки, що не оформляються ні актами, ні довідками. Вся справа зводиться до розпорядження, наказу в письмовій чи усній формі про недопущення чи призупинення незаконної фінансово-господарської операції. А за результатами наступного фінансового контролю складаються акти чи довідки.

Методи фінансового контролю – це конкретні прийоми проведення фінансового контролю. Вони поділяються на:

↳ ***натуральні,*** коли контроль проходить не по документах, а перевіряється наявність товарно-матеріальних цінностей (інвентаризація, лабораторний аналіз, контрольний замір, контрольний запуск сировини у виробництво, перевірка фактично виконаних робіт тощо);

↳ ***документальні,*** коли контроль проходить по документах (ревізії і перевірки).

При документальній перевірці спочатку здійснюється формальна перевірка – наявність реквізитів, підписів, печаток, відсутність виправлень, підчисток. Потім документи вивчають хронологічним або систематизованим методом.

Хронологічний метод – це вивчення документів без їх попередньої класифікації в тій послідовності, в якій відбувалися операції. Даний метод важко застосовувати на великих об'єктах, оскільки він не дозволяє охопити всі фінансово-господарські операції. Тому, здійснюючи ревізію на таких об'єктах, документи вивчають за певною системою, тобто по окремих операціях. Такий метод вивчення документів називається ***систематизованим.***

Ревізія – це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи чи організації на

предмет дотримання законодавства з фінансових питань, достовірності обліку і звітності; а також це є спосіб документального викриття недостач, витрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, спосіб попередження фінансових зловживань.

За результатами ревізії складається акт. Від юридично грамотно складеного акту в значній мірі залежить результативність ревізії. Адже акт – це не просто перелік допущених порушень, а документ, який повинен послужити основою для правильних висновків щодо наступної діяльності підприємства.

Види ревізій:

- планові і позапланові;
- повні і часткові (перевіряються всі або окремі сторони діяльності підприємств);
- суцільні і вибіркові (в залежності від повноти залучення документів);
- індивідуальні і бригадні (здійснюються одним або кількома перевіряючими);
- комплексні (бригадні із залученням спеціалістів);
- тематичні (проводяться в однотипних установах по певному переліку питань).

Перевірка – це обстеження окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємств або їх підрозділів (наприклад, перевірка правильності віднесення витрат на собівартість продукції).

Також досить часто на підприємствах проводять зустрічні перевірки – зіставлення даних підприємства з даними його контрагентів з метою встановлення реальної картини здійснених підприємством господарських операцій.

Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

Кожна перевірка і ревізія повинні бути ретельно підготовленими. Для цього вивчаються відповідні закони, постанови, інструкції; проводиться ознайомлення з матеріалами попередніх ревізій і перевірок; вивчаються особливості виробництва тощо.

4.4. Поняття фінансового права

Реалізація фінансового механізму та відповідно і реалізація фінансової політики здійснюється за допомогою норм фінансового права.

Специфіка відносин, що регулюються нормами фінансового права, полягає в тому, що вони складаються в особливій сфері життєдіяльності суспільства – фінансовій діяльності.

Фінансове право можна характеризувати з різних позицій:

– *з одного боку,* це самостійна галузь права із визначеним предметом та методами правового регулювання,

– *з іншого* – це галузь законодавства, що є сукупністю законів та інших нормативно-правових актів, у яких фінансово-правові норми мають своє зовнішнє вираження і становлять джерело фінансового права.

Поряд з іншими аспектами дослідження фінансове право можна розглядати і як галузь юридичної науки. Наука фінансового права являє собою сукупність теоретичних понять, тлумачень і уявлень про чинне фінансове право, його предмет і метод, правові підгалузі та інститути, що входять до його складу. Предметом фінансового права як науки є його гносеологія, а також осмислення й дослідження проблем та перспектив удосконалення цієї галузі.

Фінансове право як галузь права матеріалізується у фінансово-правових нормах, принципах, методах; наука фінансового права матеріалізується в узагальненнях, оцінках, висновках, концепціях, нових поняттях і категоріях; у теоріях і доктринах, що відображаються у статтях, монографіях, навчальних посібниках та підручниках з фінансового права.

Як і будь-яка інша наука, наука фінансового права має властиві тільки їй предмет дослідження і понятійно-категорійний апарат, власний зміст. З іншого боку, вона є частиною юридичної науки в цілому.

Предметом фінансового права є суспільні відносини, що виникають, змінюються й припиняються в галузі формування, розподілу й використання фондів коштів держави й місцевого самоврядування та врегульовані фінансово-правовими нормами.

Фінансові відносини, що є предметом фінансового права, мають місце при формуванні, розподілі й використанні державного й місцевого бюджетів, спеціальних цільових фондів; у сфері оподаткування, державного й муніципального кредиту, бюджетного фінансування, фінансового контролю, обов’язкового державного страхування, грошового обігу, розрахунків, банківського регулювання й нагляду, валютного регулювання.

Методом правового регулювання фінансового права є система юридичних прийомів (способів), за допомогою яких здійснюється регулювання фінансових правовідносин, юридичний вплив на учасників останніх.

Основним методом фінансово-правового регулювання є метод владних приписів (імперативний), який полягає у державно-владних вказівках одному учаснику фінансових відносин з боку іншого. Цей останній виступає від імені держави чи місцевого самоврядування та наділений у зв'язку з цим відповідними повноваженнями. Для державно-владних приписів у сфері фінансової діяльності характерні такі риси, як категоричність та відсутність оперативної самостійності. У нормах фінансового права жорстко закріплюються вимоги органу державно! влади чи органу місцевого самоврядування в галузі фінансової діяльності.

Окрім методу владних приписів, фінансово-правовому регулюванню властиві й інші методи: узгодження, рекомендації, координації і т. п. Найчастіше ці методи застосовуються не як самостійні, а в тому чи іншому поєднанні з основним методом фінансово-правового регулювання – методом владних приписів.

Основними *структурними елементами системи фінансового права* є:

1) фінансово-правова норма як базовий структурний елемент;

2) фінансово-правовий інститут як сукупність фінансово-правових норм, які регулюють певну групу однорідних фінансово-правових відносин. Інститути фінансового права можна класифікувати:

– за функціональною роллю: регулятивні (наприклад, Інститут місцевих податків і зборів) та охоронні (наприклад, інститут фінансової відповідальності);

– за змістом: матеріальні (наприклад, інститут бюджетного устрою) та процесуальні (наприклад, Інститут бюджетного процесу):

3) підгалузь фінансового права як об'єднання інститутів фінансового права, що регулюють окремий вид фінансових правовідносин (наприклад, бюджетне право).

Фінансове право складається із Загальної та Особливої частин.

Загальна частина включає такі норми, які є спільними для всіх фінансово-правових відносин і становлять підґрунтя для регулювання правовідносин у сфері фінансової діяльності держави й місцевого самоврядування. Норми Загальної частини визначають:

− поняття та зміст фінансів і фінансової системи;

− поняття фінансової діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, її завдання, принципи, форми й методи здійснення;

− правовий статус суб'єктів фінансової діяльності;

− предмет і метод фінансового права, його поняття, систему й джерела;

− правову характеристику фінансових правовідносин та фінансово-правових норм;

− правові основи фінансового контролю.

Особлива частина фінансового права складається з норм, які регулюють окремі напрями фінансової діяльності держави й місцевого самоврядування, різні ланки фінансової системи, зокрема суспільні відносини в галузі:

− державного й місцевого бюджетів;

− спеціальних цільових фондів коштів;

− державних і місцевих доходів;

− державного й муніципального кредиту;

− обов'язкового державного страхування;

− державних і місцевих видатків;

− грошового обігу й розрахунків;

− банківського кредитування (щодо задоволення публічного інтересу);

− валютного регулювання;

− фінансів суб'єктів господарювання тощо.

Отже, норми Загальної частини фінансового права конкретизуються в його Особливій частині.

Джерела фінансового права – це правові форми зовнішнього вираження норм фінансового права. Фінансове право, з цієї точки зору – це галузь законодавства, що є сукупністю нормативно-правових актів та інших джерел фінансового права, в яких фінансово-правові норми знаходять своє зовнішнє вираження. Головним джерелом фінансового права є Конституція України.

Таким чином, фінансове право – це самостійна галузь права, яка є системою норм прав, що регулюють суспільні відносини у процесі формування, розподілу й використання централізованих децентралізованих фондів коштів держави та місцевого самоврядування, необхідних для реалізації їхніх завдань і функцій і задоволення публічного інтересу.

Контрольні питання

1. Що таке фінансове право?
2. Дайте визначення предмету і методу фінансового права?
3. Яка структура фінансового права України?

4. Дайте визначення фінансової політики.
5. Які є види фінансової політики?
6. Назвіть приклад фінансової стратегії і фінансової тактики.
7. Охарактеризуйте фінансову політику держави.
8. Що таке фінансова політика суб'єктів господарювання?
9. Дайте визначення фінансового механізму.
10. Які складові фінансового механізму?
11. Проаналізуйте на конкретному прикладі дію фінансових важелів.
12. В чому полягає сутність фінансового планування?
13. Охарактеризуйте фінансові плани підприємств.
14. Які фінансові плани складаються на державному рівні?
15. В чому полягає сутність управління фінансами?
16. Охарактеризуйте зміст та принципи фінансового контролю.
17. Які об'єкти та суб'єкти фінансового контролю на макро- та макрорівні Ви знаєте?
18. Які є види, форми, методи фінансового контролю?
19. Що таке аудит, як специфічна сфера фінансового контролю?
20. Які відмінні ознаки аудиту та фінансового контролю?

ТЕМА 5
ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

5.1. Податки: сутність, функції та види
5.2. Податкова система України
5.3. Податкова політика України
Література [25; 27; 34; 38; 40; 44]

5.1. Податки: сутність, функції та види

Податки існують у людському суспільстві майже 1000 років, але для людини немає більш гнітючої процедури, ніж їх сплата. Високі податки – це завжди неминучі злидні і занепад господарства. Непосильні податки були причиною багатьох соціальних конфліктів і кровопролитних воєн.

Водночас запровадження податків мало надзвичайно прогресивне значення для розвитку людського суспільства, їх порівнюють із винаходом колеса чи парової машини.

Система оподаткування з'явилася з виникненням найпростішої державної моделі. Першими джерелами податків були оподатковувані базові цінності: земля, худоба, раби. І самі податки були «прямими», справлялися безпосередньо з громадян, що одержували прибуток від майна.

Прикладом для організованої податкової системи була податкова система Римської імперії. Такі поняття, як «ценз», «акциз», «фіскал», «відкупник» сформувалися ще в її часи. Доки Рим залишався містом-державою, його податкова система була не дуже складною. У мирний час податки не справлялися зовсім, а витрати покривалися шляхом надавання в оренду громадських земель. Державний апарат фактично утримував себе сам. Більше того, обрані магістрати не тільки виконували державні обов'язки безоплатно, а ще й вносили на громадські потреби власні кошти, вважаючи це почесною справою. А от у воєнний час (який практично тривав постійно) громадяни Риму обкладалися податками відповідно до їх статку, для чого раз у п'ять років подавали обраним чиновникам-цензорам звіти про свій майновий і родинний стан (ці документи цілком можна розглядати як найпростіші зразки сучасних податкових декларацій). З перетворенням Римської держави на імперію ускладнювалася й податкова система. На завойованих землях запроваджувалися комунальні (місцеві)

податки й повинності, причому що запекліший опір чинили римським легіонерам жителі скорених земель, то більшим податком їх обкладали. Римські громадяни, які жили поза Римом, сплачували як державні, так і місцеві податки.

У Візантійській імперії справляли вже 21 різновид тільки прямих податків, а також усілякі непрямі й зовсім дивні. І цей податковий тягар призвів, як відомо, не до процвітання, а до ослаблення держави.

З розвитком державного устрою податкова система істотно «збагатилася» порівняно зі зразково-показовою податковою системою Римської імперії. Держави наближалися до рубежу середньовіччя. На цьому етапі виникли податки на виробництво (або промислові податки), на всі види діяльності, крім сільськогосподарської (земельний податок справлявся окремо). У торгівлі поширилися митні збори й непрямі податки. Причому до податкової бази потрапив широкий спектр об'єктів: від штрафу за перевищення будинком установлених розмірів (знаменитий «податок на повітря») – до так званого «подимного податку».

Фундатором наукової теорії податків вважають Адама Сміта. Він стверджував, що податки для платника – ознака не рабства, а волі і у своїй праці «Дослідження про природу і багатства народів» вивів чотири найзагальніших принципи оподаткування («чотири правила Адама Сміта»):

− принцип справедливості («піддані держави повинні в міру можливості... брати участь в утриманні уряду, тобто відповідно до прибутків, якими вони користуються під заступництвом і захистом держави»);

− принцип визначеності («податок, що його зобов'язується сплачувати кожна окрема особа, має бути точно визначеним, а не довільним») Термін сплати, спосіб платежу, сума платежу – усе це має бути ясним і зрозумілим для платника;

− принцип зручності («кожен податок має стягуватися в той час або в такий спосіб, у який чи який платникові мають бути зручніші для сплати його»);

− принцип економії («кожен податок має бути так задумано й розроблено, щоб він брав і утримував з кишень народу якомога менше понад те, що він приносить державному казначейству... Нерозумний податок створює велику спокусу для контрабанди»).

Отже, у XVIII ст. Європа вже могла пишатися раціональною системою справляння податків, як прямих, так і непрямих. З останніх

особливу роль відігравав акциз. Процедура його сплати була простою й прозорою – зазвичай він стягувався безпосередньо біля міських воріт з усіх товарів, що ввозилися й вивозилися. Іноді податком обкладалося тільки те, що ввозилося в країну, тобто звільнялися від справляння акцизу товари, що йшли на експорт. Розміри акцизу коливалися зазвичай від 5 до 25 %. Наукового обґрунтування розмірів цієї ставки не було, і подібні «перегини на місцях» неабияк стримували розвиток торгівлі.

З прямих податків основна маса припадала на подушне й прибутковий (від них звільнялися дворянство й духівництво). Буржуазія й селянство віддавали державі у вигляді прямих податків 10–15 % усіх своїх доходів.

Наступний етап у розвитку податків припав у Європі на XIX ст. і був пов'язаний з піднесенням виробництва й економіки. Держава змінила пріоритети: головним об'єктом оподаткування став оборот – перехід цінностей від одного суб'єкта до іншого. Відчутним виявився для громадян також податок на спадщину. Поширилися податки на операції та капітал – в основному на його приріст у вигляді відсотків за цінними паперами або вкладами, дивідендів за акціями, зростання вартості активів.

У XX ст. історія оподаткування ознаменувалася появою ПДВ. Поширилися й цільові податки, збирання яких мало на меті виробництво конкретних суспільних благ, таких як соціальне страхування, державне медичне обслуговування і пенсійне забезпечення, будівництво доріг тощо.

Отже, починаючи з моменту формування, пройшовши довгий шлях трансформації та розвитку, податки залишаються ефективним знаряддям втілення державної політики з питань соціального розвитку та економіки. Процес формування податкової системи є безперервним. Тому виникає необхідність внесення змін до правової бази системи оподаткування з метою приведення її у відповідність тим соціально-економічним умовам які виникають у державі. Однак, найбільшого розвитку податки досягають в умовах розвиненої ринкової економіки. Вони стають ефективним знаряддям реалізації державної політики. Проте не слід забувати, що податки є дуже небезпечною зброєю в руках держави. Без наукової концепції податкової політики вони можуть перетворитися на гальмо економічного розвитку.

У вітчизняному законодавстві розрізняють поняття податку і збору (плати, внеску).

Так, відповідно до Податкового кодексу **податком** є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку.

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

Податки можуть відноситися як на собівартість, так сплачуватися з прибутку.

Основними ознаками податків є :

− податки не мають цільового призначення;

− податки характеризуються одностороннім рухом вартостей від юридичних і фізичних осіб до держави;

− якщо плата і відрахування можуть вноситися як державі так і іншим юридичним чи фізичним особам, то податки це атрибут лише держави.

Податки є не просто економічною, але і суспільної соціальною категорією. Суспільна ціна податків вимірюється втратою частки особистого добробуту конкретними платниками, причому суспільні блага забезпечуються лише державою, і вона реалізує ці блага споживачам за відповідними цінами. Ціною суспільних благ і є податки.

Соціально-економічна сутність податків проявляється у їх функціях. Податки виконують такі основні функції:

− фіскальну – податок забезпечує необхідні умови для створення матеріальної бази функціонування суспільства. Тобто за допомогою податків держава мобілізує кошти для утворення грошових фондів, які забезпечують виконання покладених на неї функцій;

− розподільчу – податок забезпечує розподіл вартісних пропорцій між платниками податків і державою. Тобто саме за допомогою податків держава встановлює вартісні пропорції такого перерозподілу;

− регулюючу – полягає у впливі податків на різні види діяльності та безпосередньо на платників податків. Через податки, власне, держава регулює процеси виробництва та споживання в суспільстві.

Під час встановлення податку обов'язково визначаються такі **елементи**:

1. Платники податку;
2. Об'єкт оподаткування;
3. База оподаткування;
4. Ставка податку;
5. Порядок обчислення податку;
6. Податковий період;
7. Строк та порядок сплати податку;
8. Строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку.

Об'єктом оподаткування можуть бути майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку.

Базою оподаткування визнаються конкретні вартісні, фізичні або інші характеристики певного об'єкта оподаткування. База оподаткування – це фізичний, вартісний чи інший характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання.

Ставкою податку визнається розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування.

Базовою (основною) ставкою визначається ставка, що визначена такою для окремого податку відповідним розділом Податкового кодексу.

Граничною ставкою визнається максимальний або мінімальний розмір ставки за певним податком, встановлений Податковим кодексом.

Абсолютною (специфічною) є ставка податку, згідно з якою розмір податкових нарахувань встановлюється як фіксована величина стосовно кожної одиниці виміру бази оподаткування.

Відносною (адвалорною) визнається ставка податку, згідно з якою розмір податкових нарахувань встановлюється у відсотковому або кратному відношенні до одиниці вартісного виміру бази оподаткування.

Обчислення суми податку здійснюється шляхом множення бази оподаткування на ставку податку із/без застосуванням відповідних коефіцієнтів.

Податкова пільга – це передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності підстав. Підставами для надання податкових пільг є особливості, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат. Платник податків вправі використовувати податкову пільгу з моменту виникнення відповідних підстав для її застосування і протягом усього строку її дії.

Платник податків вправі відмовитися від використання податкової пільги чи зупинити її використання на один або декілька податкових періодів, якщо інше не передбачено Податковим кодексом. Податкові пільги, не використані платником податків, не можуть бути перенесені на інші податкові періоди, зараховані в рахунок майбутніх платежів з податків та зборів або відшкодовані з бюджету.

Контролюючі органи складають зведену інформацію про суми податкових пільг юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців та визначають втрати доходів бюджету внаслідок надання податкових пільг. Контролюючі органи здійснюють контроль за правильністю надання та обліку податкових пільг, а також їх цільовим використанням, за наявності законодавчого визначення напрямків використання (щодо умовних податкових пільг) та своєчасним поверненням коштів, не сплачених до бюджету внаслідок надання пільги, у разі її надання на поворотній основі. Податкові пільги, використані не за призначенням чи несвоєчасно повернуті, повертаються до відповідного бюджету з нарахуванням пені в розмірі 120 відсотків річних облікової ставки Національного банку України.

Податкова пільга надається шляхом:

а) податкового вирахування (знижки), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку та збору;

б) зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору;

в) встановлення зниженої ставки податку та збору;

г) звільнення від сплати податку та збору.

Строком сплати податку та збору визнається період, що розпочинається з моменту виникнення податкового обов'язку платника податку із сплати конкретного виду податку і завершується останнім днем строку, протягом якого такий податок чи збір повинен бути сплачений у порядку, визначеному податковим законодавством. Податок чи збір, що не був сплачений у визначений строк, вважається не сплаченим своєчасно.

Момент виникнення податкового обов'язку платника податків, у тому числі податкового агента, визначається календарною датою. Строк сплати податку та збору обчислюється роками, кварталами, місяцями, декадами, тижнями, днями або вказівкою на подію, що повинна настати, чи статися, або на подію, що повинна відбутися. Строк сплати податку та збору встановлюється відповідно до податкового законодавства для кожного податку окремо. Зміна платником податку, податковим агентом або представником платника податку чи контролюючим органом встановленого строку сплати податку та збору забороняється, крім випадків, передбачених Податковим кодексом.

Податковим періодом визнається, встановлений Податковим кодексом, період часу з урахуванням якого відбувається обчислення та сплата окремих видів податків та зборів.

Податковий період може складатися з декількох звітних періодів.

Базовий податковий (звітний) період – період, за який платник податків зобов'язаний здійснювати розрахунки податків, подавати податкові декларації (звіти, розрахунки) та сплачувати до бюджету суми податків та зборів, крім випадків, передбачених Податковим кодексом, коли контролюючий орган зобов'язаний самостійно визначити суму податкового зобов'язання платника податку.

Податковим періодом може бути:

1) календарний рік;
2) календарний квартал;
3) календарний місяць;
4) календарний день.

Сплата податків та зборів здійснюється в грошовій формі у національній валюті України, крім випадків, передбачених Податковим кодексом або законами з питань митної справи.

У зв'язку з різним соціально-економічним призначення податків у світовій фіскальній термінології існує багато різновидів таких обов'язкових платежів. Але усі податки поєднуються у відповідні групи, що класифікуються з певними ознаками (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Класифікація податків

Класифікаційна ознака	Вид податку
За економічним змістом об'єкта оподаткування податки бувають	***Податки на доходи*** (прибутки) – це обов'язкові платежі, об'єктом оподаткування яких є дохід або прибуток, отриманий протягом відповідного проміжку часу, певного платника. Причому податки на доходи передбачають оподаткування безпосередніх доходів у процесі їх отримання. ***Податки на споживання*** **–** це обов'язкові платежі, що сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі споживання конкретних видів товарів чи послуг. Специфічною рисою податків на споживання є те, що вони справляються не в момент отримання доходу, а в процесі його використання. Такі податки запроваджуються, в основному, з метою поповнення доходів бюджетів та регулювання співвідношення між споживанням та нагромадженням. ***Податки на майно*** **–** обов'язкові платежі, які справляються із конкретних власників рухомого чи нерухомого майна або в процесі передачі на нього власності.
За формою взаємовідносин між платником і державою	***Прямі податки*** **–** це податки, що встановлюються безпосередньо щодо платника, який сплачує їх до бюджету держави, і обсяги таких податків залежать від податкової бази. ***Непрямі податки*** – це податки, які справляються до бюджету за допомогою цінового механізму, причому конкретні платники податків не завжди є їхніми носіями. Непрямі податки встановлюються в цінах товарів, робіт та послуг, і їх обсяг для окремого платника (носія податку) визначається обсягом споживання і не залежить від його доходів.
Залежно від органу влади, який встановлює податки, тобто за рівнем запровадження,	***Загальнодержавні податки*** – це обов'язкові платежі, що встановлюються найвищими органами влади, а іноді й управління, і є обов'язковими для справляння на всій території країни незалежно від того, до якого бюджету вони зараховуються. ***Місцеві податки*** – це обов'язкові платежі, які встановлюються місцевими органами влади, і їх справляння є обов'язковим лише на певній території.
Залежно від порядку зарахування	***Регулюючі податки*** – це податки, які можуть зараховуватися до різних бюджетів, тобто держава розподіляє їх між рівнями бюджетної системи. В якості регулюючих, в основному, виступають загальнодержавні податки. ***Закріплені або директивні податки*** – це податки, які в повному обсязі надходять до певного, причому тільки одного, бюджету. В якості директивних можуть бути загальнодержавні і місцеві податки.

Таким чином, еволюція податкових відносин відображається в існуванні різноманітних форм і видів податків, які залежать від особливостей побудови і функціонування податкової системи держави.

5.2. Податкова система України

Податкова система – сукупність загальнодержавних та місцевих податків та зборів, що справляються в установленому Податковим кодексом порядку.

Незважаючи на різновиди задіяних у світі податкових систем, існує низка принципів, які визначають науковий підхід щодо характеристики внутрішньої суті та суспільного призначення цього поняття.

Податкове законодавство України ґрунтується на таких принципах:

1) загальність оподаткування – кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені Податковим кодексом, законами з питань оподаткування та митної справи податки та збори, платником яких вона є;

2) рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації – забезпечення однакового підходу до усіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;

3) невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства;

4) презумпції правомірності рішень платника податку у випадку коли норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

5) фіскальна достатність – встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;

6) соціальна справедливість – установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків;

7) економічність оподаткування – установлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування;

8) стабільність – зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше, ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного періоду;

9) рівномірність та зручність сплати – установлення строків сплати податків та зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками;

10) єдиний підхід до встановлення податків та зборів – визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку.

Податки і збори, передбачені Податковим кодексом України, згруповані в таблиці 5.2.

Таблиця 5.2

Податкова система України

Загальнодержавні податки та збори, інші обов'язкові платежі	**Місцеві податки і збори**
1. Податок на прибуток підприємств 2. Податок на доходи фізичних осіб 3. Податок на додану вартість 4. Акцизний податок 5. Екологічний податок 6. Рентна плата 7. Мито	1. Податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки 2. Єдиний податок 3. Збір за місця для паркування транспортних засобів 4. Туристичний збір

5.3. Податкова політика України

Будь-яка держава, встановлюючи перелік податків, що справляються на її території, формує певну податкову політику.

Податкова політика – це діяльність держави у сферах запровадження, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих фондів грошових ресурсів держави. Формуючи свою податкову політику, держава за допомогою збільшення або зменшення державних обсягів податкових надходжень, зміни форми оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаду господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики.

Сьогодні в економічній науці існує безліч трактувань сутності податкової політики (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Визначення поняття «податкова політика»
у працях вітчизняних учених

Автор(и)	Визначення
Юрій С. І., Бескид Й. М.	Податкова політика – діяльність держави в сфері встановлення, правого регламентування та організації збору податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів
Крисоватий А. І.	Податкова політика – це діяльність держави у сферах запровадження, правового регламентування та організації справляння податків та податкових платежів, які є знаряддям розподілу та перерозподілу частини валового внутрішнього продукту та формування централізованих фондів грошових ресурсів держави
Федосов В. М., Опарін В. М., П'ятаченко Г. О.	Податкова політика – це діяльність держави у сфері встановлення і стягнення податків, зокрема, з формування державних доходів за рахунок постійних і тимчасових джерел, встановлення видів податків, платників, об'єктів, ставок, пільг, механізму зарахування
Василик О. Д.	Податкова політика – це державна політика оподаткування юридичних і фізичних осіб. Її метою є формування державного бюджету за одночасного стимулювання ділової активності
Соколовська А. М.	Сучасна податкова політика полягає у встановленні і зміні елементів податкової системи (різновидів податків, ставок, структури, суб'єктів, об'єктів оподаткування, пільг тощо) для забезпечення надходжень до бюджету, достатніх для виконання державою покладених на неї функцій і стимулювання економічного зростання

Узагальнюючи вищевикладене, податкова політику держави можна визначити як сукупність правових, економічних і організаційних заходів держави у сфері оподаткування щодо регулювання податкових відносин, які направлені на забезпечення надходжень податків до централізованих фондів грошових ресурсів держави й стимулювання економічного зростання за допомогою податкової системи. Вона визначається ступенем впливу держави на соціально-економічні процеси і змінюється під впливом інтеграційних процесів, що відбуваються у світогосподарських зв'язках.

Податкова політика являє собою систему заходів, які провадяться урядом країни, по вирішенню певних короткострокових та довгострокових завдань, які стоять перед суспільством, за допомогою системи оподаткування. До довгострокових завдань належать досягнення економічного зросту, максимального рівня зайнятості населення, росту рівня його благополуччя. Короткостроковими цілями відносно податкової політики можуть бути наповнення державного бюджету, досягнення його збалансованості, стимулювання інвестиційної діяльності тощо.

Формування податкової політики має базуватись на визначенні співвідношень в оподаткуванні між прямими та непрямими податками; сферами виробництва та споживання; доходами фізичних та юридичних осіб; доходом індивідуальним та сімейним; необхідністю та доцільністю диференціації податкових ставок, використання пільг тощо.

Слід зазначити, що через визначення і встановлення певного рівня ставок податків і зборів, податкова політика впливає на загальний рівень податкового навантаження кожного суб'єкта економічної діяльності в країні.

Для зниження чи підвищення загального податкового навантаження не обов'язково змінювати розміри податкових ставок, це може бути здійснено шляхом збільшення чи зменшення обсягів податкових пільг для певних суб'єктів господарювання. Дослідження А. Лаффера підтверджує, що держава зобов'язана завжди проводити помірковану політику податкового тиску для забезпечення стабільних надходжень. Ця концепція спрямована на зменшення навантаження на суб'єктів оподаткування, а зростання надходжень до бюджету має здійснюватись за рахунок збільшення платників податків та розширення податкової бази.

Податкова політика розробляється на різних рівнях управляння – від державного управління до управління підприємством, фірмою. Але при цьому слід зважати, що кожен рівень має певну мету, завдання і повинен мати єдиний напрям діяльності та співвідношення з іншими рівнями. Так, головною метою держави є наповнення дохідної частини бюджету.

Податкова політика ж підприємства полягає в тому, щоб зменшити розмір податкових відрахувань. Взаємодія різних рівнів податкової політики відбувається, якщо держава відповідним чином виконує свої обов'язки, а платник згоден з їх якістю і задоволений цим виконанням. Податкова політика повинна вирішувати всі суперечності між різними рівнями управління в державі.

Податкову політику розглядають у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вона охоплює питання формування державних доходів за рахунок постійних (податків) і тимчасових (позик) джерел.

Оскільки кожна держава не може встановлювати надто високий рівень оподаткування, бо цьому протидіє суспільство, то вона змушена використовувати державні позики для покриття державних видатків. Однозначно оцінювати політику широкого використання позик неможливо. Все залежить від конкретної ситуації. Головне при цьому полягає в тому, що позики треба повертати, а повертати їх можна тільки за рахунок додаткових надходжень тих же податків. Отже, державні позики – це не що інше, як відкладені на майбутнє податки. Головною метою формування податкової системи повинно бути поліпшення фінансового стану підприємств усіх форм власності, особливо пріоритетних напрямів виробництва.

Регулювання нових економічних відносин потребує гнучкої податкової політики, яка дала б змогу оптимально пов'язати інтереси держави з інтересами товаровиробників, рядових платників податків. При переході до ринкової економіки повинні змінюватись як податкова система, так і методи розрахунків та сплати податків.

У вузькому розумінні податкова політика охоплює діяльність держави лише у сфері оподаткування – встановлення видів податків, зборів та інших обов'язкових платежів, їх платників, об'єктів, ставок (нормативів) оподаткування, податкових пільг, строків та механізму стягнення податків та їх зарахування до бюджету чи до державних цільових фондів.

Таблиця 5.4

Особливості податкової політики України

Особливості	Зміст
1	**2**
Відсутність цілеспрямованості	Суперечливі цілі та вимоги, тривалий час існувала нечіткість соціально-економічної доктрини країни, неузгодженість складових економічної політики
Переважно фіскальний характер	Ускладнює реалізацію інших функцій податків, особливо регулюючої та стимулюючої, що не забезпечує здійснення економічної політики держави
Неефективна структура податкової системи	Переважна частина податків сплачується юридичними особами. Основними є непрямі податки, а прямі мають допоміжний характер

Закінчення таблиці 5.4

1	2
Не відпрацьованість механізмів стягнення певних податків	Значна частина доходів певних категорій (наприклад, від грошового капіталу та ін.) перебуває поза системою податкового обліку та не декларується
Слабо розвинуті ресурсні платежі і податки на власність	Не розвиненість ринкової оцінки засобів виробництва, землі, корисних копалин, майна, робочої сили призводить до втрати податків на ресурси, на чинники виробництва
Неефективні екологічні податки	Платежі за забруднення навколишнього середовища не відповідають рентному доходу, який можна було б забезпечити, враховуючи потенціал екосистеми
Широке поширення податкових пільг	Втрати податкових надходжень у зв'язку з безсистемним наданням пільг, відсутністю чітких критеріїв їх надання і методів контролю за цільовим використанням коштів, що зекономлені внаслідок надання пільг; втрати надходжень у зв'язку із незаконним одержанням пільг, а також у разі псевдоблагодійницької діяльності, що є способом ухилення від сплати податків
Високий рівень податкового тягарю і нерівномірність його розподілу	Не стимулює розвитку підприємницької та іншої діяльності, сприяє зростанню недоїмки по податкових платежах у бюджет; сприяє тінізації доходів, прихованню їх від сплати податків

За характером державна податкова політика може бути дискреційною та антидискреційною. Такий розподіл залежить від циклічності розвитку економіки та стадій економічного розвитку суспільства.

Дискреційна податкова політика характерна для періоду, коли економіка держави перебуває на стадії спаду, тобто коли в суспільстві знижується попит на вироби, а відповідно, зростає перевиробництво товарів і в кінцевому підсумку знижується виробництво. У цьому разі держава зменшує ставки податків або надає податкові пільги фізичним особам з метою збільшення доходів громадян. При збільшенні доходів повинен зростати й попит споживачів. Таке збільшення відбувається, але залежить від особливостей характеру споживачів. У цілому всі доходи населення поділяють на три типи: товарні витрати (або покупні фонди населення), обов'язкові платежі та заощадження. Залежно від того, як змінюються друга та третя частини всіх витрат споживачів, відбувається збільшення першої частини – споживчих фондів, які й відображають попит населення.

Зміни обов'язкових платежів залежать передусім від цінової політики держави, загальної економічної та фінансової стратегії, а також від стану ринку послуг. Третя частина – заощадження – залежить від особливостей людини, бажання придбати речі в майбутньому або від її невпевненості в майбутньому, причому здійснюється в тих формах, які найбільше задовольняють населення (на жаль, не завжди в установах банку).

З іншого боку, держава має можливість зменшувати податки з юридичних осіб, товаровиробників з метою зниження загальних цін на товари та їх доступності для споживачів з низьким рівнем доходів. У цьому разі успіх залежить від того, наскільки виробники схильні до цих змін і яка стратегія для них прийнятніше (наприклад, в Україні в окремих випадках надання податкових пільг деяким товаровиробникам не супроводжується зменшенням цін на їхню продукцію, що не давало загального ефекту).

Але в державі може скластися й інша ситуація, коли попит значно перевищує пропозицію, тобто у населення накопичується велика грошова маса, з'являється дефіцит товарів і підвищується темп інфляції. Тоді органи державної влади збільшують ставки податку з фізичних осіб і таким чином зменшують надлишкову грошову масу у населення.

Однак у будь-якому разі така форма дискреційної політики має фіскальний характер.

Недискреційна податкова політика пов'язана з теоретичною концепцією саморегулювання при зміні економічного циклу. Так, при збільшенні виробництва товарів і валового національного продукту автоматично зростає розмір податкових платежів до бюджету. Найбільший ефект досягається, коли загальна державна податкова політика має прогресивний напрям, тобто податки збільшуються залежно від зростання податкової бази об'єкта оподаткування. Але при цьому слід мати на увазі, що недискреційна податкова політика має тимчасовий та неавтоматичний характер, тому не може тривати довгий час й тільки послаблює негативні наслідки, властиві конкретному циклу розвитку економіки держави.

Разом з тим, слід відмітити, що саме за допомогою податкової політики визначається сутність, структура та роль системи оподаткування, яка є виключним правом держави, що самостійно проводить цю політику в країні, виходячи з завдань соціально-економічного розвитку. Через податки, пільги та фінансові санкції, а також обов'яз-

ки по сплаті податків і відповідальність за порушення норм податкового законодавства, які виступають невід'ємною частиною системи оподаткування, держава висуває єдині вимоги до ефективного ведення господарства в країні.

Державні структури повинні провадити таку податкову політику, яка має оптимально поєднувати інтереси держави, платників податків і громадян-виборців. На сьогодні є підстави стверджувати, що податкова політика України створила значні податкові навантаження на суб'єктів господарювання, призвела до невиправданого вилучення обігових коштів підприємств, виникнення додаткової потреби у кредитних ресурсах. Надмірна кількість податкових пільг зумовила необґрунтований перерозподіл валового внутрішнього продукту, створила неоднакові економічні умови для господарювання. Усе це призвело до виникнення значного неофіційного сектора економіки, ухилень від оподаткування, затримки податкових надходжень.

Контрольні питання

1. В чому полягає соціально-економічна сутність податків?
2. Які Ви знаєте функції податків?
3. Назвіть основні принципи оподаткування.
4. Які є елементи оподаткування?
5. Як класифікують податки?.
6. Що таке система оподаткування?
7. Які податки і збори включає чинна в Україні система оподаткування?
8. Чим визначається сучасна податкова політика України?

ТЕМА 6
БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

6.1. Сутність, роль та функції бюджету держави
6.2. Бюджетний устрій та бюджетна система
6.3. Економічна сутність та склад доходів бюджету
6.4. Сутність та класифікація видатків бюджету
6.5. Бюджетні права та бюджетна ініціатива
6.6. Особливості бюджетного процесу в Україні
✎**Література [7; 8; 28; 32; 33; 40]**

6.1. Сутність, роль та функції бюджету держави

Центральною ланкою державних фінансів і одним із найважливіших інститутів економічного суверенітету держави виступає бюджет. Він забезпечує не тільки акумулювання коштів, необхідних для фінансування держави, використовується не лише для часткового перерозподілу доходів із метою формування сприятливого соціального середовища у державі, але й активно впливає на економічні, соціальні, національні, регіональні процеси у суспільстві та впровадження вищими органами влади відповідної національної стратегії розвитку, спрямованої на зміцнення державної безпеки.

Ринкова економіка при розмаїтті її моделей, відомих світовій практиці, характеризується соціально-орієнтованим господарством, яке доповнюється державним регулюванням. Значну роль як у самій структурі ринкових відносин, так і в механізмі їх регулювання з боку держави відіграє Державний бюджет. Він – невід'ємна частина ринкових стосунків і одночасно важливий інструмент реалізації державної політики. Виходячи з цього, важливо знати сутність, природу Державного бюджету, особливості його формування і функціонування, способи використання в інтересах ефективного розвитку суспільного виробництва. Змістовну організацію бюджетних відносин, які б відповідали сучасним вимогам, потрібно знати ще й тому, що Україна повільно виходить із затяжної фінансової кризи. Прерогативами за цих умов є правильні відповіді на запитання: як стабілізувати економіку, забезпечити ефективність господарювання, якими методами нормалізувати фінансовий стан країни та бюджетний дефіцит.

Державний бюджет, як одна з головних ланок фінансової системи України, є економічною категорією і відображає грошові стосунки між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами, з

іншого боку, з приводу утворення централізованого фонду грошових коштів держави і його використання на розширене відтворення, підвищення рівня життя населення і задоволення інших суспільних потреб. Тобто через бюджет держава має можливість зосереджувати фінансові ресурси на важливих ділянках економічного і соціального розвитку.

При переході економіки України до ринкових умов господарювання Державний бюджет зберігає свою важливу роль. Але при цьому змінюються методи його впливу на суспільне виробництво і сферу соціальних стосунків. Тому він широко використовується для міжгалузевого і територіального перерозподілу фінансових ресурсів з урахуванням рівня економічного та соціального розвитку по всій території України. Сьогодні через бюджет перерозподіляється близько 50 % валового внутрішнього продукту.

Бюджет слід розглядати з таких основних позицій:

- *як економічну категорію;*
- *як центральну ланку фінансової системи;*
- *як централізований фонд грошових коштів;*
- *як основний фінансовий план держави.*

Як економічна категорія бюджет характеризується певними напрямами економічних (грошових) відносин:

- між державою і підприємствами державної форми власності;
- між державою і підприємствами колективної форми власності (акціонерні товариства, спільні підприємства тощо);
- між державою і приватними підприємствами;
- між державою і громадськими організаціями;
- між державою і населенням;
- між Україною та іншими державами і міждержавними організаціями.

Бюджет є також **центральною ланкою фінансової системи**, оскільки саме через бюджет здійснюється перерозподіл валового внутрішнього продукту між галузями матеріального виробництва, між виробничою та соціальною сферами, між окремими ланками бюджетної системи та між окремими категоріями населення. Іншої ланки, яка могла б забезпечити у такому масштабі розподільчі та перерозподільчі процеси, у державі не існує.

Бюджет як економічна категорія знаходить своє матеріальне відображення у централізованому фонді грошових коштів, тобто бюджет є матеріальною базою існування держави.

Характерними рисами бюджету **як фонду грошових коштів** є такі:

- значні розміри;
- маневреність його коштів;
- наявність резервних фондів.

Бюджет **як основний фінансовий план** забезпечує мобілізацію грошових коштів та здійснює їх розподіл згідно з соціально-економічною політикою держави. Бюджет – єдиний фінансовий план, що має силу закону.

Необхідність існування бюджету обумовлена наступними чинниками:

1) за допомогою бюджету держава виконує свої функції;
2) здійснює утримання соціальної сфери;
3) перерозподіляє кошти між окремими територіями і галузями;
4) здійснює соціальний захист населення;
5) вирішує національні проблеми;
6) має вплив на розвиток науково-технічного прогресу через фінансування наукових установ;
7) вирішує питання охорони навколишнього середовища тощо.

Факторами, що впливають на розмір бюджету є:

− рівень розвитку економіки;

− методи господарювання (в умовах адміністративно-командної системи частка бюджету в перерозподілі валового внутрішнього продукту є дуже великою – близько 80 %, в ринковій економіці частка бюджету значно зменшується – зараз біля 50 % – і є тенденція до зниження);

− характер і масштаби тих програм, які держава планує здійснювати через бюджет.

Бюджет виконує дві функції:

1) розподільчу;
2) контрольну.

Через ***розподільчу функцію*** проходить процес концентрації грошових коштів в руках держави і їх використання з метою задоволення загальнодержавних потреб; ***контрольна функція*** сприяє формуванню уявлень про те, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять в розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів та чи ефективно вони використовуються.

Особливості Державного бюджету як економічної категорії відображаються у функціях, які він виконує. Зміст функцій, сфера і об'єкт їх дії характеризуються відповідною специфікою.

Так, зміст розподільчої функції бюджету визначається процесами перерозподілу фінансових ресурсів між різними підрозділами суспільного виробництва. Ні одна із інших ланок фінансової системи не здійснює такого багатогранного (міжгалузевого, міжтериторіального) і багаторівневого (обласного, міського, районного) перерозподілу коштів, як бюджет.

Специфіка розподільчої функції полягає ще й в масштабності операцій, багатоканальності грошових коштів і великій різновидності цільових фондів, які утворюються. Розподіляючи майже половину всього валового внутрішнього продукту, бюджет формує багаточисельні фонди цільового призначення. З Державним бюджетом пов'язані всі підрозділи суспільного виробництва і соціальної сфери. Таким чином, розподільча функція Державного бюджету характеризується багатократністю розподілу, вона проявляється у всіх сферах суспільних відносин і використовується державою для регулювання економічного та соціального розвитку.

Контрольна функція полягає в тому, що бюджет об'єктивно через формування і використання фонду грошових коштів держави відображає економічні процеси, які протікають в структурних ланках економіки. Завдяки цій властивості бюджет формує уявлення про те, як поступають в розпорядження держави фінансові ресурси від різних суб'єктів господарювання, чи відповідає розмір централізованих ресурсів держави обсягу її потреб тощо.

Основу контрольної функції складає рух бюджетних коштів, які відображаються у відповідних показниках бюджетних надходжень і видаткових призначень.

Особливістю контрольної функції бюджету є високий рівень централізації фінансових ресурсів у руках держави, а централізація завжди означає підзвітність і створює передумови для організації державного фінансового контролю з верху до низу.

Бюджет є невід'ємним атрибутом держави, і одночасно він є фундаментальним її носієм. Адже саме через державний бюджет відбувається централізація фінансових ресурсів, що дає змогу маневрувати коштами, зосередити їх на вирішальних ділянках економічного і соціального розвитку, здійснювати єдину економічну і фінансову політику на території країни.

6.2. Бюджетний устрій та бюджетна система

Бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи. Він визначається з урахуванням державного устрою і адміністративно-територіального поділу в Україні.

Згідно з Бюджетним кодексом бюджетна система України ґрунтується на таких принципах:

1) *принцип єдності бюджетної системи* України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності;
2) *принцип збалансованості* – повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;
3) *принцип самостійності* забезпечується закріпленням за бюджетами відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади АР Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради АР Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети;
4) *принцип повноти* – до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження до бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади АР Крим, органів місцевого самоврядування;
5) *принцип обґрунтованості* – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;
6) *принцип ефективності* – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;
7) *принцип субсидіарності* – розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливо-

му наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача;

8) *принцип цільового використання бюджетних коштів* – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;
9) *принцип справедливості і неупередженості* – бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;
10) *принцип публічності та прозорості* – Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються, відповідно, Верховною Радою України, Верховною Радою АР Крим та місцевими радами;
11) *принцип відповідальності учасників бюджетного процесу* – кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

Формування сучасної бюджетної системи своїм корінням сягає глибокої давнини. У IX–X століттях жодна держава, крім України, не змогла сформувати прототип сучасної бюджетної системи, яку тепер використовують більшість розвинутих країн світу. Сутність такого підходу полягає в тому, що бюджет князівської сім'ї був відділений від держави. На місцях були створені відповідні служби, які забезпечували функціонування держави на низовому рівні.

З розпадом Київської Русі та завоюванням її монголо-татарами, бюджетна система в первісному її зародженні втратила свій зміст і форми існування.

Наступні історичні події супроводжувалися протиріччями в формуванні бюджетної системи України.

У червні 2001 року Верховною Радою України був прийнятий Бюджетний кодекс, який визначив основні засади бюджетної системи України, її структуру, принципи та правові аспекти функціонування.

Під ***бюджетною системою*** слід розуміти *сукупність* ***окремих її ланок, юридично пов'язаних між собою, які базуються на загальноприйнятих принципах, що відповідають міжнародним стандартам***.

Бюджетна система України являє собою сукупність Державного та місцевих бюджетів (їх в Україні є більше 12 тисяч), побудовану з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв. В унітарних країнах бюджетна система

складається з двох ланок: центрального бюджету і місцевих бюджетів. В федеральних країнах (США, Німеччина, Росія) до цих ланок додаються ще бюджети членів федерації.

Бюджетна система України як унітарної держави складається з Державного бюджету України та місцевих бюджетів (рис. 6.1).

Рис. 6.1. *Структура бюджетної системи України*

6.3. Економічна сутність та склад доходів бюджету

Як доходи, так і видатки бюджету мають свою класифікацію – це єдине систематизоване згрупування доходів і видатків, а також фінансування бюджету за такими ознаками:

- економічної сутності;
- функціональної діяльності;
- організаційного устрою;
- іншими ознаками.

Бюджетна класифікація застосовується для контролю за фінансовою діяльністю органів влади, інших розпорядників бюджетних коштів, проведення аналізу, а також забезпечення загальнодержавної і міжнародної порівнянності бюджетних показників.

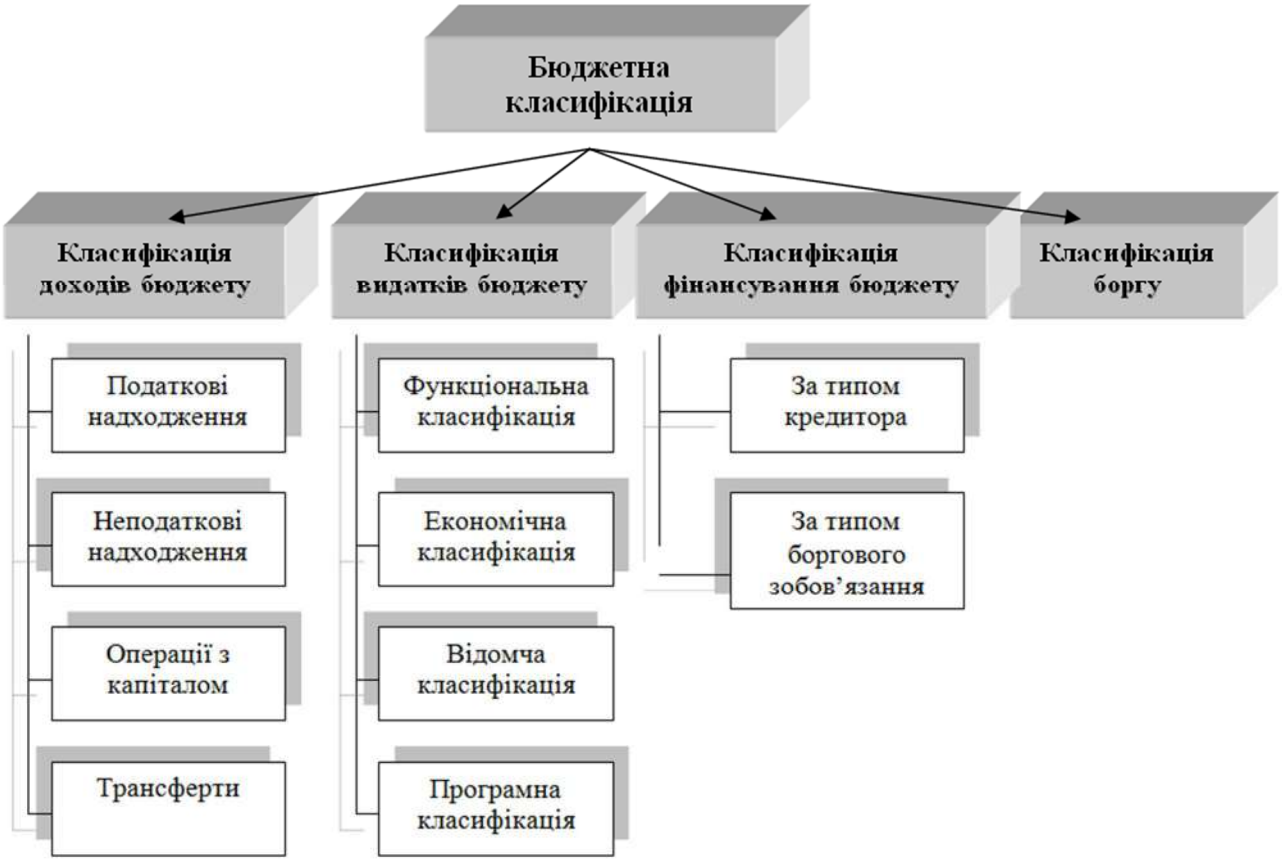

Рис. 6.2. *Структура бюджетної класифікації*

Доходи бюджету – це частина централізованих ресурсів держави, які необхідні для виконання нею відповідних функцій. Вони виражають економічні відносини, що виникають в процесі формування фондів грошових коштів і надходять в розпорядження органів державної влади й управління.

Згідно Бюджетного кодексу, доходи бюджету включають усі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, дарунки, гранти).

Бюджетні доходи поняття більш вузьке, ніж доходи держави, які включають, крім коштів бюджетів усіх рівнів, фінансові ресурси позабюджетних фондів і державного сектору економіки.

В Україні, склалась відповідна система доходів зведеного бюджету, класифікація яких здійснюється за такими ознаками:

1. Відносно до бюджетного устрою:

- доходи, які поступають у Державний бюджет України;
- доходи, які поступають у місцеві бюджети;
- змішані доходи, одна частина яких поступає у Державний бюджет України, а інша – у місцеві бюджети.

2. Відносно до джерел сплати:

- доходи, джерелом яких є ціна товарів (робіт, послуг);
- доходи, джерелом яких є прибуток чи дохід.

3. Залежно від методів акумулювання грошових ресурсів:

- податки та інші обов'язкові платежі;
- емісія (включаючи емісію грошей, державних цінних паперів та кредитну емісію);
- державний кредит;
- надходження від приватизації державного майна;
- надходження від зовнішньоекономічної діяльності;
- добровільні надходження.

Згідно Бюджетного кодексу доходи бюджету складаються з:

1) податкових надходжень;
2) неподаткових надходжень;
3) доходів від операцій з капіталом;
4) трансфертів.

Податковими надходженнями визнаються передбачені податковими законами України загальнодержавні і місцеві податки, збори та інші обов'язкові платежі.

Неподатковими надходженнями визнаються:

1) доходи від власності та підприємницької діяльності;
2) адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу;
3) надходження від штрафів та фінансових санкцій;
4) інші неподаткові надходження.

Трансферти – це кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Доходи бюджету також поділяються на закріплені та регулюючі.

Закріпленими доходами вважаються такі доходи, які в законодавчому порядку повністю закріплюються за певним бюджетом і не підлягають передачі у бюджети нижчого рівня, або частково закріплюються за бюджетом вищого рівня і у певному обсязі підлягають

передачі у бюджети нижчого рівня. Так, в склад доходів Державного бюджету України включаються такі закріплені доходи, як податок на додану вартість, акцизний збір з імпортних товарів, ввізне мито. В складі доходів місцевих бюджетів закріпленими є місцеві податки і збори.

Однак дохідна частина бюджету опирається не лише на закріплені дохідні джерела. Окремим адміністративно-територіальним одиницям закріплених дохідних джерел може не вистачати для покриття видатків, які передбачені програмою економічного і соціального розвитку. В таких випадках застосовуються регулюючі доходи.

Регулюючі доходи характеризуються тим, що вони передаються у вигляді відрахувань від загальнодержавних податків і зборів із бюджету вищого рівня в бюджети нижчого рівня для їх збалансування.

6.4. Сутність та класифікація видатків бюджету

Розрізняють поняття «видатки бюджету» та «витрати бюджету».

Видатки бюджету – це економічні відносини, які виникають у зв'язку з розподілом централізованого фонду грошових коштів держави і його використанням на здійснення програм та заходів, передбачених бюджетом.

Витрати – це видатки бюджету та кошти на погашення основної суми боргу.

Відомча класифікація означає перелік головних розпорядників бюджетних коштів (бюджетні установи в особі їх керівників, які уповноважені отримувати бюджетні асигнування, взяття зобов'язань та здійснення видатків).

Програмна класифікація використовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом.

Видатки бюджетів за ***функціональною структурою*** класифікуються у відповідності до основних функцій держави.

Функції, що виконуються державою, можна поділити на три категорії.

До першої категорії видатків належать послуги державного призначення. До них відносяться:

- державне управління;
- судова влада;
- міжнародна діяльність;

- функціональні дослідження і сприяння науково – технічного прогресу;
- національна оборона;
- правоохоронна діяльність і забезпечення безпеки держави.

До другої категорії видатків належать суспільні і соціальні послуги, тобто це є видатки на:

- освіту;
- охорону здоров'я;
- соціальний захист і соціальне забезпечення;
- житлово-комунальне господарство;
- культуру та мистецтво;
- засоби масової інформації;
- фізичну культуру і спорт.

До третьої категорії видатків належать державні послуги, пов'язані з економічною діяльністю, тобто це є видатки на:

- промисловість та енергетику;
- будівництво;
- сільське господарство;
- транспорт;
- охорону навколишнього природного середовища;
- поповнення державних запасів і резервів;
- інші.

За ***економічною класифікацією*** видатки поділяються на поточні видатки та видатки розвитку.

Поточні видатки – це видатки бюджетів на фінансування мережі підприємств та установ на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів із соціального захисту населення та інших, що не належать до видатків розвитку.

До поточних видатків відносять:

- оплату праці працівників бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату;
- придбання предметів постачання і матеріалів;
- оплата послуг з утримання бюджетних установ;
- видатки на відрядження;оплата комунальних послуг та енергоносіїв тощо.

Видатки розвитку – це видатки бюджетів на фінансування інвестиційної діяльності, зокрема, фінансування капітальних вкладень, структурної перебудови народного господарства, субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням.

До них відносяться:

− придбання основного капіталу;
− створення державних запасів і резервів;
− придбання землі і нематеріальних активів;
− капітальні трансферти тощо.

6.5. Бюджетні права та бюджетна ініціатива

Бюджетне право *– це сукупність юридичних норм, що регулюють діяльність органів державної влади і управління по складанню, розгляду, затвердженню й виконанню бюджету.*

Особливість бюджетних прав в порівнянні з іншими його галузями полягає в тому, що бюджетні права за своїми юридичними властивостями наближаються до обов'язків, значною мірою одночасно і є обов'язками (наприклад, право затверджувати бюджет, право розподіляти бюджетні кошти). Отже, у більшості випадків бюджетне право і обов'язок об'єднані в одному повноваженні.

Основу бюджетно-правового статусу державних органів влади і їх територіальних підрозділів становить право на самостійний бюджет.

Бюджетно-правовий статус державних і місцевих органів влади узагальнено становить сукупність таких прав:

✓ право на власний бюджет;

✓ право на отримання бюджетних доходів і залучення їх до даного виду бюджету;

✓ право на використання бюджетних коштів на потреби держави, місцевих органів влади за призначенням;

✓ право розподілу бюджетних доходів між бюджетами даної території;

✓ право утворення і використання в межах бюджету цільових або резервних фондів.

Місце кожного з суб'єктів у системі адміністративно-територіального поділу впливає на конкретний перелік наданих їм бюджетних прав. Безперечно, що районні і міські органи влади (міст з районним поділом) володіють більш широким колом бюджетних прав, оскільки вони вступають у стосунки не тільки з керівними, але й підпорядкованими органами влади. Тому ряд бюджетних прав відсутній у нижчій ланці місцевих органів влади (сільських, селищних), наприклад, право на розподіл доходів між бюджетами, нагляд за виконанням підпорядкованих бюджетів.

Бюджетна ініціатива *– це право членів законодавчого органу вносити зміни в представлений урядом проект бюджету.* Такими правами наділені народні депутати і Президент.

Бюджетні права органів державної влади та управління розподілені наступним чином:

1. Верховна Рада України як найвищий орган законодавчої влади приймає закони, в т. ч. з фінансових питань, приймає Основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період, затверджує Державний бюджет та вносить зміни до нього, здійснює контроль за виконанням Державного бюджету, визначає перелік податків і зборів, а також засади внутрішньої і зовнішньої політики України.

2. Президент України як глава держави створює у межах коштів, передбачених Державним бюджетом, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби, підписує закони, прийняті Верховною Радою, має право вето щодо цих законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд у Верховну Раду.

3. Рахункова Палата Верховної Ради України здійснює:

− контроль за своєчасним виконанням Державного бюджету, фінансуванням загальнодержавних програм, укладанням угод про державні позики і кредити;

− контроль за використанням золотого запасу, запасу дорогоцінних металів та каменів;

− надання кредитів та проведення операцій з розміщення золотого резерву і резерву в іноземній валюті.

4. Кабінет Міністрів України як найвищий орган виконавчої влади:

− забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки, культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

− організовує розробку проекту закону про Державний бюджет на відповідний рік і забезпечує його виконання;

− приймає рішення про використання коштів Резервного фонду Кабінету Міністрів України.

5. Міністерство фінансів країни як центральний орган виконавчої влади, підвідомчий Кабінету Міністрів:

− складає проект Державного бюджету;

− організовує виконання Державного бюджету;

− проводить методичну роботу з питань бюджетного планування;

− здійснює управління державним внутрішнім і зовнішнім боргом;

− контролює виконання Державного бюджету, складає звіт про його виконання;

− розробляє пропозиції щодо удосконалення податкової політики тощо.

6. Державна аудиторська служба України здійснює державний контроль за витрачанням коштів і матеріальних цінностей; за станом і достовірністю бухгалтерського обліку та звітності в міністерствах, відомствах, державних комітетах, державних фондах, бюджетних установах, а також на підприємствах і в організаціях, які отримують кошти з бюджетів усіх рівнів та державних валютних фондів; здійснює розробку пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їм у майбутньому.

7. Державна казначейська служба України здійснює:

− організацію касового виконання Державного бюджету та контроль за цим процесом;

− управляє наявними коштами Державного бюджету, у т. ч. в іноземній валюті, та коштами державних позабюджетних фондів у межах видатків, установлених на відповідний період;

− фінансує видатки Державного бюджету;

− веде облік касового виконання Державного бюджету та складає звіт про його виконання;

− здійснює управління державним внутрішнім та зовнішнім боргом;

− здійснює розподіл між Державним бюджетом та бюджетами АР Крим, областей, міст Києва і Севастополя, розподіл відрахувань від загальнодержавних податків, зборів і платежів за нормативами, затвердженими Верховною Радою України;

− здійснює контроль за надходженням та використанням коштів державних позабюджетних фондів;

− розробляє нормативно-методичні документи з питань бухгалтерського обліку, звітності та організації виконання бюджетів усіх рівнів, які є обов’язковими для всіх підприємств, установ і організацій, що використовують бюджетні кошти та кошти державних позабюджетних фондів.

8. Державна фіскальна служба України здійснює:

− контроль за дотриманням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати податків і зборів;

− розробку пропозицій щодо вдосконалення податкового законодавства, приймає нормативні акти і методичні рекомендації з питань оподаткування;

− формує та веде Державний реєстр фізичних осіб-платників податків та єдиний банк даних про платників-юридичних осіб;

− проводить роз'яснювальну роботу серед платників податків з питань оподаткування;

− здійснює попередження та розкриття злочинів та інших правопорушень у сфері оподаткування.

9. Органи місцевого самоврядування:

− самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети;

− самостійно розпоряджаються коштами місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання;

− використовують вільні бюджетні кошти, додатково отримані в процесі виконання місцевих бюджетів;

− мають право випускати місцеві позики, лотереї та цінні папери, а також отримувати кредити в банківських установах;

− можуть виступати гарантами під надання кредитів підприємствам і установам, що належать до комунальної власності;

− мають право розміщувати належні їм кошти в банках інших суб'єктів права власності, отримувати відсотки від доходів і зараховувати їх до дохідної частини відповідного місцевого бюджету.

6.6. Особливості бюджетного процесу в Україні

Бюджетний процес – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний кодекс України визначає наступні стадії бюджетного процесу:

1) складання проектів бюджетів;

2) розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;

3) виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, і рішення про місцеві бюджети;

4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Бюджетний процес складається з двох частин:

1) *бюджетне планування*

2) *виконання бюджету.*

Бюджетне планування включає складання проекту бюджету, його розгляд і затвердження.

Завдання бюджетного планування:

− достовірне визначення обсягу та джерел формування доходів бюджету;

− оптимальний розподіл видатків за окремими групами і галузями;

− збалансування бюджету.

Методами бюджетного планування є загальний (балансовий) метод і метод окремих статей (нормативний, прямого рахунку, аналітичний, коефіцієнтів).

Етапи бюджетного планування:

1. Складання проекту бюджету:

− направлення ВРУ Президенту бюджетної резолюції, в якій визначаються основні напрямки бюджетної політики на наступний рік;

− розробка Мінфіном на підставі основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку прогнозного проекту бюджету;

− доведення їх до міністерств, відомств;

− узгодження їх з пропозиціями міністерств;

− розробка Мінфіном робочого (узгодженого) проекту зведеного та ДБУ і подання його в КМУ;

− розгляд проекту бюджету в КМУ, прийняття рішення про його схвалення і подання президенту проекту закону про бюджет;

− розгляд проекту закону Президентом і подання до ВРУ.

2. Розгляд проекту Закону про ДБУ:

− розгляд проекту Закону в комісіях і комітетах ВРУ;

− доповідь міністра фінансів на засідання ВРУ та доповідь голови комітету з питань бюджету;

− обговорення проекту Закону про ДБУ на засідання ВРУ;

− прийняття відповідного рішення про результати розгляду проєкту Закону про ДБУ:

- затвердити;
- схвалити у першому читання і направити на доопрацювання;
- відхилити і направити на переробку.

Виконання бюджету полягає у мобілізації запланованих доходів і фінансуванні передбачених видатків. Його організація покладається на КМУ, оперативні робота ведеться Мінфіном, ДФСУ і ДКСУ. Виконання бюджету здійснюється на підставі розпису доходів і видатків. Є касове і фактичне виконання бюджету.

Касове виконання бюджету (зарахування коштів на рахунки бюджету та перерахування з них) може здійснюватися за двома системами: банківською і казначейською. При банківській рахунки бюджету відкривають в установах банківської системи. При казначейській створюється спеціальна структура – Казначейство, яка веде рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує видатки.

Розглянемо детальніше особливості бюджетного процесу в Україні.

Від початку складання бюджетів до затвердження, звітів про їх виконання весь бюджетний процес проходить під контролем Верховної Ради України та місцевих органів самоврядування.

Тривалість стадій бюджетного процесу різна в окремих країнах, але в більшості випадків весь процес триває у середньому близько двох років.

Бюджет складається на рік. Цей період має назву бюджетного періоду, він в Україні співпадає з календарним роком. Проте є ряд держав, у яких бюджетний рік не збігається з календарним. Наприклад, у США бюджетний рік триває з 1 жовтня по 30 вересня, у Швеції – з 1 липня по 30 червня, в Японії 1 квітня по 31 березня.

Складанню проекту бюджету передує велика і тривала підготовча робота, яка проводиться Кабінетом Міністрів України, Міністерством економіки України, Міністерством фінансів України та їх органами на місцях.

Не пізніше 1 червня у Верховній Раді України відбуваються парламентські слухання з питань бюджетної політики на наступний бюджетний період. З доповіддю про Основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період виступає прем'єр-міністр України або за його дорученням міністр фінансів України.

Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради України проєкт Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період, де містяться пропозиції Кабінету Міністрів України щодо:

- граничного розміру дефіциту (профіциту) Державного бюджету України у відсотках до прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту;

- частки прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через зведений бюджет України;
- граничного обсягу державного боргу та його структури;
- питомої ваги обсягу міжбюджетних трансфертів у видатках Державного бюджету тощо.

Основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період ґрунтуються на прогнозних макропоказниках економічного і соціального розвитку України на наступний бюджетний період із зазначенням показників обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих та гуртових цін, прогнозованого офіційного обмінного курсу гривні у середньому за рік та на кінець року, прогнозованого рівня безробіття.

За результатами парламентських слухань Верховна Рада України приймає постанову про схвалення або взяття до відома Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період.

Безпосередня робота по складанню проекту Державного бюджету виконується за дорученням Кабінету Міністрів Міністерством фінансів України.

На практиці процес складання проекту бюджету триває біля 7-ми місяців (з березня по вересень) і охоплює багато узгоджувальних операцій.

Для підготовки пропозицій проекту Державного бюджету України Міністерство фінансів України розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції щодо підготовки бюджетних запитів.

Головні розпорядники бюджетних коштів організовують розроблення бюджетних запитів для подання Міністерству фінансів України в терміни та порядку, встановленому Міністерством фінансів України.

На основі аналізу бюджетних запитів, поданих головними розпорядниками бюджетних коштів, Міністерство фінансів України готує проект закону про Державний бюджет України і подає його КМУ для розгляду. Кабінет Міністрів України приймає постанову що схвалення проекту закону про Державний бюджет та подає його разом з відповідними матеріалами Верхові Раді України не пізніше 13 вересня року, що передує плановому.

Разом з проектом закону про Державний бюджет України, схваленим Кабінетом Міністрів України, подаються:

1) пояснювальна записка до проекту закону про Державний України;

2) прогнозні показники зведеного бюджету України відповідно до бюджетної класифікації, а також зведений баланс фінансових ресурсів України;

3) перелік пільг на податки, збори (інші обов'язкові платежі) із розрахунком втрат доходів бюджету від їх надання;

4) зведення та структура фінансових зобов'язань із державного боргу та державних гарантій на поточний і наступний бюджетні періоди до повного погашення боргових зобов'язань, включаючи суми на обслуговування державного боргу;

5) доповідь про хід виконання Державного бюджету України у поточному бюджетному періоді;

6) інші матеріали, обсяг і форму яких визначає Кабінет Міністрів України.

Представлений проект Закону до 1 жовтня підлягає попередньому розгляду комітетами Верховної Ради. Після цього проект розглядається у трьох читаннях на пленарних засіданнях Верховної Ради і приймається Верховною Радою до 1 грудня року, що передує плановому.

Закон «Про Державний бюджет на відповідний рік» та Постанова ВРУ про порядок введення його в дію публікуються в пресі для загального відома.

Якщо до початку нового бюджетного періоду не набрав чинності закон про Державний бюджет України, Кабінет Міністрів України має право здійснювати витрати Державного бюджету України відповідно до цієї статті Кодексу з наступними обмеженнями:

1) витрати Державного бюджету України можуть здійснюватися лише на цілі, які визначені у законі про Державний бюджет України на попередній бюджетний період і одночасно передбачені у проекті закону про Державний бюджет України на наступний бюджетний період, поданому КМУ до ВРУ.

2) щомісячні видатки Державного бюджету України не можуть перевищувати 1/12 обсягу видатків, визначених законом про Державний бюджет України на попередній бюджетний період;

3) до прийняття закону про Державний бюджет України на поточний бюджетний період провадити капітальні видатки забороняється, крім випадків, пов'язаних з введенням воєнного чи надзвичайного стану, оголошенням окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

Під виконанням бюджетів слід розуміти забезпечення своєчасного і повного надходження запланованих доходів, а також повного і безперервного фінансування передбачених бюджетом заходів.

Участь у виконанні бюджетів беруть підприємства, організації та установи усіх форм власності, а також населення, які пов'язані з доходами і видатками бюджетів.

Виконання Державного бюджету забезпечує Кабінет Міністрів України. Міністерство фінансів України здійснює загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету України, координує діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету.

В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного бюджету України, яка передбачає здійснення Державним казначейством України:

- операцій з коштами державного бюджету;
- розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- контролю бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень, прийнятті зобов'язань та проведенні платежів;
- бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання державного бюджету.

В основу діяльності Державного казначейства покладено принцип «єдиної каси», що дає змогу в поєднанні з централізованою казначейською телекомунікаційною системою мати вичерпну інформацію про щоденний стан державних фінансів і забезпечує можливість гнучкого маневрування державними грошовими ресурсами. Безпосередньо касове виконання бюджету здійснюється через установи Національного банку, Укрексімбанку, Укрсоцбанку, Промінвестбанку. Касове виконання Пенсійного фонду обслуговує банк «Аваль». Вказані банки здійснюють прийом та зарахування на відповідні рахунки бюджету податків та зборів, прийом і видачу позабюджетних коштів установ, розрахункове і касове обслуговування установ і організацій, які фінансуються з місцевих бюджетів.

Державний бюджет України виконується за розписом, який затверджується міністром фінансів України відповідно до бюджетних призначень у місячний термін після набрання законом про Державний бюджет України чинності. Після закінчення бюджетного року Міністерство фінансів складає Звіт про виконання Державного бюджету. Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет

України подається Кабінетом Міністрів України Верховній Раді України не пізніше 1 травня року, наступного за звітним.

Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України включає такі частини:

1) звіт про фінансовий стан (баланс) Державного бюджету України;

2) звіт про виконання Державного бюджету України;

3) звіт про рух грошових коштів;

4) інформацію про виконання захищених статей видатків Державного бюджету України;

5) звіт про бюджетну заборгованість;

6) звіт про використання коштів з резервного фонду Кабінету Міністрів України;

7) інформацію про стан державного боргу;

8) звіт про кредити та операції, що стосуються державних гарантійних зобов'язань;

9) зведені показники звітів про виконання бюджетів;

10) інформацію про виконання місцевих бюджетів;

11) іншу інформацію, визнану Кабінетом Міністрів України необхідною для пояснення звіту.

Звіт Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України про виконання закону про Державний бюджет України представляє міністр фінансів України. Верховна Рада України може заслухати головних розпорядників коштів Державного бюджету України щодо використання ними бюджетних коштів.

За результатами розгляду Верховна Рада України приймає рішення щодо звіту про виконання закону про Державний бюджет України.

Характерною особливістю бюджетного процесу в сучасних умовах є систематичне порушення бюджетної дисципліни.

Негативним у бюджетному процесі також є те, що значна частина показників Державного бюджету підганяється під нормативи, яких вимагають міжнародні фінансові організації, що надають Україні реабілітаційні позики для стабілізації народного господарства.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що зосередження уваги на внутрішніх проблемах бюджетотворчого процесу (яке досягає апогею під час розгляду чергового проекту Державного бюджету в парламенті) не повинно відривати від справжніх проблем бюджетної політики і економічної стратегії держави. Кінцевим критерієм успіху просування по шляху реформ має бути не мінімальний

рівень інфляції чи дефіциту бюджету, а ті можливості, які економіка (ринок) надає для зростання виробництва. Бюджет як інструмент економічної та соціальної політики залежить від економічних умов і, у свою чергу, має впливати на ці ж економічні умови.

Контрольні питання

1. В чому полягає сутність бюджету як складової загально-державних фінансів та центральної ланки фінансової системи?
2. Охарактеризуйте бюджет як економічну категорію.
3. Дайте визначення бюджету як основному фінансовому плану держави та централізованому фонду грошових коштів.
4. Які функції виконує бюджет?
5. Що таке бюджетний устрій?
6. Дайте визначення бюджетної системи України.
7. Охарактеризуйте ланки бюджетної системи.
8. Які особливості бюджетного процесу в Україні?
9. Назвіть етапи бюджетного процесу.
10. В чому полягає сутність бюджетного планування?
11. Який порядок складання, розгляду та затвердження бюджетів України?
12. Що таке виконання бюджетів?

ТЕМА 7
БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ

7.1. Бюджетний дефіцит: сутність та причини виникнення
7.2. Методи фінансування бюджетного дефіциту
7.3. Управління бюджетним дефіцитом
Література [7; 8; 32; 33; 35; 40]

7.1. Бюджетний дефіцит: сутність та причини виникнення

Бюджет держави можна порівняти з бюджетом сім'ї. Коли ваші доходи перевищують витрати на споживання – все добре, і можна заощаджувати. Але якщо навпаки? Тоді доведеться позичати: спочатку у близьких (назвемо це внутрішнім кредитом) або можна позичати у друзів і «не зовсім друзів» (це – зовнішній борг). Проте, якщо ви будете постійно витрачати більше, ніж заробляти, вам не вдасться розрахуватися з боргами (їх усе одно необхідно повернути), і ви поступово втратите довіру у знайомих (позичальників). Якщо і вдасться домовитися з ріднею (відкласти повернення позики), то як бути з іншими? Доведеться тягнути час, розраховуватися майном або врешті-решт відмовитися від зобов'язань (дефолт).

Питанням дефіциту бюджету держави приділяється дедалі більше уваги як у науковій літературі, так і в практичній діяльності.

Бюджетний дефіцит – це фінансове явище, яке не обов'язково відноситься до розряду надзвичайних. В сучасному світі немає держави, яка в ті чи інші періоди не стикалася б з бюджетним дефіцитом.

Під час спаду виробництва стан державного бюджету погіршується. В таких випадках дуже часто з'являється явище бюджетного дефіциту. Це викликається зменшенням чистих податків внаслідок автоматичного скорочення податкових надходжень до бюджету і збільшенням трансферних витрат. Бюджетний дефіцит з'являється в результаті вибору такої політики, що веде до зростання дисбалансу між доходами та видатками протягом значного періоду, або дисбаланс є відносно короткостроковий і відображає ситуацію, що відрізняється від прийнятої за основу при розробці бюджету. Дефіцит бюджету виникає внаслідок перевищення витрат бюджету над його доходами. Це означає, що держава витрачає на утримання держапарату, силових структур, соціальної сфери тощо більше, ніж фактично може заробити у вигляді податків та інших обов'язкових платежів,

доходів від приватизації тощо. В умовах ідеального стану економіки таке явище відсутнє, оскільки держава може оптимально порівнювати обсяг своїх видатків відповідно з фінансовими можливостями без будь-якої шкоди для суспільства.

Однак на практиці така ситуація спостерігається рідко, особливо коли держави переживають кризу в економіці. Причини виникнення бюджетного дефіциту зумовлені:

− надзвичайними подіями (війни, епідемії, стихійні лиха і т. ін.), що потребує використання великого обсягу грошових коштів, а звичайних резервів не вистачає;

− необхідністю здійснення великих державних вкладень у розвиток економіки з метою її структурної перебудови, що у майбутньому дасть можливість забезпечити приріст валового внутрішнього продукту, зміцнити економічну могутність держави та підвищити матеріальний і культурний рівень життя народу. Це явище відображає не кризу в економічному житті суспільства, а державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення прогресивних зрушень у суспільстві;

− кризовими явищами в економіці, її розвалом;

− неефективністю фінансово-кредитних зв’язків;

− недосконалістю фінансового законодавства тощо.

В умовах, коли економіка країни розвивається динамічно і стабільно, бюджетний дефіцит, звичайно, в кількісно допустимих межах не є загрозливим. Його не слід зайво драматизувати, через те що в борг живуть і продовжують жити багато економічно розвинутих країн. Правда, при цьому кількість не повинна переходити в негативну якість, тобто сума отриманих державою в борг фінансових ресурсів не повинна перекладатись на економіку держави, на платників податків, супроводжуватись скороченням соціальних програм.

Таким чином, наявність бюджетного дефіциту у допустимих межах не є негативним явищем в умовах динамічного розвитку економіки, проте рівень дефіциту бюджету повинен знаходитися під постійним контролем державних органів.

Проте як стверджує економічна наука, державний бюджет, необов’язково має бути збалансований щороку за доходами і видатками. В окремі роки з метою регулювання економічної активності держава може допускати дефіцит бюджету. Якщо йдеться про ринкову економіку, то дефіцит бюджету може бути корисним, коли при спаді виробництва держава втрачає більше, ніж одержує; він забезпе-

чує збільшення попиту, в тому числі й купівельної спроможності населення. Споживачі починають більше купувати, підприємства – більше продавати. Внаслідок цього зростають обсяги виробництва і скорочується безробіття. Проте, в період піднесення економіки, держава не може дозволити собі дефіциту бюджету, оскільки він стимулюватиме інфляцію.

Саме на цій основі можна виділити активну та пасивну форми дефіциту державного бюджету.

Активний дефіцит бюджету дає змогу підштовхнути подальший розвиток економіки і зростання капіталу. Він характеризує комплекс заходів, спрямований на розвиток відтворювальних процесів у виробництві і розвиток економіки в цілому.

Пасивний дефіцит бюджету виникає в умовах економічної кризи, розвитку інфляційних процесів, згортання виробництва, зменшення доходів бюджету, і, як результат, зростання його дефіциту

Також розрізняють реально спостережуваний; структурний і циклічний дефіцити бюджету

Під *реально спостережуваним* розуміють дефіцит, обсяг якого дорівнює загальним доходам від податків за мінусом витрат на державні закупівлі і платежі.

Структурний дефіцит – це обчислення різниці між доходами і витратами за певної фіскальної політики і базового рівня безробіття. Під фіскальною політикою розуміють сукупність фінансових заходів країни щодо регулювання бюджетних доходів і витрат з метою цілеспрямованого впливу на соціально-економічний розвиток країни. Базовий рівень безробіття дорівнює 6 %.

Коли економічна система входить у період спаду, а рівень безробіття підвищується понад базовий, реально спостережуваний дефіцит перевищує рівень структурного дефіциту, що відбувається частково через зростання виплат допомоги по безробіттю й інші соціальні програми, а також частково через падіння доходів населення. Різницю між реально спостережуваним дефіцитом і структурним дефіцитом прийнято називати *циклічним дефіцитом бюджету*.

Проаналізувавши вищесказане, слід зазначити, що явище бюджетного дефіциту має негативний прояв. В цей період держава живе не за своїми доходами, витрачає більше, ніж отримує. Нестача надходжень у державний бюджет призводить до затримки виплат пенсій, зарплат працівникам бюджетних установ, до додаткового випуску грошей, які не забезпечені товарами і послугами.

Профіцит бюджету затверджується виключно з метою погашення основної суми боргу.

Бюджет Автономної Республіки Крим та міські бюджети можуть прийматися з дефіцитом виключно у частині дефіциту бюджету розвитку. Дефіцит бюджету Автономно Республіки Крим та міських бюджетів покривається за рахунок запозичень.

Затвердження обласних, районних, районних у містах, і сільських та селищних бюджетів з дефіцитом не допускається.

7.2. Методи фінансування бюджетного дефіциту

На практиці фінансуванням бюджету вважають групу певних фінансових операцій, джерелами фінансування бюджетного дефіциту – види фінансових ресурсів, а дефіцитним фінансуванням – тип фінансової політики.

За наявності бюджетного дефіциту держава зобов'язана обрати найоптимальніші джерела його покриття. У світовій практиці використовуються два методи покриття дефіциту бюджету – беземісійний та емісійний. Найефективніший беземісійний метод, за допомогою якого можна позбутися дефіциту без додаткового випуску грошей в обіг.

Беземісійний метод покриття дефіциту бюджету полягає у залученні до нього процесу зовнішніх і внутрішніх джерел. Зовнішніми джерелами можуть бути кредити міжнародних фінансових об'єднань та іноземних держав, а також безоплатна та безповоротна фінансова допомога для здійснення цільових програм міжнародного значення. Внутрішніми джерелами є кредит Національного банку України, доходи від операцій з цінними паперами та інші доходи.

Наявність зовнішніх і внутрішніх кредитних джерел зумовлює виникнення внутрішнього і зовнішнього боргу держави. З боку держави повинен здійснюватись контроль та управління державним боргом.

Емісійний метод покриття бюджетного дефіциту полягає у використанні грошово-кредитної емісії. Такий метод є недоцільним; оскільки він негативно позначається на економічному та соціальному становищі країни.

В цілому держава зобов'язана формувати свою бюджетну політику так, аби домогтися скорочення бюджетного дефіциту. Заходи щодо цього сприяли б, з одного боку, збільшенню доходів бюджету, з іншого – скороченню державних видатків. Такими заходами можуть бути:

- перегляд напрямків інвестування бюджетних коштів і спрямування їх на розвиток галузей, що визначають рівень економічної

могутності держави, забезпечують впровадження передових наукових досліджень у виробництво;

- створення сприятливих умов господарювання та стимулювання решти виробництва шляхом використання пільг, субсидій та інших складових бюджетного механізму;
- всебічне залучення в Україну іноземного капіталу;
- скорочення сфери державної економіки і, відповідно, бюджетного фінансування;
- зменшення видатків на оборону й управління;
- скорочення фінансування державних програм, які не мають державного значення.

За роки незалежності України дефіцит бюджету був характерною рисою вітчизняної економіки. Головними причинами вважали неефективну бюджетну систему (повна централізація, єдина державна система пенсійного забезпечення), економічний спад і надмірні державні витрати при потенційно невисоких доходах. Дефіцит щороку планували, тому не було стимулів для його подолання.

Поставала проблема де взяти гроші на покриття дефіциту бюджету. При дефіциті бюджету існує проблема його фінансування, тобто покриття нестачі доходів. Упродовж 90-х років український уряд перепробував усі можливі методи фінансування, а саме:

1. Прямі кредити Національного банку Міністерству фінансів (як правило, емісія грошей).

Наслідки. Неконтрольоване зростання грошової маси не лише розкрутило спіраль гіперінфляції, але і спричинило спад виробництва, підвищення процентних ставок, девальвації гривні, а відтак падіння реальних доходів і знецінення грошових активів населення. Втрата довіри до національної валюти і бажання захистити свої заощадження «доларизували» українську економіку. Стрімко впав попит на гривню, і більшість розрахунків почали проводити в доларах.

2. Зростання заборгованості з соціальних виплат (заробітна платня, пенсії).

Наслідки. Хронічні невиплати провокували невдоволення діяльністю уряду з боку працівників бюджетної сфери та пенсіонерів, що загалом призвело до зневіри в ринкових перетвореннях. Хоча борг із пенсій був виплачений лише в листопаді 2000 року, накопичена з 1996 року заборгованість із зарплати повністю не погашена і досі.

3. Використання облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП).

Наслідки. Інструмент ОВДП з фантастичними відсотками (40–60 %) насамперед викликав появу фінансових пірамід, які з самого початку

погасити було потенційно неможливо. Саме дефіцит бюджету будував піраміди ОВДП, а не навпаки. Це декілька разів ставило уряд на межу дефолту. ОВДП стали привабливим джерелом для фінансових спекуляцій, особливо у банківській сфері. Високий ризик цих облігацій тримав завищеними процентні ставки. Що більше, при купівлі ОВДП іноземцями автоматично зростав і зовнішній борг.

4. Фінансування за рахунок зовнішніх запозичень.

Наслідки. Зовнішні запозичення (кредити міжнародних фінансових організацій, іноземних урядів, позики за єврооблігаціями) – це передовсім причина наростання зовнішнього боргу, з якого регулярно необхідно сплачувати відсотки (причому в іноземній валюті). Нагромадження боргу при нестабільній валюті і слабкому бюджеті – це загроза для фінансової стабільності.

Крім того, слід враховувати, що згідно з світовим досвідом для зменшення бюджетного дефіциту в країну залучається іноземний капітал. За його допомогою вирішуються одразу кілька завдань, причому не лише фіскальних, а й економічних.

Розробка та послідовне втілення цих заходів спрямовані на збільшення доходів бюджету і зменшення його видатків, регулювання бюджетного дефіциту, цілеспрямоване управління його обсягом. Це в сукупності з економічними антикризовими заходами, сприяє стабілізації фінансового становища в країні.

7.3. Управління бюджетним дефіцитом

У світовій практиці одним із найважливіших методів боротьби з хронічними дефіцитами, основним видом діяльності, спрямованої на зниження обсягів державного боргу, інфляції і досягнення сталого розвитку, було застосування спеціальних фіскальних правил. Це правила і процедури, за допомогою яких політичні діячі приймають рішення у сфері фіскальної політики стосовно величини й розподілу державних видатків і джерел їхнього фінансування (податкового чи боргового). Ці правила набувають форми законодавчих норм, процедур бюджетного процесу і цифрових задач (граничних показників).

У сфері фіскальних правил не має уніфікованих вимог. Кожна країна сама встановлює свої фінансові обмеження, враховує власні потреби й враховує особливості свого бюджетного процесу.

У країнах ЄС, до якого прагне вступити Україна, правове регламентування бюджетного дефіциту включає:

− маастрихтські критерії;

− фінансові санкції за їх порушення;

− моніторинг з боку Єврокомісії (із застосуванням скоригованого дефіциту для своєчасного виявлення негативних тенденцій, а також для вжиття запобіжних заходів);

− процедуру надмірного дефіциту, за результатом якої можуть вживатися фінансові санкції до країн – порушниць маастрихтських критеріїв.

Відповідно до Маастрихтського договору для країн ЄС встановлено два основних критерії, які стосуються державних фінансів, зокрема, державний борг не повинен перевищувати 60 % ВВП, а бюджетний дефіцит – 3 % ВВП. Відповідно до цього всі країни ЄС розробили і реалізували програми з фіскальної консолідації, центральним завданням яких було досягнення встановлених обсягів боргу і дефіциту. У 1997 р. країни ЄС ухвалили Пакт про стабільність і зростання, основна ідея якого полягала у скороченні бюджетного дефіциту і досягнення у довгостроковому періоді бюджетної позиції, наближеної до балансу чи надлишку. При цьому може допускатися поява дефіциту в результаті дії вбудованих автоматичних стабілізаторів, але у розмірі не більше 3 % ВВП. Таким чином, бюджетна позиція кожної країни має бути збалансованою протягом економічного циклу, а якщо перед країною стоїть проблема високого рівня державного боргу, уряд має турбуватися про формування бюджетного надлишку.

Для України накладання самообмежень у бюджетній політиці є новим. Бюджетна дисципліна з боку держави є вагомим економічним і політичним чинником у досягненні сталого розвитку. Вітчизняне законодавство, зокрема, Бюджетний кодекс України, закони про Державний бюджет України останніх років містять окремі положення, які регламентують бюджетну збалансованість і безпосередньо стосуються фінансової дисципліни органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування. До них належать:

− недопущення дефіциту по спеціальному фонду бюджету;

− недопущення дефіциту місцевих бюджетів (за винятком бюджету Автономної Республіки Крим і міських бюджетів);

− ухвалення бюджетного дефіциту під час прийняття закону про державний бюджет лише у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування;

− допущення дефіциту бюджету Автономної Республіки Крим лише у частині бюджету розвитку;

− заборону використовувати емісійні кошти НБУ як джерела фінансування дефіциту;

− здійснення державних запозичень у межах встановлених граничних розмірів державного боргу;

− заборону використання державних запозичень для покриття поточиш видатків держави (за винятком видатків, коли це необхідно для збереження загальної економічної рівноваги);

− тимчасове обмеження бюджетних асигнувань із загального фонду у разі недоотримання бюджетних надходжень за місячними звітами або скорочення бюджетних видатків (окрім захищених статей), якщо за результатами квартальних звітів недоотримання бюджетом доходів перевищує 15 % від передбачених бюджетним розписом сум.

Перераховані норми стосуються питань збалансування бюджетів та обмеження деяких джерел фінансування, а також заходів щодо дотримання затверджених показників бюджетного балансу протягом бюджетного року. Однак вони не відповідають вимогам ЄС, оскільки не забезпечують попередження ухилень від жорстких бюджетних обмежень, нічого не говорять про контрольні санкції за недотримання бюджетних вимог. З метою удосконалення методів боротьби за скороченням бюджетного дефіциту доцільно вітчизняне законодавство привести у відповідність до загальноєвропейських вимог і стандартів. Для цього у вітчизняному законодавстві слід звернути увагу на:

− встановлення граничного розміру бюджетного дефіциту у відсотках до ВВП;

− визначення його для сектору державного управління;

− виділення у системі моніторингу державного бюджету окремого блоку моніторингу бюджетного дефіциту;

− розроблення фінансових санкцій до уряду за порушення ним граничного розміру дефіциту.

Таким чином, щорічно у процесі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету доцільно проводити комплекс тактичних заходів, пов’язаних зі збалансуванням бюджету, скороченням бюджетного дефіциту. До таких заходів відносять:

− удосконалення нормативно-правового забезпечення бюджетного процесу, своєчасне внесення необхідних змін у закони та нормативні акти, які б забезпечили якісне збалансування бюджету на всіх стадіях бюджетного процесу;

− пошук реальних резервів збільшення доходів бюджету, створення платникам податків сприятливих умов для розвитку своєї діяльності, збільшення об'єктів оподаткування;

− щорічне уточнення бюджетних нормативів та норм видатків, які б, з одного боку, забезпечували якісне виконання суб'єктами бюджетних відносин своїх функцій, а з іншого – сприяли економному, раціональному та ефективному використанню бюджетних коштів;

− використання прогресивних технологій бюджетного планування та бюджетного регулювання, спрямованих на визначення реальних показників обсягів доходів і видатків, оптимальне збалансування бюджетів усіх рівнів;

− удосконалення планування і розвиток системи платних послуг у соціально-культурній сфері, що сприятиме збільшенню надходжень спеціального фонду бюджету і зміцненню фінансової бази відповідних бюджетних установ;

− наукове обґрунтування річних бюджетних програм, які підлягають фінансуванню з бюджету, своєчасне внесення коректив у перехідні середньо-і довгострокові бюджетні програми;

− удосконалення трансфертної політики, зменшення непродуктивних трансфертних виплат окремим галузям реального сектору економіки, підвищення ефективності трансфертних платежів;

− складання щорічних бюджетів на багатоваріантній основі, внаслідок чого можна сформувати оптимальну структуру доходів і видатків;

− поступова відмова від концепції пріоритету бюджетних видатків і дефіцитного фінансування (видатки, що перевищують заплановані доходи, відображати у бюджеті розвитку і фінансувати у межах додатково отриманих доходів та залучених неінфляційних джерел);

− постійний розвиток ринку державних цінних паперів, що сприятиме фінансуванню видатків бюджету без збільшення грошової маси в обігу;

− оптимальне збалансування поточного бюджету у процесі складання бюджетного розпису;

− відмова від адміністративного тиску на платників податків у процесі виконання бюджету, удосконалення чинного податкового механізму;

− скорочення системи податкових пільг, особливо малоефективних;

− попередження виникнення у суб'єктів господарювання податкового боргу, ефективна протидія відмиванню «брудних» грошей та дієва підтримка Державної програми детінізації економіки;

− удосконалення системи податкового контролю, підвищення його ефективності;

− запровадження жорсткого режиму економії бюджетних коштів;

− скорочення витрат на державне управління;

− ліквідація необґрунтованих економічних і соціальних пільг;

− посилення відповідальності керівників усіх ланок управління за нецільове використання бюджетних коштів.

Одним із тактичних загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з бюджетним дефіцитом вважається застосування механізму *секвестру видатків бюджету*. Необхідність секвестру видатків пов'язана, з одного боку, із невиконанням планів мобілізації доходів та суттєвим скороченням надходжень дохідних джерел бюджету, а з іншого – перевищенням граничного рівня дефіциту. Секвестр бюджету полягає у пропорційному зниженні бюджетних видатків за всіма статтями бюджету протягом часу, який залишився до закінчення поточного бюджетного року. Не підлягають секвестру захищені статті бюджету, перелік яких в Україні затверджує Верховна Рада України у законі про Державний бюджет України на поточний бюджетний рік.

Під час розроблення стратегічних напрямів боротьби з бюджетним дефіцитом необхідно враховувати, що, по-перше, подолання дефіциту в умовах недостатньо розвинутої економіки приречене на невдачу; по-друге, бюджетний дефіцит не завжди є злом, яке необхідно викорінювати; по-третє, за будь-яких умов бажано уникати емісії грошової маси для фінансування дефіциту. Отже, боротьба з бюджетним дефіцитом має починатися з оздоровлення економіки, забезпечення її позитивної динаміки, підвищення ефективності. Саме міцна економічна основа є запорукою фінансової стабільності країни, джерелом зростання фінансових ресурсів. Таким чином, стратегічні напрями подолання дефіциту бюджету будуть включати заходи, пов'язані з розвитком економіки, збільшенням доходів та раціональним використанням видатків бюджетів.

Суттєве значення для скорочення обсягів бюджетного дефіциту має проведення адміністративно-територіальної реформи, розширення повноважень органів місцевого самоврядування і розвиток територіально-регіонального госпрозрахунку. Розширення самостійності регіонів і територіальних громад дає можливість суттєво збільшити обсяги місцевих бюджетів, зміцнити фінансову основу місцевого самоврядування, передати частину видатків державного бюджету міс-

цевим, переглянути сферу впливу місцевих бюджетів на соціально-економічні процеси.

Позитивний вплив на збалансування бюджетів і зміцнення їхньої дохідної бази має удосконалення податкової системи, забезпечення оптимального рівня податкових вилучень, розширення кола платників податків. Стратегічним завданням податкової системи має бути гарантування надходжень податків до бюджетів і стабільні перспективи господарювання платників. Для цього потрібно розробити на новій основі Податковий кодекс, який сприяв би зниженню податкового навантаження у державі, спрощенню системи адміністрування податків, стабільності нормативно-правової бази.

Важливим стратегічним завданням скорочення дефіциту є оптимізація і реструктуризація видатків бюджетів. Бюджетне фінансування економіки має вирішувати завдання її структурної перебудови, концентруватися у перспективних галузях, які визначають науково-технічний прогрес, рівень економічної могутності держави. Видатки на соціально-культурні заходи необхідно спрямовувати на виконання бюджетних програм в обсягах, які забезпечували б якісне виконання державою своїх функцій.

Потребує удосконалення механізм управління бюджетним дефіцитом і державним боргом відповідно до стратегічних завдань держави. Політика у сфері бюджетного дефіциту має бути антиінфляційною, відкритою і зрозумілою суспільству та сприяти розвитку економіки і соціальної сфери.

Важливим напрямом є також удосконалення бюджетного процесу в цілому та кожної його стадії зокрема. Він має відповідати бюджетній доктрині держави, бути ефективним, вирішувати всі завдання, пов’язані з виконанням державою своїх функцій.

Контрольні питання

1. В чому полягає сутність бюджетного дефіциту?
2. Які наслідки бюджетного дефіциту?
3. Назвіть види дефіциту бюджету.
4. Які причини виникнення бюджетного дефіциту?
5. Охарактеризуйте методи покриття бюджетного дефіциту.
6. Які напрями подолання бюджетного дефіциту Ви знаєте?

ТЕМА 8
ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ ТА ДЕРЖАВНИЙ БОРГ

8.1. Державний кредит: сутність та особливості використання
8.2. Форми державного кредиту
8.3. Державний борг: сутність, види та обслуговування
Література [7; 8; 32; 33; 35; 40]

8.1. Державний кредит: сутність та особливості використання

Однією з ланок державних фінансів України є державний кредит як сукупність відносин, в яких держава виступає в ролі позичальника коштів, кредитора і гаранта. Переважно держава виступає в ролі боржника і позичальника, при цьому за допомогою державного кредиту залучаються вільні фінансові ресурси суб'єктів підприємницької діяльності та громадян, які використовуються для задоволення державних потреб. Держава також може виступати в ролі кредитора, надаючи позики юридичним і фізичним особам, а також гаранта в тих випадках, коли бере на себе відповідальність за погашення позик та виконання інших зобов'язань, які взяли фізичні та юридичні особи.

Існування державного кредиту пов'язано з постійним протиріччям між зростаючими завданнями і потребами держави та наявними фінансовими ресурсами. Історично державний кредит з'явився для задоволення виняткових потреб держави, які неможливо задовольнити постійними «звичайними» джерелами доходів: податками, доходами від державного майна, державної монополії на певні види діяльності. Такі потреби в основному виникали під час війн, стихійного лиха, а з часом при фінансових труднощах, обумовлених циклічним характером економічного розвитку, зміною урядів, революційними потрясіннями. Під час формування державних господарств (до другої половини XIX ст.) частіше всього залучалися для фінансування виняткових потреб домени, здійснювався продаж державного майна (землі, будинків та ін.), а одержані кошти спрямовувалися на задоволення надзвичайних потреб. Використовувався і такий метод отримання додаткових доходів як збільшення податків, щоправда воно мало свої межі, отже і не могло задовольняти нові, постійно зростаючи державні потреби. Іншими нетрадиційними і надзвичайними джерелами доходів були нагромаджені запаси металевих грошей, майно фінанси є (відкупщиків державних податків),

яке час від часу конфісковувалося при скаргах на значні зловживання цих казначеїв. Паперові гроші також давали дохід у випадках, коли виникали особливі потреби держави. Зловживання при надмірному друкуванні паперових грошей ще у першій чверті XVIII ст. у Франції вперше призвели до значних економічних потрясінь і інфляції.

Головною причиною наявності державного кредиту в сучасних умовах є дефіцит бюджетних коштів. І тому, перш за все, кошти що залучаються за допомогою державного кредиту передаються органам державного управління для покриття бюджетного дефіциту. Така практика є більш доцільною у порівнянні з емісією грошей, наслідком якої є посилення інфляції. В Україні вперше в 1995 році було здійснено фінансування дефіциту Державного бюджету шляхом проведення державної позики. І починаючи з цього часу уряд не вдавався до емісії грошових знаків для покриття дефіциту Державного бюджету України. Згідно із Законом України «Про бюджетну систему України» для фінансування бюджетного дефіциту можуть використовуватися: внутрішні державні позики, позики іноземних держав та інші фінансові інститути. У державного і банківського кредиту є спільні засади функціонування, справа в тому, що вони надаються на принципах поверненості, строковості і платності. Відмінність банківського кредиту полягає у тому, що він призначений у більшості випадків для задоволення виробничих потреб суб'єктів господарювання. Державний кредит призначений для задоволення потреб державних органів влади і управління.

При державному кредиті взяті в борг грошові кошти поступають в розпорядження держави, перетворюючись у її додаткові фінансові ресурси. Вони направляються, як правило, на покриття бюджетного дефіциту. Джерелом погашення державних позик і виплати процентів по них виступають кошти бюджету.

Державні позики є одним із найважливіших джерел покриття дефіциту державного бюджету. Досягнення фінансової стабілізації передбачає покриття державного дефіциту за рахунок неемісійних джерел фінансування через подальший розвиток ринку державних цінних паперів і зовнішніх запозичень

Отже, державний кредит – це сукупність економічних відносин, що виникають між державою (як кредитором або позичальником) і фізичними, юридичними особами, урядами іноземних країн та міжнародними кредитно-розрахунковими установами щодо залучення і використання додаткових фінансових ресурсів.

Основними принципами державного кредиту є добровільність, строковість, зворотність і відплатність. На відміну від банківського кредиту позики держави не забезпечуються заставою.

Принцип добровільності розуміється так, що через державний кредит гроші залучаються лише на началах вільного волевиявлення юридичних чи фізичних осіб. Щоправда, слід відмітити, що в найбільш тяжкі для СРСР часи держава залучала кошти шляхом обов'язкових державних позик. Але це було скоріше винятком, ніж правилом, іманентно властивим державному кредиту.

Строковість означає, що кошти державою залучаються на певний строк, після якого вони повертаються. В історії державного кредиту радянського періоду зустрічались випадки, коли залучені кошти «заморожувались» на певний строк, після чого повертались кредитору.

Зворотність означає обов'язкове повернення запозичених коштів кредитору, а платність – це встановлення певного розміру доходу на позичені кошти.

Державний кредит в умовах ринкової економіки виступає як:

− засіб мобілізації у руках держави додаткових фінансових ресурсів;

− створює умови для досягнення збалансованості доходів і видатків населення, підприємств та організацій;

− важіль нормалізації грошового обігу в країні;

− джерело збільшення грошових доходів у власників цінних паперів та вкладників банків;

− міжнародний державний кредит для країни-отримувача коштів є джерелом додаткових можливостей із прискорення соціально-економічного розвитку.

Як один з видів кредиту, державний кредит має ряд особливостей, що відрізняють його від класичних фінансових категорій, наприклад, від податків. Якщо податки рухаються тільки в одному напрямку – від платника в бюджет (зворотній рух можливий лише у випадку повернення переплачених чи помилково стягнених сум), то основою державного кредиту є зворотність й відплатність – через обумовлений заздалегідь період часу внесена кредитором сума повертається йому з процентами.

Економічним призначенням державного кредиту є акумуляція державою коштів на основі принципу повернення для фінансування державних видатків. Державний кредит дозволяє державі як позичальнику використовувати додаткові грошові ресурси для покриття бюджетного дефіциту без здійснення з цією метою грошової емісії.

Державний кредит завжди є засобом скорочення грошей у обігу. Розвиток державної форми кредиту має тривалу історію. Така форма кредиту виникла з появою держави, яка почала використовувати одержані в такий спосіб кошти на покриття військових та інших надзвичайних видатків. Із встановленням міжнародних зв'язків між різними країнами поруч з внутрішнім державним кредитом починає розвиватися система міжнародного державного кредитування.

Система міжнародного державного кредиту в її сучасному розумінні (державні позики, казначейські зобов'язання тощо) виникла в XVII–XVIII ст. спочатку в Голландії, Іспанії та Великобританії, а потім і в інших західних країнах. Державні позики почали використовуватися у зв'язку із необхідністю зменшення і ліквідації бюджетних дефіцитів.

Державний кредит сприяє економічному розвитку країни, якщо кошти, мобілізовані в бюджет за його допомогою, спрямовуються на фінансування виробничих програм, будівництво нових підприємств, модернізацію і технічну реконструкцію діючих потужностей.

Розміщуються державні позики переважно за підпискою серед фізичних та юридичних осіб, через банки, шляхом продажу на біржі та з аукціонів.

Для фізичних та юридичних осіб державний кредит може бути формою заощадження, інвестування коштів у державні цінні папери, які приносять гарантований доход.

Держава використовує позики, щоб забезпечити себе додатковими фінансовими коштами, які не можна зібрати за допомогою податків. Необхідність збільшення обсягів державного внутрішнього запозичення зумовлюється завданнями здійснення невідкладних державних видатків

Юридичною основою державних позик, як і банківських, є договір. Саме добровільний і договірний характер державних позик відрізняє їх від одностороннього і суворо примусового характеру податків. Замість наданих у розпорядження держави на певний строк коштів кредитори отримують документи – державні цінні папери, які надають їм певні фінансові переваги.

8.2. Форми державного кредиту

Найбільш типовими формами державного кредиту є внутріші і зовнішні запозичення (рис. 8.1).

Рис. 8.1. *Форми державного кредиту*

Формами зовнішнього державного кредиту є державні зовнішні позики, позики міжнародних фінансових організацій, міжурядові позики, банківські кредити держави. При цьому кредиторами як правило є Всесвітінй Банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський банк реконструкції та розвитку а також держави ЄС.

У випадку міжнародного державного кредиту однією із сторін кредитної угоди виступає держава, яка причому може виступати і як боржник, і як кредитор, а може бути і боржником і кредитором одночасно.

В Україні дефіцит державного бюджету найчастіше покривається за рахунок випуску облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП).

Активне використання ОВДП як форми державного кредиту розпочалося в Україні в 1995 році. Цінні папери уряду почали випускатися відповідно до Постанови КМУ від 23 серпня 1994 р. № 586.

10 березня 1995 р. вперше в історії України відбулися торги з розміщення державних облігацій внутрішньої державної позики. Перша емісія ОВДП 1995 року була здійснена безготівковим шляхом – через записи на рахунках інвесторів; розміщення облігацій проводилося на строк 3−6 місяців (хоча за світовими стандартами державними облігаціями вважаються цінні папери зі строком обігу понад 5 років). Номінальна вартість однієї облігації становила 100 млн карбованців, а відсоткова ставка дохідності – 140 % річних. Такі якісні характеристики ОВДП були зумовлені нестабільною фінансовою кон'юнктурою в умовах становлення ринку цінних паперів, високою ставкою рефінансування НБУ (60 % річних), недовірою населення до держави.

Одним із перспективних джерел залучення позикового капіталу державою є вихід на світові фінансові ринки. Акумулювати кошти із зовнішніх джерел можна шляхом розміщення єврооблігацій, залучення фідуціарних позик, емісії облігацій державної зовнішньої позики.

Єврооблігації – це боргові зобов'язання, що є одним із видів цінних паперів, котрі випускаються позичальником з метою отримання довгострокових кредитів на єврринку. Єврооблігації мають всі ознаки облігації, а також деякі особливості, а саме:

− розміщуються одночасно на ринках кількох країн, а не однієї;

− валюта єврооблігації, зазвичай, як для кредитора, так і для боржника є іноземною (за вийнятком банків США);

− єврооблігації переважно розміщуються емісійним синдикатом, що створюється банками кількох країн, котрий виступає гарантом.

Фідуціарні позики – це позики, що випускаються одними суб'єктами (переважно іноземними комерційними банками), а відповідальність за них несе інший суб'єкт.

Дебютний вихід України на міжнародний фінансовий ринок відбувся у 1997 році в умовах значного дефіциту державного бюджету. У зв'язку з вкрай низьким кредитним рейтингом наша держава зіткнулася з проблемою кризи довіри з боку кредиторів, яка виявилася в емісії українських єврооблігацій та фідуціарних позик, строковість та дохідність яких засвідчили високий рівень ризикованості операцій за ними.

Першу фідуціарну позику на суму 450 млн дол США Україна залучила 11 серпня 1997 року на підставі розпорядження Президента

України (від 24 липня 1997 р. № 267/97-РП). Ця короткострокова позика (на 12 місяців) була розміщена через банк (фідуціарій) «Bankers Trust Luxembourg S. A.» та японську компанію «Nomura International» під 12 % річних; і за мінусом комісійних відсотків Україна отримала близько 397 млн дол США на фінансування поточних витрат Державного бюджету на 1997 рік.

У жовтні 1997 року український уряд отримав комерційну позику від «Chase Manhattan Bank» на загальну суму 109 млн дол США (комісійна винагорода банку 0,76 % суми). Строк погашення позики становив 1 рік.

Ще більш наочним прикладом може бути емісія єврооблігацій. 25 лютого 1998 року було підписано угоду про позику, згідно з якою лід-менеджерами виступали Merrill Lynch I Comerzbank. Облігації були номіновані у німецьких марках на суму 750 млн німецьких марок зі строком погашення через 3 роки (26 лютого 2001 р.). Ставка дохідності позики становила 16,2 % (плюс 1,75 % − комісійна винагорода банку). Ця ставка виявилася рекордною за фінансовими інструментами, номінованими в німецьких марках, за всю повоєнну історію розвитку світового фінансового ринку (Росія, наприклад, дебютувала на ринку єврооблігацій із позикою 5 млрд дол США і ставкою дохідності 9 %).

Найпоширенішою формою внутрішніх запозичень є позики. За їх допомогою мобілізуються тимчасово вільні кошти юридичних і фізичних осіб для фінансування потреб держави. Держава випускає і продає цінні папери, як правило, облігації. Вони мають номінальну вартість, за якою продаються й гасяться. З огляду на номінальну вартість облігацій виплачуються проценти.

Державні позики можуть випускатися центральним урядом і місцевими органами та розповсюджуватися лише серед населення або лише серед юридичних осіб. Широке розповсюдження одержала практика випуску державних позик центральним урядом.

Залежно від способу виплати доходу позики поділяють на:

1. Процентні – власники облігацій одержують твердий дохід у формі процента від номінальної вартості облігації.

2. Виграшні – увесь дохід власники облігацій одержують у формі виграшу. Дохід виплачується не за всіма облігаціями, а лише за тими, на які випав виграш.

3. Безпроцентні (цільові) – не передбачають виплату доходів, але гарантують одержання товару, на який не задовольняється попит на

ринку. Вартість кожної випущеної облігації дорівнює ціні товару (легкового автомобіля, телевізора, холодильника тощо).

4. Безпрограшні – випускаються з умовою, що протягом строку дії позики виграшними будуть усі облігації.

5. Процентно-виграшні – передбачається виплата частини доходу по купонах, а іншої частини – у формі виграшів.

На загальнодержавному рівні державні позики, як правило, носять нецільовий характер. І навпаки, залучення позичкових коштів на нижчих рівнях найчастіше має яскраво виражену цільову спрямованість. Наприклад, органи місцевого самоврядування останнім часом нерідко розміщують позики з метою мобілізації коштів для будівництва нової каналізаційної системи чи розширення і модернізації старої каналізаційної системи, для будівництва школи, лікарні, об'їзної дороги, парку відпочинку і т. д.

Державні позики можуть бути облігаційними і безоблігаційними.

Облігаційні позики супроводжуються емісією цінних паперів держави.

Безоблігаційні позики оформляються підписанням угод, договорів, а також шляхом записів у боргових книгах і видачею особливих свідчень. В даний час безоблігаційні позики використовуються на міжурядовому рівні.

Облігація являє собою цінний папір, що символізує державне боргове зобов'язання і дає право її власнику по закінченню визначеного терміну одержати назад суму боргу і відсотки. Продаючи облігацію, держава зобов'язується повернути суму боргу у визначений термін з відсотками чи виплачувати кредиторам доход протягом усього терміну користування позичковими коштами, а після закінчення терміну повернути і суму боргу. Іншим видом державних позик є казначейські зобов'язання, що відрізняються від облігацій цілями випуску, формою виплати доходу і вільним обігом. Кошти від продажу облігацій спрямовуються в бюджет, позабюджетні фонди чи на спеціальні цілі. Кошти від реалізації казначейських зобов'язань направляються тільки на поповнення бюджету. Доход від облігацій може бути виплачений у вигляді відсотків, виграшів чи не виплачуватися взагалі. По казначейських зобов'язаннях доход виплачується у вигляді відсотків. Облігації можуть бути з вільним чи обмеженим кругообігом.

По термінах погашення позики поділяються на:

а) короткострокові позики – термін погашення до 1 року;

б) середньострокові позики – термін погашення до 5 років;

в) довгострокові позики – термін погашення більш 5 років.

По методу розміщення позики підрозділяють на:

а) добровільні позики;

б) позики розміщені по підписці;

в) примусові позики.

Кожному методу розміщення позик відповідає свій спосіб реалізації. Облігації добровільних позик вільно продаються і купуються банківськими установами. Примусові позики поширюються серед кредиторів у силу постанови уряду, що передбачає строгу відповідальність за відхилення від покупки облігацій. Позики, розташовувані серед населення по підписці з розстрочкою платежу, формально є добровільними. Однак їхня реалізація супроводжується такою масово-політичною компанією, що робить їх власне кажучи обов'язковими. Це можливо лише в умовах тоталітарного режиму. В даний час у нашій країні діють тільки добровільні позики.

У тісному зв'язку з державними позиками знаходиться і інша форма державного кредиту, функціонування якої здійснюється системою ощадних установ (банків, кас) і є важливим каналом формування фінансових ресурсів держави – застосування частини внесків населення в державні позики. На відміну від першої форми державного кредиту, коли фізичні і юридичні особи купують цінні папери за рахунок власних тимчасово вільних коштів, ощадні установи дають кредит державі за рахунок позичкових коштів. Наявність посередника між державою і населенням в особі ощадних установ і надання позики останніми державі за рахунок позичкових коштів без відома реального власника (населення), дозволяє виділити ці відносини як особливу форму державного кредиту. Ця форма кредитування здійснюється через купівлю особливих цінних паперів (наприклад, казначейських ощадних сертифікатів) чи ринкових цінних паперів (облігацій, казначейських зобов'язань), а також оформлення безоблігаційних позик. Безоблігаційні позики є, власне кажучи, безстроковими. Вони оформляються державою не випуском цінних паперів, а шляхом безпосереднього обліку сум на рахунках відповідних установ і в книзі державного боргу. Терміни погашення таких позик заздалегідь не обумовлюються, але держава залишає за собою право викупу позики і зобов'язується виплачувати відсотки за весь період її дії. Очевидно, що відсоток по вкладах, що зберігається в ощадних установах, не може бути нижче офіційного рівня інфляції. Для більшої активізації ощадної справи відсоток, що нараховується, повинний перевищувати

цей рівень з метою забезпечення одержання вкладником хоча б мінімального доходу. У нашій країні зараз це досягається на основі покупки Ощадбанком боргових зобов'язань держави.

Запозичення засобів загальнодержавного позичкового фонду, як форма державного кредиту характеризується тим, що державні кредитні установи безпосередньо (не підмінюючи ці операції купівлею державних цінних паперів) передають частину кредитних ресурсів на покриття витрат уряду. Ця форма державного кредиту функціонує в тоталітарному суспільстві. Вона сприяє розвитку інфляційних процесів, що особливо небезпечно в умовах жорсткого контролю за емісією грошових знаків з боку демократично обраних органів. Тому повна нормалізація відносин між державою і кредитною системою лежить на шляху визнання неможливості прямого займання позичкових засобів для покриття бюджетного дефіциту.

Казначейські позички виражають відносини надання фінансової допомоги підприємствам і організаціям органами державної влади і керування за рахунок бюджетних засобів на умовах зворотності, терміновості і платності. В даний час у нашій країні ця форма активно не використовується. Однак при корінній реформі відносин власності супроводжуваної роздержавленням і приватизацією господарських структур, держава не може нести відповідальність за фінансові результати діяльності підприємств і організацій замість правомочних власників. Але при необхідності державні органи можуть надавати фінансову допомогу господарським суб'єктам, у стабільній роботі яких вони зацікавлені, але на умовах зворотності, терміновості, платності. Відносини по лінії казначейських позичок не є аналогом банківського кредитування, оскільки на відміну від банківських структур органи державної влади і управління надають фінансову допомогу на інших умовах, з інших причин і в інших цілях. Казначейські позички видаються на пільгових умовах за термінами і нормою відсотка, вони можливі у випадку фінансових утруднень підприємств і господарських організацій у зв'язку з їх особливим стану на ринку, не мають комерційної мети, а є засобом підтримки життєво важливих для народного господарства економічних структур.

По гарантованих позиках уряд реально несе фінансову відповідальність тільки у випадку неплатоспроможності платника. В нашій країні створені умови для відродження гарантованих позик у зв'язку з наданням місцевим органам влади, а так само окремим господарським структурам права проводити операції по наданню позик.

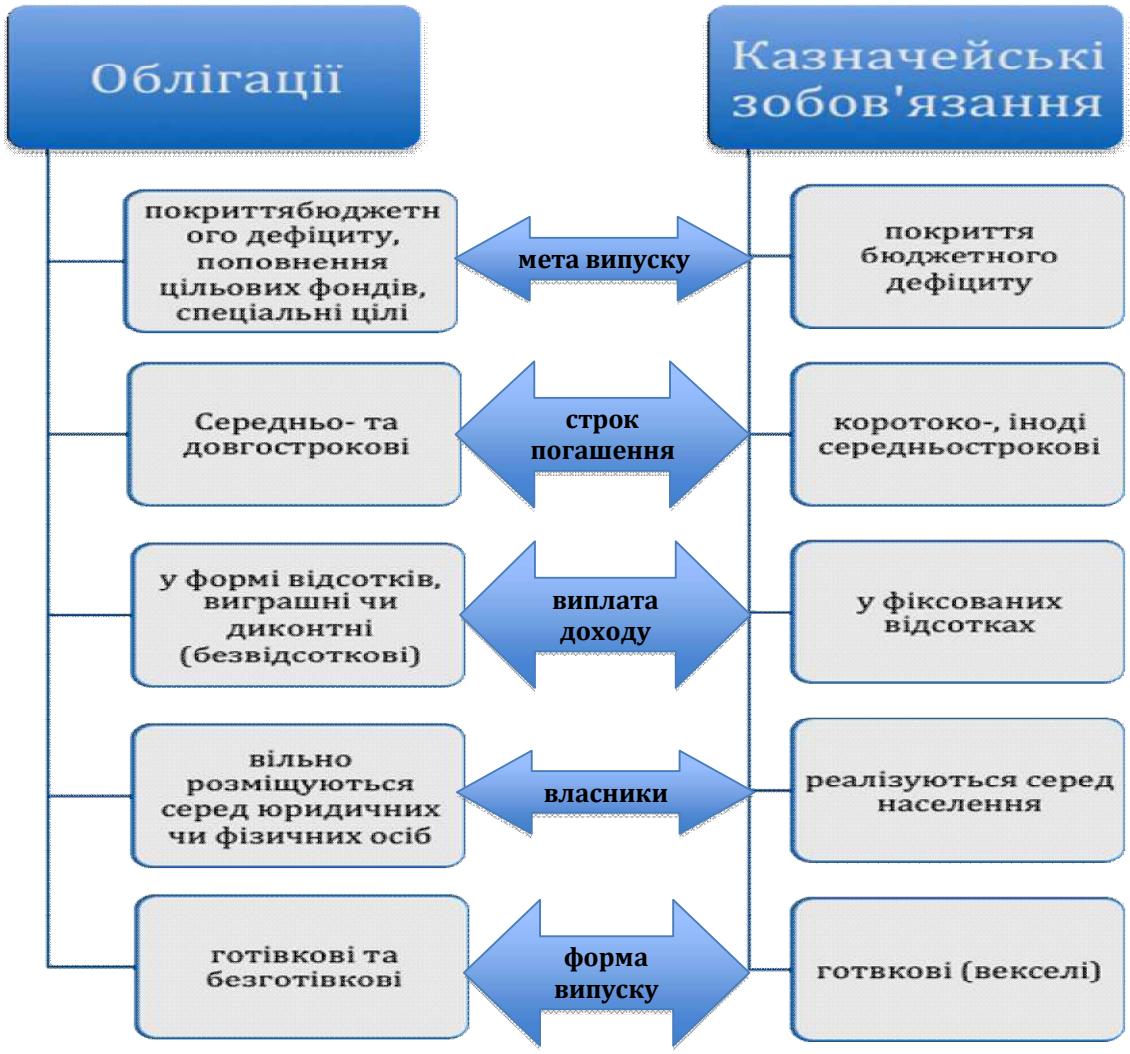

Рис. 8.2. *Характеристики видів внутрішнього державного кредиту*

Державні позики можна кваліфікувати за такими ознаками:

1) за суб'єктами позикових відносин позики поділяються на розташовувані центральними і місцевим органами управління;

2) залежно від міста розташування державні позики поділяються на внутрішні та зовнішні;

3) залежно від обігу на ринку державні позикові інструменти бувають ринкові і не ринкові. Ринкові позики вільно продаються і купляються. Вони є головними при фінансуванні бюджетного дефіциту. Не ринкові – не можуть вільно міняти своїх володарів. Вони не підлягають обігу на ринку цінних паперів. Завжди випускаються державою, щоб привернути певних інвесторів, специфічним інтересам яких і відповідають. Так, не ринкові державні облігації випускаються на Заході для мобілізації коштів недержавних пенсійних фондів, строкових компаній, дрібних інвесторів;

4) залежно від строку притягнення коштів державні позики поділяються на короткострокові (із строком погашення до 1 року), серед-

ньострокові (від 1 до 5 років), довгострокові (від 5 і вище). Короткострокові позики використовуються для фінансування тимчасових розривів в надходженні прибутків і здійсненні розходів. Звичайно в цих цілях випускаються векселя. Центральний уряд випускає казначейські векселя, місцеві органи влади – муніципальні. Притягнення коштів найбільш довгий період здійснюється за допомогою облігацій;

5) залежно від забезпечення боргових зобов'язань, вони поділяються на закладні і беззакладні. Закладні облігації забезпечуються чимось конкретним, наприклад, визначеними прибутками або майном. Такі облігації звичайно випускаються місцевими органами влади. Беззакладні не забезпечуються нічим визначеним. В ролі забезпечення служить все майно держави чи даного муніципалітету. Центральні органи влади як правило запускають безакладні облігації. Їх надійність виключно висока, і тому інвестори, не потребують ніяких додаткових гарантій;

6) за характером виплачуваних прибутків боргові зобов'язання поділяються на: виграшні, відсоткові і з нульовим купоном. Виплата прибутку по виграшним облігаціям здійснюється на основі лотереї. Ці облігації не користуються великим попитом. Інвестори намагаються отримати стабільний прибуток вони не надіються на волю випадку. Ті ж, хто хоче отримати виграш, надають перевагу лотерейним білетам. Головним видом являються відсоткові облігації, прибуток за якими виплачується 1, 2 або 4 рази на рік на основі купонів. Більшість інвесторів віддає перевагу цим борговим зобов'язанням.

Короткострокові позикові інструменти держави не мають купонів. Вони продаються із скидкою з номіналу, а викупаються по номіналу. Окрім короткострокових і деякі довгострокові боргові зобов'язання не мають купонів. Весь прибуток за ними виплачуються разом із сумою головного боргу. Як і короткострокові облігації, вони продаються зі скидкою із номіналу, а викупаються за номіналом. Такі облігації отримали назву облігації з нульовим купоном.

7) залежно від методу визначення прибутку боргові зобов'язання держави діляться на: з твердим прибутком і з плаваючим прибутком. У разі випадків фіксована ставка по цінним паперам є причиною росту видатків держави по виплату відсотків.

8) залежно від обов'язків позичальника твердо дотримуватись строків погашення позики, встановлені при його випуску, позикові інструменти діляться на зобов'язання з правом дострокового погашення і без права дострокового погашення.

Питання про дострокове погашення боргових зобов'язань стає актуальним тільки тоді, коли на фінансовому ринку відбуваються суттєві зміни. Наприклад, позичальник випустив облігації з щорічним фіксуванням прибутків в 12 %, а через рік ставка впала і склала 6 %. В цьому випадку позичальник за знає суттєвих збитків, тоді як інвестор отримує значний виграш. Якщо облігації були випущені з правом дострокового погашення, збитки позичальника і виграш інвестора зводиться до мінімуму. Перший випускає і розміщує нові позики і погашає старі.

За чинним законодавством України боргові зобов'язання уряду, що оформлені державними цінними паперами, виступають у вигляді облігацій і казначейських зобов'язань України. Такі цінні папери можуть мати короткостроковий – до 1 року, середньостроковий – від 1 до 5 років і довгостроковий – 5 і більше років терміни погашення.

Відповідно до Закону України «Про цінні папери та фондову біржу» казначейські зобов'язання – цінні папери на пред'явника, що розміщуються тільки на добровільних засадах серед населення, засвідчують внесення їхніми власниками грошових коштів до бюджету і дають право на одержання фінансового доходу.

Однак казначейські зобов'язання сьогодні в Україні не випускаються. Їхні функції у частині фінансування дефіциту державного бюджету значною мірою реалізується через емісію облігацій внутрішньої державної позики (далі – облігації), випуск яких здійснюється з 1995 р.

Облігація – це цінний папір, що засвідчує внесення її власником коштів до державного бюджету і підтверджує зобов'язання уряду відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений у ньому строк із виплатою попередньо визначеного доходу, якщо це передбачається умовами випуску. Облігації випускаються процентними та дисконтними й добровільно розміщуються серед фізичних та юридичних осіб. Вони також можуть бути в документарній або бездокументарній формі.

Облігації в документарній формі випускаються у вигляді сертифікатів грошових документів із додержанням вимог до технології їх виготовлення, що засвідчують майнові права власників, визначені умовами випуску облігацій. Реалізація майнових прав власником можлива тільки у разі подання цього грошового документа.

Сертифікати облігацій внутрішньої позики у документарній формі повинні мати відповідні ступені захисту від підроблення і містити такі обов'язкові реквізити:

− назву цінного паперу;
− назву емітента;
− номінальну вартість;
− термін погашення;
− розмір і терміни виплати процентів;
− місце і дату випуску;
− серію та номер облігації;
− підпис керівника органу, що виконує функції емітента, та відбиток печатки цього органу.

До сертифікатів процентних облігацій внутрішньої позики додається купонний лист.

Облігації внутрішньої позики в бездокументарній формі існують як грошові документи у вигляді облікових записів установленої структури з додержанням вимог щодо їх захисту від несанкціонованого доступу, які засвідчують майнові права власників облігацій, визначені умовами випуску.

Загальні обсяги випуску облігацій згідно з чинним законодавством встановлюються Верховною Радою України в межах визначеного бюджетом на поточний рік граничного розміру внутрішнього державного боргу. Зважаючи на ці обмеження, характер і умови випуску боргових зобов'язань визначаються постановою Кабінету Міністрів України.

Існують і неринкові боргові інструменти, що емітуються державою для залучення коштів дрібних індивідуальних інвесторів (населення) і спеціальних фінансових установ. Кошти населення мобілізуються державою через систему заощаджень – у формі вкладів в ощадні установи, а також цінних паперів (ощадних сертифікатів, дохідних і депозитних ощадних бон тощо). Через емісію неринкових боргових зобов'язань у національному масштабі акумулюються дрібні заощадження, що утворюють найстабільніший і найбільший кредитний ресурс держави.

8.3. Державний борг: сутність, види та обслуговування

Незбалансованість державного бюджету України, дефіцит торговельного балансу, прийняття державою боргів підприємств і невиважена політика державного запозичення вкрай загострили проблему державного боргу.

Державний борг – це загальний розмір накопиченої заборгованості уряду власникам державних цінних паперів, який дорівнює

сумі минулих бюджетних дефіцитів за вирахуванням бюджетних надлишків. Державний борг складається з внутрішнього та зовнішнього боргу держави.

Основними причинами створення і збільшення державного боргу є:

− збільшення державних видатків без відповідного зростання державних доходів;

− циклічні спади й автоматичні стабілізатори економіки;

− скорочення податків з метою стимулювання економіки без відповідного корегування (зменшення) державних витрат;

− вплив політичних бізнес-циклів – надмірне збільшення державних видатків напередодні виборів з метою завоювання популярності виборців та збереження влади.

Бюджетне законодавство встановлює також вимоги щодо граничного розміру обсягу боргу. Зокрема, граничний обсяг внутрішнього та зовнішнього державного боргу, боргу Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування, граничний обсяг надання гарантій встановлюються на кожний бюджетний період згідно з Законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет. Величина основної суми державного боргу має не перевищувати 60 % фактичного річного обсягу валового внутрішнього продукту України. У разі перевищення зазначеної граничної величини Кабінет Міністрів України зобов’язаний вжити заходів для приведення цієї величини у відповідність з встановленими законодавством вимогами.

Внутрішній державний борг – заборгованість держави домогосподарствам і фірмам даної країни, які володіють цінними паперами, випущеними її урядом .

Внутрішній борг України умовно можна поділити на боргові зобов’язання двох видів: ринкові, що існують у формі державних емісійних цінних паперів, та неринкові, що виникли за підсумками виконання державного бюджету, інші позики та зобов’язання. До нього належать також заборгованість, що утворилася в результаті зобов’язання компенсації гарантованих заощаджень громадян чи інших державних боргових сертифікатів Радянського Союзу, розміщених свого часу серед населення.

Відповідно до законів України «Про державний внутрішній борг України», Наказу Міністерства фінансів України «Про бюджетну класифікацію та її запровадження» державний внутрішній борг має свою структуру:

1. Заборгованість перед юридичними особами: сума заборгованості за внутрішніми позиками.

2. Заборгованість перед банківськими установами, у тому числі:

а) перед Національним банком України;

б) за позиками, одержаними для фінансування дефіциту бюджету поточного року;

в) за позиками, одержаними для фінансування дефіциту бюджету минулих років;

г) за іншими позиками та зобов'язаннями;

ґ) за компенсаційними виплатами населенню в установах Ощадного банку України та колишнього Укрдержстраху;

д) за залишками вкладів населення централізованими колишнім Ощадним банком СРСР, та компенсаціями за ними.

е) заборгованість перед іншими банками.

3. Заборгованість сільськогосподарських підприємств за довгостроковими та короткостроковими позиками, віднесена на державний борг.

4. За сумами, спрямованими на індексацію оборотних коштів державних підприємств і організацій.

5. Інша внутрішня заборгованість.

6. Заборгованість перед фізичними особами за цінними паперами та компенсаціями за ними.

Слід зазначити, що структура державного боргу згідно із Законом України «Про державний внутрішній борг України» повинна визначатися щорічно Верховною радою України водночас із затвердженням Державного бюджету України на наступний рік.

Основним чинником збільшення внутрішнього боргу є збільшення обсягів коштів, що залучаються з позичкового фонду держави для покриття дефіциту бюджету. Велика частина державного боргу виникає за рахунок заощаджень населення, тобто за рахунок поглиблення диспропорції між грошовою масою і її товарним покриттям. Це пов'язано з тим, що потреби в бюджетному фінансуванні постійно підвищуються, у тому числі й унаслідок інфляції, а реальні надходження до держбюджету зменшуються. Зменшуються також можливості прихованого залучення коштів підприємств на покриття бюджетних витрат у складі позичкового фонду. Єдиним централізованим кредитним ресурсом залишаються заощадження населення, акумульовані Ощадбанком.

Зовнішній державний борг – це заборгованість держави перед іноземними громадянами, фірмами, урядами та міжнародними фінан-

совими організаціями. В індустріально розвинених країнах порівняно незначна частка сукупного державного боргу відноситься на зовнішній борг, переважна частина державного боргу припадає на вітчизняних інвесторів. Іноземні запозичення дають змогу країні інвестувати і споживати більше, ніж виробляє національна економіка. За продуктивного використання таких запозичень як інвестицій країна може прискорити своє економічне зростання. І навпаки, нераціональне їх використання загострює проблему повернення боргів.

Коли країна залучає зовнішні позики, вона повинна сплачувати проценти по боргу. Зростання боргу супроводжується зростанням процентних платежів, які необхідні для обслуговування боргу. Тому зовнішні позики мають покривати не лише різницю між внутрішніми заощадженнями й інвестиціями та державними доходами і видатками, але й проценти по боргу.

Обсяг залучення зовнішніх позик визначається, по-перше, тим, скільки іноземного капіталу країна може ефективно поглинути, так щоб прибуток від інвестицій перевищував вартість залучення капіталу; по-друге, тим, який обсяг боргу вона може обслуговувати без ризику виникнення проблем із зовнішніми платежами.

До державного зовнішнього боргу України належать:

1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку;

2. Заборгованість за позиками, наданими іноземними органами управління;

3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками;

4. Зовнішня заборгованість, не віднесена до інших категорій.

Державний зовнішній борг складається з :

1) позик на фінансування державного бюджету та погашення зовнішнього державного боргу;

2) позик на підтримку національної валюти;

3) позик на фінансування інвестиційних та інституціональних проектів;

4) гарантій іноземним контрагентам щодо виконання контрактних зобов’язань у зв’язку з некомерційними ризиками;

5) державних гарантій, що надаються Кабінетом Міністрів України для кредитування проектів, фінансування яких передбачено державним бюджетом України.

Розрізняють поточний і капітальний державний борг.

Поточний борг – це сума заборгованості, що підлягає погашенню в поточному році, й належних до сплати в цей період відсотків за усіма випущеними на даний момент позиками.

Капітальний борг – це загальна сума заборгованості й відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Управління державним боргом полягає в забезпеченості платоспроможності держави, тобто можливості погашення боргів. Проблеми управління державним боргом полягають не у його величині (в абсолютних сумах та відносно валового внутрішнього продукту і обсягу бюджету), а у забезпеченні платоспроможності держави.

Існують такі способи коригування позикової політики:

− *конверсія державного боргу* – це зміна дохідності позик. Вона здійснюється у разі зміни ситуацій на фінансовому ринку чи погіршення фінансового стану держави, коли остання не в змозі виплачувати передбачуваний дохід;

− *консолідація боргу* – це передання зобов'язань за раніше випущеною позикою на нову позику з метою продовження терміну позики. Вона проводиться у формі обміну облігацій попередньої позики на нові;

− *уніфікація боргу* являє собою об'єднання кількох позик в одну. Вона спрощує управління державним боргом;

− *відстрочення погашення* позики означає перенесення строків виплати заборгованості;

− *реструктуризація боргів* – це використання у комплексі повністю чи частково зазначених вище методів;

− *анулювання* боргів означає повну відмову держави від своєї заборгованості.

Основними завданнями боргової політики України є поступове зменшення боргового навантаження на Державний бюджет і економіку країни та оптимізація структури державного боргу. Адже великий розмір боргу держави перед кредиторами (особливо зовнішніми) створює загрозу фінансовій безпеці країни. Тому в плані оптимізації структури державного боргу та проведення ефективної і послідовної боргової політики особливої уваги потребує необхідність розвитку та постійного удосконалення управління борговими ризиками, поліпшення координації боргової політики з фіскальною та грошовою політикою, проведення виваженої і стриманої політики надання державних гарантій.

Контрольні питання

1. У чому полягає економічна сутність та призначення державного кредиту?
2. Які існують види і форми державного кредиту?
3. За якими ознаками класифікують державні позики?
4. Які існують джерела погашення державних позик?
5. Що таке державний борг?
6. Які існують види державного боргу?
7. Які переваги внутрішнього боргу над зовнішнім?
8. Чи має державний борг економічно обґрунтовані межі?
9. У чому полягає сутність управління державним боргом?

ТЕМА 9
МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. ФІНАНСОВА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ

9.1. Сутність та роль місцевих фінансів
9.2. Місцеві бюджети в бюджетній системі України
9.3. Міжбюджетні відносини. Фінансова децентралізація
Література [7; 12; 22; 28; 32; 33; 35; 37; 38; 40; 66]

9.1. Сутність та роль місцевих фінансів

Розвиток теорії місцевих фінансів тісно пов'язаний із збільшенням впливу місцевих органів влади у різних країнах світу. Світовий розвиток показав, що при створенні будь-якої держави спочатку формується міцна і життєздатна центральна влада, а з часом частина повноважень передається місцевій владі, оскільки є дуже багато таких завдань, які краще зрозумілі і краще виконуються на місцевому рівні. Саме тому з кінця XIX століття теоретичне тлумачення сутності місцевих фінансів неодноразово змінювалося. Щодо Європи, то у кінці минулого століття у 1985 році було прийнято Європейську хартію про місцеве самоврядування, яка заклала єдині загальноєвропейські принципи в основу організації місцевого самоврядування. У листопаді 1996 року до Європейської хартії приєдналася й Україна. З огляду на проголошений нашою державою курс європейської інтеграції, побудова в Україні системи органів місцевої влади в контексті досвіду європейських країн є дуже важливою. Актуальним завданням є реалізація на практиці принципів Європейської хартії місцевого самоврядування, особливо тих, що стосуються організації діяльності місцевої влади та її фінансового забезпечення.

В українській науковій літературі визначення місцевих фінансів трактується по-різному. Наприклад, за означенням О. Д. Василика місцеві фінанси – це сукупність форм і методів створення фондів фінансових ресурсів для забезпечення органами місцевого самоврядування виконання покладених на них функцій у галузі економічного і соціального розвитку територій.

О. П. Кириленко під місцевими фінансами розглядає сукупність економічних відносин пов'язаних з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань.

Отже, за своєю економічною сутністю **місцеві фінанси** – це регульовані у визначеному правовому полі за допомогою спеціальних

методів, прийомів та інструментарію потоки коштів, які циркулюють у національній економіці через створювану на місцевому рівні систему фондів фінансових ресурсів, забезпечують здійснення місцевими органами влади своїх повноважень, надання ними послуг соціального характеру та супроводжуються виникненням економічних відносин між всіма учасниками цих процесів.

Головним *суб'єктом місцевих фінансів* в Україні є територіальна громада та органи місцевого самоврядування, правовий статус яких закріплено в Конституції України.

В інших країнах головними суб'єктами фінансових відносин у сфері місцевих фінансів є муніципалітети, комуни, регіони, департаменти, провінції, області, округи та інші адміністративно-територіальні утворення.

Об'єктами системи місцевих фінансів є фінансові ресурси, що мобілізуються, розподіляються та використовуються місцевими органами влади для виконання покладених на них функцій і завдань.

Головними фінансовими фондами місцевих органів влади є: місцеві бюджети, резервні, позабюджетні валютні та цільові фонди, фонди грошових ресурсів комунальних підприємств та інші. Місцеві органи влади також можуть формувати фінансові ресурси шляхом отримання банківських кредитів, розміщення місцевих позик тощо.

Місцеві фінанси реалізують свою економічну сутність через **функції**, які вони виконують, а саме:

− *розподільчу*, яка проявляється у порядку формування доходів і видатків місцевих бюджетів, цільових фондів органів місцевого самоврядування;

− *фіскальну,* що полягає формуванні фіскальної політики на місцевому рівні. Фіскальна політика дає змогу формувати фінансові ресурси для розв'язання завдань, що покладаються на місцеві органи влади. Така політика на місцевому рівні загалом спрямовується державою, але окремі її складові формуються фіскальною діяльністю місцевих органів влади, яка може здійснюватись на їх розсуд. Вони, наприклад, можуть вводити місцеві збори, податки тощо.

− *фінансування громадських послуг*. Ефективність реалізації даної функції залежить, головним чином, від стану фінансів місцевих органів влади. Сучасна модель надання таких послуг громадянам базується на диверсифікації та поєднанні різних форм організації господарської діяльності, що є визначальним чинником її ефективності та динамічного розвитку. Держава надає лише певний мінімум

набору та обсягів суспільних послуг, які може підтримувати суспільство, оплачуючи їх за рахунок податків. Тому державний сектор орієнтується на основні стандартні потреби і не може своєчасно і оперативно реагувати на швидку зміну всього спектра споживчого попиту. Органи місцевого самоврядування та комунальні підприємства беруть на себе функцію вироблення таких необхідних суспільних послуг, виробництво яких є або стало неможливим у приватному секторі і заповнення багаточисельних прогалин у структурі незадоволеного попиту.

− *забезпечення економічного зростання територій*. Вплив фінансів місцевих органів влади на економічне зростання здійснюється через капітальні витрати, діяльність на ринках позичкового капіталу, нерухомості та землі.

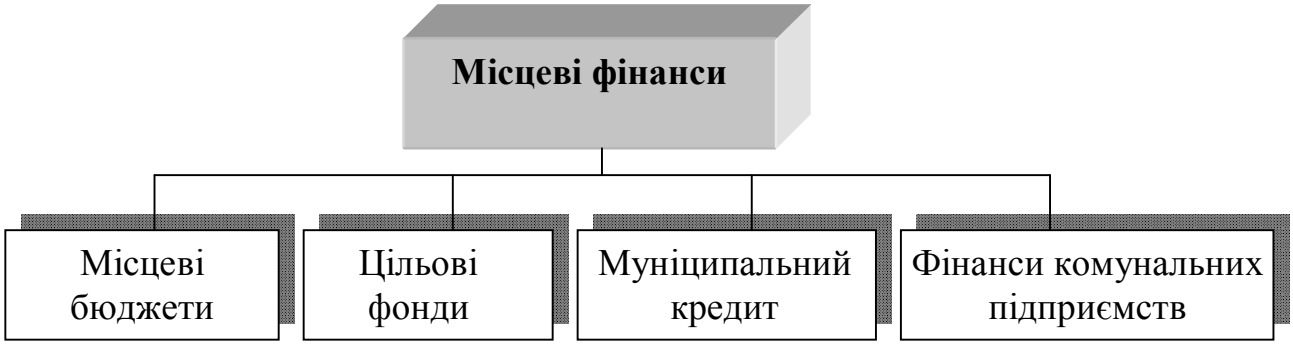

Рис. 9.1. *Структура місцевих фінансів*

Місцеві бюджети є найчисельнішою ланкою місцевих фінансів. Місцеві бюджети як економічна категорія відображають грошові відносини, що виникають між місцевими органами влади та суб'єктами розподілу частини вартості валового внутрішнього продукту з приводу формування фондів грошових ресурсів для забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів та поліпшення добробуту їх населення.

Цільові фонди фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування формуються у складі спеціального фонду місцевих бюджетів (наприклад, фонд фінансування дорожніх робіт, фонд охорони природного навколишнього середовища тощо).

Компетенція органів місцевого самоврядування у сфері *комунальних підприємств* обмежена такими функціями:

− встановлення цін і тарифів на побутові, комунальні, транспортні послуги в порядку і розмірах, визначених законодавством;

− погодження вказаних питань з підприємствами та організаціями, що не належать до комунальної власності.

Комунальний кредит – це фінансовий інструмент, який використовується органом місцевого самоврядування у взаємовідносинах з юридичними та фізичними особами з приводу поворотного, строкового, платного отримання фінансових ресурсів для вирішення соціально-економічних програм місцевого значення. Формами комунального кредиту є облігаційні та безоблігаційні позики, а також цільові кредити спеціалізованих комерційних банків.

9.2. Місцеві бюджети в бюджетній системі України

Місцеві бюджети – це фонди фінансових ресурсів, призначені для реалізації завдань і функцій, що покладаються на органи самоврядування. Як складова бюджетної системи держави і основа фінансової бази діяльності органів самоврядування місцеві бюджети забезпечують необхідними грошовими засобами фінансування заходів економічного й соціального розвитку, що здійснюються органами влади і управління на відповідній території.

Через місцеві бюджети складаються певні фінансові взаємовідносини органів самоврядування практично з усіма підприємствами й установами, що розташовані на їх території, і населенням даної території у зв'язку з мобілізацією й витрачанням коштів цих бюджетів. Між місцевими бюджетами різних рівнів, а також між цими бюджетами і державним бюджетом виникають фінансові відносини з приводу перерозподілу фінансових ресурсів для забезпечення ефективного функціонування кожного бюджету.

Органам місцевого самоврядування надано широкі права для здійснення економічного і соціального розвитку на своїй території. У статті 43 Конституції України зазначено, що місцеві органи самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки та збори відповідно до закону; утворюють, реорганізовують та ліквідують комунальні підприємства, організації, установи.

Частка місцевих бюджетів у перерозподілі валового внутрішнього продукту, а також у зведеному бюджеті поряд з економічним і соціальним має важливе політичне значення. Вона свідчить про участь місцевого самоврядування у розв'язанні актуальних проблем

розвитку держави, про певну обмеженість функцій центральних органів влади. У цьому зв'язку необхідно врахувати, що однією із важливих передумов побудови демократичної держави є самостійність і незалежність органів місцевого самоврядування.

До місцевих бюджетів належать бюджети АР Крим, обласні, районні та бюджети місцевого самоврядування.

Бюджети місцевого самоврядування – це бюджети сіл, селищ, міст та об'єднаних територіальних громад.

Бюджети міст складаються з бюджетів Києва і Севастополя, міст республіканського значення АР Крим, міст обласного та районного значення.

Бюджети об'єднаних територіальних громад – це нові бюджети, які формуються в процесі добровільного об'єднання територіальних громад.

Станом на 21.08.2019 (Наказ Міністерства фінансів України від 21 серпня 2019 року № 353) нараховувався 9139 місцевих бюджетів. Їхня кількість зменшується через появу бюджетів ОТГ.

Місцеві бюджети складаються з дохідної та видаткової частин.

Згідно з бюджетною класифікацією *доходи місцевого бюджету* складаються з:

− податкових надходжень – податки на доходи, на прибуток, на збільшення ринкової вартості, податки на власність, збори на спеціальне використання природних ресурсів, внутрішні податки на товари та послуги, податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції, інші податки;

− неподаткових надходжень – доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі. Доходи від некомерційного та побічного продажу, надходження від штрафів та фінансових санкцій, інші неподаткові надходження;

− доходів від операцій з капіталом – надходження від продажу основного капіталу, державних запасів товарів і нематеріальних активів, податки на фінансові операції з капіталом;

− цільових фондів – перелік фондів та їх включення до бюджету визначається чинним законодавством;

− офіційних трансфертів – від органів державного управління інших рівнів, із-за кордону, з недержавних джерел.

Доходи місцевих бюджетів, відповідно до складу вітчизняної системи оподаткування, а також у контексті організації міжбюджетних відносин можна об'єднати у чотири групи:

1) власні доходи – до них належать доходи, що формуються внаслідок рішень, які приймають органи місцевого самоврядування. Такі доходи повною мірою надходять до місцевих бюджетів. До власних доходів слід віднести місцеві податки та збори; платежі, які запроваджуються органами самоврядування; доходи від комунального майна та підприємств; штрафи та санкції, пов'язані зі справлянням власних доходів.

2) закріплені – доходи, які на довготривалій основі передаються до місцевих бюджетів у повному розмірі або за визначеною, єдиною для всіх бюджетною часткою. За своєю природою – це загальнодержавні податки, збори або доходи, які традиційно формують дохідну частину місцевого бюджету.

3) регулюючі доходи – це загальнодержавні доходи, які передаються бюджетам адміністративно-територіальних утворень для їх збалансування в повному розмірі або в частині, визначеній законодавством.

4) бюджетні трансферти, що спрямовуються за нестачі попередніх груп з метою збалансування місцевого бюджету, а також здійснення фінансового вирівнювання. Крім того, цільові трансферти (субвенції) надаються відповідно до передачі чи делегуванні функцій органів державної виконавчої влади місцевому самоврядуванню, яке згідно з вимогами законодавства, повинно супроводжуватися передачею необхідних фінансових ресурсів.

Видатки місцевих бюджетів безпосередньо пов'язані з інтересами широких верств населення й суттєво впливають на загальні соціальні процеси в державі й насамперед на рівень добробуту населення, освіченості, забезпеченості медичними послугами в галузі культури, спорту, соціальної захищеності на випадок непередбачених обставин. Видатки місцевих бюджетів включають бюджетні призначення, встановленні рішенням про місцевий бюджет, на конкретні цілі, що пов'язані з реалізацією програм, перелік яких визначено Бюджетним кодексом.

Бюджетним кодексом передбачено критерії розмежування видів видатків між місцевими бюджетами, яке здійснюється з урахуванням своєчасності та повноти надання послуг, гарантованих державою, що розташовані найближче до споживачів. Відповідно до цих критеріїв види видатків поділяються на такі групи:

Перша група – видатки на фінансування бюджетних установ і заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання основних

соціальних послуг, гарантованих державою, і які розташовані найближче до споживачів. Ці видатки здійснюються з бюджетів сіл, селищ, міст та об'єднань.

Друга група – видатки на фінансування бюджетних установ і заходів, які забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України. Ці видатки здійснюються з бюджетів міст республіканського значення АРК і міст обласного значення, а також районних бюджетів.

Третя група – видатки на фінансування бюджетних установ і заходів, які забезпечують гарантовані державою соціальні послуги для окремих категорій громадян, або фінансування програм, потреба в яких існує в усіх регіонах України. Здійснюється з бюджетів АРК та обласних бюджетів.

Із бюджетів міст Києва та Севастополя здійснюються видатки всіх трьох груп.

У складі місцевих бюджетів формується бюджет розвитку. Надходження до бюджету розвитку місцевих бюджетів включають:

− кошти від відчуження майна, яке перебуває у комунальній власності. В тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення;

− надходження дивідендів, нарахованих на акції господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади;

− кошти від повернення позик, які надавалися з відповідного бюджету до набрання чинності Бюджетним кодексом, та відсотки, сплачені за користування ними;

− субвенції з інших бюджетів на виконання інвестиційних проектів.

До витрат бюджету розвитку місцевих бюджетів належать

− капітальні вкладення;

− внески органів влади Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування у статутні фонди суб`єктів підприємницької діяльності.

Бюджет розвитку місцевих бюджетів є складовою частиною спеціального фонду місцевих бюджетів.

Бюджет Автономної Республіки Крим і міські бюджети можуть прийматися з дефіцитом виключно у частині дефіциту бюджету розвитку. Дефіцит бюджету Автономної Республіки Крим та міських бюджетів покривається за рахунок запозичень. Затвердження обласних, районних у містах, сільських і селищних бюджетів із дефіцитом не допускаються.

Для покриття тимчасових касових розривів, що виникають під час виконання загального фонду місцевого бюджету, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад за рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим чи відповідних рад можуть отримувати короткотермінові позички у фінансово-кредитних установах на термін до трьох місяців, але у межах поточного бюджетного періоду. Порядок отримання таких позичок визначається Міністерством фінансів України. Надання позичок з одного бюджету іншому забороняється.

Запозичення до місцевих бюджетів здійснюються на визначену мету і підлягають обов'язковому поверненню. Запозичення до відповідних бюджетів можуть бути здійснені лише до бюджету розвитку. Держава не несе відповідальності по зобов'язаннях щодо запозичень до місцевих бюджетів.

Основним у сфері місцевих бюджетів і міжбюджетних відносин має бути проведення бюджетної політики, спрямованої на забезпечення гармонійного поєднання принципів бюджетного унітаризму з елементами децентралізації, реформування цих відносин з удосконаленням порядку розподілу трансфертів із державного бюджету на основі прозорих та об`єктивних критеріїв, що ґрунтуються на чіткому розмежуванні бюджетних повноважень і стабільній системі закріплення дохідних джерел за бюджетами. Розмежування функцій і повноважень між органами державної влади та органи місцевого самоврядування різних рівнів, у тому числі й у сфері міжбюджетних відносин, має відповідати положенням та принципам схваленої Указом Президента України Концепції державної регіональної політики.

Отже, місцеві бюджети здійснюють безпосередній вплив на задоволення різних потреб населення, стан та якість надання державних послуг. Видатки місцевих бюджетів найяскравіше віддзеркалюють їхнє значення у функціонуванні місцевого господарства, утриманні об`єктів соціально-культурного призначення, проведенні інвестиційної політики, здійсненні соціального захисту населення, охороні навколишнього природного середовища.

Проте нинішній стан місцевих бюджетів України – нестача власних дохідних джерел, майже повна залежність від державного бюджету, непрозорість у наданні фінансової допомоги з центру, відсутність стимулів у додатковому одержанні доходів і економному витрачанні бюджетних коштів – протирічать винятковій ролі місце-

вого бюджету в економічній системі держави, унеможливлюють виконання покладених на них завдань.

9.3. Міжбюджетні відносини. Бюджетний федералізм та бюджетне вирівнювання

Збалансування доходів та видатків бюджетів, вирівнювання бюджетної забезпеченості території здійснюється за допомогою особливих методів. Вибір методів бюджетного регулювання залежить від того, як саме розмежовані доходи між ланками бюджетної системи відповідно до розподілу повноважень між державою виконавчою владою та місцевим самоврядуванням. У світовій практиці використовують три основні способи розмежування доходів:

1. Розподіл податків та інших доходів за ланками бюджетної системи.
2. Розміщення надходжень від податків за допомогою закріплення за кожною ланкою бюджетної системи конкретних часток податку в межах єдиної ставки оподаткування.
3. Встановлення територіальних надбавок до загальнодержавних податків.

Застосування того чи іншого способу розмежування доходів між ланками бюджетної системи залежить від засад побудови бюджетної системи, які, в свою чергу, визначаються державним устроєм.

Між ланками бюджетної системи в унітарних та федеративних державах доходи та видатки розмежовані відповідно до розподілу повноважень між різними рівнями влади. При цьому розподіл доходів між бюджетами має безперечні переваги у порівнянні з розщепленням податкових надходжень.

Доцільність чіткого розподілу між окремими рівнями влади за нинішніх умов визначається групами фіскального аналізу при Комітеті Верховної Ради України з питань бюджету, узагальнюючи практику бюджетного регулювання в Україні, визначає такі негативні наслідки механізму розщеплення податкових надходжень:

− система розщеплення не створює стимулів у місцевих властей до економічного втручання бюджетних коштів і збільшення податкових надходжень;

− рівень територіальних видатків у кінцевому підсумку визначає центральний уряд через щорічне встановлення нормативів відрахувань від загальнодержавних податків;

− нормативи розщеплення, як механізм ліквідації фінансового дисбалансу, не можуть бути стабільними, що спричиняє фінансову нестабільність в цілому;

− розщеплення краще спрацьовує щодо прямих податків, ніж непрямих;

− розщеплення податків ускладнює процес взаємозаліків (якщо їх розглядати як тимчасовий метод управління місцевими фінансами, притаманний перехідним економікам);

− розщеплення податків за диференційованими нормативами не дає відповіді на запитання як оплачуються суспільні послуги і хто платить за них.

Міжбюджетні трансферти – це кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого.

Міжбюджетні трансферти поділяються на:

− дотації вирівнювання;

− субвенції;

− кошти, що передаються до Державного бюджету України, місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів;

− інші дотації.

Для визначення розміру міжбюджетних трансфертів використовують фінансовий норматив фінансової забезпеченості, який визначається шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовані на реалізацію бюджетних програм, на кількість мешканців.

До Державного бюджету України можуть передбачатися такі трансферти:

− дотації вирівнювання бюджетів АРК та обласних бюджетів, бюджетів м. Києва та Севастополя, бюджетів міст республіканського підпорядкування та обласного значення;

− субвенції на здійснення програм соціального захисту;

− субвенції на компенсацію втрат доходів бюджетів місцевого самоврядування;

− субвенції на виконання інвестиційного проекту;

− інші субвенції.

Дотація вирівнювання м. Києва та Севастополя, міст республіканського підпорядкування та обласного значення, районних бюджетів визначається як перевищення обсягів видатків, перелік яких визначається в статті 89 Бюджетного кодексу.

Розподіл міжбюджетних трансфертів враховує такі параметри:

− фінансовий норматив бюджетного забезпечення та корегуючі коефіцієнти до них;

− кількість мешканців і споживачів соціальних послуг;

− індекс відносної видаткоспроможності відповідного міста чи району;

− прогнозування показників доходів бюджетів місцевого самоврядування і прогнозів доходів для районних бюджетів.

Дотації надаються місцевим бюджетам з метою їх збалансування. Вони надаються на певні соціальні програми. Наприклад дотації лікувальним закладам з урахуванням кількості лікувальних процедур, школам – на основі результатів іспитів, місцевому громадському транспорту – за ефективністю пасажиро-кілометрів. Такий принцип функціонування бюджетних трансфертів дає змогу досягти вищої якості послуг, що надаються місцевими властями, проте він також передбачає постійний контроль якості на основі розроблених показників і стандартів, які повинні регулярно переглядатися.

Субвенції передбачають цільове використання коштів. Метою надання субвенцій є фінансування державних програм, а також забезпечення органів місцевого самоврядування коштами, необхідними для виконання делегованих повноважень.

Нерідко можна устріти широке тлумачення трансфертів, до яких відносяться податки, надходження від яких розподіляються між національними і субнаціональними рівнями влади, а також плату за користування певними видами суспільних благ, які надаються через мережу закладів освіти, охорони здоров'я, фізичної культури, спорту, культури.

Залежно від джерел одержання офіційні трансферти розподіляються на:

- офіційні трансферти від органів державного управління;
- офіційні трансферти одержанні з-за кордону;
- офіційні трансферти з недержавних джерел.

Трансферти посідають важливе місце в процесі бюджетного регулювання. За своїм значенням вони не поступаються перед методом відрахувань від загальнодержавних податків і зборів. Причому досвід зарубіжних країн підтверджує, що останніми роками спостерігається стала тенденція до зростання ролі бюджетних трансфертів, підтвердженням якої є збільшення їх питомої ваги у сукупних доходах місцевих бюджетів.

В умовах низьких темпів економічного зростання, фінансової нестабільності, централізації управління державою важливого значення набуває питання активізації розвитку регіонів. Основним завданням

державної регіональної політики виступає збалансований соціально-економічний розвиток всіх регіонів з метою створення повноцінного середовища для життєдіяльності людини на всій території країни, забезпечення високого рівня якості життя незалежно від місця проживання.

В Україні протягом 20 років незалежності проводилася неефективна регіональна політика, свідченням чого є істотні диспропорції в розвитку окремих областей. Слід зазначити, що наростання територіальних відмінностей у рівнях соціально-економічного розвитку й в умовах життя людей загрожує виникненням соціальних конфліктів, руйнівна сила яких, згідно з матеріалами Давоського форуму, на 15 % більша, ніж повеней та цунамі.

Одним з шляхів зниження конфронтації між областями та підвищення ефективності державного управління регіональним розвитком є забезпечення реальної **фіскальної автономії** регіонів України. Під поняттям «фіскальної (фінансової) автономії», на думку Л. Є. Клець, варто розуміти наявність в органів місцевого самоврядування прав самостійного прийняття рішень щодо формування своїх бюджетів та фінансування завдань і повноважень з метою забезпечення гідних умов для життєдіяльності громадян територіальних одиниць; реальну можливість місцевих органів за рахунок наявних в їх розпорядженні матеріально-фінансових ресурсів забезпечувати населення суспільними товарами та послугами якісно і в повному обсязі.

Окремі аспекти фінансова автономії територіальних громад закладено в Європейській хартії місцевого самоврядування, що була ратифікована Верховною Радою України. Зокрема, у документі зазначено, що, по-перше, органи місцевого самоврядування мають право в рамках національної економічної політики на свої власні адекватні фінансові ресурси, якими вони можуть вільно розпоряджатися в межах своїх повноважень. По-друге, обсяг фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування відповідає функціям, передбаченим конституцією або законом.

З вищезазначеного випливає, що самостійність територіальних громад в Україні носить суто декларативний характер. Насправді ж спостерігається пряма залежність регіонів від центральних органів влади та невідповідність фінансових ресурсів повноваженням, покладених на органи місцевого самоврядування. Можна виділити дві основні причини такого стану:

1) недостатня ємність ресурсної бази органів місцевого самоврядування. Місцеві податки та збори формують до 2 % дохідної частини

місцевих бюджетів, тоді як у ЄС їхня частка сягає 30 % (переважно завдяки податку на нерухомість);

2) бюджетна система в Україні сформувалася ще за планової централізованої економіки, під інші завдання. Найактуальнішою проблемою в даному контексті є визначення балансу між повноваженнями органів місцевого самоврядування областей і районів та місцевими державними адміністраціями. Поки не буде проведена адміністративно-територіальна реформа, корекція моделі міжбюджетних відносин матиме поверхневий характер і не зможе вирішити фундаментальні проблеми.

Розглянемо 5 пріоритетних напрямів реформи міжбюджетних відносин. Це бюджетна самостійність, фінансова незалежність, запровадження нового механізму регулювання й бюджетного вирівнювання, нова транспортна політика і стимулювання громад до об'єднання.

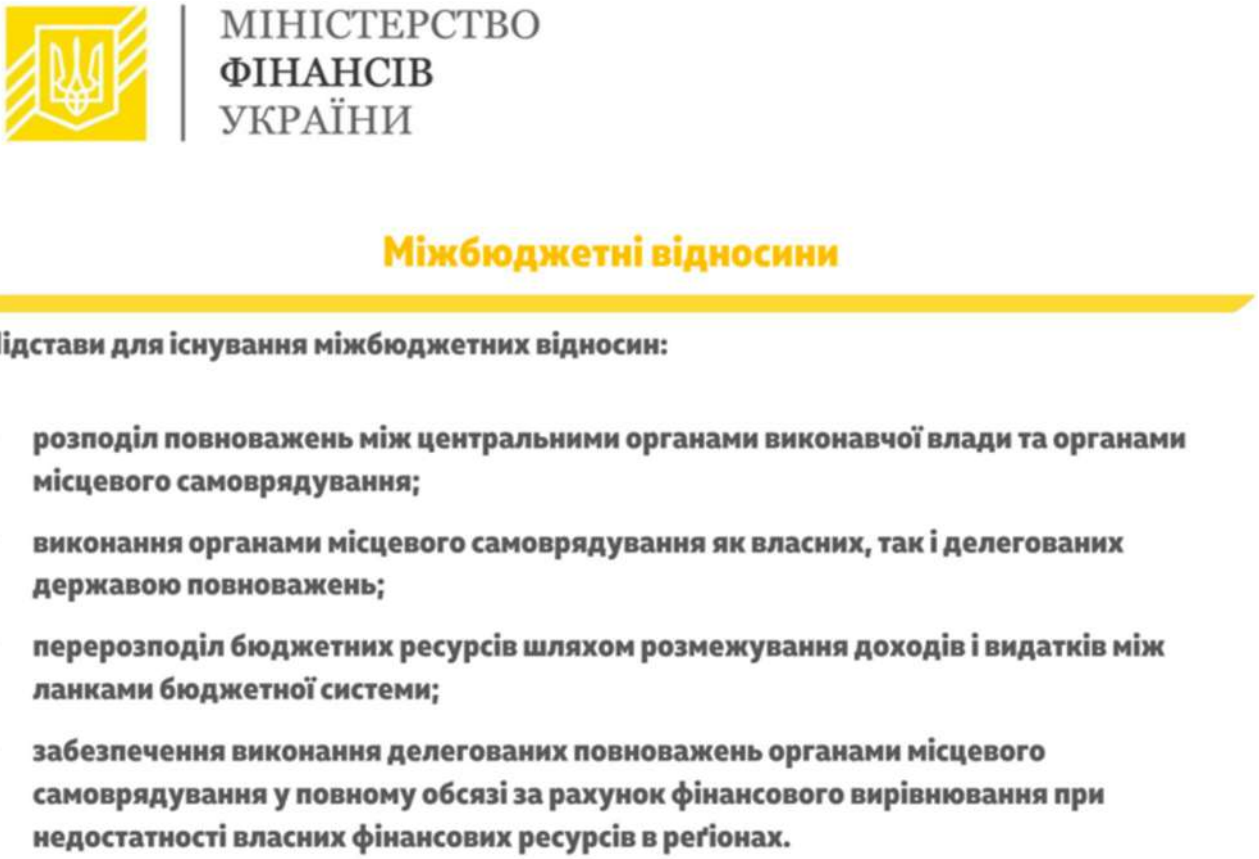

Рис. 9.2. *Підстави для існування міжбюджетних відносин*

Раніше місцеві бюджети не могли бути затверджені доти, доки не був затверджений державний бюджет. Сьогодні, незалежно від того, затверджений чи не затверджений державний бюджет, місцеві ради мають право затверджувати свої бюджети. Також внесені декілька норм, які дозволили здійснювати містам зовнішні запозичення.

Ще один момент – попередніми роками казначейство дуже погано обслуговувало бюджетні кошти. Накопичувалася велика заборгованість казначейства перед містами – на рахунках місцевих органів влади кошти начебто були, але платежі не проводилися. Тоді виникло питання про те, наскільки доцільно надати право місцевим органам влади зберігати кошти місцевих бюджетів у банках. Питання це було вирішено частково саме в частині коштів власних надходжень бюджетних установ (міста отримали право зберігати їх на депозитах у банках).

У напрямі фінансової незалежності зроблено дуже багато, і ця робота не припиняється. Триває пошук варіантів для подальшого збільшення ресурсної бази місцевих бюджетів.

Міністерство фінансів відмовилося від розрахунків індикативних показників за доходами. Тобто тепер органи місцевого самоврядування самостійно визначають планові показники за доходами та видатками.

Низку доходів, що зараховувалися до державного бюджету, з 2015 року передано на місцевий рівень. Найбільший ресурс, який отримали обласні бюджети, – 10 % податку на прибуток підприємств, державне мито, плату за надання адміністративних послуг. Державне мито й адміністративні послуги найбільш актуальні саме для бюджетів міст.

Який новий механізм бюджетного вирівнювання?

На сьогодні всі бюджети різні за обсягом. Їхній обсяг залежить від економічного потенціалу території. Території, які мають більший економічний потенціал, більшу кількість жителів, більше платників податків, є економічно сильними. Система бюджетного вирівнювання покликана зменшити диспропорції між місцевими бюджетами.

До 2015 року в нас існувала система бюджетного балансування. Вона передбачала, що Міністерство фінансів для кожного бюджету, який має взаємовідносини з державним бюджетом, повинне порахувати доходи й видатки на виконання делегованих повноважень. Вивчивши міжнародний досвід, ми прийняли рішення у 2015 році перейти до горизонтального вирівнювання податкоспроможності. Якщо раніше бюджетне вирівнювання відбувалося десь за 10 податками, то тепер у випадку з бюджетами міст воно відбувається лише за ПДФО, а у випадку з обласними – ще й за податком на прибуток.

Раніше способом балансування місцевих бюджетів була дотація вирівнювання. Якщо місцевим бюджетам не вистачало коштів, то їм їх додавали, а якщо в них був надлишок, то він вилучався до державного бюджету. Результатом горизонтального вирівнювання на сьогод-

ні є базова (надається місцевим бюджетам з державного) і реверсна дотація (перераховується місцевими бюджетами до державного).

2014 рік став переломним періодом в розвитку України. Події, що відбувались протягом року, вивели країну на новий шлях розвитку, поставили нові цілі та завдання перед владою, яка прийшла змінювати країну на краще. Саме в цьому році було прийнято два важливі закони: Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» , які в подальшому поклали початок масштабному процесу децентралізації. Для багатьох пересічних громадян цей термін виявився незнайомим, та й в цілому не асоціювався з чимось позитивним. Отже, децентралізація – це передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування [2]. Таким чином, органи місцевого самоврядування, які є значно ближчими до людей, мають більше уявлення про наявні проблеми, отримують можливість самостійно формувати бюджети, розпоряджатися ними і, як наслідок, сприяти більш ефективному та більш швидкому вирішенню цих проблем.

Разом з тим, у 2015 році було прийнято Закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад», який надав можливість сформувати потужні об'єднання – громади, які спроможні самостійно забезпечувати себе фінансовими ресурсами. Опираючись на життєвий досвід та через недостатню поінформованість, українці з насторогою віднеслись до цього процесу, проте з часом реформа децентралізації почала отримувати все більше прихильників.

Серед позитивних наслідків децентралізації можемо виділити наступні:

− на сьогодні вже створено 865 спроможних об'єднаних територіальних громад;

− громади отримали значні обсяги фінансових ресурсів та можливість самостійно розпоряджатися ними;

− помітно підвищився рівень життя в громадах : відремонтовані школи, садочки, медичні установи, дороги;

− підвищилась якість надання послуг на місцях;

− проводится реконструкція парків, скверів тощо.

У 2015−2019 рр. об'єдналися 1029 громад. За цей час об'єдналися більше 3000 сіл та селищ. Якщо взяти тільки села та селища, то в 40 % з них проживало до 1000 осіб. Їхні бюджети були настільки малі

й неспроможні, що в них не було навіть грошей на утримання сільської ради, не кажучи вже про те, щоб фінансувати програми розвитку, надавати певні послуги. Усе фінансувалося з коштів, які передавалися з державного бюджету.

Місцеві бюджети повинні бути збалансованими. Вони не можуть бути прийняті з дефіцитом чи профіцитом. Перерозподіл коштів у системі здійснюється як за вертикаллю, так і за горизонталлю.

Вертикальний перерозподіл – це коли за відповідним рівнем місцевих бюджетів закріплюється частина загальнодержавних податків.

Розглянемо на прикладі ПДФО. З 2015 року до місцевих бюджетів зараховується 60 % податку на доходи фізичних осіб, 15 % – до обласних бюджетів, решта – до державного бюджету. Виняток – столиця. З бюджету Києва 60 % ПДФО перераховується до державного бюджету, 40 % залишається в бюджеті міста. Це приклад вертикального вирівнювання за податком на доходи фізичних осіб.

Рис. 9.3. *Нормативи розмежування ПДФО*

Горизонтальний перерозподіл передбачає порівняння індексу податкоспроможності певного бюджету із середнім показником податкоспроможності всіх бюджетів аналогічного рівня по країні.

Співвідношення цих двох показників дає розуміння, чи надаватиметься базова дотація цьому місцевому бюджету, чи, навпаки, з такого бюджету вилучатимуться кошти до державного бюджету (реверсна дотація).

Рис. 9.4. *Механізм горизонтального вирівнювання*

Таким чинм, основне джерело доходів місцевих бюджетів – це податок на доходи фізичних осіб.

У деяких ОТГ з 3600−5000 населення він може формувати 95 % доходів бюджету.

Також до місцевих бюджетів перераховуються єдиний податок, податок на майно, земельний податок, рентна плата, акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів.

Основне джерело наповнення спеціального фонду місцевих бюджетів – це власні надходження бюджетних установ, 75 % коштів від відшкодування втрат лісо- та сільськогосподарського виробництва, екологічний податок. Щоправда, екологічний податок надходить не

до всіх бюджетів. Його збирають ті міста, в яких розташовані підприємства, що його сплачують.

Видатки, які фінансуються з місцевих бюджетів, можна розділити на дві групи.

Перша група – це видатки на делеговані повноваження, а саме фінансування закладів освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, спорту.

Друга група – видатки, пов'язані з виконанням власних повноважень громад, у тому числі видатки на реалізацію місцевих програм розвитку, обслуговування місцевого боргу.

Децентралізація – це процес, який характеризується постійним розвитком; процес, про успішність якого повинна свідчити зміна рівня життя населення. Головною проблемою до початку впровадження реформи децентралізації в Україні було те, що бюджети місцевих рад були практично повністю дотаційними. Відповідно нестача фінансових ресурсів не давала можливості розвиватись, одні й ті ж самі проблеми залишались невирішеними протягом багатьох років.

Таким чином, варто зазначити, що на шляху входження України до європейської спільноти, впровадження процесу децентралізації є необхідним кроком. З моменту початку проведення реформи, чимало жителів країни відчули на собі позитивні наслідки децентралізації. Проте, ще є над чим працювати, і сам процес має низку проблем:

− відсутність кваліфікованих кадрів у апаратах місцевого управління породжує неефективне використання ресурсів, що в свою чергу заважає вирішенню важливих проблем громади. Окрім того, це заважає створенню дієвих проектів, які б допомогли залучити інвесторів. Органи місцевого управління повинні отримувати консультації та підтримку з боку виконавчої влади;

− існує необхідність у мотивуванні громад до співпраці між собою. Незважаючи на те, що кожна громада спрямовує свої зусилля на вирішення проблем, які є для неї пріоритетними, існують і такі, що водночас хвилюють і інші ОТГ (пожежна безпека, наприклад);

− державні трансферти є нестабільними, існує необхідність чіткого визначення порядку надання громадам фінансової підтримки, особливо звернувши увагу на ті ОТГ, де проживає дуже мала кількість осіб та доходи на одну людину є низькими;

− не у всіх громадах сформувалось чітке уявлення про те, як залучати додаткові кошти, як співпрацювати з інвесторами. У громадах, де об'єднана велика кількість населених пунктів, існують також

проблеми з розподілом бюджету. В таких випадках потрібно співпрацювати з представника кожного населеного пункту, щоб мати повне уявлення про наявні проблеми на вирішення яких необхідно спрямовувати ресурси.

В планах уряду вказано, що весь процес планується завершити вже до 2020 року. Проте, якщо держава перестане спрямовувати свої зусилля на подальший розвиток цього процесу, всі попередньо прикладені зусилля виявляться марними. Для того, щоб громади розвивались, їм необхідна підтримка, адже неможливо за такий короткий проміжок часу зробити ОТГ повністю самостійними. Розробка стратегічного планування в даному випадку є необхідним кроком. Це дасть змогу ефективніше використовувати потенціал територій та пришвидшити економічні перетворення.

Для інноваційного розвитку територіальних громад та й України в цілому, слід створювати на їх територіях технопарки та індустріальні парки, як інструменти залучення інвестицій в економіку регіону і держави.

Окрім того, для вирішення проблеми із залученням інвестицій, необхідно спрямувати зусилля на співпрацю саме з вітчизняними інвесторами. Однією з найважливіших перешкод є те, що значні обсяги коштів виводяться в офшори.

І, звичайно, на даному етапі децентралізації в Україні існує необхідність контролю за діяльність органів місцевого управління, для того, щоб забезпечити максимальну ефективність їх діяльності.

Контрольні питання

1. В чому полягає сутність місцевих фінансів?
2. Які функції виконують місцеві фінанси?
3. Які складові місцевих фінансів?.
4. Що таке місцеві бюджети?
5. Яка структура місцевих бюджетів України?
6. З чого формуються доходи місцевих бюджетів?
7. На які цілі витрачаються кошти місцевих бюджетів?
8. Які методи міжбюджетного регулювання Ви знаєте?
9. Що таке фінансова автономія та чим вона обумовлюється?
10. Як можна досягти бюджетного вирівнювання регіонів України?

ТЕМА 10
СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ

10.1. Сутність та класифікація позабюджетних фондів
10.2. Пенсійний фонд України: джерела фінансування та напрямки використання коштів
10.3. Фінансові аспекти діяльності Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування
10.4. Джерела формування та напрямки використання фінансових ресурсів Фонду соціального страхування України на випадок безробіття
10.5. Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування

✎**Література [19; 35; 40]**

10.1. Сутність та класифікація позабюджетних фондів

Фонди фінансових ресурсів цільового призначення є самостійною ланкою фінансової системи і входять до складу державних фінансів.

Позабюджетні фонди – це фонди грошових коштів, які мають цільове призначення і знаходяться в розпорядженні центральних та місцевих органів влади.

В сучасних умовах розвитку незалежної України роль позабюджетних фондів значно зростає, їх існування є необхідним і доцільним, оскільки сприяє здійсненню ефективного контролю за цільовим використанням коштів.

Позабюджетні фонди можуть утворюватися шляхом:

1) відокремлення із Державного бюджету окремих видатків, що мають велике значення для держави;

2) формування спеціальних фондів із самостійними джерелами доходів.

Джерелом формування позабюджетних фондів є валовий внутрішній продукт країни, а мобілізація коштів здійснюється через спеціальні збори (переважно обов'язкові); добровільні внески і пожертвування; позики і кредити; направлення коштів із бюджету.

Створення постійних фондів пов'язане з видаленням окремих функцій держави. Зокрема, в реалізації соціальної функції особлива увага приділяється соціальному страхуванню. У процесі створення системи самостійних соціальних фондів ставилося завдання «розванта-

жити» бюджет від значної частки соціальних видатків та забезпечити їх автономне гарантоване фінансування. Тимчасові фонди формуються з метою прискореного вирішення актуальних проблем і припиняють своє функціонування після виконання покладених на них завдань.

Таблиця 10.1

Класифікація позабюджетних фондів

Класифікаційна ознака	Вид
Залежно від рівня, на якому утворюються	− державні − місцеві
Залежно від терміну дії	− постійні − тимчасові
Залежно від напрямів використання коштів	− соціальні; − економічні; − науково-дослідні; − страхові; − міждержавні; − інвестиційні; − військові; − кредитні
За формою власності	− державні − недержавні

До економічних державних цільових фондів відносять: Український фонд підтримки підприємництва, Український державний фонд підтримки селянських (фермерських) господарств тощо.

До науково-дослідних фондів належить Державний інноваційний фонд.

В Україні найбільшими за обсягом та найвагомішими за значенням є соціальні фонди, основними з яких є Пенсійний фонд, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

В умовах переходу до ринкових відносин відбувається різка поляризація доходів та рівня життя окремих категорій населення. Наявність певних груп громадян, низький рівень матеріального забезпечення яких пов'язаний з незалежними від їхніх зусиль причинами (кризові явища в економіці, стан здоров'я, вік, втрата роботи, збільшення утриманців тощо), зумовлює необхідність формування механізму соціального захисту населення.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального

захисту за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків, надання бюджетних коштів та інших джерел згідно діючого законодавства України.

Основними видами загальнообов'язкового державного соціального страхування є:

− пенсійне страхування;

− страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;

− страхування на випадок безробіття;

− страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності.

Кожен із соціальних позабюджетних фондів має закріплені доходи та видатки й відповідну систему управління.

10.2. Пенсійний фонд України: джерела фінансування та напрямки витрачання коштів

Пенсійний фонд України був створений у 1991 році як самостійна фінансова установа, що здійснює свою діяльність відповідно до законодавства України. Головними завданнями фонду є пенсійне забезпечення населення; фінансування програм підтримки пенсіонерів та інвалідів; міжнародне співробітництво з проблем пенсійного забезпечення та ін.

Пенсійний фонд є органом, який здійснює керівництво та управління солідарною системою, провадить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та підготовляє документи для її виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду, вирішує питання, пов'язані з веденням обліку пенсійних активів застрахованих осіб на накопичувальних пенсійних рахунках, здійснює адміністративне управління Накопичувальним фондом та інші функції, передбачені цим Законом і статутом Пенсійного фонду.

Пенсійний фонд є самоврядною неприбутковою організацією і здійснює свою діяльність на підставі статуту, який затверджується його правлінням. Управління Пенсійним фондом здійснюється на основі паритетності представниками держави, застрахованих осіб і роботодавців. Органами управління Пенсійного фонду є правління та виконавча дирекція Пенсійного фонду.

Система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (солідарна система), базується на засадах солідарності і субси-

дування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року № 1058-IV зі змінами та доповненнями. Цим Законом було фактично завершено процес формування законодавчої основи для запровадження системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на чіткому розподілі матеріального забезпечення в старості залежно від трудового внеску громадян до системи пенсійного страхування. Окрім цього, ним в Україні запроваджена трирівнева система пенсійного забезпечення:

− перший рівень: солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, побудована на принципі «солідарності поколінь». Солідарна відповідальність передбачає забезпечення зробленого громадянином рівня життєвих благ шляхом перерозподілу коштів у часі (сьогоднішні працівники утримують вчорашні, завтрашні візьмуть на себе забезпечення сьогоднішніх) і просторі (незалежно від місця проживання громадянина, він своєю працею і сплаченими у минулому соціальними внесками гарантує собі певний прожитковий рівень у майбутньому);

− другий рівень: накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (внески обліковуються на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які їх сплачують, і за досягнення пенсійного віку, можуть ними скористатися);

− третій рівень: система недержавного пенсійного забезпечення, що передбачає можливість додаткового добровільного страхування осіб у недержавних пенсійних фондах.

Сьогодні в Україні ефективно функціонує лише перший рівень пенсійної реформи.

Варто зазначити, що прикінцевими положеннями Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» перетворення Пенсійного фонду в неприбуткову самоврядну організацію здійснюється відповідно до окремо прийнятого спеціального Закону. До прийняття відповідного рішення функції виконавчої дирекції Пенсійного фонду, її територіальних органів виконують відповідно Пенсійний фонд України та головні управління Пенсійного фонду в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі і управління Пенсійного фонду України в районах, містах, районах у містах.

У період до перетворення Пенсійного фонду України в неприбуткову самоврядну організацію він функціонує як центральний

орган виконавчої влади на підставі норм вказаного Закону та Положення про Пенсійний фонд України, яке затверджує Кабінет Міністрів України. Бюджет Пенсійного фонду України в зазначений період затверджує Кабінет Міністрів України.

Пенсійний фонд не входить до складу Державного бюджету України. Бюджет Пенсійного фонду – план утворення і використання цільового страхового фонду, що формується за рахунок страхових внесків до солідарної системи та надходжень з інших джерел, визначених вищезгаданим Законом.

Джерелами формування коштів Пенсійного фонду є:

1) надходження від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що спрямовуються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, у розмірах, визначених законом, крім частини страхових внесків, що спрямовується до накопичувальної системи пенсійного страхування;

2) інвестиційний дохід, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах;

3) кошти державного бюджету та цільових фондів, що перераховуються до Пенсійного фонду;

3-1) кошти, сплачені виконавчій дирекції Пенсійного фонду за надання послуг з адміністрування Накопичувального фонду та послуг недержавним пенсійним фондам − суб'єктам другого рівня системи пенсійного забезпечення;

4) суми від фінансових санкцій та пені (крім сум пені, сплачених роботодавцем за несвоєчасне перерахування з його вини сум страхових внесків застрахованої особи до накопичувальної системи пенсійного страхування), застосованих відповідно до цього Закону та інших законів до юридичних та фізичних осіб за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків та використання коштів Пенсійного фонду, а також суми адміністративних стягнень, накладених на посадових осіб та громадян за ці порушення;

5) благодійні внески юридичних та фізичних осіб;

6) добровільні внески;

7) інші надходження відповідно до законодавства.

В Пенсійний фонд зараховуються кошти державного бюджету у формі трансфертних платежів для виплати пенсій військовослужбовцям, працівникам органів внутрішніх справ, надбавок до пенсій

ветеранам війни. Кошти місцевих бюджетів направляються на виплату соціальних пенсій.

Важливим джерелом доходів є кошти отримані за регресними вимогами. Згідно Цивільного Кодексу підприємства зобов'язані за регресною вимогою Пенсійного фонду відшкодовувати суми пенсій виплачені громадянам, яким відповідачем заподіяно каліцтво або в інших випадках. Управління Пенсійного фонду подає регресні вимоги і веде справу в цивільному чи арбітражному суді. Підставою для такої вимоги є фактична виплата пенсій, сума якої підлягає відшкодуванню.

Платниками збору на державне пенсійне страхування є:

1) суб'єкти підприємницької діяльності (СПД), незалежно від форм власності, їх об'єднання, філії, відділення, бюджетні, громадські та інші установи і організації, фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, що використовують найману працю;

2) фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які не використовують працю найманих працівників, адвокати, нотаріуси;

3) фізичні особи, які працюють на умовах трудового договору;

4) СПД, що здійснюють торгівлю ювелірними виробами;

5) особи при відчуженні автомобілів;

6) СПД, що здійснюють виробництво та імпорт тютюнових виробів;

7) фізичні і юридичні особи, які купують нерухоме майно;

8) особи, які користуються послугами мобільного зв'язку.

Розмір страхових внесків для роботодавців і найманих працівників щорічно встановлюються ВРУ за поданням КМУ.

Крім того, законодавством встановлений порядок сплати зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій:

1) 5 % вартості реалізованих ювелірних виробів (крім доходів від реалізації обручок);

2) при купівлі легкових автомобілів, у тому числі у виробників або торгівельних організацій (крім випадків забезпечення автомобілями інвалідів згідно із законодавством); міни; дарування (безоплатної передачі); успадкування (крім випадків успадкування легкового автомобіля відповідно до закону); з інших підстав, передбачених законодавством у 2019 р. збір сплачувався в таких розмірах:

– 3 % – якщо вартість об'єкту оподаткування не перевищує 165 розмірів прожиткового мінімуму (для розрахунку вартості легко-

вого автомобіля використовується прожитковий мінімум для працездатних осіб, встановлений законом на 1 січня звітного року;

− 4 % – якщо вартість об'єкту оподаткування перевищує 165, але не перевищує 290 розмірів прожиткового мінімуму;

− 5 % – якщо вартість об'єкту оподаткування перевищує 290 розмірів прожиткового мінімуму.

− 1 % від вартості нерухомого майна з операцій купівлі-продажу;

− 7,5 % вартості послуг стільникового рухомого зв'язку.

Кошти Пенсійного фонду використовуються на:

1) виплату пенсій, передбачених цим Законом;

2) надання соціальних послуг, передбачених цим Законом;

3) фінансування адміністративних витрат, пов'язаних з виконанням функцій, покладених на органи Пенсійного фонду;

4) оплату послуг з виплати та доставки пенсій;

5) формування резерву коштів Пенсійного фонду.

За рахунок коштів Пенсійного фонду в солідарній системі призначаються такі пенсійні виплати:

1) пенсія за віком;

2) пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства);

3) пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

У солідарній системі надаються соціальні послуги за рахунок коштів Пенсійного фонду. До соціальних послуг, передбачених цим Законом, належить допомога на поховання пенсіонера.

З метою забезпечення європейських стандартів функціонування та надання послуг, зміцнення фінансової стабільності, підвищення прозорості діяльності Пенсійного фонду, а також оптимізації адміністративних видатків було схвалено Стратегію модернізації та розвитку Пенсійного фонду України на період до 2020 року.

Відповідно до Стратегії організація роботи Пенсійного фонду потребує вдосконалення за такими напрямами:

− підвищення продуктивності та якості обслуговування у сфері пенсійного забезпечення;

− вдосконалення системи управління фінансовими ресурсами Пенсійного фонду;

− впровадження новітніх технологій адміністрування в Пенсійному фонді, зміцнення та модернізація його інформаційних ресурсів і технічної бази, підвищення ефективності системи управління, перехід на електронний документообіг;

− підвищення рівня довіри населення до органів Пенсійного фонду.

10.3. Фінансові аспекти діяльності Фонду загальнообов'язкового соціального страхування

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення, страхові виплати та надання соціальних послуг застрахованим особам за рахунок коштів Фонду соціального страхування України (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV зі змінами та доповненнями).

Керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням, акумуляцію страхових внесків, контроль за використанням коштів, фінансування виплат за цими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування та інші функції згідно із затвердженим статутом здійснює ***Фонд соціального страхування України***.

Фонд є некомерційною самоврядною організацією, що діє на підставі статуту, який затверджується його правлінням. Управління Фондом здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Безпосереднє управління Фондом здійснюють його правління та виконавча дирекція.

Джерелами формування коштів Фонду є:

1) страхові внески страхувальників та застрахованих осіб;

2) суми фінансових санкцій, застосованих відповідно до цього Закону, інших законів до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб − підприємців за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів Фонду, штрафів за недотримання законодавства про соціальне страхування, а також суми адміністративних штрафів, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за такі порушення;

3) суми не прийнятих до зарахування витрат страхувальника за соціальним страхуванням;

4) доходи від розміщення тимчасово вільних коштів, у тому числі резерву коштів Фонду;

5) капіталізовані платежі, що надійшли у випадках ліквідації страхувальників у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

6) доходи від реалізації майна, придбаного за рахунок коштів Фонду;

7) добровільні внески та інші надходження відповідно до закону.

Кошти Фонду використовуються на:

1) виплату матеріального забезпечення, страхових виплат та надання соціальних послуг, фінансування заходів з профілактики страхових випадків, передбачених цим Законом;

2) фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності Фонду, його робочих органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління, розвиток та функціонування інформаційно-аналітичних систем Фонду;

3) формування резерву коштів Фонду.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності

За страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності надаються такі *види матеріального забезпечення та соціальних послуг:*

1) допомога по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною);

2) допомога по вагітності та пологах;

3) допомога на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);

4) оплата лікування в реабілітаційних відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захворювань і травм.

Допомога по тимчасовій непрацездатності надається застрахованій особі у формі матеріального забезпечення, яке повністю або частково компенсує втрату заробітної плати (доходу), у разі настання в неї одного з таких страхових випадків:

1) тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві;

2) необхідності догляду за хворою дитиною;

3) необхідності догляду за хворим членом сім'ї;

4) догляду за дитиною віком до трьох років або дитиною-інвалідом віком до 18 років у разі хвороби матері або іншої особи, яка доглядає за цією дитиною;

5) карантину, накладеного органами санітарно-епідеміологічної служби;

6) тимчасового переведення застрахованої особи відповідно до медичного висновку на легшу, нижчеоплачувану роботу;

7) протезування з поміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства;

8) перебування в реабілітаційних відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захворювань і травм.

Допомога по тимчасовій непрацездатності виплачується застрахованим особам залежно від страхового стажу в таких розмірах:

– 50 відсотків середньої заробітної плати (доходу) – застрахованим особам, які мають страховий стаж до трьох років;

– 60 відсотків середньої заробітної плати (доходу) – застрахованим особам, які мають страховий стаж від трьох до п'яти років;

– 70 відсотків середньої заробітної плати (доходу) – застрахованим особам, які мають страховий стаж від п'яти до восьми років;

– 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу) – застрахованим особам, які мають страховий стаж понад вісім років;

– 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу) – застрахованим особам, віднесеним до 1−4 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; одному з батьків або особі, що їх замінює та доглядає хвору дитину віком до 14 років, яка потерпіла від Чорнобильської катастрофи; ветеранам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; особам, віднесеним до жертв нацистських переслідувань відповідно до Закону України «Про жертви нацистських переслідувань»; донорам, які мають право на пільгу, передбачену статтею 10 Закону України «Про донорство крові та її компонентів».

Допомога по вагітності та пологах надається застрахованій особі у формі матеріального забезпечення, яке компенсує втрату заробітної плати (доходу) за період відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Допомога по вагітності та пологах застрахованій особі виплачується за весь період відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, тривалість якої становить 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі ускладнених пологів або народження двох чи більше дітей − 70) календарних днів після пологів. Жінкам, віднесеним до 1−4 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, допомога по вагітності та пологах виплачується за 180 календарних днів зазначеної відпустки (90 − до пологів та 90 − після пологів). Розмір зазначеної допомоги обчислюється сумарно та надається застрахованій особі в повному обсязі незалежно від кількості днів відпустки, фактично використаних до пологів. Допомога по вагітності та пологах надається застрахованій особі у розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу), обчисленої у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, і не залежить від страхового стажу.

Допомога на поховання надається застрахованій особі, члену її сім'ї або іншим юридичним чи фізичним особам, які здійснили похо-

вання. Допомога на поховання застрахованої особи або особи, яка перебувала на її утриманні, надається в розмірі, що встановлюється правлінням Фонду соціального страхування, але не менше розміру прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Лікування в реабілітаційних відділеннях санаторно-курортних закладів. Для забезпечення відновлення здоров'я застрахована особа має право на лікування в реабілітаційних відділеннях санаторно-курортних закладів після перенесених захворювань і травм за рахунок коштів Фонду соціального страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності (страхування від нещасного випадку)

Страхуванню від нещасного випадку підлягають:

1) особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту);

2) учні та студенти навчальних закладів, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти, залучені до будь-яких робіт під час, перед або після занять; під час занять, коли вони набувають професійних навичок; у період проходження виробничої практики (стажування), виконання робіт на підприємствах;

3) особи, які утримуються у виправних закладах та залучаються до трудової діяльності на виробництві цих установ або на інших підприємствах за спеціальними договорами.

Страховими виплатами є грошові суми, які Фонд соціального страхування виплачує застрахованому чи особам, які мають на це право, у разі настання страхового випадку.

Страхові виплати складаються із:

1) страхової виплати втраченого заробітку (або відповідної його частини) залежно від ступеня втрати потерпілим професійної працездатності;

2) страхової виплати в установлених випадках одноразової допомоги потерпілому (членам його сім'ї та особам, які перебували на утриманні померлого);

3) страхової виплати дитині, яка народилася інвалідом внаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання її матері під час вагітності;

4) страхових витрат на медичну та соціальну допомогу.

Профілактика нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Фонд соціального страхування здійснює заходи,

спрямовані на запобігання нещасним випадкам, усунення загрози здоров'ю працівників, викликаної умовами праці, у тому числі:

1) вивчає стан умов, безпеки, охорони праці та профілактичної роботи на підприємствах, у фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю, з метою надання страхувальникам необхідних консультацій у створенні ними та реалізації ефективної системи управління охороною праці;

2) бере участь у навчанні, підвищенні рівня знань працівників, які вирішують питання охорони праці; у здійсненні наукових досліджень у сфері охорони та медицини праці;

3) перевіряє стан профілактичної роботи та охорони праці на підприємствах, бере участь у розслідуванні нещасних випадків на виробництві, а також професійних захворювань;

4) веде пропаганду безпечних та нешкідливих умов праці, організовує створення тематичних кінофільмів, радіо- і телепередач, видає та розповсюджує нормативні акти, підручники, журнали, іншу спеціальну літературу, плакати, пам'ятки тощо з питань соціального страхування від нещасного випадку та охорони праці;

5) бере участь у розробленні законодавчих та інших нормативних актів про охорону праці;

6) вивчає та поширює позитивний досвід створення безпечних та нешкідливих умов виробництва;

7) виконує інші профілактичні роботи.

10.4. Джерела формування та напрямки використання фінансових ресурсів Фонду соціального страхування на випадок безробіття

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття – система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та надання соціальних послуг за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 року № 1533-III зі змінами та доповненнями).

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття функціонує для управління страхуванням на випадок безробіття, акумуляції страхових внесків, контролю за використанням коштів, виплати забезпечення та надання соціальних послуг, здійснення інших функцій. передбачених законо-

давством. Фонд на випадок безробіття є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією. Управління Фондом здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців.

Головним завданням фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття є надання підтримки особам, які втратили роботу, а також допомога при працевлаштуванні та перекваліфікації.

Джерелами формування коштів Фонду на випадок безробіття є:

1) страхові внески страхувальників;

2) суми фінансових санкцій до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб-підприємців за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів Фонду, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також суми адміністративних штрафів, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за такі порушення;

3) кошти Державного бюджету України;

4) доходи від розміщення тимчасово вільних коштів, у тому числі резерву коштів Фонду;

5) благодійні внески підприємств, установ, організацій;

6) інші надходження відповідно до законодавства України.

Страхуванню на випадок безробіття підлягають особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту), цивільно-правового договору, включаючи тих, які проходять альтернативну (невійськову) службу, а також тих, які працюють неповний робочий день або неповний робочий тиждень, та на інших підставах, передбачених законодавством про працю, військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової служби), особи, які забезпечують себе роботою самостійно, та фізичні особи-підприємці.

Кошти бюджету Фонду використовуються на:

1) виплату забезпечення та надання соціальних послуг;

2) здійснення заходів відповідно до Закону України «Про зайнятість населення»;

3) відшкодування Пенсійному фонду України витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію осіб передпенсійного віку;

4) фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, його територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать

до сфери його управління, матеріальне та соціально-побутове забезпечення його працівників; організацію роботи правління Фонду, розвиток та функціонування Єдиної інформаційно-аналітичної системи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції;

5) формування резерву коштів Фонду.

Право на матеріальне забезпечення на випадок безробіття та соціальні послуги мають застраховані особи, а також молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, звільнилася із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і яка потребує сприяння у працевлаштуванні на перше робоче місце у разі реєстрації в установленому порядку відповідних осіб як безробітних.

Види матеріального забезпечення за загальнообов'язковим соціальним страхування на випадок безробіття:

1) допомога по безробіттю, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності;

2) допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

Види соціальних послуг за загальнообов'язковим соціальним страхування на випадок безробіття:

– професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації у професійно-технічних та вищих навчальних закладах, у тому числі в навчальних закладах державної служби зайнятості, на підприємствах, в установах, організаціях;

– профорієнтація;

– пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом організації громадських робіт для безробітних;

– надання роботодавцям компенсації, які працевлаштовують визначені законодавством категорії громадян;

– надання роботодавцям-суб'єктам малого підприємництва, які працевлаштовують безробітних, компенсації;

– надання ваучера для підтримання конкурентоспроможності деяких категорій громадян шляхом перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності;

– здійснення заходів сприяння зайнятості внутрішньо переміщених осіб;

– інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Право на *допомогу по безробіттю* залежно від страхового стажу мають застраховані особи, визнані в установленому порядку безробітними, страховий стаж яких протягом 12 місяців, що передували реєстрації особи як безробітної, становить не менше ніж шість місяців за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування. Розмір допомоги по безробіттю визначається у відсотках до їх середньої заробітної плати (доходу), залежно від страхового стажу, але не менше ніж мінімальний розмір допомоги по безробіттю, встановлений правлінням Фонду на випадок безробіття для цієї категорії осіб:

− до 2 років − 50 відсотків;

− від 2 до 6 років − 55 відсотків;

− від 6 до 10 років − 60 відсотків;

− понад 10 років − 70 відсотків.

Допомога по безробіттю виплачується залежно від тривалості безробіття у відсотках до визначеного розміру:

− перші 90 календарних днів − 100 відсотків;

− протягом наступних 90 календарних днів − 80 відсотків;

− у подальшому − 70 відсотків.

Загальна тривалість виплати допомоги по безробіттю не може перевищувати 360 календарних днів протягом двох років.

Допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні, виплачується особам, які здійснювали поховання, у розмірі прожиткового мінімуму.

При виникненні страхового ризику Фонд соціального страхування України на випадок безробіття може здійснювати заходи, спрямовані на запобігання настанню страхових випадків, у межах коштів, передбачених бюджетом Фонду на такі цілі. *До профілактичних заходів належать*:

− фінансування витрат роботодавця на оплату праці працівників, яких з метою запобігання вивільненню тимчасово переведено за їх згодою на іншу роботу (до 6 місяців протягом року) за умови збереження за ними основного місця роботи;

− фінансування витрат роботодавця на професійну перепідготовку або підвищення кваліфікації працівників, щодо яких є загроза вивільнення у зв'язку з реорганізацією або перепрофілюванням підприємства, тимчасовим припиненням виробництва, за умови збереження за працівниками місця роботи;

− інші профілактичні заходи, визначені правлінням Фонду.

10.5. Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування

Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄСВ) − консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування (Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 № 2464-VI зі змінами та доповненнями).

ЄСВ уведений з 1 січня 2011 року, замінив собою чотири окремі відрахування: до Пенсійного фонду; до фондів страхування на випадок безробіття; із тимчасової втрати працездатності; від нещасних випадків на виробництві.

Єдиний соціальний внесок не входить до системи оподаткування.

Платниками ЄСВ є:

1) роботодавці:

− підприємства, установи та організації, інші юридичні особи, утворені відповідно до законодавства України, незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, які використовують працю фізичних осіб на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством, чи за цивільно-правовими договорами (крім цивільно-правового договору, укладеного з фізичною особою − підприємцем, якщо виконувані роботи (надавані послуги) відповідають видам діяльності відповідно до відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб − підприємців), у тому числі філії, представництва, відділення та інші відокремлені підрозділи зазначених підприємств, установ і організацій, інших юридичних осіб, які мають окремий баланс і самостійно ведуть розрахунки із застрахованими особами;

− фізичні особи − підприємці, зокрема ті, які використовують працю інших осіб на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством про працю, чи за цивільно-правовим договором (крім цивільно-правового договору, укладеного з фізичною особою − підприємцем, якщо виконувані роботи (надавані послуги) відповідають видам діяльності відповідно до відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб − підприємців);

− фізичні особи, які забезпечують себе роботою самостійно, та фізичні особи, які використовують працю інших осіб на умовах трудового договору (контракту);

− дипломатичні представництва і консульські установи України, філії, представництва, інші відокремлені підрозділи підприємств, установ та організацій (у тому числі міжнародні), утворені відповідно до законодавства України, які мають окремий баланс і самостійно здійснюють розрахунки із застрахованими особами;

− дипломатичні представництва і консульські установи іноземних держав, філії, представництва та інші відокремлені підрозділи іноземних підприємств, установ та організацій (у тому числі міжнародні), розташовані на території України;

− підприємства, установи, організації, фізичні особи, які використовують найману працю, військові частини та органи, які виплачують грошове забезпечення, допомогу по тимчасовій непрацездатності, допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами, допомогу, надбавку або компенсацію відповідно до законодавства для певних категорій осіб;

2) фізичні особи-підприємці, в тому числі ті, які обрали спрощену систему оподаткування;

3) особи, які провадять незалежну професійну діяльність, а саме наукову, літературну, артистичну, художню, освітню або викладацьку, а також медичну, юридичну практику, в тому числі адвокатську, нотаріальну діяльність, або особи, які провадять релігійну (місіонерську) діяльність, іншу подібну діяльність та отримують дохід від цієї діяльності.

Взяття на облік вищеперерахованих осіб, *здійснюється органом доходів і зборів* шляхом внесення відповідних відомостей до реєстру страхувальників.

Єдиний внесок нараховується на суму нарахованої кожній застрахованій особі заробітної плати за видами виплат, які включають основну та додаткову заробітну плату, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, у тому числі в натуральній формі, що визначаються відповідно до Закону України «Про оплату праці», та суму винагороди фізичним особам за виконання робіт (надання послуг) за цивільно-правовими договорами, а також на суму грошового забезпечення кожної застрахованої особи, оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності, що здійснюється за рахунок коштів роботодавця, та допомоги по тимчасовій непрацездатності, допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами; допомоги, надбавки або компенсації відповідно до законодавства.

Для фізичних осіб-підприємців, в тому числі ті, які обрали спрощену систему оподаткування платників, ЄСВ нараховується на суми, що визначаються такими платниками самостійно для себе, але не більше максимальної величини бази нарахування єдиного внеску, встановленої цим Законом. При цьому сума єдиного внеску не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску.

Для осіб, які працюють у сільському господарстві, зайняті на сезонних роботах, виконують роботи (надають послуги) за цивільно-правовими договорами, творчих працівників (архітекторів, художників, артистів, музикантів, композиторів, критиків, мистецтвознавців, письменників, кінематографістів), та інших осіб, які отримують заробітну плату (дохід) за виконану роботу (надані послуги), строк виконання яких перевищує календарний місяць, єдиний внесок нараховується на суму, що визначається шляхом ділення заробітної плати (доходу), виплаченої за результатами роботи, на кількість місяців, за які вона нарахована.

ЄСВ для вищеперерахованих платників встановлюється у розмірі ***22 %*** до бази нарахування ЄСВ. Єдиний внесок для підприємств, установ і організацій, в яких працюють інваліди, встановлюється у розмірі ***8,41 %*** визначеної бази нарахування єдиного внеску для працюючих інвалідів.

Страхові кошти, акумульовані на централізованих рахунках органів доходів і зборів, автоматично перераховуються не пізніше наступного операційного дня після їх зарахування на централізовані рахунки Пенсійного фонду, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, на рахунки Накопичувального пенсійного фонду, а у випадках, передбачених законодавством, − недержавних пенсійних фондів відповідно до визначених пропорцій.

Пропорції його розподілу за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування встановлюються з урахуванням того, що вони повинні забезпечувати застрахованим особам страхові виплати і соціальні послуги, передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування; фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків; створення резерву коштів для забезпечення страхових виплат та надання соціальних послуг застрахованим особам; покриття адміністративних витрат із забезпечення функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Відповідно до Постанови Кабінету міністрів України «Про затвердження пропорцій розподілу єдиного внеску на загальнообо-

в'язкове державне соціальне страхування» від 29.04.2019 р. у 2020 р. сума єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що сплачується платниками, розподіляється на:

− загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття − 4,8058 %;

− загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності − 9,5727 %;

− загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (до солідарної системи) − 85,6215 %.

Контрольні питання

1. Які цільові централізовані фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування функціонують в Україні?
2. Які джерела формування та напрями використання коштів Пенсійного фонду України?
3. Вкажіть стратегічні напрями модернізації та розвитку Пенсійного фонду України.
4. Який фонд здійснює керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням?
5. Які джерела формування та напрями використання коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування?
6. На яких засадах здійснюється управління Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття?
7. Які джерела формування та напрями використання коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття?
8. Який орган здійснює взяття на облік платників Єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування?
9. Вкажіть базу нарахування Єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.
10. Вкажіть пропорції розподілу Єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

ТЕМА 11
ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

11.1. Поняття суб'єкта господарювання та його класифікація. Державне регулювання підприємницької діяльності
11.2. Фінанси підприємств: сутність та функції
11.3. Фінансові ресурси підприємств: особливості формування, розподілу та використання
11.4. Особливості фінансів установ соціальної сфери
11.5. Фінанси громадських організацій та доброчинних фондів
Література [3; 4; 11; 19; 35; 40; 44]

11.1. Поняття суб'єкта господарювання та його класифікація. Державне регулювання підприємницької діяльності

У фінансовій системі країни визначне місце займають фінанси підприємств, організацій, установ і, передусім, підприємств, які діють на засадах комерційного розрахунку.

Комерційний розрахунок знаходиться у тісному зв'язку з *підприємництвом,* яке діюче законодавство України визначає як самостійну, ініціативну, систематичну, здійснювану на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку.

Суб'єктами підприємницької діяльності виступають юридичні та фізичні особи. Але тут є певні обмеження: підприємницькою діяльністю не мають права займатися військовослужбовці, службові особи органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату, а також органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств. Також не можуть бути зареєстровані як підприємці особи, що мають непогашену судимість за корисливі злочини.

Найважливішими ***принципами підприємницької діяльності*** є:

- вільний вибір діяльності;
- залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних і фізичних осіб;
- самостійне формування програми діяльності та вибір постачальників і споживачів виробленої продукції, встановлення цін відповідно до законодавства;
- вільний найм працівників;

↳ вільне залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних ресурсів, використання яких не заборонене законодавством;

↳ вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством.

Суб'єкти підприємницької діяльності працюють на засадах ***комерційного розрахунку,*** який передбачає:

− отримання максимального прибутку при мінімальних витратах;

− повну самостійність суб'єктів господарювання;

− невтручання держави у внутрішні справи підприємств;

− реальну відповідальність за результати роботи, своєчасне виконання зобов'язань, сплату податків.

Комерційний розрахунок передбачає наявність таких понять як самоокупність і самофінансування.

Самоокупність – це принцип господарювання, згідно якого підприємство за рахунок доходів від реалізації відшкодовує затрати, пов'язані з основною діяльністю. Найнижча межа самоокупності – беззбитковість, тобто ситуація, коли доходи дорівнюють видаткам і прибутку немає.

Самофінансування включає самоокупність. Підприємство за рахунок своїх доходів має можливість здійснювати матеріальне стимулювання працюючих, вирішувати питання соціального розвитку і, головне, здійснювати розширене відтворення та розвиток підприємства.

Державне регулювання підприємницької діяльності в умовах ринку здійснюється через:

1. Податкову та фінансово-кредитну політику, включаючи встановлення:
   - ставок податків і податкових пільг,
   - відсотків від державних кредитів,
   - цін і правил ціноутворення,
   - цільових дотацій,
   - валютного курсу,
   - розмірів економічних санкцій,
   - введення спрощеної системи оподаткування;
2. Науково-технічні, економічні й соціальні державні та регіональні програми підтримки підприємництва, зокрема через Український фонд підтримки підприємництва, Український державний фонд підтримки селянських (фермерських) господарств, Державний інноваційний фонд;
3. Договори на виконання робіт і поставок для держзамовлення.

На певні види підприємницької діяльності встановлена державна монополія (це, зокрема, виготовлення зброї і вибухових речовин, виробництво і реалізація наркотичних виробів, охорона об'єктів державної власності).

В Україні також здійснюється ліцензування окремих видів підприємницької діяльності (ліцензія – «дозвіл»). Ліцензується в Україні близько ста видів діяльності.

Основною організаційною ланкою в економіці держави є ***підприємство,*** яке являє собою самостійний господарюючий статутний суб'єкт, що має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку (доходу). Підприємство має самостійний баланс, розрахункові (поточні) та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням, а також знак для товарів та послуг. Підприємство не має у своєму складі інших юридичних осіб. Воно здійснює будь-які види господарської діяльності, якщо вони не заборонені законодавством України і відповідають цілям, передбаченим статутом підприємства. В Україні можуть діяти підприємства таких видів:

− приватне підприємство, засноване на власності фізичної особи;

− колективне підприємство, засноване на власності трудового колективу;

− господарське товариство;

− підприємство, яке засноване на власності об'єднання громадян;

− комунальне підприємство, засноване на власності відповідної територіальної громади;

− державне підприємство, засноване на державній власності.

В умовах ринкової економіки підприємства і організації для реалізації значних фінансових проектів об'єднуються, якщо це не заперечує антимонопольному законодавству, у промислові, промислово-фінансові та інші групи.

Згідно із законодавством підприємства можуть об'єднуватися в асоціації, корпорації, консорціуми та концерни,

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності. Асоціація не має права втручатися у виробничу і комерційну діяльність будь-кого із учасників.

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових та комерційних інтересів, з делегуванням окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання промислового і банківського капіталу для досягнення спільної мети.

Концерн – статутне об'єднання підприємств промисловості, наукових організацій, транспорту, банків, торгівлі тощо на основі фінансової залежності від одного або групи підприємств.

Своєрідним об'єднанням підприємств є промислово-фінансова група. ***Промислово-фінансова група*** це об'єднання, до якого можуть входити промислові підприємства, підприємства інших галузей економіки, банки, наукові і проектні установи та організації усіх форм власності, що мають на меті отримання прибутку, і яке створюється за рішенням Кабінету Міністрів України.

Характерними ознаками для всіх п'яти груп об'єднань підприємств є:

1. Об'єднання підприємств проводиться на добровільних засадах.
2. Підставою для створення об'єднання підприємств є лише статут.
3. Об'єднання є юридичною особою, може мати самостійний баланс і рахунки в установах банку.

Тим не менше, при створенні господарських об'єднань підприємств – корпорацій, консорціумів і особливо концернів – слід враховувати, що кожній із груп притаманні особливості щодо представництва засновників, фінансової та адміністративної залежності підприємств-членів статутних об'єднань.

У ринковій економіці основною формою господарювання є ***господарські товариства.*** Ними визнаються підприємства, організації, установи, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою отримання прибутку. Товариства є юридичними особами і можуть займатися будь-якою підприємницькою діяльністю, що не суперечить законодавству України.

До господарських товариств належать акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства.

Серед господарських товариств чільне місце належить *акціонерному товариству,* тобто товариству, що має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність щодо своїх зобов'язань тільки майном товариства. Акціонери відповідають щодо зобов'язань товариства лише в межах належних їм акцій.

До акціонерних товариств належать: відкрите акціонерне товариство, акції якого можуть розповсюджуватись шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах; закрите акціонерне товариство, акції якого розподіляються між засновниками і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки чи купуватися та продаватися на біржі.

Право власності на інвестований у товариство капітал в його майново-грошовому вираженні цілком і повністю належить акціонерному товариству як юридичній особі. Акціонери, за винятком випадків реорганізації або ліквідації товариства, не можуть вимагати від нього повернення вкладених ними сум.

Повернення вкладеного капіталу є можливим лише за умови продажу власних акцій.

В Україні значного поширення також набули *товариства з обмеженою відповідальністю,* тобто товариства, що мають статутний капітал, розподілений на частки, розмір яких визначається установчими документами. Характерним для них є те, що учасники товариства несуть відповідальність у межах своїх вкладів.

Товариству з обмеженою відповідальністю законом не дозволяється випускати облігації та оголошувати відкриту підписку на частки в статутному капіталі товариства.

Остання обставина суттєво обмежує їх фінансові і, відповідно, виробничі можливості. З цієї точки зору такі товариства перебувають у менш вигідних умовах порівняно з акціонерними товариствами.

Товариством з додатковою відповідальністю визнається товариство, статутний капітал якого поділений на певних розмірів частки, визначені установчими документами. Учасники такого товариства відповідають щодо його боргів своїми внесками до статутного капіталу, а при недостатності цих сум – додатково належним їм майном в однаковому для всіх кратному розмірі щодо внеску кожного учасника. Граничний розмір відповідальності учасника передбачається установчими документами.

Повне товариство – це товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність щодо зобов’язань товариства своїм майном. Ведення справ повного товариства здійснюється за загальною згодою усіх учасників.

Командитним товариством визнається товариство, в якому разом з одним або кількома учасниками, котрі здійснюють від імені

товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність щодо зобов'язань товариства всім своїм майном, належать також один або декілька учасників (вкладників), відповідальність яких обмежується вкладом у майно товариства. Якщо у командитному товаристві беруть участь двоє або більше учасників з повною відповідальністю, то вони несуть солідарну відповідальність за борги товариства. Управління справами командитного товариства здійснюється тільки учасниками з повною відповідальністю.

11.2. Фінанси підприємств: сутність та функції

Фінансам підприємств як складовій фінансової системи належить визначальне місце у структурі фінансових відносин суспільства. Вони функціонують у сфері суспільного виробництва, де створюється валовий внутрішній продукт, матеріальні та нематеріальні блага, національний дохід К основні джерела фінансових ресурсів. Саме тому від стану фінансів підприємств залежить можливість задоволення суспільних потреб, фінансова стійкість країни.

Фінансам підприємств, як і фінансам у цілому, властиві певні загальні та специфічні ознаки. Слід брати до уваги також і особливості, зумовлені функціонуванням фінансів у різних сферах економіки. ***Загальною ознакою фінансів підприємств*** *є те, що вони виражають сукупність економічних (грошових) відносин, пов'язаних із розподілом вартості валового внутрішнього продукту.* ***Специфічні ознаки*** фінансів підприємств виражають грошові відносини, що залежать від первинного розподілу вартості валового внутрішнього продукту, формування та використання грошових доходів і децентралізованих фондів. Особливості фінансів підприємств також зумовлені їхнім функціонуванням у різних галузях економіки.

Фінанси підприємств безпосередньо пов'язані з рухом грошових коштів. *Досить часто поняття «фінанси підприємств» ототожнюється з грошовими коштами, наявними фінансовими ресурсами. Однак самі кошти чи фінансові ресурси не розкривають поняття «фінанси», якщо не з'ясувати суті економічної природи останніх.* Такими суттєвими властивостями, які лежать в основі фінансів, є закономірності відтворювального процесу та грошові відносини, що виникають між учасниками суспільного виробництва на всіх стадіях процесу відтворення, на всіх рівнях господарювання, у всіх сферах суспільної діяльності. Однак не всі грошові відносини належать до фінансових. Грошові відносини перетворюються на фінансові, коли

рух грошових коштів стає відносно самостійним. Таке відбувається в процесі формування, розподілу, використання грошових доходів та фондів згідно з цільовим призначенням у формі фінансових ресурсів.

До фінансів підприємств належать такі групи грошових відносин:

− пов'язані з формуванням статутного капіталу суб'єктів господарювання;

− пов'язані з формуванням та розподілом грошових доходів: виручки, валового та чистого доходу, прибутку, грошових фондів підприємств;

− ті, що виникають у підприємств з державою з приводу податкових та інших платежів у бюджет та цільові фонди, бюджетного фінансування, одержання субсидій;

− які виникають між суб'єктами господарювання у зв'язку з інвестуванням у цінні папери та одержанням з ними доходів, здійсненням пайових внесків та участю в розподілі прибутку від спільної діяльності, одержанням і сплатою штрафних санкцій;

− які формуються в підприємств з банками, страховими компаніями у зв'язку з одержанням та погашенням кредитів, сплатою відсотків за кредит та інші види послуг, одержанням відсотків за розміщення та зберігання коштів, а також у зв'язку зі страховими платежами та відшкодуваннями за різними видами страхування;

− ті, що формуються в підприємств у зв'язку з внутрішньогосподарським розподілом доходів.

Таким чином, ***фінанси підприємств*** – це певні економічні відносини, що пов'язані з рухом грошових потоків, формуванням, розподілом і використанням доходів і грошових фондів суб'єктів господдарювання в процесі відтворення.

Об'єктом фінансів підприємств є економічні відносини, пов'язані з рухом коштів, формуванням та використанням грошових фондів. ***Суб'єктами*** таких відносин можуть бути підприємства та організації, банківські установи та страхові компанії, державні інституції, позабюджетні фонди, інвестиційні фонди, аудиторські організації, інші суб'єкти господарювання, які є юридичними особами.

У процесі відтворення (виробництва, розподілу, обміну та споживання) відбувається розподіл вартості валового внутрішнього продукту за цільовим призначенням, а також розподіл його між державою та суб'єктами господарювання, кожен з яких одержує свою частку виробленого продукту в грошовій формі. Отже, гроші створюють умови для появи фінансів як самостійної сфери грошових відносин, як системи виробничих відносин.

Виходячи з розуміння сутності фінансів підприємств (суб'єктів господарювання), можна сформулювати їх визначення: ***фінанси підприємств*** *– це відповідна сфера стосунків підприємства (підприємця) з державними і недержавними інституціями, суб'єктами господарювання, котрі пов'язані з процесами розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту між суб'єктами його володіння та з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів підприємством у процесі відтворення.*

У навчальній і спеціальній літературі можна зустріти різноманітні визначення фінансів підприємств.

Таблиця 11.1

Визначення фінансів підприємств вченими-економістами

№ з/п	Автор	Визначення
1	***А. М. Подєрьогін***	***Фінанси підприємств*** – це економічні відносини, що пов'язані з рухом грошових потоків, формуванням, розподілом і використанням доходів і грошових фондів суб'єктів господарювання в процесі відтворення
2	***Р. А. Слав'юк***	***Фінанси підприємств*** – це «грошові відносини, які виникають в процесі господарської діяльності підприємств і пов'язані з формуванням власних і залучених коштів, їх використанням на фінансування витрат і інвестицій підприємств, утворенням і розподілом отриманого прибутку»
3	***В. В. Буряковський***	***Фінанси*** – це «... совокупность экономических, денежных отношений, возникающих в процессе производства, распределения и использования совокупного общественного продукта, национального дохода, национального богатства, и связаны с образованием, распределением и использованием валового дохода, денежных накоплений и финансовых ресурсов предприятий»
4	***А. С. Филимоненков***	***Фінанси*** – це «...совокупность денежных отношений, которые возникают у хозяйствующих субъектов в процессе создания и осуществления производственно-финансовой деятельности»

Фінанси підприємства, що випливає з їх економічної природи, виконують такі ж функції, як і фінанси: *розподільчу і контрольну*.

Фінанси підприємства обслуговують розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту шляхом забезпечення процесу створення централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів і

використання їх за цільовим призначенням. У цьому полягає суть *розподільчої функції фінансів підприємств*.

Контрольна функція фінансів підприємств – це перш за все, прояв внутрішньо властивої фінансам якості об'єктивно відображати стан розподільчих і перерозподільчих процесів. Використання такої якості фінансів дає можливість не тільки контролювати дотримання пропорцій у розподільчих і перерозподільчих процесах, а й впливати на них.

В окремих підручниках і навчальних посібниках наголошується, що фінанси підприємств проявляються та виражають свою суть через такі ***функції***:

«...– формування фінансових ресурсів у процесі виробничо-господарської діяльності;

– розподіл та використання фінансових ресурсів для забезпечення операційної виробничої та інвестиційної діяльності, для виконання своїх фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, господарюючими суб'єктами;

– контроль за формуванням та використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення» *(А. М. Подєрьогін)*.

«Фінанси виконують дві ключових функції: розподільчу і контрольну (функція нагромадження стосується фінансів України)» *(Р. А. Слав'юк)*.

«Функции финансов предприятий: распределительная; контрольная; формирования денежных доходов» *(В. В. Буряковський)*.

«Финансы предприятий как экономическая стоимостная категория свое действие в воспроизводственном процессе проявляют через две основные функции: распределительную и контрольную». *(А. С. Филимоненков)*.

11.3. Фінансові ресурси підприємств: особливості формування, розподілу та використання

Матеріальною базою функціонування підприємства і здійснення ним виробничої та інших видів діяльності є ***майно підприємства***.

Джерелами формування майна підприємства є: грошові та матеріальні внески засновника, а також внески у нематеріальній формі (об'єкти права інтелектуальної власності та ін.); доходи, отримані від реалізації продукції, та з інших видів господарської діяльності; доходи від цінних паперів (управління корпоративними правами, операцій з цінними паперами); кредити банків та інших кредиторів; надходження

майна інших підприємств, організацій; безоплатні або благодійні внески, пожертвування підприємств та громадян; інші джерела, не заборонені чинним законодавством України.

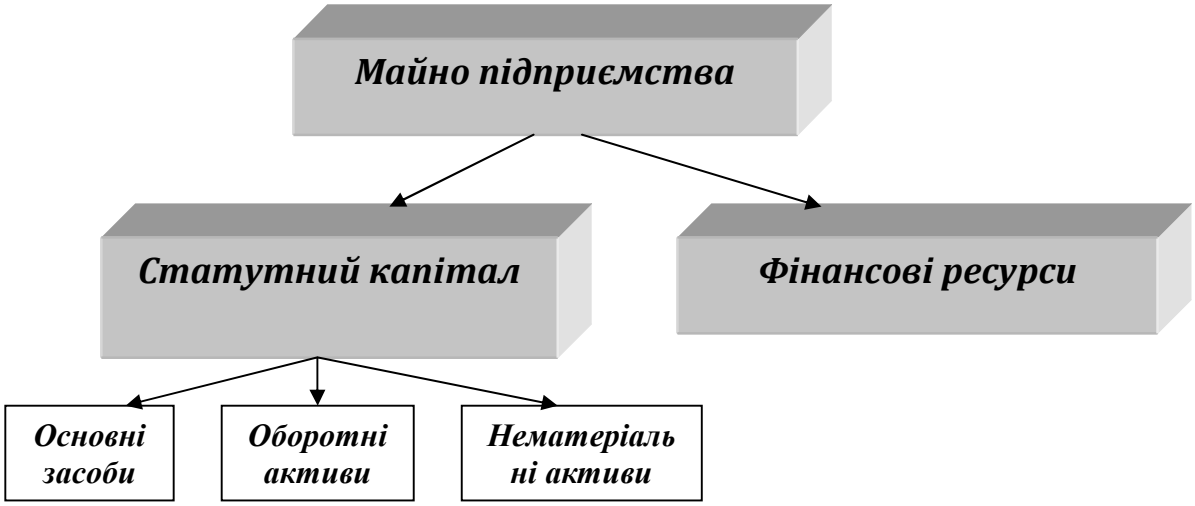

Рис. 11.1. *Складові майна підприємства*

Першочергове формування майна починається в момент створення підприємства, тобто при формуванні статутного капіталу. ***Статутний капітал,*** являє собою сукупність вкладів (у грошовому виразі) учасників або власників у майно при створенні підприємства для забезпечення його діяльності в розмірах, визначених установчими документами.

Внески у статутний капітал можуть бути зроблені в будь-якій формі, але завжди вони повинні мати вартісну оцінку. Такі внески можуть бути здійснені у вигляді будинків, споруд, транспортних засобів, предметів праці, цінних паперів, прав на користування природними ресурсами, прав інтелектуальної власності, грошових коштів. Тобто внески можуть здійснюватися у формі матеріальних і нематеріальних активів.

Нематеріальний актив – це немонетарний актив, який не має матеріальної форми, може бути ідентифікованим та утримується підприємством з метою використання протягом періоду більше одного року (або одного операційного циклу) для виробництва, торгівлі в адміністративних цілях чи надання в оренду іншим особам. Іншими словами, нематеріальними активами є ті, що не мають фізичної основи, але мають вартісну оцінку, дають дохід і використовуються протягом тривалого часу. Це – товарні знаки, винаходи, патенти, ліцензії, права на користування землею та іншими природними ресурсами.

Важливою складовою майна підприємств є *фінансові ресурси* – акумульовані підприємством грошові кошти з різних джерел, які надходять в господарський обіг і призначені для покриття його потреб.

<table>
<tr><td colspan="5">Фінансові ресурси (грошові кошти) підприємства</td></tr>
<tr><td>Чистий прибуток</td><td>Кошти засновників (статутний капітал)</td><td>Амортизаційні відрахування</td><td>Кредиторська заборгованість</td><td>Позичені кошти</td></tr>
<tr><td colspan="3">Валове самофінансування</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Чисте самофінансування</td><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

Рис. 11.2. *Фінансові ресурси підприємства*

Фінансові ресурси підприємств поділяють на:

1) сформовані за рахунок власних та прирівнених до них коштів (прибуток від основної діяльності, фінансових операцій, будівельно-монтажних робіт, інших видів діяльності; амортизаційні відрахування; виручка від реалізації зайвих товарно-матеріальних цінностей тощо);

2) мобілізовані на фінансовому ринку (кошти від випуску цінних паперів, кредити банківських установ);

3) отримані в порядку перерозподілу (бюджетне фінансування, отримання страхових відшкодувань, поступлення від керівної організації).

11.4. Особливості фінансів установ соціальної сфери

Соціальна сфера – важливий сектор економіки, де створюється валовий внутрішній продукт. При командно-адміністративній системі в основному застосовувалося визначення виробничої і невиробничої сфери з їх простим розмежуванням за принципом утворення чи не утворення матеріальних благ.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин в Україні використовують термін «соціальна сфера», яку розглядають як підсистему суспільного відтворення.

Розвиток соціальної сфери у значній мірі залежить від рівня продуктивності праці працівників матеріального виробництва: чим він вищий, тим більше можливостей у суспільства для направлення ресурсів у соціальну сферу. Як правило, країни з високим рівнем економічного розвитку мають вищий рівень розвитку соціальної сфери. Разом з тим, це не означає, що соціальна сфера знаходиться на утриманні працівників матеріального виробництва. Незважаючи на

те, що в цій сфері не виробляються матеріальні блага, тут створюються нематеріальні форми багатства; а праця, яка їх створила, є суспільно необхідною та продуктивною. Вищесказане дає підстави стверджувати, що *соціальна сфера – це сфера виробництва, де створюються нематеріальні форми багатства, які мають свою цінність і продуктивність.* Тому ця сфера відіграє значну роль в утворенні валового внутрішнього продукту.

Найчастіше соціальна сфера в науковій літературі визначається як комплекс галузей національної економіки, що виконують соціально-економічні функції обслуговування, задоволення матеріальних і духовних потреб громадян та створюють їм найбільш сприятливі умови проживання.

Оскільки в працях різних економістів подається неоднаковий склад галузей соціальної сфери, ними пропонуються і різні класифікації.

Зокрема, одні вчені поділяють соціальну сферу на ринковий і неринковий сектори. Інші розмежовують соціально-економічну інфраструктуру, що забезпечує розвиток людини (освіту, охорону здоров'я, культуру) і побутову інфраструктуру, яка створює визначені умови життєдіяльності населення (роздрібна торгівля, житлово-комунальне господарство, громадське харчування тощо). Деякі вчені виокремлюють соціально-побутову інфраструктуру (місцевий транспорт, торгівлю і громадське харчування, побутове обслуговування населення, зв'язок), соціально-рекреаційну інфраструктуру (житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, охорона навколишнього середовища) та соціально-культурну інфраструктуру (освіта, культура, мистецтво, фізична культура, спорт, туризм). Зустрічається також класифікація, згідно з якою до соціальної сфери відносять:

− соціально-культурну інфраструктуру (освіта, культура, охорона здоров'я, фізична культура);

− соціально-побутову інфраструктуру (торгівля та громадське харчування, побутове обслуговування);

− систему соціального забезпечення;

− інженерну інфраструктуру і об'єкти міського благоустрою (житлово-комунальне господарство, транспорт, зв'язок).

Установи і організації соціальної сфери функціонують на принципово інших засадах, ніж підприємства сфери матеріального виробництва.

Особливості фінансів установ соціальної сфери полягають у наступному:

− тут не виробляється матеріальний продукт і не створюється вартість, а лише виконуються роботи і надаються послуги;

− процес надання послуг співпадає із процесом їх споживання, тобто в цій сфері не існує посередників. На відміну від виробничої сфери, немає нагромадження робіт і послуг;

− матеріальною основою діяльності установ соціальної сфери є основні засоби невиробничого характеру, тобто не існує такого поняття як амортизація;

− тут широко використовується висококваліфікована робоча сила – спеціалісти з вищою освітою, кандидатськими і докторськими ступенями, що потребує відповідної оцінки і оплати;

− найбільшу питому вагу у видатках установ соціальної сфери займає оплата праці;

− платежі в бюджет є не значними або взагалі відсутні.

Основним джерелом фінансування установ соціальної сфери є зведений бюджет, який об'єднує низку самостійних бюджетів: Державний бюджет, бюджет Автономної Республіки Крим, а також місцеві бюджети, включаючи бюджети областей, міст, районів, селищ та сіл. Виділення грошових коштів з бюджету на забезпечення видатків установи відповідно до затвердженого кошторису, називається бюджетним фінансуванням. А граничні розміри фінансування із бюджету, передбачені в кошторисах доходів і видатків бюджетних установ, є бюджетними асигнуваннями.

Бюджетне фінансування установ має певні особливості.

По-перше, фінансування бюджетних установ є кошторисним. Тому тут не допускаються видатки, не передбачені кошторисом, а також перевищення фактичних видатків над плановими.

По-друге, найважливішим принципом бюджетного фінансування є обґрунтованість сум, передбачених кошторисом доходів і видатків, а також економічна доцільність і раціональність використання виділених бюджетних коштів. Реалізація цього принципу здійснюється через бюджетне нормування, тобто розроблення обґрунтованих норм видатків та їх суворе дотримання у фінансовій діяльності кожної установи. За допомогою бюджетного нормування досягається однаковий рівень задоволення потреб у фінансових ресурсах масових однотипних установ, обґрунтовується необхідна потреба у коштах і розширюються можливості контролю за доцільністю витрачання виділених асигнувань.

По-третє, суттєвою особливістю кошторисного фінансування є цільовий характер бюджетних асигнувань.

Кошторис доходів і видатків установи являє собою плановий документ, що визначає розмір і цільове направлення коштів, які використовуються на утримання установи та здійснення нею господарської діяльності. Кошториси доходів і видатків на календарний рік складають самі установи, а розглядають і затверджують їх головні розпорядники бюджетних коштів (для установ, що фінансуються із Державного бюджету – це міністри чи керівники відомств, а для установ, що фінансуються з місцевих бюджетів начальники управлінь та завідуючі відділами місцевих державних адміністрацій і виконкомів місцевих рад).

Формування дохідної частини кошторису доходів і видатків установи здійснюється на основі розрахунків доходів з кожного джерела, що передбачаються у плановому періоді. За основу цих розрахунків беруться показники обсягів надання платних послуг, а також інші розрахункові показники (площа приміщень і вартість обладнання та іншого майна, що здаються в оренду; кількість місць у гуртожитках; кількість відвідувачів музеїв, виставок тощо) та розмір плати в розрахунку за одиницю показника, який встановлюється у відповідності до законодавства. Під час розрахунку показників, на основі яких визначаються доходи планового періоду, обов'язково повинен враховуватися рівень їх фактичного виконання за останній звітний рік, а також очікуваного виконання за період, що передує плановому.

У видатковій частині кошторису доходів і видатків установи зазначається загальна сума витрат з розподілом їх за категоріями видатків економічної класифікації.

Асигнування, передбачені у видатковій частині кошторису доходів і видатків установи, мають забезпечувати повне фінансування витрат цієї установи. Для цього чисельність працівників установи, яка пропонується до затвердження за штатним розписом, повинна бути приведена у відповідність з розміром фонду заробітної плати, який планується, а витрати на господарське утримання – з наявними джерелами фінансування.

Розмір витрат за кошторисами розраховують самі установи. При цьому за основу беруть показники обсягу роботи установи на плановий рік, штатної чисельності та контингенту цієї установи (по школах – це кількість учнів, по вузах – кількість студентів, по лікарнях – кількість ліжок).

В Україні продовжує залишатися актуальною проблема цільового використання бюджетних коштів в умовах нестачі фінансових ресур-

сів та пошуку додаткових джерел фінансування установ соціальної сфери.

Основними напрямами вдосконалення фінансування установ соціальної сфери в сучасних умовах є наступні.

1. Освіта.

Відсутність стратегічного погляду на місце освітньої галузі в загальному контексті соціально-економічних змін значною мірою зумовила підхід до її фінансування. Доволі часто розвиток освіти продовжує розглядатися лише як соціальне навантаження на виробничу сферу. В межах такого підходу скорочення витрат на неї і ставка на розширення її платних форм може здаватися досить логічною Безумовно, розширення зон платності в сфері освіти збільшує різноманітність як джерел її фінансування, так і типів соціальної поведінки.

Проте, комерціалізація освіти, не регламентована правовими нормами, при недостатньому бюджетному фінансуванні загрожує майбутньому України і спричинює зниження освітнього рівня нації – одного з важливих елементів національної безпеки, сприяє падінню престижу освіти та освітянської діяльності, деградації життєвих стандартів.

У зв’язку з дефіцитом бюджетних коштів необхідним є пошук додаткових шляхів ресурсного забезпечення освіти. Джерелами фінансування освіти і науки (крім бюджетних коштів) мають стати:

− надходження за виконані роботи (послуги) матеріального характеру згідно з укладеними угодами з державними, кооперативними, громадськими організаціями та на замовлення населення;

− надходження від реалізації продукції навчально-виробничих майстерень;

− надходження від здачі в оренду приміщень, споруд, устаткування;

− надходження коштів за навчальні послуги, в тому числі за договорами та на замовлення населення;

− добровільні внески та передані матеріальні цінності від державних, кооперативних та інших громадських підприємств і організацій, а також окремих громадян;

− інші надходження.

2. Охорона здоров’я.

Обсяг витрат суспільства на охорону здоров’я має стратегічне значення і виступає одним визначальних факторів його розвитку. Практично для всіх економічно розвинутих країн характерним є значне і неухильне зростання витрат на охорону здоров’я.

У світовій практиці функціонує три основних форми фінансування лікувальних закладів:

1) бюджетна (колективна форма оплати), яка створює доступність, але ще не означає повноти забезпечення медичних послуг. Бюджетна медицина є привілеєм багатих країн (наприклад, Швеції, де рівень валового внутрішнього продукту на душу населення становить 24 тис. доларів);

2) платна (індивідуальна форма оплати). Є малодоступною для громадян з незначними доходами;

3) страхова. Через бюджет забезпечується обов'язковий мінімум медичного страхування в розрахунку на одного жителя. А страхові платежі роботодавців і громадян враховують діючу систему податків та потреби фінансування медицини. Проте в будь-якому разі сума страхових платежів повинна бути меншою, ніж пряма оплата лікування.

В Україні витрати на медичне обслуговування складають 2,5 % ВВП. За рекомендацією Всесвітньої організації охорони здоров'я фінансування медичного обслуговування повинно становити більше 5 % ВВП.

Тому в Україні потрібно створити такі економічні умови, щоб поряд із бюджетною формою фінансування охорони здоров'я, успішно розвивалася і страхова медицина.

У відповідності з Концепцією соціального забезпечення населення України, медичне страхування забезпечує право працюючих громадян і членів їх сімей на кваліфіковане медичне обслуговування та матеріальне забезпечення на випадок хвороби. Фонд медичного страхування створюється за рахунок страхових внесків підприємств і громадян, а також благодійних внесків громадян і підприємств, кредитів банків, інших джерел, формування яких не заборонено законодавством України.

Однак основним джерелом фінансування санітарно-профілактичних закладів повинен залишатися все-таки бюджет, хоча певну частину витрат вони можуть покривати за рахунок надання платних послуг. Проте, діяльність цих закладів не повинна бути поставлена в залежність від можливості отримання доходів. Врешті-решт, профілактика обходиться державі значно дешевше, ніж ліквідація епідемій тощо.

3. Культура.

Виділяють дві основні форми фінансування установ культури: кошторисну (коли установа знаходиться на повному або майже повному бюджетному утриманні) і дотаційну (дотування закладів, які

функціонують на комерційних засадах, але внаслідок певних причин, насамперед, цінових, мають збитки).

Основним завданням цієї сфери є формування культурної української нації, причому головна увага, в першу чергу, повинна приділятися саме формуванню побутової культури громадян.

Що ж до фінансування елітарної культури, то вона повинна забезпечуватися, насамперед, за рахунок коштів меценатів.

Матеріально-технічна база культурної сфери потребує хоча б простого відтворення. Держава не повинна допускати скорочення пропозиції культурних благ і послуг внаслідок згортання мережі або перепрофілювання діяльності бібліотек, клубів, кінотеатрів, музеїв і театрів. На жаль, в Україні мають місце випадки фінансового краху кіностудій і видавництв.

На сучасному етапі в державі немає цілісної наукової концепції розвитку української культури та державної культурної політики. Це підтверджують відповідні розділи численних державних програм з виходу України з кризи. Тому потрібно виправити очевидні невідповідності в системі фінансування даної галузі. Перша з них – розподіл асигнувань між закладами культури та мистецтва, з одного боку, і засобами масової інформації – з іншого.

11.5. Фінанси громадських організацій та доброчинних фондів

Добровільні громадські формування об'єднують громадян на основі єдності інтересів та уподобань для спільної реалізації своїх прав і свобод. Незалежно від назви, яку отримує таке формування (рух, конгрес, фонд, спілка), всі вони поділяються на дві великі групи: політичні партії і громадські організації.

Політичні партії об'єднують громадян-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, головною метою яких є участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади та місцевого самоврядування.

Громадські організації створюються для задоволення та захисту соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян (професійні спілки, творчі спілки, товариства сліпих тощо).

Громадські організації та політичні партії володіють майном і коштами, необхідними для здійснення їхньої статутної діяльності. Майно і кошти можуть бути надані засновниками, учасниками, державою, підприємствами і організаціями.

Об’єднання громадян мають право проводити необхідну господарську й комерційну діяльність шляхом створення госпрозрахункових установ і організацій зі статусом юридичної особи, а також виступати засновниками підприємств.

Доходи політичних партій та громадських організацій формуються, головним чином, за рахунок:

− вступних та членських внесків;

− поступлень від належних їм комерційних структур;

− проведення платних заходів;

− добровільних та спонсорських пожертвувань фізичних і юридичних осіб.

Політичним партіям заборонено отримувати кошти і майно від:

1) іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних громадян і осіб без громадянства;

2) державних органів і підприємств (крім випадків, передбачених законодавством);

3) підприємств, створених на основі змішаної форми власності, в яких частка держави або іноземного учасника є більшою 20 %;

4) нелегалізованих об’єднань громадян;

5) анонімних пожертвувачів.

Видатки громадських організацій пов’язані із необхідністю фінансування витрат згідно статутної діяльності, а також витрат на оплату праці штатного управлінського апарату, адміністративно-господарських витрат, проведенням культурно-масових заходів.

Громадські організації і політичні партії – це некомерційні організації, і тому вони не сплачують податку на прибуток, користуються пільгами на деякі інші податки і збори. Держава не втручається в діяльність вказаних організацій, яка регламентується виключно їх статутом.

Найчисельнішою громадською організацією є ***професійні спілки,*** метою діяльності яких є захист інтересів та прав громадян, що об’єднуються за професійною ознакою. Профспілкові організації побудовані за виробничо-територіальним принципом.

Доходами професійних спілок є:

− вступні і членські внески;

− доходи від комерційної діяльності підприємств, що належать профспілкам;

− благодійні внески;

− кошти, що надходять від підприємств за колективними договорами тощо.

Щомісячні членські внески встановлені у розмірі 1 % від місячної заробітної плати, доходу. Більша частина вступних і членських внесків залишається в розпорядженні первинних профспілкових організацій, а від 5 до 15 % перераховується вищестоящим профспілковим організаціям.

Професійні спілки мають право зберігати вільні кошти в банках, видавати кредити підприємствам для виробництва товарів народного споживання, для розвитку соціальної бази. Професійна спілка може мати власність у вигляді будинків, готелів, обладнання тощо.

Кошти, що надходять первинним профспілковим організаціям, можуть витрачатися на такі цілі:

− культурно-виховну роботу;
− фізкультуру і спорт;
− матеріальну допомогу членам профспілок;
− адміністративно-господарські і організаційні витрати;
− преміювання активістів.

Професійні спілки не сплачують податків, а підпорядковані їм комерційні організації сплачують їх на загальних засадах.

Доброчинний фонд – це недержавна організація, головною метою функціонування якої є здійснення доброчинної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій громадян.

Доброчинна благодійницька діяльність в Україні здійснюється у таких напрямах:

− поліпшення матеріального становища соціально незахищених верств населення;
− надання допомоги потерпілим від стихійного лиха, конфліктів, жертвам репресій;
− підтримка розвитку охорони здоров’я, освіти, науки, культури;
− захист і охорона навколишнього середовища;
− захист і охорона історичних пам’яток тощо.

Держава не втручається в діяльність доброчинних фондів, але може сприяти їхньому розвитку, особливо коли діяльність таких фондів спрямована на вирішення проблем загальнонаціонального чи регіонального значення (в такому випадку можуть виділятися кошти з державного чи місцевого бюджету).

Залежно від статусу доброчинні фонди поділяються на державні і місцеві. Вони, як і інші громадські організації, можуть мати у власності кошти, майно, майнові права, необхідні для здійснення статутної діяльності.

Особливість фінансів доброчинних фондів полягає в тому, що:

− у джерелах формування коштів переважають добровільні пожертвування та спонсорські внески;

− держава може втручатися у діяльність доброчинних фондів, надаючи допомогу та додаткові пільги.

Доходи доброчинних фондів формуються за рахунок:

1) внесків членів фондів;

2) благодійних внесків та пожертвувань юридичних і фізичних осіб;

3) коштів, що передаються на договірних засадах фізичними та юридичними особами для фінансування конкретних програм, що відповідають завданням фонду;

4) кредитів та позик;

5) частини доходів від діяльності підпорядкованих суб'єктів господарювання.

Кошти доброчинних фондів витрачаються на благодійницьку діяльність згідно статуту (виділення стипендій обдарованим дітям, отримання ними освіти, організацію спортивних змагань, олімпійських та параолімпійських ігор тощо); оплату праці штатним працівникам; адміністративно-господарські та інші видатки.

В Україні серед двох сотень доброчинних організацій добре відомі своєю діяльністю такі доброчинні фонди як «Україна – дітям», «Сімейне коло», «Відродження».

Контрольні питання

1. В чому полягає сутність підприємництва?
2. Які принципи підприємницької діяльності Ви знаєте?
3. Що передбачає державне регулювання підприємницької діяльності?
4. Які є види та об'єднання підприємств?
5. Охарактеризуйте загальні та специфічні ознаки фінансів підприємств.
6. Дайте визначення фінансам підприємств.
7. Які функції виконують фінанси підприємств?
8. Що таке господарське товариство?
9. З чого складається майно підприємств?
10. Охарактеризуйте статутний капітал та фінансові ресурси підприємств.
11. В чому полягають особливості фінансів установ соціальної сфери?
12. Які характерні ознаки притаманні фінансам громадських організації?

ТЕМА 12
ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин
12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств
12.3. Формування доходів домогосподарств
12.4. Видатки домогосподарств та напрями їх здійснення
✎**Література [18; 19; 20;31; 40; 44]**

12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин

Домогосподарство як соціально-економічне утворення в якому сконцентровані різноманітні аспекти людського буття, є основою життєдіяльності будь-якого суспільства. Саме домогосподарствам належить провідна й надзвичайно важлива роль у системі економічних відносин, що зумовлено низкою причин:

− по-перше домогосподарства беруть активну участь в економічному кругообігу ресурсів, як самостійні та незалежні суб'єкти господарювання, що мають власні потреби та інтереси. Володіючи основними факторами виробництва (працею, капіталом, землею, підприємницьким хистом), вони передають їх у користування суб'єктам господарювання, котрі здійснюють подальше ефективне використання цих ресурсів;

− по-друге, попит домогосподарств на товари та послуги є одним із головних складових сукупного попиту на споживчі блага;

− по-третє, частина доходу, що не використовується членами домогосподарства упродовж поточного періоду, трансформується у заощадження і за сприятливих умов стає потужним джерелом економічного зростання країни.

Донедавна домогосподарство залишалося однією з найменш досліджених економічних структур. Проте зміни в економічному житті нашої держави не оминули стороною й основу життєдіяльності будь-якого суспільства і національної економіки – домашнє господарство, людей та сім'ї, що входять до його складу.

Вперше поняття «домогосподарство» було розкрите у трактаті Ксенофонта (435–354 рр. до н. е.) «Домоустрій», у якому домашнє господарство розглядалось як сукупність традиційних домашніх робіт і ведення натурального господарства. Слід зауважити, що і в наші дні

це поняття у вузькому розумінні означає обслуговування членів сім'ї, ведення підсобного господарства, натуральне виробництво.

Домашні господарства стали об'єктом детального дослідження численних представників економічної та фінансової науки: Ф. Кене, Ж. Б. Сея, Т. Мальтуса, К. Бюхера, П. Самуельсона. Вагомий внесок у розвиток теорії домогосподарств та сімейної (родинної) економіки зробили Г. Беккер, Дж. М. Кейнс, К. Ланкастер, А. Маслоу, Дж. Мінсер, Ф. Модільяні, І. Фішер, М. Фрідман, Т. Шульц.

Сучасна економічна література надає різноманітні тлумачення і сутності поняття «домогосподарство», проте найбільш вживаним є визначення, згідно з яким домогосподарством вважають сукупність фізичних одиниць – резидентів, що мають спільні економічні інтереси, функції, побут і джерела фінансування.

Програмою Першого Всеукраїнського перепису населення [67] вперше в історії переписів на території України передбачалось отримання інформації щодо чисельності та складу домогосподарств. У попередні переписи населення замість поняття «домогосподарство» використовувалося поняття «сім'я».

Подібне визначення зустрічається і в статистичних дослідженнях хоча при цьому виділяються такі категорії як:

– індивідуальне домогосподарство – домогосподарство, що складається із однієї особи, яка проживає в окремому житловому приміщенні або його частині, забезпечує себе усім необхідним для життя і не об'єднує кошти для ведення спільного господарства ні з ким з числа осіб, які проживають у житловому приміщенні;

– колективне домогосподарство, що складається із двох і більше осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть бути спорідненими, а можуть і не перебувати в цих стосунках.

Вітчизняний науковець Т. О. Кізима дає таке визначення домогосподарства – це невелика група осіб (або одна особа, що має власне джерело доходу), які спільно проживають в одному житловому приміщенні, ділять спільний побут, постачають на відповідні ринки різноманітні ресурси (працю, капітал, підприємницький хист), що перебувають у їхній власності, і спільно приймають економічні рішення стосовно формування своїх доходів та здійснення основних витрат з метою відтворення людського капіталу та задоволення матеріальних і духовних потреб.

Таким чином, домогосподарство – це одна або кілька осіб, які проживають окремо в одному приміщенні, спільно введуть побут та спільно споживають продукти власного виробництва, приймають оптимальні на їх думку рішення для ведення домашнього господарства.

Сутність домогосподарств як первинної ланки економічної системи розкривається через її функції (див. рис. 12.1). Варто відмітити, що в економічній літературі до цього часу відсутній єдиний підхід стосовно кількості та характеристик виконуваних домогосподарствами функцій.

Рис. 12.1. *Функції домогосподарства*

Проаналізуємо дані функції:

1. Ресурсна функція при якій домогосподарство виступає як постачальник ресурсів. В ринковій економіці домогосподарства є власниками чотирьох ресурсів – землі, капіталу, праці та підприємницького хисту, які постачають на відповідні ринки. Реформування системи економічних відносин та перехід до ринкової економіки дозволяє переоцінити дані ресурси. Так, від ефективності їх використання залежатиме добробут кожного члена сім'ї та відповідно підвищується матеріальний рівень забезпечення домогосподарства.

2. Виробнича функція, коли домогосподарство розглядають як виробника товарів та послуг. Домогосподарства можуть займатися будь-яким видом господарської діяльності шляхом:

− здійснення підприємницької діяльності без утворення юридичної особи (фізичні особи – підприємці);

− надання своєї праці іншим підприємствам як наймані працівники.

3. Споживча функція коли домогосподарство виступає як споживач товарів та послуг. Переважну частину коштів отриманих від продажу ресурсів (землі, капіталу, праці та підприємницького хисту), домогосподарства витрачають на споживання. У країнах з розвинутою економікою на споживчі витрати домогосподарств припадає близько двох третин валового внутрішнього продукту.

4. Заощаджувальна функція при якій домогосподарство характеризується як заощадник доходів. Невитрачені кошти споживання домогосподарств ідуть на заощадження. Заощадження – це частина використовуваного доходу домогосподарства, яка не витрачається на поточне споживання у конкретному періоді. Заощадження домогосподарств відіграють важливу роль в економічних процесах, тому що вони саме є основним джерелом інвестицій, які визначають розвиток економіки. Зростання заощаджень домогосподарств для України є важливим як з економічного так і соціального погляду, оскільки сприяє підвищенню життєвого рівня населення та його соціальної захищеності, зміцненню середнього класу й посиленню його фінансової незалежності.

5. Нагромаджувальна функція при якій домогосподарство виступає основним нагромаджувачем капіталу в економіці оскільки частина доходу домогосподарства, яка не використовується впродовж поточного періоду на споживання, за певних обставин може стати джерелом фінансування розвитку економіки.

6. Інвестицінйа функція домогосподарств проявляється в схильності членів домогосподарства до інвестування нагромадженого капіталу. Адже саме домогосподарства сьогодні можуть стати потужним інвестиційним ресурсом розвитку вітчизняної економіки.

У сучасній науковій літературі домогосподарства класифікують за низкою демографічних, територіальних, економічних та соціальних ознак (див. рис. 12.2).

Відповідно до участі в економічному обміні домогосподарства поділяють на активні, стандартні та пасивні. До активних належать: домогосподарства, які отримують доходи від того, що їх члени здійснюють підприємницьку діяльність (фермерське господарство, сімейний бізнес, перевезення пасажирів тощо); домогосподарства, котрі складаються з однієї особи, яка отримує дохід від індивідуальної підприємницької діяльності або самозайнятості; домогосподарства, в яких частина членів отримують доходи у вигляді винагороди за результатами праці, а решта – здійснюють підприємницьку діяльність та є самозайнятими.

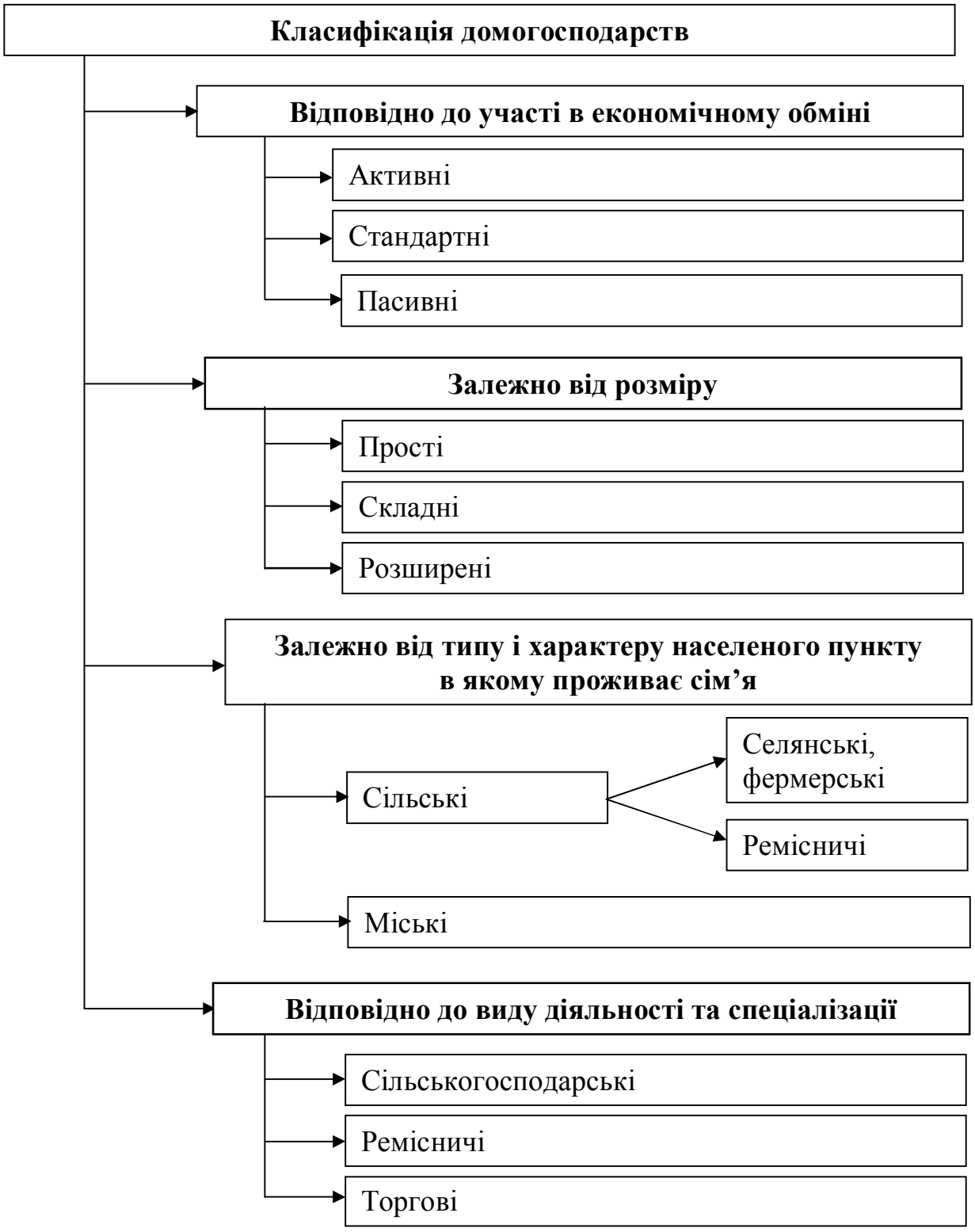

Рис. 12.2 *Класифікація домогосподарств*

До стандартних домогосподарств зараховують домогосподарства, основним видом доходів яких є винагорода за результатами праці їх членів. До пасивних належать домогосподарства, основним видом доходів яких є пенсії, допомоги та інші соціальні трансферти, а також сім'ї, що ведуть натуральне господарство.

Важливим чинником диференціації домашніх господарств є їхній розмір. Домогосподарство, членами якого є одна шлюбна пара (чи

один із батьків) з неодруженими дітьми (або без них), вважають простим домогосподарством. До складного сімейного господарства входять декілька кровноспоріднених простих сімей, кожна з яких може бути повною чи неповною і включати інших родичів. Перехідним типом між простими і складними господарствами є розширені домашні господарства. Вони складаються з однієї подружньої пари і окремих близьких або далеких родичів. Такий тип господарства необхідний переважно для виконання значних за обсягом аграрних робіт, коли одній сім'ї не під силу здійснювати певні господарські роботи.

Іншим вагомим чинником, який диференціює домашні господарства, є тип і характер населеного пункту, в якому проживає сім'я (велике місто, селище міського типу, село). За цим принципом домогосподарства поділяють на сільські та міські.

Залежно від виду діяльності сільські домогосподарства поділяють на селянські фермерські господарства, деякі типи ремісничих.

Таким чином, становище домогосподарств, їхня роль у системі економічних відносин постійно змінюється, адже їх розвиток безпосередньо залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Розвиваючись разом з останніми, вони активно впливають на розвиток економічної системи через свої потреби та інтереси. Водночас у певній історичній системі економічних відносин домогосподарства займають різне становище, що зумовлює характер їхньої діяльності та інтереси.

12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств

Домашнє господарство як первинна економічна одиниця в умовах демократичних та ринкових трансформацій економіки України відіграє активну роль у всіх соціально-економічних процесах, що відбуваються у суспільстві, і ця роль надалі буде зростати, адже сучасне домогосподарство є підґрунтям економічного добробуту кожної держави.

У зарубіжній та вітчизняній науковій літературі для характеристики фінансів домогосподарств використовують терміни «фінанси домогосподарств», «фінанси домашніх господарств», «фінанси населення», «фінанси громадян», «фінанси фізичних осіб», і «сімейні (родинні) фінанси», «особисті фінанси».

Основним принципом формування фінансів домашнього господарства є їх спрямованість на задоволення потреб як усього домогосподарства загалом, так і особистих потреб кожного члена зокрема

(причому забезпечення задоволення потреб усіх членів сім'ї, як правило, домінує над індивідуальними потребами кожного).

Головним завданням фінансів домогосподарства є підтримання добробуту сім'ї на сталому рівні або його зростання, що передбачає не лише збереження або підвищення наявного рівня доходів і «самострахування» майнової забезпеченості, а й формування якісних характеристик споживання.

За сутністю фінанси домогосподарств є сукупністю економічних відносин, у які вступають домогосподарства та їх окремі учасники з приводу формування, розподілу і використання фондів грошових коштів. У процесі економічної діяльності домогосподарство формує відповідні грошові фонди, необхідні для досягнення певних цілей, або бере участь у процесі формування, розподілу і використання грошових фондів держави, створюваних нею з метою забезпечення суспільних потреб.

Фінанси домогосподарств як явище відображають внутрішні і зовнішні грошові потоки (тобто рух грошових коштів) домашніх господарств. Грошовий потік характеризує ступінь фінансової стійкості домогосподарства та його фінансовий потенціал. Внутрішніми грошовими потоками домогосподарства є потоки, які виникають між його учасниками з приводу формування сімейних грошових фондів, що мають різне цільове призначення (підтримання рівня поточного споживання; інвестування в матеріальні активи; заощадження грошових коштів для оплати послуг закладів освіти, охорони здоров'я, культури; інвестування у фінансові активи: цінні папери, банківські вклади, валюту, золото). Система зовнішніх грошових потоків домогосподарства включає рух грошових коштів між домогосподарством та іншими домашніми господарствами з приводу формування і використання спільних грошових фондів; між домогосподарством і підприємствами, які є роботодавцями стосовно учасників домашніх господарств, з приводу розподілу частини виробленого валового внутрішнього продукту в його вартісній формі; між домогосподарством і комерційними банками з приводу залучення домашніми господарствами різноманітних кредитів, їх погашення, а також розміщення тимчасово вільних грошових коштів домогосподарств на банківських рахунках; між домогосподарством і страховими організаціями з приводу формування і використання різного роду страхових фондів; між домогосподарством і державою з приводу формування та використання бюджетних і позабюджетних фондів. Важливою умовою успішного господарювання домашніх господарств у сучасних умовах

є синхронізація, тобто узгодженість у часі вхідних і вихідних грошових потоків, що забезпечує належне виконання зобов'язань кожного суб'єкта розподільних відносин та його загальну платоспроможність.

За змістом фінанси домогосподарств відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів, до яких залучені домашні господарства, а саме формування і використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди (у найзагальнішому вигляді це фонди споживання та заощадження), які створюються і використовуються членами домашніх господарств у процесі їхньої соціально-економічної діяльності, є матеріальним змістом фінансів домогосподарств. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від інших економічних категорій.

Фінанси домогосподарств за формою – основні елементи, які характеризують рух грошових фондів домашніх господарств. У найзагальнішому вигляді – це доходи і витрати як матеріальне вираження фінансових відносин, у які вступають домашні господарства у процесі економічної діяльності.

Таким чином *фінанси домогосподарств* – це сукупність економічних відносин, матеріалізованих у грошових потоках, у які вступають домашні господарства з приводу формування, розподілу і використання фондів грошових коштів з метою відтворення та розвитку людського капіталу та задоволення потреб своїх членів.

12.3. Формування доходів домогосподарств

В умовах формування ринкової економіки дослідження рівня доходів та видатків домогосподарств відіграють важливу роль. Розширення сфери фінансових відносин і залучення до неї домогосподарств як повноправних і самостійних учасників, зокрема через отримання грошових доходів, зумовлює нові погляди щодо формування доходів останніх та їх використання.

Загалом економічна наука виокремлює два основних підходи стосовно дослідження доходів громадян: макроекономічний, або загальнотеоретичний, що визначає роль населення як важливого суб'єкта економічної системи, і мікроекономічний (більш конкретизований), що досліджує процеси формування, розподілу, перерозподілу і використання доходів домогосподарств.

З позиції макроекономічного підходу доходи домашніх господарств відображають сукупність економічних відносин, за допомогою

яких заново створена у суспільстві вартість розподіляється між власниками факторів виробництва, а також здійснюється перерозподіл первинних доходів з метою оптимізації кінцевого споживання благ і послуг у межах суспільства.

З позиції мікроекономічного підходу доходи домогосподарств є сукупністю надходжень упродовж певного періоду часу з усіх можливих джерел як у грошовій, так і негрошовій формах, збільшують активи домашнього господарства і можуть бути спожиті ним без зменшення реальної вартості його майна.

Економічною наукою розроблено низку класифікацій доходів домогосподарств за різними ознаками (табл. 12.1).

Таблиця 12.1

Класифікація доходів домогосподарств

№ з/п	Класифікаційна ознака	Вид доходів
1	**2**	**3**
1	За матеріально-речовою формою	– грошові (сукупність грошових коштів, отриманих і членами домашніх господарств у вигляді заробітної плати, доходу від індивідуальної трудової та підприємницької діяльності, соціальних трансфертів, доходів від власності, коштів від продажу продукції особистого підсобного господарства, грошової допомоги від родичів та інших грошових надходжень); – негрошові, або натуральні (надходження продукції від особистого підсобного господарства та в порядку самозаготівель, пільги та субсидії безготівкові, вартість безкоштовних послуг від установ соціальної сфери а також надходження натурою від підприємств, держави, громадських організацій, інших домогосподарств)
2	За економічним походженням джерел	– доходи, зароблені власною працею; – доходи від реалізації активів, що перебувають у власності; – доходи від фінансових активів; – трансфертні платежі з державного бюджету та позабюджетних фондів; – інші доходи
3	Залежно від рівномірності надходжень	– регулярні доходи (оплата праці, орендна плата тощо); – періодичні доходи (авторські гонорари, доходи від цінних паперів тощо); – випадкові, або разові доходи (подарунки, доходи від реалізації майна)

Закінчення таблиці 12.1

1	2	3
4	За можливістю розпорядження	– мобільні (якими населення розпоряджається без жодних обмежень); – іммобільні (як правило, негрошові надходження у вигляді послуг установ соціальної сфери: охорони здоров'я, культури тощо, які мають цільове спрямування, тому населення не може вільно ними розпоряджатися)
5	Залежно від стадії розподілу: – на стадії первинного розподілу – на стадії вторинного розподілу	 – трудові або зароблені (оплата праці, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості); – нетрудові або отримані (доходи від власності) – доходи у вигляді поточних трансфертів (державних соціальних допомог та інших поточних трансфертів: переказів, компенсацій, чистих страхових відшкодувань тощо)
6	За критерієм суспільного визнання	– легальні (отримані від діяльності в легальному секторі економіки); – тіньові (неоподатковувані доходи, джерелом яких є законодавчо дозволені в країні види діяльності); – кримінальні доходи (джерелом яких є кримінальна діяльність, законодавчо заборонена в країні: наркобізнес, торгівля людьми, зброєю тощо)

Таким чином, до джерел формування доходів домогосподарств належать:

− заробітна плата, отримана у виробничій і невиробничій сферах (у складі собівартості продукції і послуг);

− пенсії, стипендії, субсидії, допомога тощо (за рахунок надходжень до суспільних фондів споживання у вигляді податків і відрахувань);

− доходи від підсобного господарства;

− доходи від надання послуг населенню;

− доходи від володіння цінними паперами;

− інші доходи (спадок, аліменти, гонорари тощо).

Обсяг доходів домашніх господарств і їх структура за джерелами надходжень залежать від впливу низки чинників, основним з яких є рівень розвитку економіки країни. За допомогою цього чинника визначають частку національного доходу, що спрямовується на споживання у вигляді як оплати праці, так і соціального захисту з

боку держави непрацездатних членів суспільства. Важливим чинником є також розвиненість ринкових відносин, від якої залежить ступінь економічної активності працездатного населення, що дає змогу підвищити доходи від самостійної діяльності в межах домогосподарства.

Збільшення доходів населення безпосередньо пов'язане з підвищенням продуктивності праці, що дає змогу підприємствам збільшити фонд оплати праці без втрати конкурентоспроможності продукції.

12.4. Витрати домогосподарств та напрями їх здійснення

Доходи, отримані членами домашнього господарства в процесі їхньої діяльності, спрямовуються на задоволення різноманітних потреб. Саме задоволення особистих потреб є основним завданням господарської діяльності людини.

З позиції окремого домогосподарства напрями використання його доходів узагальнено можна звести до таких:

− задоволення поточних споживчих потреб;

− задоволення потреб неспоживчого характеру;

− формування заощаджень.

Використання наявних у домогосподарств ресурсів на певні цілі можливе двома способами: по-перше, шляхом використання наявних грошових доходів; по-друге, через натуральне самозабезпечення за рахунок особистої трудової діяльності. Тому витрати домашнього господарства можна охарактеризувати як фактичні затрати грошових і матеріальних ресурсів, які спрямовуються на задоволення поточних потреб домогосподарства та є необхідними для забезпечення його життєдіяльності і розвитку.

Важливо зазначити, що на загальну величину витрат домашніх господарств впливає низка факторів, які з погляду сфери виникнення можна поділити на внутрішні й зовнішні. До внутрішніх факторів належать: величина сукупних грошових доході домогосподарства; ступінь забезпечення його потреб за рахунок ведення натурального господарства; рівень організації та ведений бюджету домашнього господарства; рівень матеріальних і духовних потреб членів домогосподарства тощо. Серед зовнішніх чинників виокремимо: рівень роздрібних цін на товари і послуги, які споживають члени домашнього господарства; обсяги державних дотацій, що спрямовуються на фінансування охорони здоров'я, освіти, житлово-комунального гос-

подарства, транспорту та зв'язку; суми сплачених домогосподарством податків та інших обов'язкових платежів; рівень розвитку споживчого кредитування в національній економіці. Крім того, у різних країнах світу на величину, структуру і динаміку витрат домашніх господарств суттєво впливають історичні, кліматичні умови, а також умови проживання та стереотипи поведінки населення (рис. 12.3).

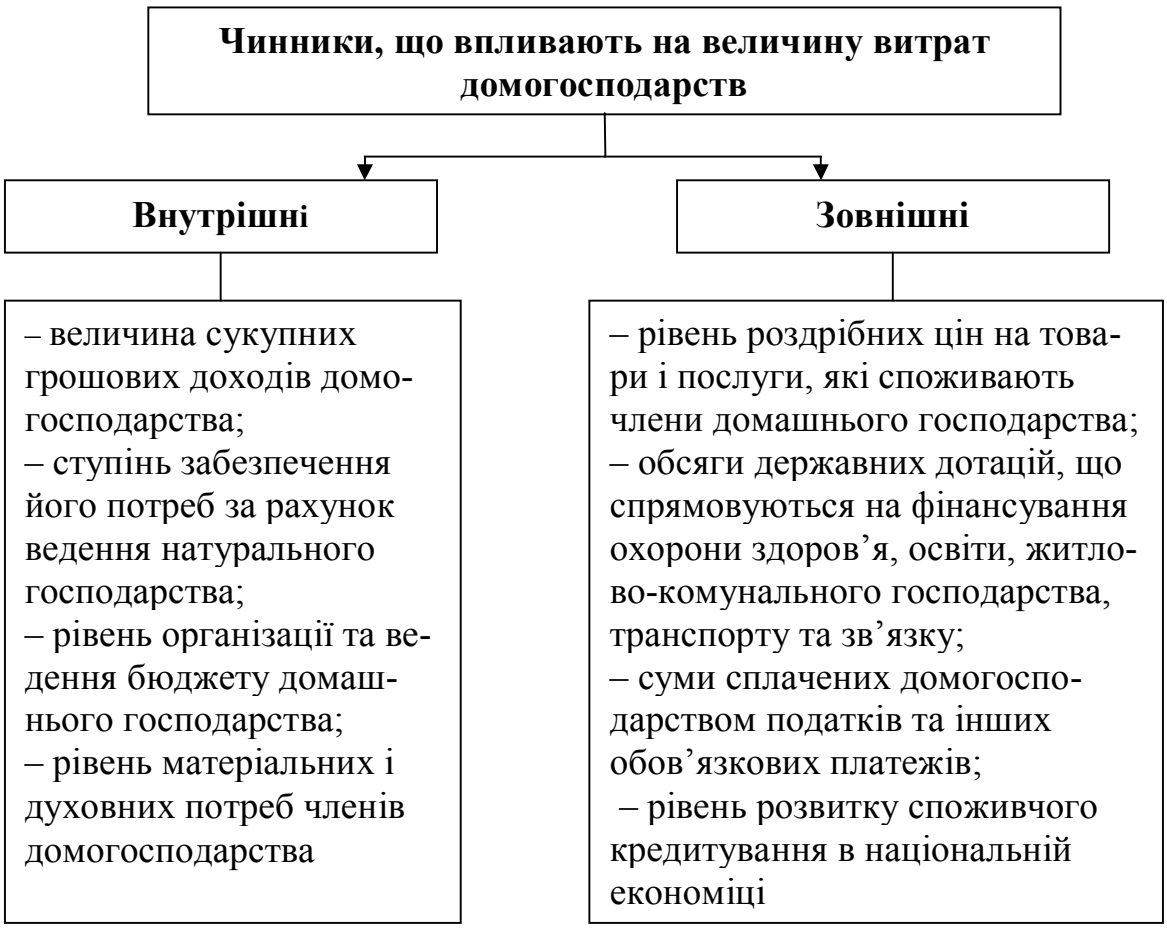

Рис. 12.3. *Чинники, що впливають на величину витрат домогосподарств*

За основу під час класифікації витрат домогосподарств можна брати цілу низку ознак: ступінь регулярності здійснення витрат; періодичність здійснення витрат; ступінь необхідності здійснення витрат (див. рис. 12.4).

Згідно визначення, яке подане Державною службою статистики у «Статистичному щорічнику України», витрати та заощадження населення включають:

− витрати на придбання товарів та послуг;

− сплачені доходи від власності;

− поточні податки на доходи, майно, та інші сплачені поточні трансферти;

− нагромадження основного капіталу та матеріальних оборотних коштів;

− приріст фінансових активів у вигляді заощаджень.

Рис. 12.4. *Класифікація витрат домогосподарства за основними ознаками*

Для характеристики сукупних витрат домогосподарств за основу береться показник сукупних доходів та використовується класифі-

кація, яка дасть можливість певним чином об'єднати зазначені вище критерії. Тобто витрати домогосподарств за цільовим призначенням поділяються на три основні групи:

1) обов'язкові платежі, які передбачають сплату податків, внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових платежів за добровільним страхуванням, відсотків за користування кредитом тощо;

2) споживчі витрати, які включають витрати на харчування, придбання непродовольчих товарів, оплату житлово-комунальних послуг, послуг освіти, охорони здоров'я, транспорту та зв'язку, на відпочинок тощо;

3) неспоживчі витрати, до складу яких входять інвестиційні витрати (купівля цінних паперів, валюти, вклади до банківських установ тощо) та інші витрати (допомога родичам, капітальний ремонт і будівництво житла, придбання худоби та реманенту для ведення особистого підсобного господарства тощо).

Проаналізуємо їх детальніше.

Обов'язкові платежі. Ця група витрат передбачає витрати домогосподарств на сплату податків та обов'язкових зборів, внесків на соціальне страхування, страхових внесків за умови особистого або майнового страхування, виплати за раніше отриманими кредитами і скорочує реальні доходи домогосподарств у конкретним у часовому періоді, зменшуючи тим самим обсяги їх поточного споживання і заощадження.

Застосовуючи оподаткування фізичних осіб, держава ставить, кілька цілей: по-перше, забезпечує надходження необхідних ресурсів до бюджетів усіх рівнів; по-друге, перерозподіляє частину доходів на користь найменш захищених верств населення. На перший погляд може видатися, що сплата податків та обов'язковим зборів не відповідає економічним інтересам домогосподарств. Однак це не зовсім правильно, адже частину бюджетних ресурсів держава спрямовує на задоволення суспільних потреб (освіту, охорону здоров'я, науку, культуру, оборону, судочинство та правопорядок, благоустрій), тобто на забезпечення належних умов життєдіяльності домогосподарств, а кошти, які у формі соціальних трансфертів надходять до окремих домашніх господарств, підвищують рівень їхнього добробуту.

Оскільки члени домашнього господарства отримують різноманітні доходи, у тому числі від підприємницької діяльності, то платниками податків у такому випадку є фізичні особи та індивідуальні підприємці без створення юридичної особи.

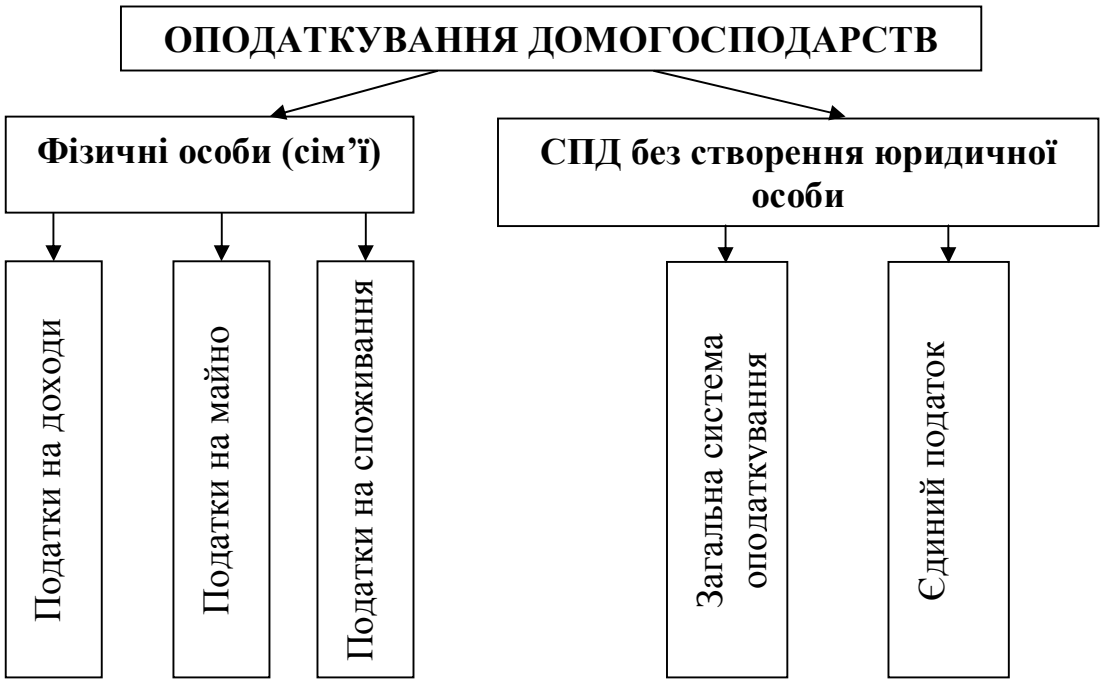

Рис. 12.5. *Основні елементи системи оподаткування домогосподарств в Україні*

Споживчі витрати складаються з грошових витрат, а також – вартості спожитих домогосподарством продовольчих товарів, отриманих з особистого підсобного господарства та в порядку самозаготівель або подарованих родичами та іншими особами, суми отриманих пільг та безготівкових субсидій на оплату житла, комунальних продуктів та послуг, суми пільг на оплату телефону, проїзду у транспорті, туристичних послуг, путівок для лікування, оздоровлення та відпочинку, на оплату ліків, вітамінів, інших аптекарських товарів, медичних послуг (у тому числі стоматологічних послуг, проведення обстеження та отримання процедур, лікування в стаціонарі тощо).

Неспоживчі витрати складаються з грошових та негрошових витрат домогосподарства на допомогу родичам та іншим особам, витрат на купівлю нерухомості, на капітальний ремонт, будівництво житла та господарських будівель, на купівлю великої рогатої худоби, коней та багаторічних насаджень для особистого підсобного господарства, на придбання акцій, сертифікатів, валюти, вкладів до банківських установ, аліментів, податків (крім прибуткового), зборів, внесків та інших грошових платежів, використаних заощаджень, позик та повернених домогосподарством боргів.

Зважаючи на те, що грошові доходи домогосподарств формуються з трьох основних джерел (заробітна плата; доходи від підприємницької діяльності і фінансово-кредитних операцій; соціальні трансферти), а витрати домогосподарств поділяють на споживчі, податки і

добровільні платежі та заощадження, під час аналізу функціонування домогосподарств потрібно враховувати не лише обсяги фінансових ресурсів, а і їхній розподіл у часі, тобто існування у певних співвідношеннях «коротких грошей» і «довгих грошей» у бюджеті сім'ї.

Так, «короткі гроші» у бюджеті сім'ї – це заробітна плата, разові премії та інші кошти, що витрачаються переважно на поточне споживання. В свою чергу, «довгі гроші» у бюджеті сім'ї використовуються на фінансування народження дітей, довгострокових інвестицій, створення фонду самострахування, створення багатства та ін.

Важливо також зазначити, що рівень доходів і структура витрат домогосподарств тісно взаємопов'язані. Вперше це дослідив Е. Енгель, який стверджував, що зі зростанням доходу частка витрат на харчування зменшується; витрати на одяг, житло, опалення й освітлення змінюються порівняно менше, несуттєво; а частка витрат на задоволення культурних та інших нематеріальних потреб помітно збільшуєтеся. Потреби споживачів задовольняються від простіших до вищих і залежно від доходів. Сім'ї з низькими доходами витрачають більшу їх частину на харчування, одяг, житло. Ця закономірність, яка отримала назву «закон Енгеля», визначає еластичність попиту щодо доходу.

На сьогодні у розрізі національної економіки досить нагальним є перетворення ресурсів домогосподарств у потужний інвестиційний капітал. Домогосподарства заощаджують доходу у двох формах: 1) неорганізовані заощадження (готівка); 2) організовані (інші форми заощадження – банківські депозити, покупка акцій тощо). Структура організованих форм заощаджень домогосподарств у розрізі інвестиційних інструментів представлена на рис. 12.6.

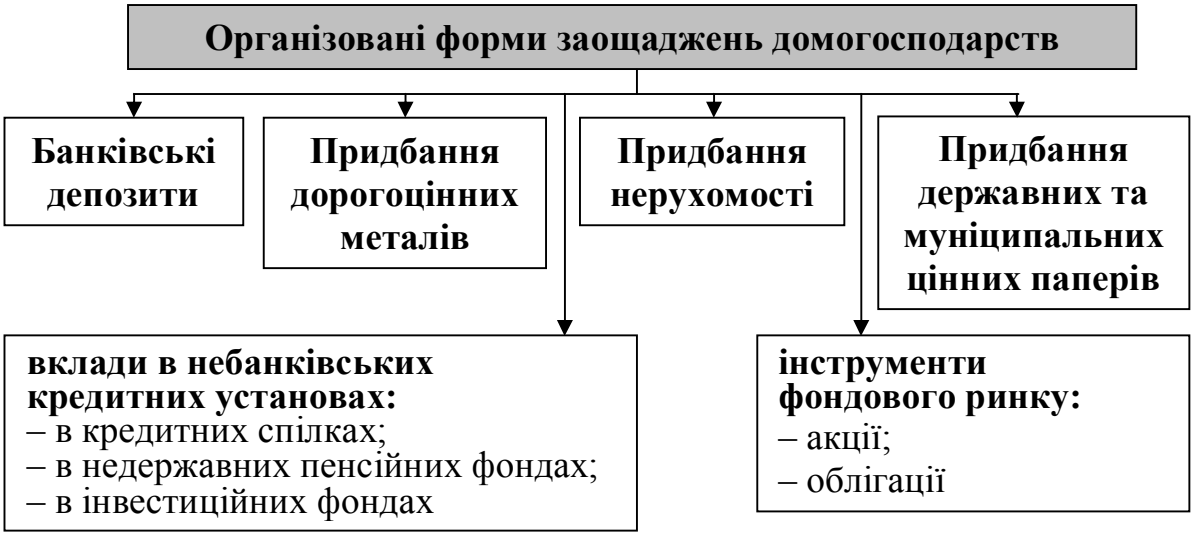

Рис. 12.6. *Структура організованих форм заощаджень домогосподарств*

Сьогодні найбільш зручною формою для заощаджень, створених для цілей забезпечення непередбачуваних витрат і для трансакційних цілей, є грошова готівка, що не є інвестиційним ресурсом для економіки. Для домогосподарств в умовах ринкової трансформації України першочергове значення мають параметри ліквідності та надійності. Сучасний фінансовий ринок України не має інвестиційних ресурсів, які б були більш-менш ліквідними та надійними. Отже, на сьогодні фінансовий ринок України не спроможний зробити організовані форми заощадження більш привабливими для домогосподарств із середнім рівнем поточного доходу і доходом нижче середнього.

Тому перед державою стоїть нагальне завдання створювати сприятливі умови для розвитку фінансового ринку, а саме для розробки нових фінансових інструментів залучення заощаджень домогосподарств.

Контрольні питання

1. Дайте визначення домогосподарства.
2. Які функції виконують домогосподарства?
3. В чому полягає роль домогосподарства в сучасних умовах функціонування економіки?
4. В чому полягає сутність фінансів домогосподарств?
5. Яка структура доходів домогосподарств?
6. Розкрийте сутність та види видатків домогосподарств.
7. Які чинники впливають на інвестиційну активність домогосподарств?

ТЕМА 13
СТРАХУВАННЯ. СТРАХОВИЙ РИНОК

13.1. Необхідність страхового захисту та його форми
13.2. Сутність страхування та його специфічні ознаки та види. Принципи та функції страхування
13.3. Страховий ринок та особливості його становлення в Україні
13.4. Сутність фінансів страховика та особливостей їх організації
Література [5; 11; 21; 31; 35; 36; 40]

13.1. Необхідність страхового захисту та його форми

Страхування є однією із ланок фінансової системи. Це одна із найдавніших категорій суспільних відносин. Початок страхування відноситься до далекого минулого в історії людства. Страхові відносини, закріплені в письмовому договорі страхування як цивільно-правова угода, відомі вже з часів пізнього Середньовіччя, коли завдяки великим географічним відкриттям значно розширились можливості морської міжнародної торгівлі, що спричинювало збільшення ризиків, пов'язаних із використанням нових можливостей. Зародившись у період розкладання первіснообщинного ладу, страхування поступово стало невід'ємним атрибутом і суспільного буття, і ринкової економіки. Західні філологи вважають, що термін «страхування» має латинське походження і означає «безтурботний», отже, відбиває ідею застереження, захисту та безпеки.

Перша страхова компанія на території України – Товариство взаємного страхування від вогню – була створена в 1863 році в Полтаві. З часом такі товариства почали з'являтись в Києві, Одесі, Харкові і в основному захищали інтереси великих землеволодільців, купців і власників фабрик. Страхувальникам, котрі довго співпрацювали з товариствами, надавались пільги і так звані «золоті поліси», що передбачали безкоштовне страхування.

Об'єктивна необхідність страхування зумовлюється тим, що збитки часто виникають під дією руйнівних факторів, що не контролюються людиною. Історичний розвиток суспільства свідчить про те, що все людське буття пов'язано із непередбачуваними обставинами, які призводять до знищення майна, загибелі людей або завдають шкоду їх здоров'ю. Згадані обставини можуть бути зумовлені стихійними лихами, неврожаями, війнами, соціальними потрясіннями тощо.

Такі обставини призводять до того, що результати діяльності людей за тривалий період часу можуть бути зведені нанівець. Діючи на природу, люди водночас відчувають її негативний вплив на себе. Створена людством матеріально – технічна база за певних обставин стає зоною підвищеної небезпеки як для життя, здоров'я, так і їх діяльності. На даний час поряд із збитками, що завдають стихійні лиха, не меншої шкоди завдають людству ДТП, авіакатастрофи, морські випадки, соціальні і криміногенні явища. За таких умов збитки не спричиняють цивільно-правової відповідальності, що робить неможливим їх відшкодування і вони залишаються в майновій сфері самого потерпілого, котрий не може покрити їх, не завдавши відчутного обмеження своєму життєвому рівню.

Отже, за умов ризикового характеру функціонування будь-якого підприємства і не менш ризикового поводження людей існує потреба попередження, усунення і відшкодування збитків внаслідок настання несприятливих подій чи ризиків. Не маючи можливості запобігти їм, людство прагнуло обмежити їх негативний вплив і захистити себе, своє майно на випадок несприятливих подій. На початку історичного розвитку людства первинні форми захисту існували у вигляді спільних (недоторканих) запасів продуктів харчування, одягу та інших продуктів праці. Про це свідчать знахідки доісторичного, античного, середньовікового та нового періодів цивілізації. Пізніше окремі фізичні особи, товариства, брали на себе функції щодо створення спільного фонду і захисту від ризиків, що призвело до появи нового виду людської діяльності в галузі економіки – страхування.

Таким чином, страхування виникло і розвивалося із ідеї спільної розкладки збитків, маючи за кінцеву мету задоволення потреб суспільства в захисті від різних випадковостей – ризиків. У ньому реалізовувались певні економічні і соціальні відносини, які складаються між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ.

Відносини, що складаються у суспільстві з приводу попередження, подолання або зменшення негативного впливу ризиків і відшкодування збитків складають зміст категорії **страхового захисту.**

Зазначимо, що початковий зміст даної категорії пов'язують із словом «страх». Людина відчуває страх перед втратою всіх набутих цінностей, або життя і здоров'я, а звідси і її прагнення захистити себе, своє майно від цього.

У свою чергу категорія страхового захисту поділяється на дві самостійні категорії:

1) категорію страхового захисту майнових благ, де об'єктом виступають всі матеріальні блага, що мають вартість;

2) категорію страхового захисту населення (громадян), де об'єктом виступають життя і здоров'я, тобто те, що не має вартості.

Зазначимо, що категорія страхового захисту громадян помилково ототожнюється з категорією соціального страхування. Проте в Україні соціальне страхування складає окрему самостійну економічну категорію, окрему ланку фінансової системи. Соціальне страхування засноване на принципі колективної солідарності та створенні суспільних страхових фондів за рахунок збору обов'язкових страхових внесків із доходів працюючого населення і підприємств (таких як Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування України та інші). Соціальне страхування є обов'язковим у силу закону і некомерційним, тому що не має за мету одержання прибутків. Економічну основу соціального страхування складають страхові відносини, умови яких є загальними і встановлюється державою. У преамбулі Закону України «Про страхування» зазначено, що дія вказаного Закону не поширюється на державне соціальне страхування.

Категорія страхового захисту має певні специфічні ознаки, які зумовлені такими чинниками:

- випадковим характером настання страхових подій;
- надзвичайністю і незвичним характером нанесення шкоди;
- вираженням збитку чи шкоди в натуральній чи грошовій формах;
- необхідністю подолання наслідків страхових подій і відшкодування збитків.

При цьому постає питання про джерело відшкодування втрат. Можливі два варіанти. Перший полягає в тому, що збитки можуть покриватися за рахунок власних фінансових ресурсів самого суб'єкта (юридичної чи фізичної особи). Однак це спричинює їх відволікання від основного призначення – забезпечення життєдіяльності й безперервності виробництва. Наслідки такого відволікання залежать від розмірів збитків і призводять до скорочення обсягів виробництва та масштабів життєдіяльності, або до припинення діяльності взагалі. Такий варіант – дуже ризикований. Другий варіант полягає у створенні спеціальних цільових ресурсів, призначених для відшкодування збитків – страхових фондів, які виступають матеріальним втіленням системи страхового захисту, для створення яких спрямовується частина ВВП.

Страховий фонд створюється у формі резерву матеріальних і грошових засобів для покриття збитків, спричинених несприятливими чи ризиковими подіями. Він є невід'ємною частиною, складовим елементом будь-якого суспільства.

На даний час суспільна практика залежно від суб'єктів власності на ресурси, котрими виступають держава, окремі суб'єкти господарювання та страховик, виробила три основні організаційні форми існування страхового фонду (див. рис. 13.1).

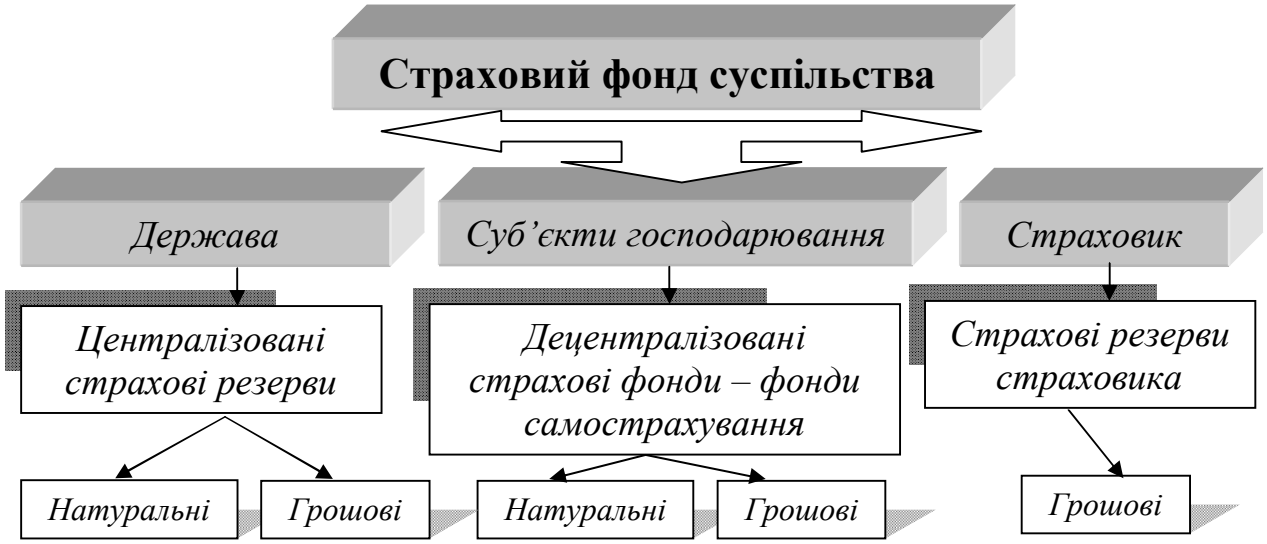

Рис. 13.1. *Складові страхового фонду суспільства*

Централізовані резерви держави утворюються за рахунок загальнодержавних ресурсів.

Основне призначення – відшкодування збитків і усунення наслідків стихійних лих і аварій, що спричинили великі розрухи і призвели до значних людських жертв. Резерви формуються як в натуральній, так і в грошовій формі. Натуральні – це постійно обновлювані запаси продукції, матеріалів, палива та інших матеріально-технічних ресурсів за визначеною номенклатурою, які розміщені на спеціальних базах. Вони є стратегічними запасами держави, що знаходяться у підпорядкуванні спеціалізованого державного відомства – Державного матеріального резерву, створеного при Кабінеті Міністрів України. У грошовій формі – це централізовані державні фінансові ресурси, які формуються за рахунок коштів державного бюджету, а розпорядником цих коштів є Кабінет Міністрів України.

Водночас страхова відповідальність держави обмежена надзвичайними подіями, адже державні фінанси призначені для забезпечення функцій держави, до яких страхування не належить. Страховий захист поточної діяльності юридичних і фізичних осіб відноситься до

їх важливих функцій і не може бути повністю перекладений на державу. З цією метою юридичні особи організовують самострахування.

Фонди самострахування (нецентралізовані страхові фонди) – це організаційно-відокремлені фонди суб'єктів господарювання, які створюються як в натуральній, так і в грошовій формах. Призначення цих фондів – оперативне подолання тимчасових ускладнень в процесі господарювання. В аграрному секторі за допомогою механізму самострахування утворюються насіннєвий, фуражний та інші натуральні фонди, які мають за мету пом'якшити або усунути негативний вплив природно – кліматичних умов на результати господарювання. В ринковій економіці значно розширені границі самострахування, так як суб'єкти господарювання прагнуть захистити себе від постійно змінюваного економічного середовища, забезпечити собі можливість працювати без будь-яких зривів. З цією метою відповідно до чинного законодавства України кожен суб'єкт господарювання створює резервний фонд (капітал) за рахунок розподілюваного прибутку в розмірі 15–25 % від статутного капіталу. Крім резервного фонду підприємства можуть формувати інші фонди, які мають за мету покриття непередбачуваних витрат і збитків (наприклад, фонд ризику, фонд уцінки товарно-матеріальних цінностей тощо). Недоліком системи самострахування є те, що воно змушує суб'єктів відволікати свої оборотні кошти в повному обсязі можливих збитків, а це, у свою чергу, зменшує його фінансові можливості щодо операційної діяльності. Це досить дорога і нераціональна форма захисту, яка передбачає вилучення з обігу значних фінансових ресурсів.

Найбільш універсальною формою страхового захисту виступає фонд страховика (відповідно до чинного законодавства – страхові резерви), який створюється за рахунок великої кількості його учасників як юридичних, так і фізичних осіб, які виступають у ролі страхувальників. Формування фондів здійснюється тільки в децентралізованому порядку, тобто страхові внески сплачуються кожним учасником відокремлено. Фонд має тільки грошову форму вираження. Витрачання коштів фонду відбувається на конкретні цілі – на вішкодування збитків та виплату страхових сум тим страхувальникам, які постраждали. У рамках фонду страховика досягається висока ефективність використання коштів на покриття збитків; у даному випадку збитки розподіляються серед усіх учасників страхування, відбувається значний перерозподіл коштів як в просторі, так і в часі, що в кінцевому підсумку приводить до високої маневреності, оборотності коштів. Страхові відносини між учасниками страхового фонду орга-

нізовуються через спеціалізовані страхові організації – страхові компанії або страхові товариства (узагальнена назва – страховики).

Отже, всі економічні блага, які знаходяться у розпорядженні людства, стають головною причиною існування різних форм страхового захисту.

13.2. Сутність страхування та його специфічні ознаки та види. Принципи та функції страхування

У вітчизняній економічній літературі страхування раніше часто розглядалось як складова економічної категорії фінансів, тому йому приписувались характерні для фінансів функції та роль. Таке обмеження сфери дії страхування в теоретичному плані було передумовою для недооцінки страхування на практиці. Разом з тим за своїм змістом та походженням страхування має принципові відмінності від категорії фінансів, а також характерні тільки для даної категорії функції та особливу роль в суспільстві.

Страхування є економічною категорією і входить до складу фінансової системи держави. Як і фінансові відносини в цілому, страхування зумовлено рухом грошових засобів у процесі розподілу і перерозподілу грошових доходів та нагромаджень усіх суб'єктів виробництва й обміну. Разом з тим, для страхування властиві економічні відносини, змістом яких є перерозподіл доходів та коштів для нагромадження лише з метою відшкодування матеріальних чи інших втрат (здоров'я, працездатності тощо).

Страхування як економічна категорія найчастіше визначається як система економічних, замкнутих, перерозподільних відносин, що охоплюють, по-перше, утворення за рахунок внесків фізичних та юридичних осіб спеціального фонду коштів, по-друге, його використання для відшкодування майнових збитків внаслідок стихійних лих та інших випадкових явищ, а також для надання громадянам допомоги при настанні різних ситуацій в їх житті.

Офіційне, тобто з юридичної точки зору, визначення терміну страхування наведено в Законі України «Про страхування», відповідно до норм якого **страхування** – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів.

Характеристика ринкового змісту страхування як системи перерозподільних відносин ґрунтується на виділенні таких **специфічних його ознак:**

- наявність у страхових відносинах не менше двох сторін та співпадання їх інтересів;
- страхування породжує грошові перерозподільні відносини, специфікою яких є те, що вони виникають міме учасниками, котрі пов'язані з солідарним розподілом величини збитку одного із них на всіх. Саме замкнутий розподіл збитку є відмінною ознакою категорії страхування, її особливістю щодо інших фінансових категорій;
- страхування передбачає розподіл збитку від настання страхових подій як за територіальною (просторовою), так і за часовою ознаками;
- страхування передбачає зворотність страхових платежів, внесених до страхового фонду та цільове використання страхових резервів (фондів) виключно на покриття наперед визначених збитків, які можуть відбутися в тих чи інших випадках.

Страхування як система економічних відносин ґрунтується на таких специфічних **принципах:**

- вільний вибір страхувальником страховика, а страховиком – виду страхування;
- страховий ризик;
- страховий інтерес;
- максимальна сумлінність;
- відшкодування в межах реально завданих збитків;
- франшиза;
- суброгація;
- контрибуція;
- співстрахування і перестрахування;
- диверсифікація.

Важливими з них є:

Страховий інтерес – пов'язаний із зацікавленістю юридичних та фізичних осіб у збереженні об'єктів, у які вкладені гроші, життя та здоров'я при настанні різних несприятливих подій та нещасних випадків. Страховий інтерес повинен піддаватися фінансовій оцінці та виникати на законних підставах. Якщо з'ясується, що особа, яка виступала в ролі страхувальника, не мала майнового інтересу, договір страхування в цьому випадку вважається недійсним.

Найвищий ступінь довіри сторін. Страхувальник повинен повідомити про будь-який суттєвий факт, усі відомості, що дозволили б

зробити висновки про ступінь ризику, відомості про минулі збитки, наявність інших страхових полісів і т. ін.

*Виплата відшкодування у розмірі реального збитку***.** Відшкодування, що виплачується, повинно повернути страхувальника, який зазнав втрати, у такий же фінансовий стан, в якому він перебував перед настанням збитку.

Франшиза – це визначена договором страхування частина збитків, яка в разі страхового випадку не підлягає відшкодуванню страховиком.

Суброгація – документ, за яким оформляється передача страхувальником страховику, що виплатив страхове відшкодування, прав на стягнення збитку з третіх (винних) осіб або інше розпорядження майном (його часткою) у межах виплаченої суми.

Контрибуція – це право страховика звернутися до інших страховиків, які за проданими полісами несуть відповідальність перед одним і тим самим конкретним страхувальником, з пропозицією розділити витрати з відшкодування збитків.

Функції страхування – зовнішній прояв суті страхування як економічної категорії. Оскільки страхування відбиває ідею застереження, захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб та безпеки, то воно виконує такі функції:

1) ризикову;
2) створення і використання страхових резервів (фондів);
3) заощадження коштів;
4) превентивну (попереджувальну);
5) контрольну;
6) інвестиційну.

Ризикова функція полягає у передаванні страховику за певну плату матеріальної відповідальності за наслідки ризику, зумовленого подіями, перелік яких передбачено чинним законодавством або договором страхування. Завдяки цій функції реалізується об’єктивний характер економічної необхідності страхового захисту. Страхування, по суті є своєрідним механізмом передачі ризику від страхувальників до страховика за збитки, заподіяні їм внаслідок настання несприятливих подій (обставин).

Функція створення і використання страхових резервів (фондів) полягає у накопиченні страховиком певного капіталу, достатнього для забезпечення покриття збитків, що виникли у страхувальника внаслідок стихійного лиха, нещасного випадку або спричинених іншою страховою подією. Функція формування спеціалізованого страхового фонду реалізується в системі страхових резервів (запас-

них і резервних фондів), які забезпечують стабільність страхування, гарантію виплат і вішкодувань. Кошти страховика у вигляді страхових резервів можуть формуватись як в обов'язковій, так і в добровільній формах. Держава, виходячи із економічної і соціальної ситуації в країні, регулює даний процес. Формування страхових резервів – основа діяльності страховика, який концентрує кошти страхувальників, а потім використовує їх для покриття збитків, розподіляючи таким чином між усіма страхувальниками наслідки страхової події, яка сталася з одним із них.

Через дану функцію вирішуються важливі макроекономічні функції, пов'язані з тим, що:

1) страховики, акумулюючи розрізнені внески великої кількості страхувальників, перетворюють пасивні грошові кошти окремих осіб на потоки активного капіталу, тобто вирішується проблема інвестицій тимчасово вільних коштів в банківські і інші комерційні структури, вкладення коштів в нерухомість, придбання пінних паперів тощо;

2) шляхом реалізації функції відшкодування збитків стабілізується економічна ситуація для кожного застрахованого зокрема і економіки в цілому;

3) через ціноутворення на страхову послугу визначається рівень ризику суспільного розвитку.

З розвитком ринку страхування значення даної функції буде зростати.

Функція заощадження коштів полягає у накопиченні коштів страхувальника його внесками і, у випадку відсутності страхових подій за час дії такого договору, поверненні заощаджуваних коштів страхувальнику. Це стосується, в першу чергу, особистого страхування. При правильному розрахунку страхових тарифів та достатньому розмірі зібраних страхових премій накопичуються значні кошти, які направляються на інвестиційні програми. Населенню вигідніше заощаджувати кошти таким чином у страховій системі, ніж у банках, адже у разі настання нещасного випадку страхувальник одержить грошову компенсацію, виходячи зі страхової суми із одночасним збереженням накопиченої до кінця дії договору страхування страхової суми незалежно від виплачених компенсацій за страховими випадками. У банку він одержить тільки гроші на вклад (з урахуванням відсотків). Ощадна функція страхування найбільш повно проявляється у страхуванні життя, поліси якого виконують роль своєрідної «ощадної книжки» або ощадного сертифікату.

Превентивна функція полягає у фінансуванні заходів для запобігання страхової події або мінімізації збитків, відповідно до

умов договору страхування (наприклад, обладнання об'єктів протипожежним устаткуванням, придбання медикаментів, засобів захисту у випадку ДТП та ін.). Сюди відноситься і правовий вплив на страхувальника, закріплений в умовах договору страхування і орієнтований на збереження застрахованого ним майна.

Заходи страховика щодо попередження страхового випадку і мінімізації збитку носять назву превенції. З цією метою страховик створює окремий фонд превентивних заходів. Витрати страховика на попереджувальні заходи доцільні, так як дозволяють страховику суттєво зекономити грошові кошти на виплату страхового відшкодування.

Зазначені функції страхування є специфічними. Разом з тим, страхування як складова частина фінансів, виконує і інші функції, притаманні фінансам в цілому, насамперед – контрольну функцію.

Контрольна функція виражає властивість страхування до строго цільового використання коштів. Дана функція проявляється одночасно з попередніми в конкретних страхових відносинах. Відповідно до неї здійснюється страховий контроль за правильним проведенням страхових операцій.

Інвестиційну функцію пов'язують із тим, що страхування забезпечує поліпшення стану грошового обігу, підвищення купівельної спроможності національної валюти, збільшення інвестиційних можливостей країни.

Страхування розглядається як один із способів відшкодування за рахунок страхових резервів збитків юридичних і фізичних осіб, спричинених несприятливими обставинами (страховими подіями, ризиками).

На сьогодні страхування є важливим атрибутом, елементом ринкових відносин так само як товар, гроші, власність, кредит та ін. Світова практика не виробила більш економічного, раціонального і доступного механізму захисту інтересів суспільства, ніж страхування. Страхування асоціюється, насамперед, з компенсацією збитків у грошовій формі, а не з відшкодуванням товарно-матеріальних цінностей. З розвитком суспільства зростають і ризики, а, відповідно, потреба у способах захисту та інструментах обмеження ризику. Хоча страхування не може повністю усунути порушень перебігу відтворювального процесу, воно послаблює залежність підприємництва від непередбачуваних негативних випадків. Можна вважати, що це своєрідний механізм підтримки економічної рівноваги в країні.

Страхування є важливим фактором стимулювання економіки, господарської активності окремих суб'єктів, так як створює для всіх

учасників рівні права, можливість отримати вигоду, бажання ризикувати, надає впевненості у розвитку підприємницької діяльності, створює нові стимули зростання продуктивності праці і забезпечення економічного розвитку. Насамперед страхування надає впевненості в розвитку бізнесу. Жодний власник не інвестує свого капіталу в розвиток виробництва тих чи інших товарів або в сферу послуг, не враховуючи можливого ризику втрат авансованих ресурсів. Передаючи за невелику плату відповідальність за наслідки ризикових подій страховикові, інвестор упевнений, що в разі настання страхового випадку завдані збитки будуть відшкодовані.

Страхування вважається інвестиційним сектором економіки, так як зібрані страхові внески використовуються страховиком на інвестиційні цілі, разом з тим, суб'єкти господарювання мають можливість направляти кошти на інвестування.

Перехід до ринкової економіки забезпечує суттєве підвищення ролі страхування в підприємницькій діяльності, значно розширює сферу страхових послуг. У сучасному ринковому середовищі підприємства мають потребу не тільки у відшкодуванні збитків, пов'язаних із знищенням або пошкодженням майна, але й у компенсації недоотриманого прибутку, додаткових видатків через вимушені простої підприємств (несвоєчасні поставки сировини, неплатоспроможність покупців та інші непередбачені обставини), зміну податкового законодавства, облікової політики тощо.

Особливо велику роль відіграє страхування в аграрному секторі. Саме тут багато ризиків, зумовлених природними факторами, що призводить до великих втрат.

В умовах ринку актуальним стає страхування від комерційних, технічних, правових і політичних ризиків. Страхування сприяє оптимізації ресурсів, спрямованих на організацію економічної безпеки. Воно дає змогу досягти раціональної структури коштів, що спрямовуються на запобігання наслідкам стихії, чи інших чинників, які перешкоджають діяльності тієї чи іншої особи.

Страхування забезпечує раціональне формування та використання коштів, призначених для здійснення соціальних програм. Світовий досвід довів доцільність нагромадження і використання коштів на соціальні програми страховим методом. Сформовані за цим методом ресурси використовуються як доповнення до державних ресурсів, спрямованих на фінансування освіти, охорони здоров'я, пенсійне забезпечення тощо.

Багатогранність та різноманітність об'єктів страхування, різних категорій страхувальників, а також широкий спектр страхових від-

носин передбачають необхідність класифікації страхування. Класифікація страхування − це система поділу страхування на сфери діяльності, галузі, підгалузі і види, які розміщені таким чином, що кожна наступна ланка класифікації є частиною попередньої.

У страховій справі виділяють три сфери діяльності:

1) страхування;

2) співстрахування;

3) перестрахування.

Співстрахування означає, що об'єкт страхування може бути застрахований за одним договором декількома страховиками. У договорі вказуються права і обов'язки кожного страховика. Один із страховиків може представляти інтереси інших страховиків, все одно залишаючись відповідальним у розмірі своєї частки.

Перестрахування означає страхування одним страховиком (цедентом) ризику виконання всіх або частини своїх зобов'язань перед страхувальником у іншого страховика (цесіонара або перестрахувальника). При цьому страховик (цедент) залишається відповідальним перед страхувальником у повному обсязі взятих на себе зобов'язань, а перестраховик укладає договір перестрахування тільки із страховиком (цедентом).

Основною, визначальною є сфера самого страхування, оскільки лише за наявності страхових відносин є потреба у співстрахуванні і перестраховуванні. Звідси, визначальною є класифікація, насамперед, страхування.

Існують різні підходи до класифікації страхування. Найбільш поширеним є підхід, за яким класифікація страхування здійснюється за історичною, економічною та юридичною ознаками.

Класифікація за історичною ознакою пов'язана із виділенням етапів розвитку і появи тих чи інших видів страхування. Вона передбачає поділ страхування на: морське страхування (з XIV ст.); страхування життя (з XVI ст.); страхування від вогню (з XVII ст.); страхування від нещасних випадків (з XIX ст.); страхування транспортних засобів (з XX ст.).

Класифікація за економічними ознаками передбачає декілька варіантів залежно від цілей класифікації:

а) за спеціалізацією страховика або сферами його діяльності страхування поділяють на страхування життя; загальні (ризикові) види страхування;

б) за об'єктами страхування, на які спрямований страховий захист, виділяють:

- галузі;

• підгалузі;
• види страхування.

Така класифікація є найбільш поширеною у практиці вітчизняних страховиків і її покладено в основу розробки всіх страхових послуг (страхових продуктів).

в) За родом небезпеки або страхових ризиків виділяють страхування:

• автотранспортне;
• морське;
• авіаційне і космічне;
• ядерних ризиків;
• кредитних ризиків тощо.

За таким підходом можуть виділяти небезпеки, які за ієрархією не пов'язані між собою, але відносяться до конкретного об'єкту або групи об'єктів, що становить основу комплексного страхування. Наприклад, у майновому страхуванні використовують страхування від вогню та інших стихійних лих; у страхуванні сільськогосподарських культур − від посухи та інших стихійних лих тощо.

г) За статусом страховика виділяють страхування:

• державне;
• комерційне;
• взаємне.

Наведена класифікація використовується переважно для забезпечення державного регулювання страхової діяльності;

г) за статусом страхувальника передбачено поділ страхування залежно від того, чиї інтереси обслуговує страховик, а саме:

• юридичних осіб;
• фізичних осіб.

Класифікація за юридичними ознаками передбачає декілька підходів:

• виділення певних класів страхування відповідно до міжнародних норм, за якими в багатьох країнах світу проводиться ліцензування страхової діяльності. Так, згідно з директивами ЄС з 1978 року країни-члени цієї організації використовують класифікацію, яка охоплює 7 класів довгострокового страхування (життя і пенсій) і 18 класів загального страхування, а саме:

• *довгострокове страхування (життя і пенсій):*

Клас 1. Страхування життя і щорічної ренти (ануїтетів).

Клас 2. Страхування до шлюбу і народження дитини.

Клас 3. Зв'язане довгострокове страхування життя.

Клас 4. Безперервне страхування здоров'я.

Клас 5. Тонтіни.

Клас 6. Страхування виплати капіталу.

Клас 7. Страхування пенсій.

• *Загальні види страхування:*

Клас 1. Страхування від нещасних випадків.

Клас 2. Страхування на випадок хвороби.

Клас 3. Страхування наземних транспортних засобів.

Клас 4. Страхування залізничного транспорту.

Клас 5. Страхування авіаційної техніки.

Клас 6. Страхування суден.

Клас 7. Страхування вантажів (товарів у дорозі).

Клас 8. Страхування від пожеж і стихійного лиха.

Клас 9. Страхування власності.

Клас 10. Страхування відповідальності власників моторизованих транспортних засобів.

Клас 11. Страхування відповідальності власників авіаційної техніки.

Клас 12. Страхування відповідальності власників суден.

Клас 13. Страхування загальної відповідальності.

Клас 14. Страхування кредитів.

Клас 15. Страхування поручительств (застави).

Клас 16. Страхування фінансових втрат.

Клас 17. Страхування судових витрат.

Клас 18. Страхування фінансової допомоги.

З 1996 р. подібний підхід практикується в Україні при видачі ліцензій страховикам відповідно до вимог чинного законодавства України, якими передбачено більше 20 видів страхування (замість класів). Дана класифікація ще носить назву офіційної класифікації і згідно з Законом України «Про страхування» виокремлює такі види страхування:

1) страхування життя;
2) страхування від нещасних випадків;
3) медичне страхування (безперервне страхування здоров ‘я);
4) страхування здоров ‘я на випадок хвороби;
5) страхування залізничного транспорту;
6) страхування наземного транспорту (крім залізничного);
7) страхування повітряного транспорту;
8) страхування водного транспорту (морського, внутрішнього водного транспорту та інших видів водного транспорту);
9) страхування вантажів та багажу (вантажобагажу);

10) страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ;
11) страхування майна (іншого, ніж передбачено пунктами 5−9);
12) страхування цивільної відповідальності власників наземного транспорту (включаючи відповідальність перевізника);
13) страхування відповідальності власників повітряного транспорту (включаючи відповідальність перевізника);
14) страхування відповідальності власників водного транспорту (включаючи відповідальність перевізника);
15) страхування відповідальності перед третіми особами (іншої, ніж передбачена видами 12, 13, 14);
16) страхування кредитів (у тому числі відповідальності позичальника за непогашення кредиту);
17) страхування інвестицій;
18) страхування фінансових ризиків;
19) страхування судових витрат;
20) страхування виданих гарантій (порук) та прийнятих гарантій;
21) страхування медичних витрат;
22) інші види добровільного страхування.

Поділ страхування за формами його проведення - на обов'язкове і добровільне. Добровільні види страхування визначені статтею 6, а обов'язкові види − статтею 7 Закону України «Про страхування» (2001 р.).

Класифікація за об'єктами є найбільш загальною. Об'єкт страхування є головним фактором, від якого залежить характер та основні умови договору страхування. Вона передбачає виділення галузей, підгалузей і видів страхування. Всі ланки такої класифікації розташовані так, що кожна наступна ланка є частиною попередньої. Вища ланка − галузь; середня − підгалузь; нижча − вид страхування. При цьому всі ланки охоплюють обов'язкову і добровільну форму проведення страхування.

В основі розподілу страхування на галузі лежать принципові розходження у визначенні об'єкта страхування. Відповідно до цього критерію всю сукупність страхових відносин поділяють на 4 галузі:

- майнове страхування;
- особисте страхування;
- страхування відповідальності;
- страхування підприємницьких ризиків.

Для конкретизації страхових інтересів окремих учасників страхування проводиться виділення з галузей окремих підгалузей і видів страхування. Враховуючи все це класифікація страхування за об'єктами має наступний вигляд (рис. 13.2).

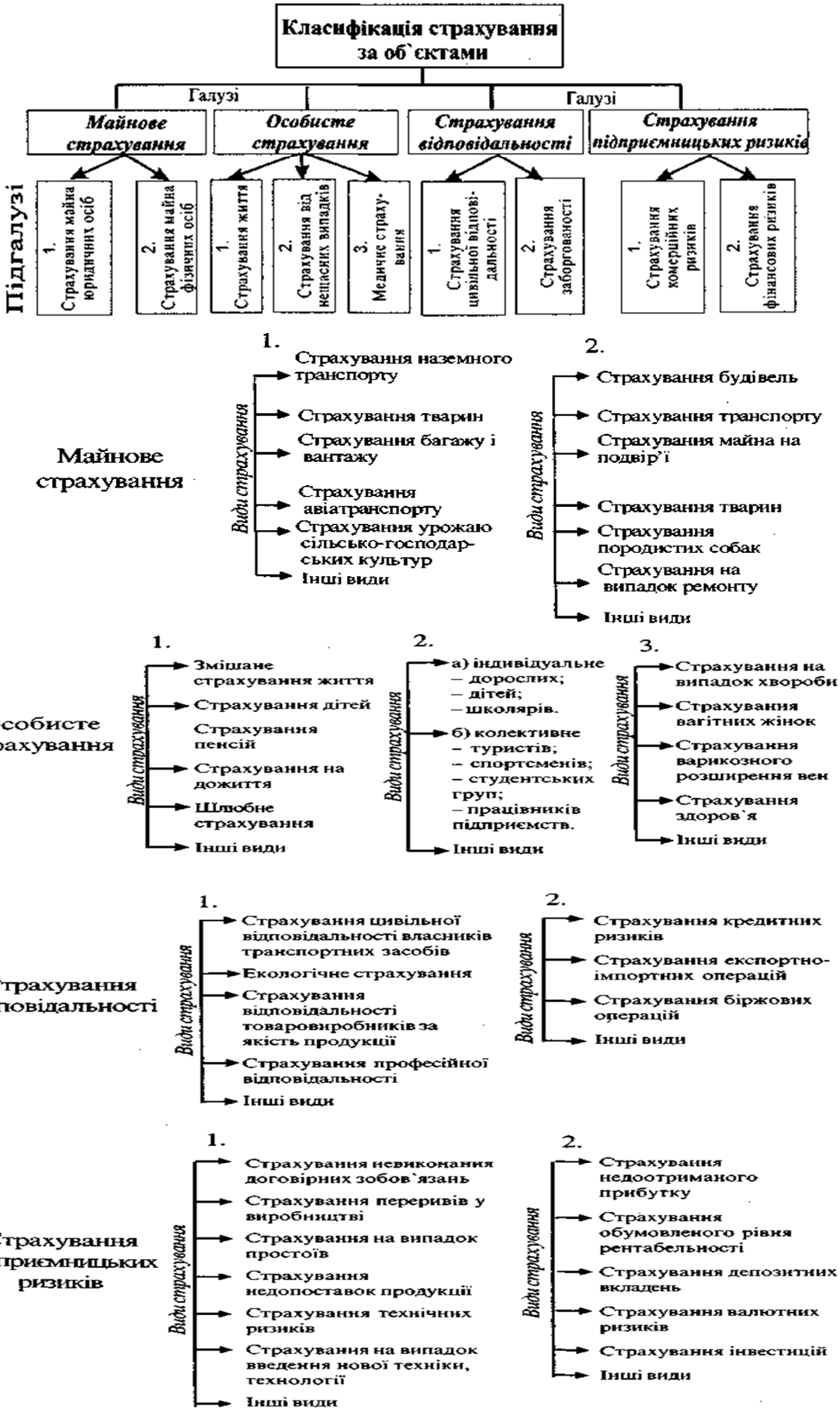

Рис. 13.2. *Класифікація страхування за об'єктами*

Форми страхування − порядок організації страхування на засадах добровільності або обов'язковості.

Згідно з вимогами внутрішнього законодавства України страхування може проводитися в обов'язковій і добровільній формах.

Обов'язкове страхування встановлюється законами України шляхом внесення змін у Закон України «Про страхування» і ґрунтується на принципах обов'язковості як для страхувальника, так і для страховика. Поширюється на випадки, коли відшкодування збитку зачіпає інтереси не тільки конкретної особи, але і суспільні. При проведенні обов'язкового страхування відповідно до законодавства страховик зобов'язаний застрахувати відповідні об'єкти, а страхувальники − вносити належні страхові платежі.

Для здійснення обов'язкового страхування Кабінет Міністрів України встановлює порядок і правила його проведення, форми типового договору, особливі умови ліцензування, максимальні розміри страхових сум, тарифи та методику актуарних розрахунків.

Форми страхування − порядок організації страхування на засадах добровільності або обов'язковості.

Згідно з вимогами внутрішнього законодавства України страхування може проводитися в обов'язковій і добровільній формах.

Обов'язкове страхування встановлюється законами України шляхом внесення змін у Закон України «Про страхування» і ґрунтується на принципах обов'язковості як для страхувальника, так і для страховика. Поширюється на випадки, коли відшкодування збитку зачіпає інтереси не тільки конкретної особи, але і суспільні. При проведенні обов'язкового страхування відповідно до законодавства страховик зобов'язаний застрахувати відповідні об'єкти, а страхувальники − вносити належні страхові платежі.

Для здійснення обов'язкового страхування Кабінет Міністрів України встановлює порядок і правила його проведення, форми типового договору, особливі умови ліцензування, максимальні розміри страхових сум, тарифи та методику актуарних розрахунків.

В Україні відповідно до статті 7 Закону України «Про страхування» (2001 р.) передбачено такі **види обов'язкового страхування**:

1) медичне страхування;

2) особисте страхування медичних і фармацевтичних працівники (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків;

3) особисте страхування працівників відомчої (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) та сільської пожежної охорони і членів добровільних пожежних дружин (команд);

4) страхування спортсменів вищих категорій;

5) страхування життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини;

6) особисте страхування від нещасних випадків на транспорті;

7) авіаційне страхування цивільної авіації;

8) страхування відповідальності морського перевізника та виконавця робіт, пов'язаних із обслуговуванням морського транспорту, щодо відшкодування збитків, завданих пасажирам, багажу, пошті, вантажу, іншим користувачам морського транспорту та третім особам;

9) страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів;

10) страхування засобів водного транспорту;

11) страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності;

12) страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту; (Пункт 12 частини першої статті 7 в редакції Закону № 2893-ІП від 13.12.2001);

13) страхування працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України), які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, в тому числі здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади;

14) страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру;

15) страхування цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено такою угодою;

16) страхування майнових ризиків за угодою про розподіл продукції у випадках, передбачених Законом України «Про угоди про розподіл продукції»;

17) страхування фінансової відповідальності, життя і здоров'я тимчасового адміністратора та ліквідатора фінансової установи;

18) страхування майнових ризиків при промисловій розробці родовищ нафти і газу у випадках, передбачених Законом України «Про нафту і газ»;

19) страхування медичних та інших працівників державних і комунальних закладів охорони здоров'я та державних наукових установ (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) на випадок захворювання на інфекційні хвороби, пов'язаного з виконанням ними професійних обов'язків в умовах підвищеного ризику зараження збудниками інфекційних хвороб;

20) страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів;

21) страхування персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, а також державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на їхнє здоров'я за рахунок коштів ліцензіатів;

22) страхування об'єктів космічної діяльності (наземна інфраструктура), перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням Національного космічного агентства України;

23) страхування цивільної відповідальності суб'єктів космічної діяльності;

24) страхування об'єктів космічної діяльності (космічна інфраструктура), які є власністю України, щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі;

25) страхування відповідальності щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі;

26) страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів;

27) страхування професійної відповідальності осіб, діяльність яких може заподіяти шкоду третім особам, за переліком, встановленим Кабінетом Міністрів України;

28) страхування відповідальності власників собак (за переліком порід, визначених Кабінетом Міністрів України) щодо шкоди, яка може бути заподіяна третім особам;

29) страхування цивільної відповідальності громадян України, що мають у власності чи іншому законному володінні зброю, за шкоду яка може бути заподіяна третій особі або її майну внаслідок володіння, зберігання чи використання цієї зброї;

30) страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків у випадках та згідно з переліком тварин, встановленими Кабінетом Міністрів України;

31) страхування відповідальності суб'єктів туристичної діяльності за шкоду, заподіяну життю чи здоров'ю туриста або його майну;

32) страхування відповідальності морського судновласника;

33) страхування ліній електропередач та перетворюючого обладнання передавачів електроенергії від пошкодження внаслідок впливу стихійних лих або техногенних катастроф та від протиправних дій третіх осіб;

34) страхування відповідальності виробників (постачальників) продукції тваринного походження, ветеринарних препаратів, субстанцій за шкоду, заподіяну третім особам (частину першу статті 7 поповнено пунктом 34 згідно із Законом №2775-111 від 15.11.2001 р.)

Здійснення обов'язкових видів страхування, які не передбачені страховим законодавством, забороняється. Право на здійснення обов'язкових видів страхування може отримати будь-який страховик відповідно до ліцензії.

Добровільна форма страхування побудована на дотриманні таких принципів:

1) Добровільне страхування діє здебільшого на добровільних засадах. За ним страхові відносини оформляються договором страхування, який укладається відповідно до правил страхування. Правила страхування розробляються страховиком самостійно для кожного виду страхування. В них визначаються загальні умови і порядок здійснення конкретним страховиком окремих видів страхування.

2) Добровільна участь у страхуванні повною мірою характерна тільки для страхувальників. Страховик не має права відмовлятися від страхування об'єкта, якщо волевиявлення страхувальника не суперечить умовам страхування. Даний принцип гарантує видачу договору страхування на першу (навіть усну) вимогу страхувальника.

3) Вибіркове охоплення добровільним страхуванням пов'язане із тим, що не всі страхувальники виявляють бажання в ньому брати участь. Крім того, за умовами страхування діють обмеження для укладення договорів.

4) Добровільне страхування завжди обмежено терміном страхування. При цьому початок і закінчення терміну оговорюється в договорі. Безперервність добровільного страхування можна забезпечити тільки шляхом повторного переукладання договорів на новий термін.

5) Добровільне страхування діє тільки при сплаті разового або періодичних страхових внесків. Несплата чергового внеску за добровільним страхуванням спричиняє за собою припинення дії договору.

6) Страхове забезпечення з добровільного страхування залежить від бажання страхувальника. По майновому страхуванню страхувальник може визначити розмір страхової суми в межах страхової оцінки майна. По особистому страхуванню страхова сума за договором встановлюється за домовленістю.

Рекомендований перелік добровільних видів страхування наведено у статті 6 Закону України «Про страхування» (2001 р.), якою передбачено більше 20 видів добровільного страхування.

Зазначимо, що окремі види страхування можуть проводитись як в обов'язковій, так і в добровільній формах. Оптимальне поєднання обов'язкового і добровільного страхування дозволяє сформувати таку систему страхування, яка забезпечує універсальний обсяг страхового захисту.

13.3. Страховий ринок та особливості його становлення в Україні

Страхування як сектор національної економіки, що суттєво впливає на соціально-економічну стабільність суспільства входить до кола проблем, безпосередньо пов'язаних з питаннями фінансової безпеки країни. Усі складові економіки і життєдіяльності людини пов'язані із страхуванням. У свою чергу, розвиток страхового ринку є похідною соціально-економічного розвитку країни. Зацікавленість держави в розвитку страхування зумовлюється тим, що завдяки йому уможливлюється підвищення соціального захисту населення і господарюючих суб'єктів, зменшується навантаження на державний бюджет у частині відшкодування непередбачуваних збитків природно-техногенного характеру, вирішуються проблеми соціального забезпечення завдяки перенесенню державних соціальних виплат з коштів

бюджету на страхові виплати. Розв'язання багатьох проблем, що стоять перед національною економікою, залежить від того, наскільки ефективно функціонує страховий ринок.

Після здобуття Україною незалежності постала необхідність переведення національної страхової системи на ринкові умови. Тому у жовтні 1991 року було прийнято Постанову КМУ «Про створення Української державної страхової комерційної організації», яка стала правонаступницею Головного управління державного страхування України. Це і стало початком *І етапу* розвитку страхового ринку України.

10 травня 1993 року було прийнято Декрет КМУ «Про страхування», котрий містив визначення основних понять у страхуванні, права та обов'язки страховика та страхувальника, особливості організації діяльності страхових компаній та офіційно визнав діяльність Ліги страхових організацій України та початок *ІІ етапу* розвитку страхового ринку. Однак, найважливішим досягненням прийняття даного Декрету стало створення системи державного регулювання та нагляду за страховою діяльністю та визначення повноважного органу, яким спочатку було визначено Міністерство фінансів, а в подальшому Комітет у справах нагляду за страховою діяльністю (Укрстрахнагляд).

Але вже в кінці 1993 року стало очевидно, що Декрет «Про страхування» визначив лише напрямки розвитку страхового ринку і просто необхідним є прийняття нового більш досконалого законодавчого акту. *ІІІ етап* функціонування та розвитку українського ринку страхових послуг розпочався із прийняттям Закону України «Про страхування» 7 березня 1996 року і тривав аж до жовтня 2001 року, коли були внесені суттєві зміни у даний закон. За прийняття Закону України «Про страхування» розвиток страхового ринку України набув окреслених форм та тенденцій, оскільки саме у даному законодавчому акті було встановлено чіткі вимоги до статутного капіталу страхових компаній та здійснено їх поділ на ті, що здійснюють страхування життя, та ті, що проводять страхування за видами іншими, ніж страхування життя; визначено нову систему формування резервів; введено нові страхові поняття (страховий продукт, аварійні комісари, актуарії, страхові посередники); конкретизовано вимоги до договорів та правил страхування; підвищено вимоги до платоспроможності страховиків; реформовано систему ліцензування та систему бухгалтерської звітності тощо.

Окрім прийняття Закону «Про страхування» Кабінетом міністрів України також було прийнято низку Постанов, що врегульовували функціонування різних сфер страхового ринку України. У цей же період вперше була затверджена Програма розвитку страхового ринку України на 1998–2000 рр., що передбачала низку заходів щодо вдосконалення страхового законодавства та залученню у даний процес представників об'єднань учасників ринку страхових послуг. Її продовженням стала Програма розвитку страхового ринку України на 2001–2004 рр.

Поступальний рух страхового ринку на ІІІ етапі його розвитку зумовив необхідність подальшого удосконалення та систематизації законодавчого поля його функціонування, тому 4 жовтня 2001 р. був прийнятий Закон України № 2745-ІІІ «Про внесення змін до Закону України «Про страхування»«, що і стало початком *IV emany* розвитку ринку страхових послуг України, що тривав до серпня 2008 р. (початку фінансової кризи в Україні). Цим законодавчим актом доповнено визначення страхування та перелік особливих вимог до діяльності страховиків, введено поняття вигодонабувача, окреслено види добровільного страхування та уточнено види обов'язкового страхування, висвітлено особливості визначення страхових сум та страхових відшкодувань, застосування франшизи і встановлення страхових тарифів, здійснення перестрахування, створення і функціонування об'єднань страховиків, страхових посередників. Другий розділ цього Закону був присвячений визначенню особливостей укладання, дії та припинення договору страхування, деталізації обов'язків як страховика, так і страхувальника. У третьому розділі підвищено вимоги до забезпечення платоспроможності страховиків, а четвертим розділом визначено Уповноважений орган державного нагляду за страховою діяльністю, його функції та права, особливості ліцензування діяльності страховиків тощо. Протягом даного періоду було внесено ще цілий ряд змін до головного закону у страхуванні та затверджено низку законодавчих актів, розроблено Концепцію розвитку страхового ринку України до 2010 р., що тільки сприяло подальшому розвитку страхової справи в Україні.

Страховий ринок − це особлива сфера грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу виступає специфічна послуга − страховий захист і на якому формуються попит і пропозиція на цю послугу.

Об'єктивними умовами його існування є суспільна потреба у страхових послугах та наявність страховика, здатного її задоволь-

нити. На ринку відбувається суспільне визнання страхової послуги, а його головною функцією є акумуляція та розподіл страхового фонду. А тому страховий ринок ще визначають як інструмент розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту фізичних та юридичних осіб.

Розвиненість страхового ринку є важливою передумовою стабільного функціонування економіки, забезпечення надійності у життєдіяльності громадян та досягнення раціонального використання наявних у суспільстві фінансових ресурсів.

Крім безпосередніх суб'єктів страхування, на страховому ринку діють страхові посередники – агенти і брокери. Страхові агенти укладають угоди страхування зі страхувальниками від імені страховика. Страхові брокери, також виконуючи функції укладення угод, діють від імені страхувальника, підбираючи йому найвигідніші умови і надійні страхові компанії.

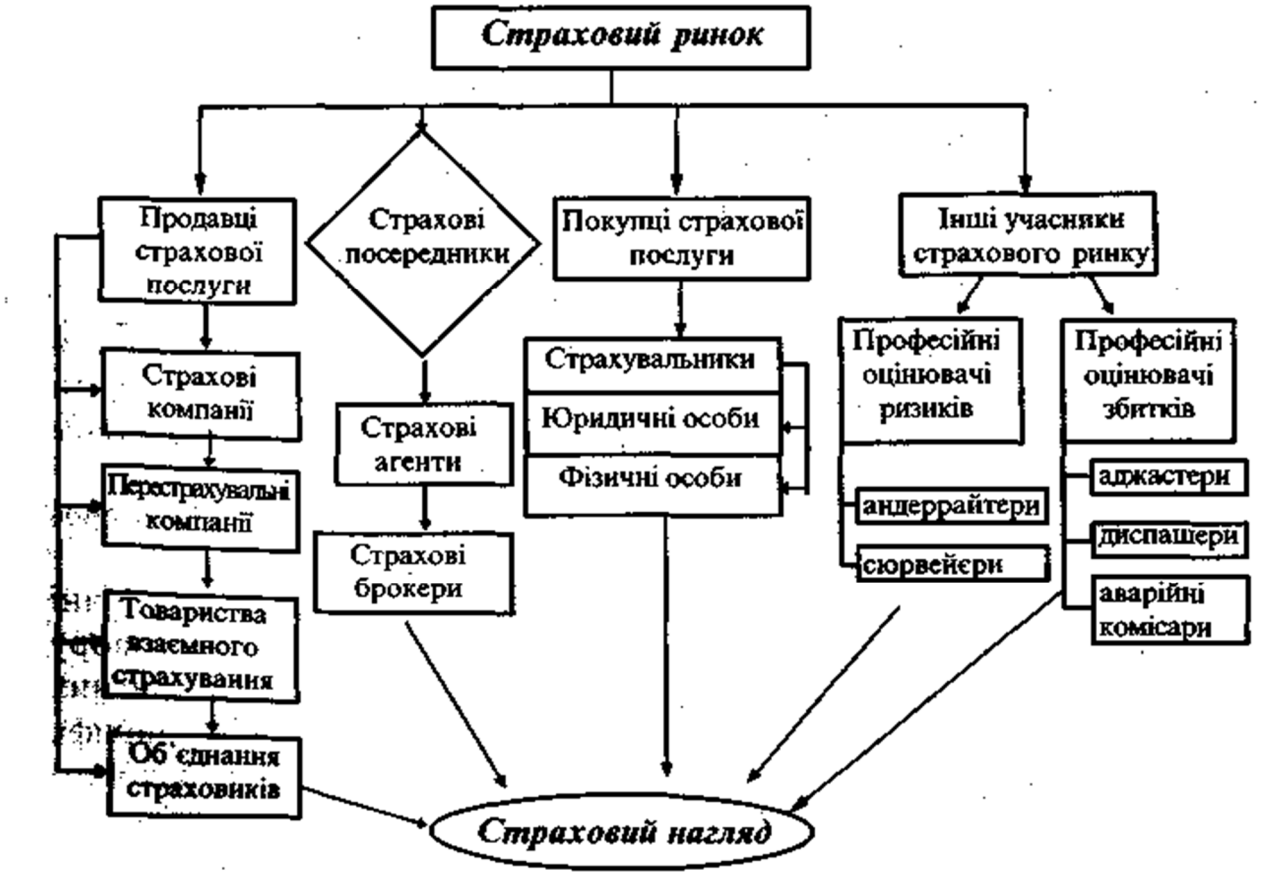

Рис. 13.3. *Суб'єкти страхового ринку*

Страховий ринок України поки не відповідає завданням випереджального розвитку української економіки та тенденціям світових страхових ринків. Існує ряд проблем, що стримують розвиток страхового ринку, а саме:

− низька капіталізація більшості українських страхових компаній;

− вітчизняні страхові компанії в основному поки не готові працювати з незначними сумами індивідуального страхувальника;

− недостатньо розвинута інфраструктура ринку;

− низька роль серед страхових брокерів на ринку особистого страхування та страхування життя;

− зростання питомої ваги короткострокових договорів;

− монополізація страхового ринку в інтересах окремих суб'єктів господарювання;

− недостатній рівень інформації про стан та можливості страхового ринку і як наслідок недовіра населення до страхування; недосконаліть нормативної бази.

13.4.Сутність фінансів страховика та особливості їх організації

Страхова компанія – це фінансова установа, створена у формі акціонерного, повного чи командитного товариства або товариства з додатковою відповідальністю, надає одну або декілька фінансових послуг і отримала у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності та є резидентом України.

Страхові компанії належать до фінансових установ, оскільки основним видом їх діяльності є надання фінансових послуг. Вони вносяться до реєстру фінансових установ як і банки, кредитні спілки, лізингові компанії, довірчі товариства, інвестиційні фонди та ін. в Україні можуть створюватися страхові компанії у вигляді спільних підприємств з іноземною інвестицією більше ніж 50 % за умови, що такі страхові компанії є резидентами України.

За характером роботи страховики (страхові компанії) поділяються на три групи:

1) ті, які страхують життя;
2) здійснюють інші види страхування;
3) надають виключно перестрахувальні операції.

Страхові компанії, що здійснюють страхування життя, належать до галузі особового страхування. Вони надають послуги зі страхового захисту застрахованим (фізичним особам і юридичним особам – застрахованим працівникам) у випадку настання несприятливих подій, пов'язаних з життям і здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією.

До підгалузей особового страхування належать:

− страхування життя (на випадок дожиття і на випадок смерті особи, страхування ренти і пенсій);

− страхування від нещасних випадків (добровільне індивідуальне і колективне страхування; обов'язкове страхування);

− медичне страхування (обов'язкове та добровільне).

Страхові компанії, що здійснюють інші види страхування, належать до галузей майнового страхування і страхування відповідальності. Вони надають послуги зі страхового захисту застрахованим (фізичним і юридичним особам) у випадку настання несприятливих подій, пов'язаних із володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі (фізичній, юридичній) або її майну (страхування відповідальності).

Підгалузями майнового страхування є:

1) страхування майна юридичних осіб;

2) страхування майна фізичних осіб;

3) страхування кредитних і фінансових ризиків;

4) страхування транспортних засобів і вантажів.

До підгалузі страхування відповідальності відносять: страхування відповідальності на транспорті (цивільна відповідальність власників транспортних засобів, перевізників вантажів); інші види відповідальності (страхування відповідальності: виробника за якість продукції, роботодавця за екологічне забруднення, професійної відповідальності).

Створення страхової компанії починається з реєстрації в місцевих органах влади компанії як юридичної особи та її першого випуску акцій, а потім, після проведення експертизи бізнес-плану і правил страхування, вона реєструється як страховик і отримує ліцензію на право здійснення страхової діяльності.

Мінімальний розмір статутного капіталу компанії, що займається страхуванням життя – 10 млн євро. Для страховиків, що займаються видами страхування, іншими ніж страхування життя – 1 млн євро.

При створення страхової компанії (або збільшенні капіталу) статутний капітал має сплачуватися виключно у грошовій формі, в тому числі в іноземній валюті. Дозволяється формування статутного капіталу компанії цінними паперами, що випускаються державою, за їх номінальною вартістю, але не більше 25 % загального розміру статутного капіталу.

Векселі, кошти страхових резервів, а також кошти, одержані в кредит, позику, під заставу, нематеріальні активи для формування статутного капіталу страховика використовувати заборонено.

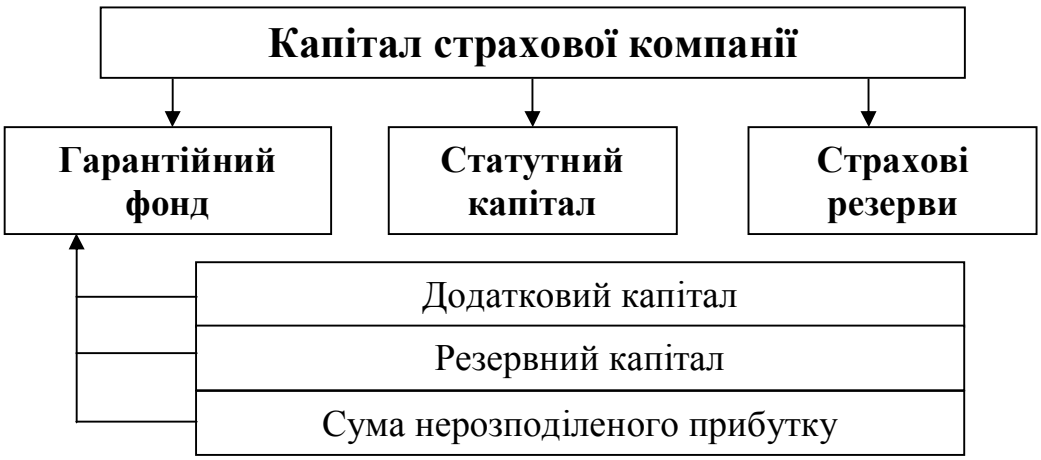

Рис. 13.4. *Складові капіталу страхової компанії*

Ліквідація страхової компанії може здійснюватися відповідно до рішення акціонерів, ухвали арбітражного суду або у випадку банкрутства.

Таким чином, особливості організації фінансів страхових компаній випливають із того, що:

1) страхові компанії реалізують на ринку особливий товар, а саме: страховий захист, за що отримують певну плату. При цьому страховик спочатку акумулює кошти, що надходять від страхувальника, і лише після цього зазнає витрат, пов'язаних з компенсацією збитків за укладеними договорами страхування, тобто існує розрив в часі між моментом одержання доходів і моментом надання страхової послуги;

2) страхові компанії мають свої особливі доходи, які формуються за рахунок страхових внесків, а також доходів від інвестування коштів страхових резервів;

3) витрати страховика пов'язані з необхідністю виплати страхових відшкодувань і страхових сум, а також із проведенням самого страхування;

4) фінансові результати страховика формуються окремо заризиковими видами страхування та страхуванням життя;

5) для забезпечення платоспроможності та виконання своїх зобов 'язань перед страхувальниками страхові компанії формують страхові резерви та здійснюють перестрахувальні операції.

Контрольні питання

1. В чому полягає необхідність страхового захисту?
2. Дайте визначенню страхування як економічної категорії.
3. Які принципи страхування?
4. Охарактеризуйте функції страхування.
5. В чому полягає роль та значення страхування в системі економічних відносин?
6. Як забезпечується державне регулювання страхового ринку?
7. Які етапи розвитку страхового ринку Ви можете назвати?
8. Дайте визначення страхової компанії.
9. Які вимоги до формування статутного капіталу страховика.
10. Які є види страхування?
11. З яких складових формується капітал страхової компанії?

ТЕМА 14
ФІНАНСОВИЙ РИНОК

14.1. Поняття фінансового ринку та його функції
14.2. Структура фінансового ринку
14.3. Характеристика фінансових інструментів
✎**Література [31; 35; 40; 42; 44]**

14.1. Поняття фінансового ринку та його функції

Як відомо, ринок у найпростішому розумінні – це система економічних відносин з приводу купівлі-продажу товарів. Він є сукупністю товарного і грошового обороту.

Фінансовий ринок – це сукупність усіх грошових ресурсів країни, що постійно переміщуються (розподіляються та перерозподіляються) під впливом попиту і пропозиції з боку різних суб'єктів економіки.

Також фінансовий ринок являє собою механізм торгівлі фінансовими активами, обов'язковими атрибутами якого є чіткі правила торгівлі, наявність професійних учасників ринку та розвинута ринкова інфраструктура, яка забезпечує мінімальні витрати і максимальну надійність укладення угод. Роль фінансового ринку у сучасній економіці полягає в акумуляції заощаджень і використанні їх для створення нового капіталу.

Цей ринок оперує різноманітними фінансовими інструментами, обслуговується специфічними фінансовими інститутами, має доволі розгалужену і різноманітну фінансову інфраструктуру.

На фінансовому ринку діють різні ***суб'єкти,*** які мають різні цілі. Це: банківська система, держава, спеціалізовані фінансово-кредитні установи (облікові дома, брокерські та дилерські контори, комп'ютерні мережі, біржі, кредитні спілки, ломбарди), населення, підприємства та інші установи.

Об'єктами на фінансовому ринку є тимчасово вільні кошти.

Сутність фінансового ринку, як і будь-якої іншої системи, процесу чи явища, проявляється у виконуваних ним функціях. Фінансовий ринок виконує наступні функції:

− активної мобілізації тимчасово вільного капіталу із різноманітних джерел;

− ефективного розподілу акумульованого вільного капіталу між багаточисельними кінцевими споживачами;

− визначення найефективніших напрямів використання капіталу в інвестиційній сфері з позицій забезпечення високого рівня його доходності;

− формування ринкових цін на окремі фінансові інструменти і послуги, які найоб'єктивніше відображають співвідношення між попитом і пропозицією;

− здійснення кваліфікованого посередництва між продавцем і покупцем фінансових інструментів;

− створення умов для мінімізації фінансових ризиків;

− прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів у державі.

Канали фінансового ринку, по яких грошові кошти рухаються від власників заощаджень до позичальників, поділяються на дві групи (див. рис. 14.1):

1) *канали прямого фінансування;*
2) *канали непрямого фінансування.*

Рис. 14.1. *Схема руху грошових потоків на фінансовому ринку (пряме і непряме фінансування)*

Пряме фінансування може здійснюватися двома способами:

а) передаванням коштів позичальникові (фірмі) для здійснення інвестицій в обмін на право участі у власності на цю фірму (капітальне фінансування). Прикладом такого фінансування є продаж фірмами акцій.

б) передаванням коштів фірмі для здійснення інвестицій в обмін на зобов'язання повернути ці кошти в майбутньому з процентом (фінансування через отримання позик). Прикладом такого фінансування є продаж облігацій.

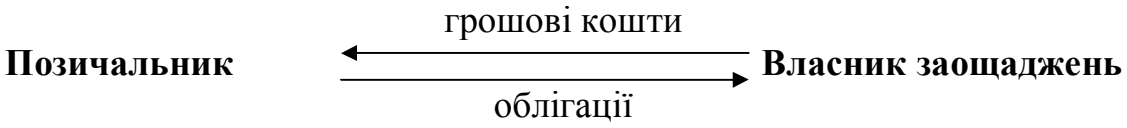

Канали непрямого фінансування – це канали, по яких грошові кошти рухаються від власників заощаджень до позичальників через фінансових посередників.

Фінансові посередники – це фінансові установи, які акумулюють грошові кошти населення (а також тимчасово вільні кошти підприємств, фірм, що утворюються в них у процесі господарювання) і надають їх у тимчасове користування фірмам на комерційній основі. До фінансових посередників належать всілякі кредитно-фінансові установи (банки, інвестиційні, страхові компанії, пенсійні фонди та інші).

14.2. Структура фінансового ринку

Фінансовий ринок має складний механізм функціонування. На ньому застосовуються різноманітні інструменти і методи управління грошовими потоками. Тому класифікація фінансового ринку є дуже різноманітною. Найпоширенішим підходом до визначення структури фінансового ринку є такий (див. рис. 14.2).

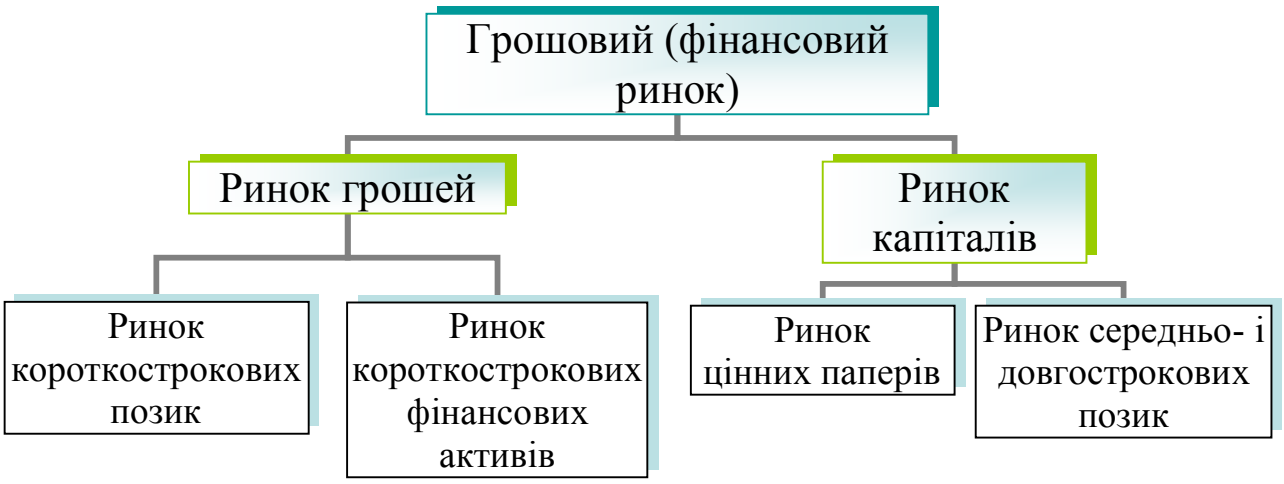

Рис. 14.2. *Структура фінансового ринку*

За видами інструментів фінансовий ринок складається з двох взаємозв'язаних і доповнюючих один одного, але окремо функціонуючих ринків:

- *ринок позичкових капіталів;*
- *ринок цінних паперів.*

Ринок позичкових капіталів охоплює відносини, що виникають з приводу акумуляції кредитними установами грошових коштів

фізичних і юридичних осіб та їх надання у вигляді позик на умовах зворотності, строковості та платності. Отже, об'єктом оперування є не самі гроші, а лише право на тимчасове користування грошовими коштами.

Ринок цінних паперів охоплює як кредитні відносини, так відносини співволодіння, які оформляються спеціальними документами (цінними паперами), що можуть продаватися, купуватися, погашатися.

Отже, грошовий ринок із притаманною йому системою фінансових інституцій (банки, фондові біржі) – це те середовище, в якому реалізуються відносини власності, формуються фінансові джерела економічного зростання, концентруються розподіляються ресурси. Саме ринки цінних паперів і позичкових капіталів забезпечують перерозподіл трудових, матеріальних ресурсів між різними галузями економіки, сприяють структурній перебудові суспільного виробництва.

Залежно від призначення та ліквідності фінансових активів, що обертаються на фінансовому ринку, можна виокремити два основні сегменти: **ринок грошей і ринок капіталів.**

На першому з продаються і купуються грошові кошти у вигляді короткострокових позик та фінансових активів (боргові зобов'язання до 1 року), на другому – грошові кошти у вигляді середньо- і довгострокових кредитів строком понад рік.

Ринок грошей (монетарний ринок) *– мережа спеціальних інститутів, що забезпечують взаємодію попиту ти пропозиції на гроші як специфічний товар.*

Слід підкреслити, що гроші не «продаються» і не «купуються» у тому розумінні, як продаються і купуються звичайні товари з відповідними цінами. Ці поняття тут мають інший зміст – гроші обмінюються на інші ліквідні активи за альтернативною вартістю, яка вимірюється через норму позичкового процента. Тому ринок грошей є складовою, відповідним сегментом фінансового ринку, де здійснюються короткострокові депозитно-позичкові операції (терміном до 1 року).

Об'єктом купівлі-продажу на ринку є тимчасово вільні грошові кошти. Економічні агенти купують гроші як капітал, тобто беруть у борг із виплатою процента. Отже, ціною «товару», що продається і купується на ринку, є позичковий процент.

Ринок грошей складається із двох секторів:

- міжбанківський ринок;
- відкритий ринок.

Міжбанківський ринок стихійно виникає у кожній країні для того, щоб забезпечити здійснення банківських операцій та надання кредитів для вирівнювання міжбанківського платіжного обороту. Крім цього, операції на цьому ринку дають змогу банкам отримувати додаткові прибутки, управляти процентами та банківськими ризиками.

На **відкритому ринку** відбувається купівля і продаж цінних паперів (короткострокових зобов'язань держави) центральним банком. Операції тут є найбільш гнучким інструментом грошово-кредитної політики НБУ. Його особливостями є те, що він обслуговує короткострокові угоди в банківській системі. По даних операціях КБ отримують доходи.

За видами фінансових активів фінансовий ринок поділяється на:

а) кредитний ринок (ринок банківських позик, позикового капіталу), тобто ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є вільні кредитні ресурси, обіг яких здійснюється на умовах поверненості, строковості, платності і забезпеченості;

б) ринок цінних паперів (фондовий ринок), на якому об'єктом купівлі-продажу виступають усі види цінних паперів (фондових інструментів), емітованих підприємствами, різними фінансовими інститутами, державою;

в) валютний ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу виступають іноземна валюта і фінансові інструменти, які обслуговують операції з нею;

г) страховий ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу виступає страховий захист у формі різноманітних страхових продуктів;

ґ) ринок золота (та інших дорогоцінних металів: срібла, платини), на якому об'єктом купівлі-продажу виступають дорогоцінні метали. В Україні ринок золота є найменш розвинутим видом фінансового ринку через відсутність його правового регламентування;

д) ринок фінансових послуг як сукупність різноманітних форм мобілізації й переміщення фондів фінансових ресурсів із вільного обігу в сфери інвестування. Фінансові послуги за своєю структурою є дуже різноманітними, вони можуть мати ознаки кредитних операцій, операцій оренди та страхування, проте всім їм притаманні риси створення й використання фондів фінансових ресурсів для здійснення економічної діяльності.

За періодом обертання фінансових активів фінансовий ринок поділяється на:

а) ринок грошей, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг усіх

вищерозглянутих фінансових ринків із терміном обертання до одного року. Фінансові активи, що обертаються на ринку грошей, є найліквіднішими, їм притаманний найменший рівень фінансового ризику, а система формування цін на них є відносно простою;

б) ринок капіталів, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг з терміном обертання більше одного року. Фінансові активи, які обертаються на ринку капіталів, як правило, менш ліквідні, їм притаманний найбільший рівень фінансового ризику і відносно високий рівень дохідності.

Ці два види фінансового ринку тісно пов'язані між собою. Проте поділ фінансових ринків на ринок грошей і ринок капіталів у сучасних умовах функціонування цих ринків носить дещо умовний характер, оскільки сучасні ринкові технології і умови емісії багатьох фінансових Інструментів передбачають відносно простий і швидкий спосіб трансформації окремих короткострокових фінансових активів у довгострокові і навпаки.

За організаційними формами функціонування фінансовий ринок поділяється на:

а) **організований** (біржовий) ринок, представлений системою фондових і валютних бірж. На організованому фінансовому ринку забезпечується:

− висока концентрація попиту і пропозиції в одному місці (встановлюється найбільш об'єктивна система цін на окремі фінансові інструменти);

− проводиться перевірка фінансового становища емітентів основних видів цінних паперів, які допущені до торгів;

− процедура торгів носить відкритий характер;

− гарантується виконання укладених угод.

Однак біржовий ринок має окремі слабкі сторони:

− він більш суворо регулюється державою, що знижує його гнучкість;

− виконання всіх нормативно-правових актів щодо його функціонування збільшує витрати на здійснення операцій купівлі-продажу;

− крупномасштабні угоди, які здійснюються окремими учасниками на ринку, практично неможливо зберегти в таємниці.

б) **неорганізований** (позабіржовий або «вуличний» ринок), на якому здійснюється купівля-продаж фінансових інструментів і послуг, угоди щодо не реєструються на ринку.

Цей ринок характеризується:

− більш високим рівнем фінансового ризику (оскільки багато фінансових інструментів і послуг, які котируються на ньому, не проходили процедури перевірки на біржах або були ними відхилені в процесі лістингу;

− більш низьким рівнем юридичної захищеності покупців;

− торгівлею цінних паперів нижчої якості;

− більш низьким рівнем їх поточної інформованості тощо.

Разом з тим, цей ринок забезпечує обіг більш широкої номенклатури фінансових інструментів і послуг; задовольняє потреби окремих інвесторів у фінансових інструментах з високим рівнем ризику і, відповідно, більшим доходом; у більшій мірі забезпечує таємницю здійснення окремих угод.

За регіональною ознакою фінансовий ринок поділяться на:

а) місцевий фінансовий ринок, представлений, в основному, операціями комерційних банків, страхових компаній, неорганізованих торговців цінними паперами з їх контрагентами – місцевими господарюючими суб'єктами і населенням;

б) регіональний фінансовий ринок, який функціонує в межах області (республіки) і поряд з місцевими неорганізованими ринками включає систему регіональних фондових і валютних бірж;

в) національний фінансовий ринок, який включає всю систему фінансових ринків держави, їх видів і організаційних форм;

г) світовий фінансовий ринок як складову частину світової фінансової системи, в якій інтегровані національні фінансові ринки держав з відкритою економікою.

За швидкістю реалізації угод на фінансовому ринку розрізняють:

а) ринок з негайною (терміновою) реалізацією угод (ринок «спот»), на якому угоди здійснюються в короткотерміновий (як правило, до трьох днів) період часу;

б) ринок з реалізацією угод в майбутньому (строкові ринки: форвардний, ф'ючерсний, опціонний і ринок свопів). Предметом обігу на цьому ринку є, як правило, фондові, валютні і товарні деривативи (похідні цінні папери).

За умовами обігу фінансових інструментів фінансовий ринок поділяється на:

а) первинний ринок, що характеризує ринок перших та повторних емісій цінних паперів, на якому здійснюється їх початкове розміщення серед інвесторів;

б) вторинний ринок, де обертаються цінні папери, продані на первинному ринку. Однією з основних функцій вторинного ринку є встановлення реальної ринкової ціни (курсової вартості) окремих цінних паперів, яка відображає всю наявну інформацію про фінансовий стан емітентів і умови емісії.

14.3. Характеристика фінансових інструментів

Фінансові інструменти являють собою різноманітні фінансові документи, які мають грошову вартість, і за допомогою яких здійснюються операції на фінансовому ринку.

Інструменти, які обслуговують фінансовий ринок, класифікують за такими ознаками:

За видами фінансових ринків:

1) інструменти кредитного ринку. До них відносяться гроші і розрахункові документи, які обертаються на грошовому ринку;

2) інструменти фондового ринку. До них відносяться цінні папери, які обертаються на цьому ринку;

3) інструменти валютного ринку: іноземна валюта, розрахункові валютні документи, а також окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок;

4) інструменти страхового ринку: страхові послуги, які пропонуються до продажу (страхові продукти), а також розрахункові документи і окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок;

5) інструменти ринку золота (срібла, платини). До них відносять названі види цінних металів, які використовуються з метою формування фінансових резервів і тезаврації, а також цінні папери, які обслуговують цей ринок.

За періодом обертання:

− короткострокові фінансові інструменти, що обслуговують операції на ринку грошей;

− довгострокові фінансові інструменти, що обслуговують операції на ринку капіталів.

За характером фінансових зобов'язань:

− інструменти, додаткові фінансові зобов'язання щодо яких не виникають (валютні цінності, золото тощо);

− боргові фінансові інструменти, які характеризують кредитні відносини між їх покупцем і продавцем та зобов'язують боржника погасити в передбачені терміни їх номінальну вартість і заплатити винагороду у формі відсотка (облігації, векселі, чеки тощо);

− дольові фінансові інструменти, які підтверджують право їх власника на частку у статутному капіталі емітента і на, отримання відповідного доходу (акції, інвестиційні сертифікати тощо).

За пріоритетною значимістю:

а) первинні фінансові інструменти (фінансові інструменти першого порядку), які характеризуються їх випуском в обіг первинним емітентом і підтверджують прямі майнові права або відносини кредиту (акції, облігації, чеки, векселі тощо);

б) вторинні фінансові інструменти або деривативи (фінансові інструменти другого порядку), які характеризують виключно цінні папери, що підтверджують право або зобов'язання їх власника купити чи продати первинні цінні папери, які обертаються на ринку, валюту, товари або нематеріальні активи на заздалегідь визначених умовах в майбутньому періоді. Такі фінансові інструменти використовуються для проведення спекулятивних фінансових операцій і страхування цінового ризику (хеджування). Основними видами деривативів є опціони, свопи, ф'ючерсні і форвардні контракти.

За гарантованістю рівня дохідності поділяють на:

а) фінансові інструменти з фіксованим доходом, які характеризують фінансові інструменти з гарантованим рівнем дохідності при їх погашенні;

б) фінансові інструменти з невизначеним доходом, рівень дохідності яких може змінюватися залежно від фінансового стану емітента або кон'юнктури фінансового ринку.

За рівнем ризику:

а) безризикові фінансові інструменти, до яких відносять короткострокові цінні папери, короткострокові депозитні сертифікати найнадійніших банків, «тверду» іноземну валюту, золото та інші цінні метали, придбані на короткий період;

б) фінансові інструменти з низьким рівнем ризику, до яких відносять групу короткострокових фінансових інструментів, що обслуговують ринок грошей, виконання зобов'язань щодо яких гарантується стійким фінансовим станом і надійною репутацією позичальника;

в) фінансові інструменти з поміркованим рівнем ризику, що характеризують групу фінансових інструментів, рівень ризику щодо яких приблизно відповідає середньоринковому;

г) фінансові інструменти з високим рівнем ризику – це інструменти, рівень ризику щодо яких суттєво перевищує середньоринковий;

ґ) фінансові інструменти з дуже високим рівнем ризику, які використовуються для здійснення найризикованіших спекулятивних операцій на фінансових ринках.

Контрольні питання

1. В чому полягає зміст та значення фінансового ринку?
2. Які функції виконує фінансовий ринок?
3. Які є грошові потоки на фінансовому ринку?
4. Які складові фінансового ринку Ви знаєте?
5. Охарактеризуйте складові фінансового ринку залежно від класифікаційних ознак?
6. Що таке фінансові інструменти?
7. Які є види фінансових інструментів?

ТЕМА 15
ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

15.1. Сутність, завдання та принципи фінансового менеджменту
15.2. Функції фінансового менеджменту
15.3. Складові фінансового менеджменту
Література [19; 23; 31; 39; 40]

15.1. Сутність, завдання та принципи фінансового менеджменту

Фінансовий менеджмент як наука сформувався в середині двадцятого століття в країнах з ринковою економікою. Наукова школа фінансового менеджменту почала формуватись у зв'язку з посиленням ролі фінансового капіталу, формуванням фондового ринку. Саме тоді управління капіталом стало окремою функцією управління і відокремилося в структурі підприємства, компанії.

Сучасна ринкова економіка складається з великої кількості підприємств як сфери матеріального виробництва, так і сфери послуг, крім того бюджетних установ, приватних і сімейних фірм, бірж, банків, страхових компаній, інвестиційних фондів тощо. Успішна діяльність будь-якого підприємства, його життєздатність протягом тривалого періоду часу залежить від неперервності послідовності управлінських рішень, що їх приймають менеджери як індивідуально, так і колективно. Кожне з цих рішень відбивається на погіршенні чи поліпшенні фінансового стану підприємства. Спільним для усіх підприємств є визначення головної мети та системи задач (функцій) фінансового менеджменту.

Фінансовий менеджмент слід розглядати як теорію, як практику, як мистецтво, як вид підприємницької діяльності, як організаційну структуру.

Слід зауважити, що зарубіжна школа акцентує увагу на фінансовому менеджменту як мистецтві управління.

Вітчизняні автори під фінансовим менеджментом розуміють систему прийомів, засобів і форм організації грошових відносин. Дане визначення спирається на те, що матеріальною основою фінансового менеджменту є грошові потоки підприємства.

В свою чергу І. М. Бланк трактує фінансовий менеджмент як систему принципів і методів розробки і реалізації управлінських рішень пов'язаних з формуванням розподілом і використанням фінансових

ресурсів суб'єктів господарювання та організацією обороту їх грошових коштів, в яку входять:

– розроблення і реалізація фінансової політики підприємства;

– інформаційне забезпечення (складання і аналіз фінансової звітності підприємства);

– оцінка інвестиційних проектів і формування «портфеля» інвестицій;

– поточне фінансове планування та контроль.

Фінансовий стан підприємства є основою його благополуччя, тому головною метою фінансового менеджменту є знаходження розумного компромісу між завданнями, що їх ставить перед собою підприємство, і фінансовими можливостями реалізації цих завдань. Мета фінансового менеджменту залежить від стадії життєвого циклу фірми, від сегментації ринку і конкурентної позиції фірми, її фінансового стану, вмінь та знань управлінського апарату, стану ділової активності держави.

Більшість зарубіжних корпорацій починаючи з 80-х рр. XX ст. мету фінансового менеджменту розглядають як забезпечення достатку співвласників (акціонерів) як в поточному, так і в майбутньому періодах. Слід відзначити , що мета фінансового менеджменту не співпадає з метою підприємницької діяльності та не відповідає меті виробництва й маркетингу.

Для досягнення цієї мети забезпечується реалізація таких завдань:

− формування в достатньому обсязі капіталу й фінансових ресурсів;

− забезпечення їх ефективного використання;

− оптимізація складу та структури активів підприємства, забезпечення їх ефективного використання;

− забезпечення оптимізації грошових потоків;

− максимізація прибутку за умови допустимого фінансового ризику;

− забезпечення стабільної фінансової рівноваги.

Фінансовий менеджмент ґрунтується на системі принципів, засобів та форм організації грошових відносин підприємства, спрямованих на управління його фінансово-господарською діяльністю.

Принципами фінансового менеджменту є:

- інтегрованість із загальною системою управління;
- комплексний характер;

- високий динамізм;
- варіативність підходів в розробці й здійсненні фінансових рішень;
- орієнтир на стратегічні цілі;
- недопущення конфлікту.

На основі фінансового менеджменту здійснюється управління усією фінансово-господарською діяльністю підприємства, формування і використання усіх видів його фінансових ресурсів із застосуванням методів та важелів фінансового механізму, тобто формується мистецтво управління фінансовою діяльністю підприємства.

Забезпечення високої фінансової стійкості підприємства в процесі його розвитку відбувається шляхом втілення ефективної політики фінансування господарської діяльності підприємства, управління формуванням фінансових ресурсів, оптимізації фінансової структури підприємства.

Таким чином, фінансовий менеджмент, організований з врахуванням вище зазначених принципів, здатний забезпечити:

по-перше, стабільність економічного розвитку;

по-друге, покращення конкурентної позиції на товарному і фінансовому ринках;

по третє, поліпшення ресурсного потенціалу;

по-четверте, високі темпи зростання;

по-п’яте, збільшення обсягів власного капіталу

називається ефективним.

15.2. Функції фінансового менеджменту

Сутність фінансового менеджменту реалізується через його функції.

Такі вчені як Л. О. Коваленко та М. М. Ремньова функції фінансового менеджменту класифікують з точки зору об’єкту і суб’єкту (див. рис. 15.1).

Відтворювальна функція фінансового менеджменту полягає у забезпеченні збалансування матеріальних і фінансових ресурсів на всіх стадіях кругообігу капіталу в процесі простого і розширеного відтворення. На перший план виступає накопичення капіталу для вирішення довгострокових інвестиційних проблем. Тобто реалізація цієї функції фінансового менеджменту дозволяє знайти оптимальну пропорцію між авансованими грошовими коштами, які від шкодо-

вуються на протязі одного кругообігу, та інвестованими грошовими коштами, які надовго вибувають із обігу і повертаються частинами.

Розподільча функція фінансового менеджменту полягає у формуванні і використанні грошових фондів, підтриманні ефективної структури капіталу підприємства. Фінансовий менеджер визначає політику щодо розподілу прибутку, від якої залежить загальний концептуальний підхід до розвитку фінансового менеджменту на підприємстві. Результатом розподільчих процесів є створення фондів грошових коштів (фондів відшкодування, фонду споживання, фонду нагромадження), які забезпечують фінансування прийнятих до реалізації програм, підтримку оптимальної структури капіталу, зведення до мінімуму ризику банкрутства.

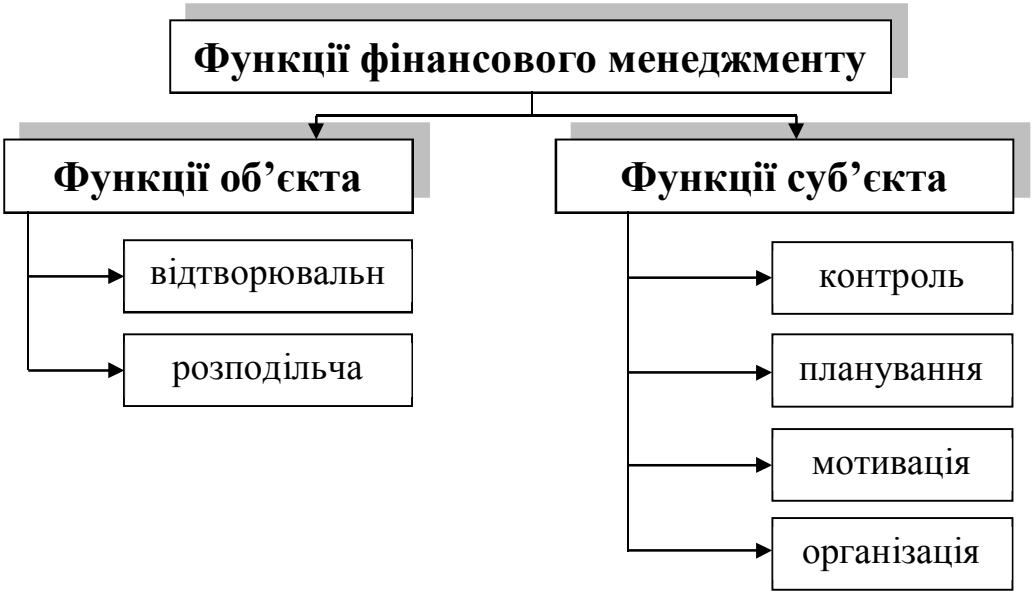

Рис. 15.1. *Класифікація функцій фінансового менеджменту*

Функції суб'єкта фінансового менеджменту представляють собою конкретні види управлінської діяльності, направлені на реалізацію цілей і задач управління фінансами підприємства.

Основою управлінських функції виступає ***планування.*** Воно охоплює весь комплекс заходів по розробці планових завдань і їх втіленню на практиці. За допомогою планування здійснюється економічне обґрунтування фінансових рішень, вибір їх альтернативних варіантів. Різновидністю цієї функції є прогнозування, тобто розробка на довготермінову перспективу можливих напрямків фінансової діяльності і змін фінансового стану підприємств.

На відміну від власне планування прогнозування не ставить перед собою на меті здійснити всі прогнози на практиці, а також відрізняється більшою альтернативністю у побудові фінансових показників і параметрів.

Організація полягає у створенні підрозділів фінансової служби, визначенні їх повноважень, встановленні вертикальних і горизонтальних зв'язків між ними, координації їх дій.

Мотивація передбачає стимулювання фінансових робітників до виконання поставлених задач. Від зацікавленості фінансових менеджерів у результатах своєї праці в значній мірі залежить ефективність фінансової діяльності підприємства. До мотиваційних факторів належить не тільки заробітна плата, але й політика підприємства і стиль керівництва, міжособисті відносини з безпосереднім керівником, колегами та підлеглими, гарантія зайнятості, умови праці, соціальне забезпечення, статус робітника.

Контроль як функція фінансового менеджменту полягає у виявленні відхилень від плану і своєчасному внесенні коректив. Можна виділити дві основні форми контролю в залежності від його спрямованості:

1) контроль за зміною фінансових показників, станом платежів і розрахунків;

2) контроль за реалізацією стратегії фінансування, тобто передбачення змін умов діяльності і своєчасне пристосування до них.

Контрольна функція фінансового менеджменту реалізується за слідуючими напрямками:

− контроль за правильним і своєчасним перерахуванням грошових коштів у фонди підприємства з усіх встановлених джерел фінансування;

− контроль за дотриманням заданої структури фондів з урахуванням потреб виробничого і соціального розвитку;

− контроль за цілеспрямованістю і ефективним використанням фінансових ресурсів;

− контроль за надходженням виручки від реалізації продукції та послуг;

− контроль за рівнем самофінансування, прибутковості і рентабельності.

У залежності від часу проведення контроль буває попереднім, поточним і заключним.

Деякі вчені вважають, що функції фінансового менеджменту поділяються на дві основні групи:

1) функції фінансового менеджменту як підсистеми, що управляється;

2) функції фінансового менеджменту як підсистеми управління підприємством.

В найбільш загальному плані основними функціями фінансового менеджменту є:

− дослідження зовнішнього економічного середовища;

− розробка фінансової стратегії підприємства;

− аналіз і планування фінансової діяльності;

− прийняття рішень з питань оперативної фінансової діяльності;

− прийняття інвестиційних рішень;

− взаємодія з іншими контрагентами з питань фінансової діяльності (державними органами, фінансово-кредитними установами, суб'єктами фінансового ринку, іншими підприємствами, фізичними особами).

Враховуючи функції фінансового менеджменту на підприємстві, виділяють наступні напрями фінансово-господарської діяльності:

1) формування активів (розрахунок реальної потреби за видами активів і визначення їх суми, виходячи з обсягів діяльності підприємства);

2) формування фінансової структури капіталу (визначення загальної потреби в капіталі, вивчення й аналіз альтернативних джерел формування фінансових ресурсів підприємства);

3) управління оборотними активами (аналіз і прогнозування тривалості оборотних циклів робочого капіталу);

4) управління необоротними активами (забезпечення ефективного використання основних засобів);

5) управління інвестиціями (формування напрямів інвестиційної діяльності підприємства, оцінка реальних проектів);

6) управління формуванням власних фінансових ресурсів (визначення потреби у власних фінансових ресурсах для реалізації фінансової стратегії підприємства, підвищення розміру чистого прибутку);

7) управління залученими фінансовими ресурсами (визначення вартості залучених коштів, оптимізація співвідношення короткострокової та довгострокової заборгованості);

8) управління фінансовими ризиками (визначення складу основних фінансових ризиків, їх оцінка, формування заходів по їх мінімізації та страхуванню).

Отже, успішна фінансова діяльність будь-якого підприємства, його життєдіяльність протягом тривалого періоду залежить від виконання фінансовим менеджером властивих йому функцій, послідовності та цілеспрямованості реалізації управлінських фінансових рішень.

15.3. Складові фінансового менеджменту

Фінансовий менеджмент ґрунтується на системі принципів, засобів та форм організації грошових відносин підприємства, спрямованих на управління його фінансово-господарською діяльністю.

Складовими фінансового менеджменту є:

− визначення і реалізація фінансової політики підприємства;

− інформаційне забезпечення (складання й аналіз фінансової звітності підприємства);

− оцінювання інвестиційних проектів і формування «портфеля» інвестицій;

− поточне фінансове планування та контроль.

На основі фінансового менеджменту здійснюється управління усією фінансово-господарською діяльністю підприємства, формування і використання усіх видів його фінансових ресурсів із застосуванням методів та важелів фінансового механізму, тобто формується мистецтво управління фінансовою діяльністю підприємства.

Матеріальною основою фінансового менеджменту є рух вхідних та вихідних грошових потоків, тобто економічний процес, який супроводжує рух вартості.

Розглянемо структурно-логічну схему фінансового менеджменту (рис. 15.2).

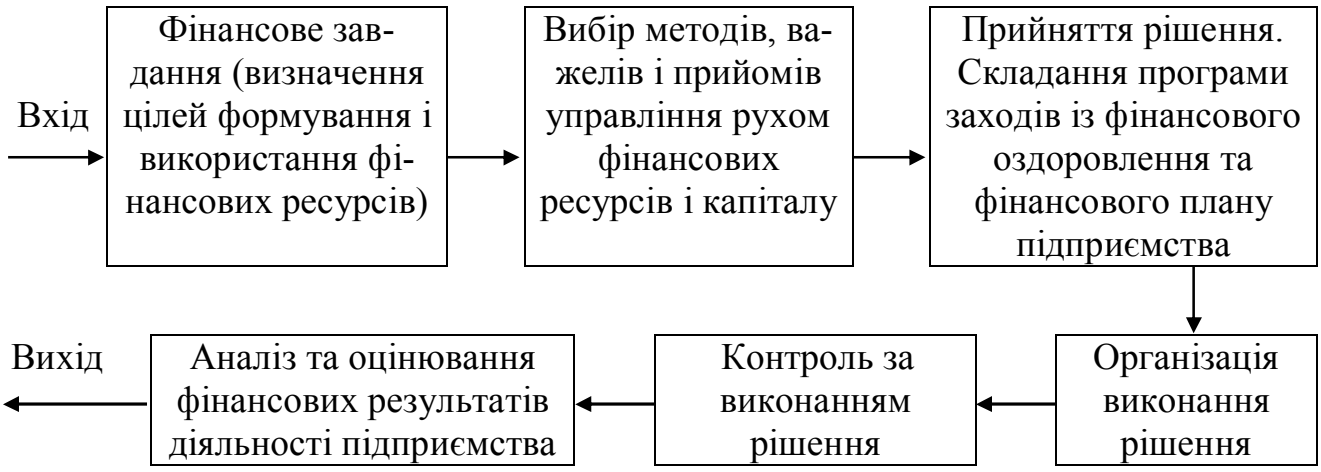

Рис. 15.2. *Структурно-логічна схема фінансового менеджменту*

Фінансовий механізм в управлінні підприємством – це цілісна система управління фінансами підприємства, на якій ґрунтується фінансовий менеджмент і яка призначена для організації взаємодії об'єктів та суб'єктів господарювання у сфері фінансових відносин, формування та використання фінансових ресурсів, забезпечення ефективного впливу фінансової діяльності на кінцеві результати роботи підприємства.

З метою управління фінансами підприємства застосовується фінансовий механізм.

Фінансовий механізм включає такі взаємопов'язані елементи, як фінансові методи, фінансові важелі, правове, нормативне та інформаційне забезпечення.

1. Фінансові методи включають: планування; прогнозування; інвестування; кредитування; самофінансування; оподаткування; система розрахунків; матеріальне стимулювання; страхування; заставні, трастові операції; оренда, лізинг, факторинг; фондоутворення; взаємовідносини з різними суб'єктами та засновниками.

Фінансові важелі – це прибуток; дохід; амортизаційні відрахування; фінансові санкції; ціна; орендна плата; дивіденди; цільові економічні фонди; вклади; пайові внески; котирування валютних курсів; форми розрахунків; види кредитів; процентні ставки; дисконт.

3. Правове забезпечення – закони, укази, статут юридичної особи.

4. Нормативне забезпечення – норми, інструкції, нормативи, методичні вказівки.

5. Інформаційне забезпечення – інформація різного виду та роду.

У загальному вигляді діяльність фінансового менеджера здійснюється за такими напрямами:

I. Аналізування і планування майнового та фінансового стану підприємства.

II. Забезпечення підприємства фінансовими ресурсами (управління джерелами ресурсів).

III. Розподіл фінансових ресурсів (інвестиційна політика та управління активами).

Цими напрямами діяльності визначаються основні завдання, що стоять перед фінансовими службами підприємства.

За *першим напрямом* здійснюється загальна оцінка: активів підприємства та джерел їх фінансування; величини і складу ресурсів, необхідних для забезпечення певного економічного потенціалу підприємства і розширення його діяльності; джерел додаткового фінансування; системи контролю за станом і ефективністю використання фінансових ресурсів.

Другий напрям передбачає визначення:

− обсягу потрібних фінансових ресурсів;

− додаткових джерел мобілізації фінансових ресурсів;

− форми їх отримання (довгостроковий чи короткостроковий кредит, власний капітал);

− витрат, пов’язаних із залученням усіх видів ресурсів;

− фінансового ризику.

Третій напрям передбачає аналіз і оцінювання довгострокових і короткострокових рішень інвестиційного характеру:

− доцільності розподілу фінансових ресурсів, їх місця в системі матеріальних, трудових та фінансових ресурсів;

− ефективності вкладень в основні засоби;

− наявності оборотних коштів (у цілому і за видами);

− ефективності вкладень підприємств.

Фінансове управління поточною діяльністю підприємства спрямовується на:

1. Забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів відповідно до завдань розвитку підприємства. Це завдання реалізується через визначення загальної потреби у фінансових ресурсах підприємства на наступний період, збільшення обсягу залучення власних фінансових ресурсів за рахунок внутрішніх джерел, визначення необхідних обсягів формування власних фінансових ресурсів за рахунок зовнішніх джерел, управління залученням позичкових фінансових ресурсів, оптимізацію структури джерел формування ресурсного фінансового потенціалу.

2. Забезпечення найефективнішого використання фінансових ресурсів у розрізі основних напрямів діяльності підприємства.

3. Оптимізація грошових потоків підприємства (вхідних і вихідних). Це завдання реалізується шляхом ефективного управління грошовими потоками підприємства в процесі кругообігу його грошових коштів, забезпечення синхронізації обсягів надходження і витрат грошових коштів у кожному періоді, досягнення необхідної ліквідності його оборотних активів.

4. Забезпечення максимізації прибутку підприємства з найменшим рівнем фінансового ризику. Максимізація прибутку досягається на основі ефективного управління активами підприємства, залучення в господарський оборот необхідного обсягу позичкових фінансових ресурсів, вибором найефективніших напрямів операційної та фінансової діяльності.

5. Забезпечення мінімізації фінансового ризику за очікуваного рівня прибутку. Якщо рівень прибутку підприємства прогнозується заздалегідь, важливим завданням є зниження до рівня мінімально можливого фінансового ризику, за яким гарантується отримання цього прибутку. Така мінімізація забезпечується шляхом диверсифі-

кації видів операційної і фінансової діяльності, а також портфеля фінансових інвестицій; профілактикою мінімізації окремих фінансових ризиків, ефективними формами їх внутрішнього і зовнішнього страхування.

6. Забезпечення відносної фінансової рівноваги підприємства в процесі його розвитку. Така рівновага характеризується високим рівнем фінансової стійкості і платоспроможності підприємства і забезпечується формуванням раціональної структури майн та капіталу, ефективними пропорціями в обсягах формування фінансових ресурсів за рахунок різних джерел, достатнім рівнем самофінансування інвестиційних потреб.

Контрольні питання

1. В чому полягає сутність фінансового менеджменту?
2. Яку мету ставить перед собою фінансовий менеджмент?
3. Які принципи фінансового менеджменту?
4. В чому полягає необхідність фінансового менеджменту?
5. Які завдання фінансового менеджменту?
6. Охарактеризуйте функції об’єкта фінансового менеджменту.
7. Які функції суб’єкт виконує фінансовий менеджмент?
8. Які є підходи до трактування функцій фінансового менеджменту у сучасній науці?
9. Які складові фінансового менеджменту Ви знаєте?

ТЕМА 16
МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

16.1. Поняття, функції та завдання міжнародних фінансів
16.2. Складові світового фінансового ринку та їх характеристика
16.3. Міжнародні фінансові організації та інституції
Література [1; 13; 19; 29; 31; 38; 40; 43; 44]

16.1. Поняття, функції та завдання міжнародних фінансів

Міжнародні фінансові відносини являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути згруповані за такими напрямами:

– взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;

– взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;

– взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними організаціями;

– взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів – держави, підприємств і громадян, виділяються наднаціональні суб'єкти – міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. У зв'язку з цим міжнародні фінанси розглядаються у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вони охоплюють усі міжнародні грошові потоки, а у вузькому – міжнародну централізацію коштів і фінансових ресурсів. Розглядаючи міжнародні фінанси у широкому розумінні, у них виокремлюють міжнародні фінансові відносини та дві ланки міжнародних фінансів у їх вузькому розумінні, фінанси міжнародних організацій та міжнародні фінансові інституції.

Міжнародні фінанси – це сукупність обмінно-перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з рухом вартості між окремими країнами та у процесі формування і використання на світовому та регіональному рівнях централізованих грошових фондів.

Відносини обміну пов'язані з міжнародною торгівлею. Вони характеризують валютні надходження та валютні платежі, які відображаються у торговельному балансі, стан якого характеризує взаємозв'язку міжнародних грошових потоків. Позитивне сальдо відображає перевищення надходжень над платежами, що є передумовою забезпечення стабільності національної валюти, і навпаки.

Відносини перерозподілу виникають у процесі формування і використання централізованих грошових фондів світових та регіональних міжнародних організацій і фінансових інституцій. При цьому існують країни-донори, у яких переважають внески до відповідних фондів, та країни-реципієнти, які отримують у різних формах фінансову допомогу за рахунок коштів централізованих фондів.

Міжнародні фінансові відносини виникають у зв'язку з рухом грошових потоків між національними суб'єктами різних країн:

– між підприємствами;

– між урядами країн;

– між підприємствами й урядами;

– між громадянами й урядами.

Взаємовідносини між підприємствами складаються в процесі купівлі-продажу товарів. Ці взаємовідносини насамперед відображають фінанси суб'єктів господарювання. Однак, оскільки ці суб'єкти належать до різних країн, то дані взаємовідносини відображають рух грошових потоків між країнами. Забезпечення еквівалентності обміну досягається через установлення реального курсу валют. Відхилення курсу валют від реального співвідношення між валютами веде до міжнародного перерозподілу доходів і фінансових ресурсів.

Взаємовідносини між урядами різних країн виникають у сфері державного кредиту, коли одна країна є позичальником, інша – кредитором. Аналогічний характер мають взаємовідносини з урядом певної країни юридичних і фізичних осіб інших країн. За змістом ці всі відносини належать до державного кредиту, а за напрямом руху коштів – до міжнародних фінансових відносин.

Торговельні взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн охоплюють два грошові потоки: надходження підприємству валютних доходів від експорту товарів і послуг; оплата підприємством товарів та послуг, що імпортуються. Кредитні взаємовідносини є двосторонніми: з одного боку – надання позики позичальником кредитору, з іншого – погашення позики і сплата процентів.

Здійснення міжнародних фінансових відносин потребує купівлі-продажу необхідної для розрахунків валюти та визначення валютного курсу. Ці операції забезпечуються через спеціальний фінансовий інститут – **валютний ринок,** який є базовою ланкою сфери міжнародних фінансів

Міжнародні фінанси (у вузькому розумінні) відображають діяльність міжнародних організацій і фінансових інституцій. Це наднаціональна надбудова, сутність якої полягає в концентрації доходів і

фінансових ресурсів у певних узагальнених чи цільових фондах. Діяльність таких організацій, як і окремої держави, пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди грошових коштів чи кредитних ресурсів, що формуються цими організаціями.

За своєю організацією фінанси міжнародних організацій подібні до державних фінансів, тільки їх головним суб'єктом є не держава, а міжнародна організація. Міжнародні організації вступають у взаємовідносини з урядами окремих країн з приводу формування бюджету чи інших фондів цих організацій. Отримані кошти використовуються на фінансування централізованих заходів, проектів і програм цих організацій, на утримання їх апарату та на фінансову допомогу окремим країнам. Отже, кожна країна може отримувати кошти від міжнародних організацій як у вигляді прямого фінансування (як правило, тільки в окремих випадках), так і в опосередкованій формі, через різні централізовані заходи, проекти і програми, які стосуються даної країни чи поширюються на неї.

Міжнародні фінансові інституції мають взаємовідносини як з урядами, так і з суб'єктами господарювання окремих країн. Взаємовідносини з урядами складаються за двома напрямами. Перший відображає процес формування статутного капіталу за рахунок внесків окремих країн. Другий характеризує кредитні взаємовідносини – надання кредитів окремим країнам та їх погашення і сплату процентів. Взаємовідносини з підприємствами мають двосторонній кредитний характер. Міжнародні фінансові інституції, здійснюючи фінансове забезпечення певних проектів, надають кредити окремим підприємствам, як правило, на конкурсній основі.

Міжнародні фінанси відображають світові інтеграційні процеси. Централізація певної частини фінансових ресурсів на світовому рівні забезпечує потреби світового господарства. Саме на ці потреби й спрямована діяльність міжнародних організацій та міжнародних фінансових інституцій. Вони фінансують окремі проекти і програми, керуючись інтересами саме світового господарства загалом, а не окремих країн, якими б важливими вони для цих країн не були.

Безперечно, порівняно з національними фінансовими системами міжнародні фінанси перебувають лише на початку свого розвитку. Однак поглиблення міжнародної політичної інтеграції та глобалізація економіки ведуть як до посилення ролі діючих організацій та інституцій, так і до створення нових. Це сприяє підвищенню рівня центра-

лізації фінансових ресурсів, збільшенню як їх маси, так і обсягів міжнародних фінансових потоків. Врешті-решт, цей інтеграційний процес поступово веде до формування єдиної міжнародної фінансової системи. Особливо це помітно у сфері фінансового ринку. Провідні комерційні банки, фондові біржі, страхові компанії та інституційні інвестори, здійснюючи свої операції з клієнтами в усьому світі, виконують функції міжнародних фінансових інституцій. Вони сприяють процесам міжнародної централізації і перерозподілу фінансових ресурсів і тим самим економічному розвитку як окремих країн, так і світової економіки загалом.

16.2. Складові світового фінансового ринку та їх характеристика

Головне призначення міжнародного фінансового ринку полягає в забезпеченні перерозподілу між країнами акумульованих вільних фінансових ресурсів для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання від цих операцій певного доходу.

Через структури міжнародного фінансового ринку тимчасово вільні фінансові ресурси переводяться із тих секторів світового господарства, де вони з'являються, у ті сектори, де в них у даний момент є потреба. Завдяки цьому стає можливим валютне, кредитне, розрахункове обслуговування міжнародної торгівлі товарами та послугами, закордонних інвестицій, урядових запозичень та ін.

Головною функцією міжнародного фінансового ринку є забезпечення міжнародної ліквідності, тобто можливості швидко залучати достатню кількість фінансових засобів у різних формах на вигідних умовах на наднаціональному рівні. Залучення ресурсів на міжнародному фінансовому ринку значно розширює фінансові можливості кожної країни і сприяє вирівнюванню економічного розвитку країн та створенню умов для підвищення суспільного добробуту.

Міжнародний фінансовий ринок виник на основі інтеграційних процесів між національними фінансовими ринками. Інтеграція ринків окремих країн розпочалася приблизно в середині 60-х років XX ст. і згодом стала розвиватись прискореними темпами. Вона виявлялася в зміцненні зв'язків, розширенні контактів між національними фінансовими ринками, їх прогресуючому переплетенні. Банки почали надавати, а їхні клієнти одержувати фінансові послуги за межами країн, де вони розташовані, одночасно в декількох валютах. Умови таких угод, наприклад відсоткові ставки за кредитами, почали вирівнюватись і ставали все більш привабливими для позичальників та

інших одержувачів банківських послуг порівняно з умовами національних ринків.

Розвиток процесу інтеграції національних фінансових ринків поступово призвів до початку їх глобалізації. Це проявилося у виникненні й швидкому зростанні світової фінансової системи, де циркулюють валютні, кредитні та інші фінансові ресурси. Ринки різних країн, де можна мобілізувати кошти, не тільки взаємодіють, а й залежать один від одного. В сукупності, вони розвиваються в глобальну цілісну систему, об'єднану спільними умовами функціонування і закономірностями еволюції. Тому сьогодні інвестор або позичальник, приймаючи те чи інше рішення, бачить перед собою не ізольовані національні ринки, а різні сегменти єдиної світової фінансової системи.

Міжнародний фінансовий ринок нині є глобальною системою акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції. Цей ринок набув величезних масштабів і перетворився в одне з найважливіших джерел фінансових ресурсів, став визначальним фактором господарського життя всіх без винятку країн світу.

Операції на міжнародному фінансовому ринку можна поділити на дві великі групи – кредитні й інвестиційні.

Відповідно можна виділити і два сектори цього ринку:

1) сектор кредитів,

2) сектор цінних паперів.

Основним критерієм такого поділу виступає тип фінансових інструментів. Якщо їх вільна купівля-продаж неможлива, то маємо справу з кредитним ринком, якщо ж зобов'язання або інструменти продаються і купуються, то відповідно покупці і продавці виступають учасниками ринку цінних паперів. З іншого боку, залежно від термінів реалізації майнових прав – короткі (до одного року) і тривалі, розрізняють грошовий (валютний) і фондовий (ринок капіталів).

Щодо об'єднання ринку кредитних ресурсів і ринку цінних паперів під одною назвою ринку капіталів у вітчизняній літературі немає одностайності. Досить переконливою є точка зору відомого українського фінансиста професора О. Д. Василика, який зазначав, що подібне трактування досить закономірне, оскільки фінансові ресурси, що функціонують на зазначених ринках, дають їхньому власникові певний дохід. Проте ці ринки різняться за своїми найхарактернішими ознаками. При одержанні коштів на кредитній

основі, їхній власник не змінюється. При купівлі цінних паперів власник коштів змінюється. Є певні відмінності й в одержанні доходу на вкладені кошти. Тому, на думку автора, ці міжнародні фінансові ринки слід розглядати окремо.

Охарактеризуємо сегменти міжнародного фінансового ринку.

Міжнародний валютний ринок

Валютний ринок – це: 1) підсистема валютних відносин у ході операцій купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів у іноземних валютах; 2) інституційний механізм (сукупність установ і організацій – банків, валютних бірж, інших фінансових інститутів), що забезпечують функціонування валютних ринкових механізмів.

Валютний ринок як економічна категорія – це система стійких економічних та організаційних відносин, пов'язаних з операціями купівлі-продажу іноземних валют та платіжних документів у іноземних валютах. На валютному ринку здійснюється широке коло операцій щодо зовнішньоторговельних розрахунків, туризму, міграції капіталів, робочої сили тощо, які передбачають використання іноземної валюти покупцями, продавцями, посередниками, банківськими установами та фірмами. Існує чотири групи суб'єктів валютного ринку:

− *державні установи,* основне місце серед яких займають центральні банки та казначейства окремих країн;

− *юридичні та фізичні особи,* що зайняті у різноманітних сферах зовнішньоекономічної діяльності;

− *комерційні банківські установи,* які забезпечують валютне обслуговування зовнішніх зв'язків, особливо брокерські контори;

− *валютні біржі та валютні відділи товарних і фондових бірж.*

Основні суб'єкти валютного ринку – великі транснаціональні банки, які мають розгалужену мережу філіалів і широко використовують в операціях сучасні засоби зв'язку, комп'ютерну техніку.

Найбільшим у світі центром торгівлі валютою як щодо обсягу обороту, так і кількості валют є Нью-Йорк. Характерно, що в США немає валютної біржі, де б щоденно встановлювалися офіційні котирування. Тут валютою торгують виключно на міжбанківському ринку, де формується середній курс, який служить основою для встановлення курсів продавця і покупця для банківських клієнтів. Інші великі фінансові центри США знаходяться в Бостоні, Чикаго, Сан-Франциско та Новому Орлеані.

Валютних бірж немає також у Великій Британії та Швейцарії, але це майже не впливає на масштаби валютних операцій у цих країнах,

оскільки на практиці фактичні курси валют, як правило, коливаються навколо офіційних валютних курсів.

У Франції і Австрії функціонує по одній валютній біржі, Італія і Німеччина мають по декілька бірж.

Традиційно найвідомішим не тільки в Європі, а й у всьому світі є Лондонський валютний ринок. Ще в 1694 р. британський парламент прийняв акт, який закріпив створення Банку Англії. Таким чином, було засновано перший центральний банк у світі, який ліквідував свою монополію лише в 1832 р.

На сьогодні сформувалися такі найбільші регіональні валютні ринки:

− *Європейський* (з центрами в Лондоні, Франкфурті-на-Майні, Парижі, Цюріху);

− *Американський* (з центрами в Нью-Йорку, Чикаго, Лос-Анджелесі, Монреалі);

− *Азіатський* (з центрами в Токіо, Гонконгу, Сінгапурі, Бахрейні).

Денний оборот на трьох найбільших валютних ринках світу (Лондон, Нью-Йорк, Токіо) становить понад 1500 млрд дол. США. Річний обсяг на світових валютних ринках сягає 250 трлн дол. США.

Специфічним міжнародним ринком валют країн Західної Європи є ***ринок євровалют,*** де операції здійснюються у валютах цих країн, а сам ринок євровалют є одним із секторів єврорынку. Суб'єктами ринку євровалют виступають великі та середні банки країн Західної Європи і США та деякі транснаціональні корпорації цих регіонів.

Поглиблення інтеграційних процесів у Західній Європі, посилення ролі транснаціональних корпорацій, значне зростання потреб у міжнародній валюті та введення взаємної конвертованості національних валют – усі ці фактори стали об'єктивною причиною і безпосереднім стимулом виникнення і розвитку ринку євровалют. Цим самим було створено умови для масштабних і стійких валютно-фінансових зв'язків даної групи країн.

Нині ринок євровалют існує по всьому світі. Масштабні операції здійснюються з євровалютами не тільки в Європі, а й в Азії, країнах Карибського басейну та інших регіонах світу.

Розширенню євровалютного ринку на початкових етапах його розвитку сприяли такі фактори:

− припинення обміну доларів на золото;

− колосальне зростання обсягів «нафтодоларів»;

− введення плаваючих валютних курсів;

− поступова ліквідація валютних обмежень і відкриття нових національних фінансових ринків.

Євровалютний ринок – це автономний і незалежний оптовий ринок, де оперують, як правило, великими сумами. Він майже не піддається регулюванню, не підлягає національному законодавству, майже не оподатковується. Євровалюти є джерелом дешевого кредиту для позичальника і високого прибутку для позикодавця.

Від самого початку свого виникнення (кінець 80-х рр. XX ст.) ринок євровалют розвивається переважно як ринок євродоларів. ***Європейські долари*** – це тимчасово вільні грошові кошти в доларах США, які розміщені організаціями і приватними особами різних країн у європейських банках і використовуються останніми для кредитних операцій. Додаток «євро» засвідчує вихід національної валюти з під контролю національних валютних органів. Це так звані «бездомні» валюти. Наприклад, операції з євродоларами, переведеними в іноземні банки за межами США або у вільній банківській зоні в Нью-Йорку (впроваджена з 1981 р.) не підлягають регламентації з боку країни-емітента цієї валюти – Сполучених Штатів Америки. Відповідно з додатком «євро» називаються суми в японських єнах – євроєнами, у німецьких марках – євромарками і т. ін.

Головним джерелом ринку євродоларів виступають іноземні держави, юридичні чи фізичні особи, які зберігають долари не в США, а також транснаціональні корпорації із запасами готівки понад поточні потреби та офіційні резерви центральних банків.

З точки зору техніки операцій ринок євродоларів відрізняється високою оперативністю. Він складається із сотень банків-посередників, які знаходяться в найбільших фінансових центрах Європи, насамперед у Лондоні. Завдяки значній мобільності ринок євродоларів перетворився у найбільший міжнародний валютний ринок, важливу складову сучасної міжнародної валютної системи.

Найбільшою перевагою ринку євродоларів є його більш висока прибутковість порівняно з рядом національних валютних ринків. Це дає змогу з року в рік постійно розширювати масштаби ринку євродоларів.

Важливим інструментом валютного ринку виступає ***Співтовариство всесвітніх міжбанківських фінансових телекомунікацій – СВІФТ,*** *яке* було створено в 1973 р. 239 банками 15 країн. Сьогодні в системі СВІФТ бере участь понад 3000 банків із 80 країн (США, Канада, країни Західної Європи та деякі країни Східної Європи). Міжнародні центри розрахунків цієї системи знаходяться в Нідерландах, Бельгії, США. Для банків-учасників системи СВІФТ були

розроблені міжнародні стандарти, які систематизують різноманітні вимоги до інформації, призначеної для електронної обробки. У більшості країн, банки яких беруть участь у системі, створені національні пункти, через які замовлення передаються в міжнародні розрахункові центри, а через їх посередництво національні пункти у свою чергу пов'язані один з одним. Саме завдяки цьому процес передачі інформації при здійсненні розрахунків скоротився до мінімуму (від 1 год до 20 хв).

У березні 1993 р. Україна стала 92-ю державою, яка ввійшла до системи СВІФТ і представлена в ній 10 українськими банками. Вступний внесок для кожного банку – 55 тис. дол. США, а перший внесок українських банків становив 250 тис. дол. США.

Міжнародний ринок позичкових капіталів

Міжнародні фінансові ресурси поділяються на офіційні й приватні, що формують борги і ті, що боргів не створюють. Останніми є безповоротні позики (дарунки або гранти), а також прямі іноземні інвестиції та частина портфельних інвестицій, вкладених в акціонерний капітал.

Основним функціональним простором зовнішніх позичкових ресурсів виступає міжнародний ринок позичкових капіталів. Це ринок грошових ресурсів, учасниками якого є іноземні стосовно даної країни юридичні й фізичні особи (нерезиденти).

Міжнародний ринок позичкових капіталів – це глобальна система акумулювання вільних фінансових ресурсів та їх надання позичальникам із різних країн приватними позикодавцями на принципах ринкової конкуренції. Виникнувши в 50-ті роки XX ст. і набувши значного розвитку в 60-ті роки, цей ринок до кінця 90-х років набрав величезних масштабів і такої сили, що перетворився в одне з найважливіших джерел ресурсів і визначальний фактор господарського життя.

Головним джерелом акумулювання грошових ресурсів виступають промислово розвинуті країни та їхні агенти. Вони ж є і головними одержувачами міжнародних фінансових ресурсів. Починаючи з 70-х років все більш активно використовують ресурси зі світового позичкового ринку багато країн, що розвиваються. А деякі з них, такі як Гонконг, Тайвань, Китай, є одночасно і кредиторами. З 80-х років почали одержувати позики на цьому ринку і постсоціалістичні країни, а з кінця 90-х років на ньому стали освоюватися і країни пострадянського простору.

Значним і динамічним сегментом міжнародного ринку позичкових капіталів виступає *ринок синдикованих позик,* принципом діяльності якого є створення синдикатів, пулів або консорціумів для надання великих банківських кредитів.

Спочатку цей ринок використовувався переважно для фінансування великих проектів у розвинутих країнах. І сьогодні ці країни залишаються основними одержувачами таких позик.

Найбільшим одержувачем, як і раніше, є США. Серед найбільших кредиторів можна назвати банки Бенілюксу, Великої Британії, Німеччини, Італії, Швейцарії і Японії.

Синдиковані позики останніми роками набули поширення й у відносинах з країнами Центральної і Східної Європи, оскільки вони дають змогу розподілити ризики між позикодавцями і посилюють позиції останніх у відносинах із позичальниками.

Другим сегментом міжнародного ринку позичкового капіталу виступають *ринки міжнародних* середньострокових і довготермінових *цінних паперів* – бондів (облігацій), векселів, акцій, купівля національних облігацій нерезидентами та ін.

Міжнародні бонди, або облігації, поділяються на іноземні та євробонди.

Іноземні бонди продаються за межами країни-позичальника, у національному фінансовому центрі й у валюті країни-позикодавця.

На ринку євробондів випускаються і продаються облігаційні зобов'язання, виражені в євровалютах. До його складу входять євроемісія і вторинний ринок. Євробонди гарантуються або виносяться на ринок на користь позичальника синдикатом банків із різних країн і розміщуються в країнах, які відрізняються від валюти позики. Ринок євробондів не має національних кордонів. В обігу переважають бонди з фіксованою відсотковою ставкою, меншу частину від загального обсягу складають бонди з плаваючою ставкою. Цей ринок розпочав свою діяльність у 1963 р.

Останніми роками набули поширення бонди, конвертовані в акції, або з правом обміну на акції, як титули власності у формі національного капіталу. Значно зросла частка євробондів євро. Серед позичальників на ринку облігацій зростає кількість приватних корпорацій і банків, а також регіональних організацій, у тому числі ЄС. У цілому, євроемісії перевищують сьогодні емісії іноземних облігацій у 3–4 рази.

Азіатські, латиноамериканські та деякі інші компанії активно продають на міжнародних фінансових ринках і свої акції. Крім того,

країни, що розвиваються, мають значний обсяг короткострокових зобов'язань у вигляді комерційних паперів, депозитних сертифікатів, револьверних, експортних кредитів та інших короткострокових зобов'язань, сума яких лише за 90-ті роки становила 103,5 млрд дол. США, причому 48,2 % від цієї суми склали зобов'язання азіатських країн.

Отже, у сьогоднішніх умовах лібералізації міждержавного обміну товарів, послуг та капіталів відбувається інтенсивний процес глобалізації фінансових ринків.

16.3. Міжнародні фінансові організації та інституції

Фінансова діяльність міжнародних організацій пов'язана з формуванням і використанням їх бюджету та цільових фондів. Формування доходів здійснюється насамперед за рахунок внесків країн, що входять до складу даної організації. Кошти використовуються на основі затвердженого бюджету. Розглянемо фінанси провідних міжнародних організацій – ООН та ЄС.

Організація Об'єднаних Націй була заснована наприкінці Другої світової війни з метою підтримання миру. До сфер її діяльності також входять економічні, соціальні та гуманітарні проблеми, права людини, охорона навколишнього природного середовища.

Діяльність ООН здійснюється через її керівні органи та спеціалізовані організації. Так, питаннями миру і безпеки займаються департаменти операцій з підтримання миру, з питань роззброєння і регулювання озброєнь. Економічний напрям діяльності здійснюється через Конференцію з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Організацію промислового розвитку (ЮНІДО), Програму розвитку (ЮНДП), Регіональні комісії (наприклад, Європейська економічна комісія) та ін. Соціальна і гуманітарна політика проводиться Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), Фондом ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА), Всесвітньою продовольчою радою (ЮНЕП), Центром ООН з населених пунктів (Хабітат) та ін. Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) проводить значну роботу, пов'язану із забезпеченням екологічної безпеки на планеті.

Бюджет ООН формується за рахунок внесків країн. Розмір внесків визначається залежно від рівня економічного розвитку країни. В основі розрахунків лежить норматив платежів, який залежить від обсягів ВНП даної країни.

Нині ООН переживає фінансову кризу, пов'язану з тим, що багато країн мають заборгованість із внесків до її бюджету. Це істотно

звужує фінансові можливості ООН, ускладнює фінансування передбачених заходів.

За видатками бюджет ООН поділяється на дві частини: адміністративні та накладні витрати і програмні видатки. Адміністративні та накладні видатки нині становлять 38 %, програмні – 62 %. Поставлено завдання скоротити адміністративні витрати до 25 %, що дасть змогу вивільнені кошти спрямувати на соціально-економічні програми.

Видатки бюджету ООН плануються в розрізі окремих підрозділів та організацій. При цьому також виділяються адміністративні й накладні витрати та кошториси на окремі програми, що виконуються даним підрозділом. Фінансування з бюджету ООН окремих країн здійснюється через реалізацію на їх території відповідних програм, а не у формі прямого виділення коштів. Так, в Україні реалізуються проекти за Програмою розвитку (ЮНДП), Управління Верховного комісара у справах біженців (ЮНХКР), Дитячого фонду (ЮНІСЕФ), Фонду народонаселення (ЮНФПА), Міжнародної організації праці (ІЛО), Міжнародного агентства з атомної енергії (ІАЕА).

Європейський Союз бере свій початок від створеного у 1957 р. з метою економічної співпраці Європейського економічного співтовариства. Було сформовано спільний ринок капіталів, товарів і послуг, скасовано митні бар'єри, здійснено уніфікацію податкового законодавства, створено європейську валютну систему. Розвиток інтеграційних процесів завершився проголошенням Європейського Союзу, до якого входять такі країни: Німеччина, Австрія, Данія, Бельгія, Франція, Голландія, Люксембург, Велика Британія, Швеція, Фінляндія, Португалія, Іспанія, Італія, Ірландія, Греція., Польща.

Бюджет ЄС формується за рахунок надходжень від країн Союзу. Усі доходи поділяються на дві групи: внески країн-членів та доходи бюджету ЄС. Внески кожної країни до бюджету визначаються залежно від рівня її економічного розвитку, який відображається у виробленому ВНП. Специфікою бюджету ЄС як ланки міжнародних фінансів є наявність власних доходів. До них належать, по-перше, мито і сільськогосподарські податки, якими обкладаються продукти, що імпортуються з країн, які не є членами Союзу. По-друге, важливе місце займає податок на додану вартість, який установлюється за єдиною для всіх країн ставкою відносно уніфікованого в усіх країнах об'єкта оподаткування (ставка податку не може перевищувати 1,4 %). Установлено ліміт бюджету ЄС – він не може перевищувати 1,2 % загального обсягу ВНП Союзу.

Видатки бюджету ЄС поділяються на адміністративні (біля 5%) та операційні (до 95 %). Операційні видатки складаються з фінансування сільського господарства (до 50 %), структурних перетворень в економіці країн Союзу, наукових досліджень і освіти, зовнішньої діяльності (реструктуризація економіки країн Центральної і Східної Європи та підготовка їх до вступу в ЄС, надання технічної і гуманітарної допомоги тощо).

Бюджет ЄС розробляється Європейською комісією і затверджується Європейським парламентом. Виконує бюджет фінансове управління Європейської комісії, яке перебуває під подвійним контролем – з боку Палати аудиторів і Європарламенту. До складу Палати аудиторів входять 15 членів, які перевіряють надходження доходів і фінансування видатків.

Міжнародні фінансові інституції поділяються на дві групи: всесвітні та регіональні. До всесвітніх належать Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків. Регіональні створюються за континентальною ознакою: Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку та ін.

Міжнародний валютний фонд є провідною світовою фінансовою інституцією, яка має статус спеціалізованої установи ООН. Він був заснований на міжнародній конференції в Бреттон-Вудсі в 1944 р., а фінансові операції почав здійснювати з 1947 р. Основними цілями діяльності МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі й співробітництва у сфері валютного регулювання та надання кредитів у іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів країн – членів Фонду.

Капітал МВФ утворений за рахунок внесків країн – членів фонду. Станом на 1 січня 2001 р. членами МВФ була 181 країна, у тому числі з вересня 1992 р. – Україна. Розмір внеску кожної країни залежить від двох чинників: загального обсягу емітованих SDR та частки (позиції) даної країни у Фонді. Частка кожної країни залежить від рівня її економічного розвитку та її місця у світовій торгівлі. Після 11-го перегляду квот станом на 30 червня 1999 р. загальний обсяг квот становив 209,6 млрд SDR. Частка України дорівнює 0,65 %, а її квота – 1372 млн SDR. Порівняно з початковим періодом членства України в МВФ її квота зросла (спочатку становила 997,3 млн SDR), а частка знизилась з 0,686 до 0,65 %. Чверть внеску проводиться у вільноконвертованій валюті або в SDR, решта – в національній.

Кількість голосів кожної країни у Фонді визначається у такий спосіб: 250 голосів незалежно від розмірів квоти плюс один голос на кожні 100 тис. SDR квоти. При цьому Статут МВФ передбачає періодичний (не менше одного разу на п'ять років) загальний перегляд квот. Це пов'язано з тим, що змінюється як рівень розвитку окремих країн, так і їх місце у світовій торгівлі.

За необхідності, крім власного капіталу, МВФ може використовувати позичкові кошти. За статутом він може отримувати кошти в будь-якій валюті як від офіційних органів, так і на приватному ринку позичкових капіталів. Досі позики отримувались від казначейств та центральних банків країн – членів Фонду, а також від Швейцарії та Банку міжнародних розрахунків. З приватного ринку кошти не залучались.

Міжнародний валютний фонд є координуючою всесвітньою фінансовою інституцією. Його діяльність сприяє стабільності національних та світової валютних систем і забезпеченню на цій основі сталого економічного розвитку та надійності міжнародних економічних відносин.

Діяльність МВФ охоплює три основні напрями: кредитування з метою надання фінансової допомоги окремим країнам, у яких утворилось від'ємне сальдо платіжного балансу, регулювання міжнародних валютних відносин, постійний нагляд за світовою економікою. При цьому фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн – членів Фонду.

Кредитування здійснюється з різними цілями у різних формах та на різних умовах. Воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу най біднішим країнам.

Основну роль у фінансовій діяльності МВФ відіграють кредити на вирівнювання платіжного балансу. Використання окремих механізмів фінансування обумовлюється характером проблем з платіжним балансом. Виділення кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну валюту. Кошти надходять до центрального банку країни-позичальника і використовуються на формування валютних резервів.

Загалом система кредитування, що використовується МВФ, включає чотири форми: безпосереднє, поетапне, пільгове та спеціальне фінансування.

Безпосереднє фінансування прямо пов'язане із квотою кожної країни і здійснюється в межах її резервної і кредитної часток. Резервна частка становить (з певними корективами) 25 % квоти даної країни, тобто ту частину, що внесена в іноземній валюті. У межах цієї частки кредити – резервні транші, видаються на першу вимогу країни без сплати процентів і комісійних. Кредитна частка становить повну величину квоти даної країни. Ця сума ділиться на чотири рівні частини, які становлять окремі кредитні транші. Надання кредитів обумовлюється виконанням країною певних політичних та економічних вимог з метою ліквідації негативного сальдо платіжного балансу.

Система *поетапного* фінансування використовується при більш суттєвих і триваліших проблемах з платіжним балансом у країни-позичальника і є наступним етапом її взаємовідносин з МВФ після безпосереднього фінансування. Поетапне фінансування здійснюється в межах граничних кредитних часток тієї чи іншої країни і включає механізми резервних кредитів (stand-by) та розширеного фінансування. Кредити «stand-by» були започатковані в 1952 р. і обумовлюються проблемами з платіжним балансом, що мають тимчасовий або циклічний характер. Вони видаються траншами на термін від 1,5 до 3 років під реалізацію програм макроекономічної стабілізації. Це основний механізм кредитування, що використовується в МВФ. Механізм розширеного фінансування, що почав діяти з 1974 р., пов'язаний із серйозними порушеннями рівноваги платіжного балансу, викликаними економічною кризою. Вони видаються, як правило, на термін до трьох років (в окремих випадках до чотирьох років) і супроводжуються більш жорсткими вимогами і контролем з боку МВФ до позичальника.

Механізми *пільгового* фінансування пов'язані з наданням на пільгових умовах кредитів країнам, що розвиваються, та найбіднішим країнам за умов хронічної кризи платіжного балансу. Вони включають фонд структурної перебудови та розширений фонд структурної перебудови. Позики з цих фондів надаються на дуже вигідних умовах – під 0,5 % річних на термін до 10 років.

Система *спеціального* фінансування використовується в особливих умовах і включає компенсаційне фінансування і фінансування у разі непередбачуваних обставин, фінансування буферних (резервних) запасів, фінансування зі скорочення і обслуговування зовнішнього боргу та фінансування системних трансформацій.

Механізм компенсаційного та непередбаченого кредитування повинен вирівнювати відхилення в платіжному балансі, що вини-

кають із незалежних від даної країни причин. Сюди належать кредити на компенсацію втрат від скорочення виручки від експорту внаслідок падіння цін на світовому ринку та від збільшення вартості імпорту, від непередбачених втрат, пов'язаних зі стихійними лихами, промисловими спадами, введенням протекціоністських обмежень у країнах-імпортерах, поява товарів-замінників тощо. Фонд кредитування буферних запасів використовується для надання допомоги країнам, які беруть участь у створенні відповідних резервів, якщо це погіршує стан їх платіжного балансу. Фонд фінансової підтримки операції щодо скорочення і обслуговування зовнішнього боргу використовується для врегулювання боргової кризи у країн, що розвиваються.

Новим механізмом у системі спеціального фінансування є фонд підтримки структурних перетворень, створений для країн, що здійснюють перехід від планової до ринкової економіки. Надання системних трансформаційних позик обумовлюється різким падінням надходжень від експорту та значним і стійким збільшенням вартості імпорту у зв'язку з переходом до світових цін, насамперед, на енергоносії.

Другим основним напрямом діяльності МВФ *є* ***регулювання валютних взаємовідносин***. У сучасних умовах, коли курси валют є плаваючими, а не фіксованими, роль Фонду полягає в узгодженні валютної політики країн – членів Фонду. Насамперед кожна країна повинна, відповідно до статуту МВФ, співробітничати з Фондом та з іншими країнами для забезпечення і підтримання стабільних валютних курсів, її економічна та фінансова політика має спрямовуватись на забезпечення економічного зростання при розумній стабільності цін. Неприпустимими є валютні маніпулювання з метою отримання певних переваг у міжнародній торгівлі. При цьому МВФ установлює певні валютні обмеження. Так, країни – члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні валютні засоби, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

Будучи провідною міжнародною фінансовою інституцією, МВФ здійснює ***постійний нагляд і спостереження за світовою економікою***. Він готує значний масив інформації як в цілому по світовій економіці, так і стосовно окремих країн. Щомісячний збірник фінансової статистики, що видається МВФ, охоплює дані про динаміку економічного зростання і цін, грошовий обіг, експорт та імпорт, стан платіжного балансу, величину офіційного золотого запасу, рівень валютних резервів, розміри зарубіжних інвестицій, динаміку валютних

курсів та ін. Країни – члени Фонду зобов'язані без перешкод надавати всю необхідну інформацію.

Нагляд за макроекономічною та валютною політикою країн здійснюється насамперед з допомогою консультування. МВФ детально аналізує податкову, грошово-кредитну і валютну політику та стан платіжних балансів країн. На основі аналізу готується доповідь, у якій формулюються певні рекомендації країні щодо вироблення та коригування економічної, фінансової та валютної політики. Важливою формою нагляду є також публікація та всебічне обговорення доповіді «Світовий економічний огляд». На підставі аналізу наявної інформації розробляються середньострокові економічні прогнози, які дають можливість координувати макроекономічні політики країн – членів Фонду.

Група Світового банку, є другою за значенням інституцією у системі міжнародних фінансів. Вона включає до свого складу чотири міжнародні фінансові інституції: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародну асоціацію розвитку (МАР); Міжнародну фінансову корпорацію (МФК) та Багатостороннє агентство гарантування інвестицій (БАГІ) і спеціалізовану структуру – Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів(МЦУІК).

Серцевиною групи є ***МБРР,*** який був заснований разом з МВФ у 1945 р. і почав функціонувати в 1946 р. Учасниками банку можуть бути лише країни – члени МВФ. Основною метою діяльності банку є сприяння розвитку економіки країн – членів МБРР шляхом надання довгострокових кредитів та гарантування приватних інвестицій. Спочатку ця діяльність була спрямована на країни, що зазнали втрат унаслідок Другої світової війни. Нині головним напрямом діяльності є країни, що розвиваються, та країни з перехідною економікою.

Джерелами ресурсів банку є:

- статутний капітал;
- залучення коштів шляхом випуску облігаційних позик;
- резервний фонд.

Статутний капітал сформовано за рахунок внесків країн-членів. Внески здійснюються шляхом підписки на акції в межах установлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу, виходячи з її квоти в МВФ. Резервний фонд утворюється за рахунок банку.

Напрями діяльності МБРР визначаються його завданнями саме як банку реконструкції та розвитку. Кредитування здійснюється у двох формах – системні позики та інвестиційні кредити.

Системні позики надаються урядам окремих країн під програми макроекономічної стабілізації та інституційні зміни. Кошти не мають цільового призначення, вони надходять до бюджету і можуть використовуватись урядом на власний розсуд, у тому числі і на фінансування дефіциту бюджету. Отримання позик обумовлюється виконанням певних вимог. При їх невиконанні надання кредитів може бути призупинено.

Інвестиційні кредити видаються під конкретні інвестиційні проекти. Основними напрямами інвестиційного кредитування є галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), а також сільське господарство, охорона здоров'я та освіта. Кредити видаються на термін до 20 років під гарантії урядів. МБРР може бути також гарантом за аналогічними довгостроковими кредитами комерційних банків. Для виділення кредитів МБРР вимагає від країни, що позичає кошти, інформацію про її фінансовий стан та про об'єкти кредитування. Кредити надаються на основі пайової участі банку у фінансуванні певних об'єктів – до 30 % їх вартості.

Інші організації, що входять до групи Світового банку, спеціалізуються на певних напрямах діяльності. Так, ***МАР*** (заснована в 1960 р.) надає безпроцентні кредити найбіднішим країнам світу на термін до 50 років. Кошти МАР формуються за рахунок внесків економічно розвинених країн, тобто це інституція фактично прямого перерозподілу ресурсів на рівні світової економіки. Кредити спрямовуються на реалізацію проектів розвитку і програм перебудови економіки.

МФК надає кредити високорентабельним підприємствам країн, що розвиваються, причому, на відміну від МБРР, без гарантій урядів відповідних країн. Позики надаються на ринкових умовах, але більш пільгових, ніж, наприклад, комерційними банками. Кредитування здійснюється на засадах спільного фінансування – частка кредитів МФК не може перевищувати 20 % вартості проекту. Крім того, МФК може здійснювати прямі інвестиції шляхом придбання пакету акцій, але не більше 35 %. Однак вона ніколи не стає володарем найбільшого пакету акцій та не бере участі в управлінні акціонерним товариством. Ресурси МФК формуються за рахунок запозичень на міжнародних фінансових ринках (до 80 %) та від МБРР.

БАГІ було засновано в 1988 р. з метою сприяння країнам, що розвиваються, у залученні іноземних інвестицій на основі страхування інвесторів від таких специфічних ризиків, як війни і заворушення, націоналізація, зриви контрактів тощо. Тим самим воно сприяє діяльності як інституцій Світового банку, так і приватних інвесторів.

МЦУІК, що був заснований у 1966 р., виконує функції з урегулювання спорів між урядами окремих країн та їх інвесторами. Сама наявність такої структури створює сприятливу основу для взаємодії групи Світового банку з його позичальниками.

Банк міжнародних розрахунків є першою в історії міжнародною фінансовою інституцією. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає у налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу та здійсненням розрахунків між ними. Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

Загалом всесвітні міжнародні фінансові інституції відіграють, як видно з їх функцій, важливу роль у світовій економіці, забезпечуючи концентрацію і перерозподіл фінансових ресурсів. Тим самим вони сприяють надійному функціонуванню національних фінансових систем. Крім того, їх кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються, та з перехідною економікою.

У **Європі** в межах ЄС функціонують Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Європейський центральний банк створений у зв'язку із впровадженням у 1999 р. єдиної європейської валюти – євро. Його завдання і функції загалом ідентичні функціям центральних банків. Насамперед, він є емісійним центром євро. Банк сформовано на базі Європейського банку валютного співробітництва, який був створений у 1973 р. у межах європейської валютної системи і виконував функції, аналогічні МВФ – надавав кредити країнам – членам ЄС на покриття дефіциту платіжного балансу.

Завданням ***Європейського інвестиційного банку,*** який був створений у 1958 р., є фінансування проектів, що мають регіональне, галузеве та загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном від 20 до 25 років. Пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проекти, що пов'язані з охороною навколишнього природного середовища. Кредити банку видаються на ринкових умовах. Пільги встановлюються лише тоді, коли передбачається їх відшкодування – боніфікація за рахунок бюджету ЄС.

ЄБРР, який був створений у 1990 р. і відкритий у 1991 р., здійснює діяльність у країнах Східної і Центральної Європи, які проводять ринкові реформи. Засновниками банку є країни Європи та провідні країни світу. Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60 %

кредитів ЄБРР має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше 40 % – у державну інфраструктуру.

Кредитно-інвестиційна діяльність ЄБРР здійснюється у формах надання кредитів на розвиток виробництва, у тому числі спільне з іншими кредиторами та інвесторами фінансування, та на основі інвестицій в акціонерний капітал діючих акціонерних товариств. Крім того, банк сприяє доступу підприємств приватного і державного секторів на внутрішній і міжнародний ринок капіталів шляхом надання гарантій та фінансових консультацій.

Кредитні ресурси ЄБРР поділяються на звичайні і кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні і надійні проекти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та для надання технічної допомоги.

Контрольні питання

1. Що являють собою міжнародні фінанси у широкому і вузькому розумінні?
2. Що таке світовий фінансовий ринок і яка його структура?
3. Охарактеризуйте складові світового фінансового ринку.
4. Що таке міжнародні фінансові інституції?
5. Як формується і використовується бюджет ООН?
6. Як формується і використовується бюджет ЄС?
7. Які функції виконує МВФ?
8. Як сформовано капітал МВФ?
9. У яких формах здійснюється кредитування МВФ?
10. Які методи валютного регулювання використовує МВФ?
11. Які фінансові інституції входять до групи Світового банку?
12. Які функції і напрями діяльності Міжнародного банку реконструкції і розвитку?
13. Як формується капітал і ресурси МБРР?
14. На яких напрямках діяльності спеціалізується Міжнародна асоціація розвитку?
15. На яких засадах здійснюється діяльність Міжнародної фінансової корпорації?
16. Які завдання і функції покладено на Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій?
17. Які завдання і функції Європейського центрального банку?
18. Які функції виконує Європейський інвестиційний банк?
19. Які функції і сфери діяльності Європейського банку реконструкції і розвитку?

ТЕМА 17
ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

17.1. Фінансова безпека держави в системі економічної безпеки
17.2. Зовнішні та внутрішні загрози фінансової безпеки держави
17.3. Індикатори фінансової безпеки держави
Література [10; 31; 40]

17.1. Фінансова безпека держави в системі економічної безпеки

Важливою складовою фінансової політики держави є забезпечення її фінансової безпеки.

Фінансова безпека держави з економічної точки зору широке поняття і має велике політичне значення, оскільки є результатом практикних заходів з боку законодавчої та виконавчої влади в сфері фінансів.

В економічній літературі є кілька визначень фінансової безпеки країни, що пояснюється складністю процесів, які відображає ця категорія. Професор Д. Василик вважав, що фінансова безпека держави – досить багатопланове поняття в економічному контексті та надзвичайно актуальне в політичному, бо є результатом практичних заходів з боку законодавчої та виконавчої влади у сфері фінансів.

Також під фінансовою безпекою країни трактується такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.

С. Кульпінський вважає, що під фінансовою безпекою (чи під безпекою функціонування фінансової системи держави) слід розуміти цілеспрямований комплекс заходів фіскальної та монетарної політики з метою досягнення стабільності фінансової системи та створення сприятливого інвестиційного клімату.

Суб'єктами фінансової безпеки виступають: окремі громадяни, домашні господарства, населення в цілому, підприємства, організації, установи, галузі господарського комплексу, регіони, окремі сектори економіки, держава, міждержавні утворення, а також світові співтовариства.

Механізм забезпечення фінансової безпеки має реалізовуватися на основі розробки наукової теорії, концепції, стратегії і тактики, про-

ведення адекватної фінансової політики, визначення об'єктів, наявності необхідних інститутів забезпечення безпеки (суб'єктів), визначення та конкретизації інтересів, систематизації загроз, застосування засобів, способів і методів забезпечення безпеки.

Фінансова безпека досягається шляхом проведення виваженої фінансової політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, інформаційній і фінансовій сферах. Концепція фінансової безпеки має містити пріоритетні цілі і завдання досягнення безпеки, шляхи та методи їх досягнення, які б адекватно відображали роль фінансів у соціально-економічному розвитку держави, її зміст покликаний координувати загальнодержавні дії у сфері забезпечення безпеки на рівні окремих громадян, суб'єктів господарювання, галузей, секторів економіки, а також на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Без обґрунтованої концепції фінансової безпеки неможливо сподіватись на реалізацію ефективного соціально-економічного розвитку держави.

Стратегія фінансової безпеки має бути орієнтована на розробку і послідовне здійснення заходів щодо закріплення і розвитку позитивних процесів і подолання негативних тенденцій у сфері фінансових відносин. При цьому мають бути визначені найближчі цілі цієї стратегії та механізми їх реалізації. Державна стратегія фінансової безпеки і комплексна державна фінансова політика перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії.

Фінансову безпеку країни розглядають в кількох рівнях:

1) на рівні підприємства;

2) на рівні галузі;

3) на рівні країни;

4) на рівні світової економіки.

Без фінансової безпеки окремих підприємств і галузей не буде можливою фінансова безпека країни. В той же час фінансова безпека країни в умовах глобалізації світової економіки є тісно пов'язаною з ситуацією на міжнародних валютних і фондових ринках.

Основним елементом забезпечення ефективного функціонування фінансової системи України має бути податкова система. Але це можливо тільки за забезпечення безпеки сфери оподаткування (податкової безпеки). Досягнути останньої можна лише у разі ліквідації такого явища, як ухилення від оподаткування. Воно, в основному, пов'язане з приховуванням доходів, неподанням фінансової і податкової звіт-

ності, незаконним використанням податкових пільг, несвоєчасною сплатою податків, завищенням витрат виробництва тощо. Ухилення від сплати податків є суттєвою загрозою для фінансової безпеки України, оскільки держава недоотримує значні кошти, яких передусім не вистачає на фінансування соціальних програм.

Таблиця 17.1

Наукові підходи щодо структуризації фінансової безпеки

Автор	Складові фінансової безпеки
Загальнодержавний аспект	
Методика розрахунку рівня економічної безпеки України	бюджетна, грошово-кредитна, валютна, боргова, страхова, фондова, банківська безпека
І. Комарницький, І. Франів, Б. Комарницький	бюджетна, валютна, інфляційна, інвестиційна, кредитна безпека
С. Юрій, В. Федосов	бюджетна, податкова, банківська, валютна, грошово-кредитна, інвестиційна, фінансова безпека страхового та фінансового ринку
Є. Медведкіна	бюджетна, податкова, боргова безпека, фінансова безпека банківської системи, валютна, грошово-кредитна, інвестиційна, фінансова безпека страхового та фінансового ринку
О. Барановський	бюджетна, інвестиційна, безпека страхового ринку та фондової системи, грошово-кредитна, банківського сектору, валютна, інфляційна, боргова, розрахункова, митно-тарифна, безпека системи ціноутворення
А. Мазаракі, О. Корольчук, Т. Мельник	бюджетна, валютна, грошово-кредитна, боргова та безпека фондового ринку
Регіональний аспект	
М. Медвідь	бюджетна, податкова, грошово-кредитна, валютно-банківська, фондова, розрахункова, інвестиційна, митно-тарифна безпека
В. Мунтіян	грошово-кредитна, валютна, інвестиційна, банківська, страхова, фондова та бюджетна безпека
Б. Карпінський	боргова, бюджетна, валютна, інвестиційна, інфляційна безпека

Зменшення обсягів ухилення від податків знизить відплив фінансів у тіньову економіку, яка в Україні вже перетнула критичний рівень.

Оскільки рівень демократії в Україні є недостатнім, то можна очікувати неефективне використання значних сум бюджетів різних рівнів. Показовим прикладом є сьогодні ситуація з відшкодуванням ПДВ із бюджету, наданням різноманітних пільг тощо. Досить часто податкові та інші фінансові пільги надаються підприємствам та галузям, за якими стоять певні фінансово-промислові групи. У цьому аспекті можна, наприклад, розглядати експеримент у гірничо-металургійному комплексі України, від проведення якого бюджет недоотримав значні суми, хоча сам експеримент сприяв зростанню прибутковості цього комплексу. Але отриманий приріст доходів значною мірою розподілявся між великими акціонерами, найбільшими з яких є представники кількох олігархічних угруповань Донецької, Дніпропетровської, Запорізької областей та м. Києва.

Суттєвим негативним чинником, що послаблює фінансову безпеку України, є корупція влади і бізнесу. За рівнем корупції західні експерти включають нашу країну в десятку найкорумпованіших країн світу. До поширених джерел живлення корупції в Україні фахівці відносять: 1) систему прямого підкупу посадових осіб і політичних діячів; 2) переведення коштів державних підприємств у «дочірні» структури, які створюються родичами керівників державних структур; 3) списання боргів комерційних структур перед державними підприємствами і організаціями; 4) отримання підприємницькими структурами кредитів під гарантії держави та їх неповернення в результаті фіктивного банкрутства. Одним із головних джерел живлення корупції в світі та в Україні зараз стає «відмивання брудних грошей». Це загрозливе явище може викликати масу проблем щодо забезпечення фінансової безпеки України, оскільки наша країна поступово перетворюється на один зі світових центрів із «відмивання брудних грошей», у тому числі «наркодоларів». Тому для посилення боротьби з цим ганебним явищем необхідно вжити такі заходи. Передусім потрібно доопрацювати банківське законодавство України з метою унеможливлення «відмивання» грошей через комерційні банки. Потрібно також уважніше придивитися до діяльності таких небанківських структур, як кредитні спілки і ломбарди, що використовуються для подібного роду операцій. Украй потрібно розробити механізм поповнення міжбанківської інформаційної системи відомостями про недобросовісних учасників сфери підприємницької та бан-

ківської діяльності. Слід також посилити обмін оперативно-розшуковою інформацією між правоохоронними органами України та інших держав про фінансові операції (в тому числі міжнародні), які викликають підозру з погляду їх легальності. В цілому в Україні треба активніше запроваджувати рекомендації групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF).

У кінцевому підсумку в Україні необхідно:

1) розробити антикорупційну стратегію;

2) значно підвищити заробітну плату державних службовців, що зменшуватиме обсяги хабарництва працівників органів влади;

3) запровадити обов'язкове декларування доходів усіма зайнятими, а не тільки державними службовцями та сумісниками.

Важливим напрямом забезпечення фінансової безпеки України має стати досягнення політичної стабільності в країні. Як відомо, політика і економіка тісно пов'язані, але в Україні останніми роками політичний чинник домінує над економічним, що негативно позначається на діях як внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів. Поки в Україні не буде забезпечено політичну стабільність важко очікувати стабільного економічного зростання та підвищення життєвого рівня населення. А в цьому якраз і набувають реалізації заходи держави, спрямовані на забезпечення належної фінансової безпеки країни.

Таким чином, створення повноцінного механізму забезпечення фінансової безпеки держави передбачає перш за все вирішення широкого кола проблем, що стосуються формулювання критеріїв та принципів забезпечення фінансової безпеки, визначення пріоритетних національних інтересів у фінансовій сфері, здійснення постійного відстеження факторів, які викликають загрозу фінансовій безпеці країни, а також вживання заходів щодо їх попередження та подолання. Більше того, для створення механізму забезпечення фінансової безпеки необхідно вирішити цілий комплекс правових, структурно-організаційних, процедурних, кадрових, технологічних і ресурсних питань. Щодо систем забезпечення фінансової безпеки, то поки що поза належною структурною організацією залишається система відповідних інститутів і організаційно-управлінських структур, які мають займатися цією проблемою та концепція їх перспективної побудови. Додаткові труднощі у формуванні системи фінансової безпеки України пов'язані з відсутністю в країні координаційного центру, який, отримуючи інформацію з цієї проблематики від різних міністерств і відомств, мав би змогу узагальнити її і зробити відповідні висновки.

17.2. Зовнішні та внутрішні загрози фінансової безпеки держави

Фінансова безпека держави має внутрішній та зовнішній аспекти.

Фінансова безпека держави значною мірою визначається характером формування державного та місцевих бюджетів, станом її платіжного балансу, співвідношенням грошей в офіційній і тіньовій економіці, ступенем повернення грошей, що перебувають в обігу, до банків, рухом валютних коштів.

У зовнішньому плані це, насамперед, фінансова незалежність, фінансовий суверенітет. Велике значення має розмір зовнішньої фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових інституцій, економічних угрупувань, урядів окремих країн, обсяг іноземних інвестицій у національну економіку.

Забезпечення дієвої системи фінансової безпеки передбачає з'ясування і систематизацію явищ, подій, дій, настання або здійснення яких безпосередньо або опосередковано може бути загрозою тому чи іншому суб'єктові фінансової безпеки.

У Концепції забезпечення національної фінансової безпеки визначено наступні її загрози:

− недосконаліть бюджетної політики і нецільове використання коштів бюджету;

− неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків;

− значні обсяги державного та гарантованого державою боргу, проблеми з його обслуговуванням;

− різкі зміни рівня цін та курсу національної валюти;

− значна різниця співвідношення доходів найбільш і найменш забезпеченого населення та недостатня соціальна захищеність певних груп населення;

− невисокий рівень капіталізації банківської системи, невеликі обсяги довгострокового банківського кредитування та значний рівень відсоткових ставок по кредитах;

− залежність реформування економіки країни від отриманих іноземних кредитів;

− низький рівень інвестиційної діяльності;

− зростання «тіньової» економіки, посилення її криміналізації, нелегальний відплив валютних коштів за кордон;

− доларизація грошової сфери країни, що свідчить про недовіру фізичних і юридичних осіб до банківської системи країни та про невпевненість власників валюти у стабільності фінансової системи на перспективу.

Стан фінансової безпеки країни залежить від багатьох чинників. До них відносять:

1) безпеку інвестицій;
2) фактори міжнародного фінансового ринку;
3) коливання попиту і пропозиції;
4) стан грошово-кредитної системи країни;
5) збалансованість (чи незбалансованість) державного бюджету;
6) дефіцит бюджету;
7) державний борг країни;
8) бартеризацію економіки;
9) податкові пільги;
10) податкові недоїмки тощо.

Фінансова безпека України залежить від гармонійного взаємозв'язку складових фінансової системи країни.

Головним дестабілізуючим чинником фінансової системи і. фактором негативного впливу на фінансову безпеку країни є розбалансованість державного бюджету. Формування і використання Державного бюджету України відповідно до вимог фінансової безпеки має враховувати такі критерії:

− забезпечення інтересів держави;

− пріоритет національних інтересів України;

− відповідність цілей бюджетної політики фінансовим ресурсам держави;

− забезпечення стабільності доходної частини Державного бюджету України;

− підтримка єдності бюджетної системи;

− узгодженість бюджетної політики країни з грошово-кредитною політикою НБУ.

Дестабілізує фінансову систему України і масовий вивіз українського капіталу за кордон що, також свідчить про недовіру його власників до фінансово-банківської системи країни. Джерелом такого капіталу переважно є перерозподіл державної власності, неповернення виручки за експортовану продукцію, ухилення від сплати податків, спекулятивні фінансові операції. (треба посилювати відповідальність за приховування доходів за кордоном, а, з другого – створити законодавчі умови для легалізації в Україні вивезеного з неї капіталу некримінального характеру).

Вимагає корекції й облікова політика Національного банку України (НБУ), яка сьогодні не повною мірою відповідає стандартам

фінансової безпеки. Тобто, пропозиція грошової маси не завжди відповідає потребам зростаючого реального сектора України, гальмує його розвиток(заслуговують всебічного аналізу пропозиції ряду вчених про переорієнтацію економіки України з долара США на євро, оскільки зона євро обслуговує найбільшу частку світової торгівлі (19,5 % світового експорту), тоді як на США припадає тільки 15 %. Це також відповідатиме проголошеному керівництвом нашої країни курсу на інтеграцію у європейське співтовариство (ЄС), оскільки Україна робить дуже мало реальних кроків в цьому напрямі).

Досвід Польщі свідчить, що потрібно кілька років, щоб гармонізувати фінансове законодавство цієї країни з вимогами ЄС. Сучасна невизначеність зовнішньоекономічної політики України ставить під сумнів можливість її вступу в Європейське співтовариство, що негативно позначиться на фінансовій безпеці нашої країни.

17.3. Індикатори фінансової безпеки держави

Ступінь впливу загроз визначається на підставі розрахунку і моніторингу системи індикаторів та порівняння їх із пороговими значеннями.

Індикатор (від латин. *indico* – вказую, визначаю) – елемент, що відображає процес або стан об'єкта спостережень, його якісні та кількісні характеристики.

Обґрунтована система індикаторів дає змогу оперативно здійснювати аналіз фінансової безпеки різних об'єктів, попереджувати розвиток негативних тенденцій, вносити необхідні корективи як у повсякденну діяльність, так і на перспективу, прогнозувати розвиток подій.

Залежно від специфіки досліджуваного явища визначаються порогові значення індикаторів, що не можуть визначатися шляхом точних розрахунків, а визначаються експертно на основі досвіду. У процесі встановлення порогових значень фінансової безпеки України слід також враховувати граничні рівні критеріїв, встановлених для країн – кандидатів на вступ до ЄС.

Рівень фінансової безпеки визначають багато індикаторів, основними з яких є:

1) дефіцит бюджету;
2) обсяги боргів держави;
3) рівень інфляції;

4) вартість банківських кредитів;
5) рівень монетизації економіки;
6) обсяг міжнародних резервів НБУ.

Отже, можна зробити такі висновки:

По-перше фінансова безпека є невід'ємною складовою економічної безпеки України. Вона повинна базуватися на відносній стабільності грошової одиниці; на оптимізації дефіциту Державного бюджету та удосконаленні фіскального регулювання економіки.

По-друге, враховуючи необхідність вступу України до ЄС, потрібно гармонізувати вітчизняне фінансове законодавство із законодавством країн ЄС, особливо – в напрямі боротьби з «відмиванням брудних грошей».

Контрольні питання

1. Що таке фінансова безпека держави?
2. Хто виступає суб'єктом фінансової безпеки держави?
3. Які є рівні фінансової безпеки?
4. Назвіть складові фінансової безпеки держави і регіону.
5. Які існують загрози для фінансової безпеки України в сучасних умовах?
6. Яку роль відіграє Державний бюджет України в забезпеченні фінансової безпеки нашої країни?
7. Назвіть чинники, що дестабілізують фінансову безпеку України. Які з них є основними?
8. Яким чином можна забезпечити податкову безпеку України в сучасних умовах?
9. Що таке «тіньова» економіка і як вона впливає на фінансову безпеку України?
10. Як впливає на фінансову безпеку України «олігархізація» економіки? Що можна зробити для вирішення вказаної проблеми?
11. Що таке «відмивання брудних грошей»? Як бореться Україна з цим явищем?
12. Назвіть основні індикатори фінансової безпеки держави.

ТЕМА 18
ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ

18.1. Основні аспекти фінансової системи Сполучених Штатів Америки
18.2. Фінансова система Японії та особливості її функціонування
18.3. Фінансова система Великої Британії
18.4. Основні положення структури фінансової системи Франції
18.5. Особливості функціонування фінансової системи Німеччини
18.6. Основи функціонування фінансових систем Скандинавських країн
Література [14; 15; 16; 17; 18; 24; 29; 33; 35; 40; 44]

18.1. Основні аспекти фінансової системи Сполучених Штатів Америки

Сполучені Штати Америки (США) займають понад третину континенту Північна Америка. США є президентською республікою. Глава держави й уряду – президент – обирається на 4 роки і згідно з конституцією не може претендувати більш ніж на 2 терміни.

Сполучені Штати Америки – федеративна республіка у складі 50 штатів і федерального округу Колумбія, низки островів. Федеральна влада складається з трьох гілок – законодавчої, виконавчої та судової. Кожен штат як суб'єкт федерації наділений республіканськими повноваженнями, а тому також має власну законодавчу, виконавчу та судову владу. Штати мають широкі повноваження в проведенні соціально-економічної політики. На території штату діють власні закони та конституція штату, які не повинні суперечити Конституції та законам США. Лише в питаннях зовнішніх відносин, у військовій та митній сфері, деяких інших загальнодержавних справ права штатів є обмеженими.

Рішення у сфері державних фінансів у першу чергу приймаються законодавчою та виконавчою владою. Законодавча влада представлена Конгресом, який складається з двох палат: сенату та палати представників. Найзначнішими представниками законодавчої влади в управлінні державними фінансами є Головна контрольна служба (ГКС) та Бюджетна служба Конгресу (БСК). ГКС здійснює зовнішню ревізію урядових агентств; БСК – експертний орган парламенту для аналізу проекту бюджету та законодавства стосовно бюджетної сфери з метою здійснення парламентом більш раціонального бюджетного вибору.

Виконавча влада зосереджена у руках президента. Посади прем'єр-міністра в США немає, а роль уряду виконує Адміністрація президента. Серед органів виконавчої влади головними повноваженнями у сфері державних фінансів наділене Адміністративно-бюджетне управління (АБУ), яке відповідає за розроблення бюджету і є складовою Адміністрації президента. При президенті також діє Рада економічних консультантів – дорадчий орган, який допомагає формувати засади економічної політики. Важливу роль відіграє також Міністерство фінансів, повноваження якого головним чином стосуються етапу виконання та контролю у сфері бюджету.

Судова влада представлена федеральними судами, судами штатів та місцевими судами. Федеральна судова система включає також низку спеціальних судів – митний, податковий, військовий.

Штати копіюють федеральну систему влади, мають власну конституцію, парламент. Виконавча влада у штаті представлена губернатором. У графствах, до яких прирівнюються великі міста, обирається рада і мер. В окремих містах діє комісійна система, де населення обирає невелику комісію, яка управляє містом. Застосовується також система найманого управління, яка діє під контролем обраної ради.

Фінансова система США складається з таких елементів:

1) фінанси федерації, які включають федеральний бюджет, бюджет округу Колумбія (столичний), спеціальні фонди федерального рівня, фінанси державних підприємств;

2) фінанси 50 штатів, кожен з яких має власний бюджет, спеціальні фонди та фінанси підприємств, що знаходяться у власності штату;

3) місцеві фінанси, до яких входять місцеві бюджети (графств та інших місцевих адміністративних одиниць, серед яких – округи, муніципалітети, міста), фінанси комунального господарства, різноманітні фонди.

Організація фінансової системи в США характеризується високим рівнем автономності – кожен з рівнів державного управління самостійно проводить бюджету та податкову політику. Загалом через державні фінанси перерозподіляється близько третини ВВП.

Всі урядові видатки розподіляються між рівнями фінансової системи приблизно у таких пропорціях: на федеральні фінанси припадає 60 %, на фінанси штатів – 15 і на місцеві фінанси – 25 %. Із загальнодержавного рівня забезпечується національна оборона, деякі програми соціального захисту, видатки на обслуговування держав-

ного боргу, на розвиток економіки, на зовнішні зв'язки, фінансування загальнодержавної влади.

Бюджетну систему США (як інших федеральних держав) утворюють три ланки:

1) федеративний бюджет;

2) бюджет членів федерації (штатів);

3) місцеві бюджети, які не входять у склад федерального бюджету. Бюджетний рік у США починається 1 жовтня і закінчується 30 вересня.

Бюджетний процес складається з трьох основних стадій, тісно пов'язаних між собою:

1) вироблення президентського варіанту проекту бюджету;

2) робота Конгресу над бюджетом;

3) виконання бюджету.

Вироблення президентського варіанта проекту бюджету розпочинається весною кожного року, приблизно за 9 місяців до його подання на розгляд Конгресу та щонайменше за 18 місяців до початку фінансового року. Головні напрями бюджетної та фінансової політики визначає Президент. Розроблення проекту федерального бюджету здійснює Міністерство фінансів та Адміністративно-бюджетне управління.

За результатами розгляду проекту в комітетах бюджетні комітети обох палат створюють спільну бюджетну резолюцію, у якій зазначаються загальні суми надходжень, витрат, а також обсяги бюджетних повноважень – як загалом для цілого бюджету, так і для окремих його статей. У межах кожної статті бюджетної резолюції розподіляються бюджетні повноваження та витрати між окремими комітетами, котрі мають розглядати державні програми, пов'язані з певною статтею бюджету. Бюджетна резолюція не є законом і не затверджується президентом.

Затвердженню бюджету передує важливий етап бюджетного процесу – санкціонування. На цьому етапі мають бути ухвалені законодавчі акти, якими на певне агентство покладається обов'язок виконувати конкретну державну програму. Часом ці документи містять положення, якими встановлюються граничні суми, що можуть бути надані для виконання тієї чи іншої програми. Одні державні програми потребують щорічного ухвалення законів, що санкціонують їхнє здійснення, інші – одного закону на кілька років, а решта може бути санкціонована без обмеження строку чинності. Наступним є етап ухвалення законів про асигнування. Особливість американського

бюджетного процесу полягає в тому, що Конгрес безпосередньо не надає чинності державному бюджету. Шляхом щорічного ухвалення законів про асигнування (зазвичай їх 13) він лише наділяє державні установи правом витрачання коштів.

Після затвердження бюджету Конгресом розпочинається його виконання Міністерством фінансів та міністерствами і відомствами. Розподілом бюджетних коштів відповідно до періодів серед відомств займається Адміністративно-бюджетне управління. Кожне агентство повинне мати систему внутрішнього контролю, яка забезпечує належне використання коштів. Контрольні функції на цьому етапі також здійснює Головна контрольна служба – орган контролю Конгресу.

Федеральний (державний) бюджет США як фінансовий документ складається з кількох томів – власне бюджет, пояснення до нього, історичні дані, добірка економічного аналізу та брошури, що пояснюють процедури бюджетного процесу, обсягом загалом близько 3000 сторінок.

Приблизна структура видатків федерального бюджету така: 15 % спрямовується на оборону, приблизно 2 % – на освіту, 20 % – на охорону здоров'я, 20 % – на обслуговування державного боргу, 20 % – на соціальне забезпечення. Освіта переважно фінансується з місцевих бюджетів та бюджетів штатів. Близько 40–60 % доходів регіональних бюджетів штатів та територіальних одиниць формуються за рахунок трансфертів.

Основною ланкою у фінансовій системі США є бюджетний механізм федерального уряду. Податки, що передбачають найбільш великі й стабільні надходження, справляються до федерального бюджету. На його частку припадає приблизно 70 % доходів і витрат. Але і місцеві органи управління мають значні власні джерела фінансових ресурсів, в першу чергу за рахунок місцевих податків.

У федеральних доходах переважають прямі податки. Доходи штатів і місцевих органів влади формуються головним чином за рахунок непрямих податків і майнового оподаткування. До прямих податків відносяться подоходні та майнові податки, податки на спадок і дарування майна, внески на соціальне страхування, збори з транспортних засобів та ін.

До непрямих податків відносяться федеральні митні збори, різні акцизи, збори з транспортних засобів, внески підприємств на соціальне страхування, оскільки вони включаються в основному в собівартість продукції і їх фактичними платниками є покупці.

На всіх рівнях стягуються індивідуальні прибуткові податки, податки з прибутку корпорацій, податки і внески до фондів соціального страхування, податки на спадок і дарування, акцизи. Різниця між ними на різних рівнях полягає у визначенні оподаткованої суми, величини ставок. Лише у федеральний бюджет надходять митні збори. Штати і місцеві органи стягують податки з роздрібного продажу товарів, місцеві органи влади отримують податок на нерухомість і рухоме майно.

Особливістю справляння податків у США є те, що один податок може стягуватись до різних бюджетів. Податки поділяються на федеральні, рівня штату і місцеві.

Федеральні податки формують найбільшу частину всіх податкових надходжень в США. Значну роль у федеральній податковій системі відіграють доходні податки, рівень яких тісно пов'язаний з величиною національного доходу (НД). До Другої світової війни в доходах бюджету переважали надходження від податку на прибуток корпорацій, в післявоєнний період найбільш значним джерелом доходів став прибутковий податок з населення.

Прибутковий податок з населення справляється за прогресивною шкалою. Існує неоподатковуваний мінімум доходів (на початку XXI ст. – 3000 дол.) і три податкові ставки (15 %, 28 %, 33 %). Податком може обкладатись або окрема людина, або сім'я (підсумовуються всі доходи членів сім'ї за рік). З метою нарахування податку підсумовуються всі доходи: заробітна плата, дохід від підприємницької діяльності, пенсії й допомоги, які виплачуються приватними пенсійними і страховими фондами, державні допомоги, дохід від цінних паперів і т. д. Дохід від продажу майна й цінних паперів обкладається або спеціальним податком, або у складі особистого доходу. Із сукупного валового доходу вираховуються витрати, пов'язані з його отриманням. До них відносяться витрати, пов'язані із підприємницькою діяльністю: витрати на купівлю і утримання капітальних активів – земельна ділянка, будівля, обладнання; поточні виробничі витрати. Дані витрати враховуються не тільки у підприємців, але й в людей «вільних професій». Після вирахування витрат отримується чистий дохід платника. Потім із цієї величини вираховуються індивідуальні податкові пільги. Загальною пільгою є неоподатковуваний мінімум доходів. Чистий дохід зменшується також на внески в благодійні фонди, штатні податки, місцеві податки, відсотки з цінних паперів урядів штатів і місцевих органів управління, алімен-

ти, витрати на медичне обслуговування (не більше 15 % оподатковуваної суми), відсотки по особистих боргах і іпотечному боргу. Таким чином створюється оподатковуваний дохід.

Відрахування на соціальне страхування – друга за величиною стаття доходів федерального бюджету, вони сплачуються роботодавцями і найманими працівниками. На відміну від європейських країн, де основну частину внесків здійснює роботодавець, в США вони діляться наполовину. Ставка змінюється щорічно при формуванні бюджету. На початку 90-х рр. XX ст. загальна ставка була 15,02 % фонду заробітної плати, причому роботодавець і працівник вносили по 7,51 %. Але обкладається не весь фонд заробітної плати, а лише перші 48,6 тис. дол. в рік в розрахунку на кожного зайнятого. Ставки цих внесків для осіб вільних професій вищі, ніж для найманих працівників.

Податок на доходи корпорацій становить 34 %. Однак вноситься він поступово: корпорація сплачує 15 % за перші 50 тис. дол. оподатковуваного доходу, 25 % за наступні 25 тис. дол. і 34 % на залишкову суму. Таке ступінчате оподаткування має важливе значення для середніх і малих підприємств. Цей податок має багато пільг: з чистого доходу вираховуються штатні й місцеві податки на доходи, 100 % дивідендів від місцевих дочірніх компаній, 70–80 % дивідендів місцевих корпорацій, відсотки по цінних паперах місцевої влади і штатів, благодійні внески. Використовуються податкові пільги в рамках прискореної амортизації, пільги на інвестиції, науково-дослідні та конструкторські роботи. Діють податкові знижки, що стимулюють використання альтернативних видів енергії (50 % податковий кредит за використання сонячної енергії або енергії вітру). В особливих випадках корпорації сплачують податок на надприбутки. Наприклад, на початку 80-х рр. був введений податок на нафту, який повинен був зменшити передбачуваний ріст прибутку нафтових компаній через відсутність контролю за внутрішніми цінами на нафту.

Федеральні акцизи встановлені на товари (алкогольні й тютюнові вироби) і на послуги (на дороги й повітряні перевезення). В роки кризи були введені акцизи на товари масового споживання, довгострокового користування, на ювелірні вироби, хутро, телефонні послуги. Ставка акцизів виражається або в процентах до ціни, або в доларах до кількості чи об’єму товару.

Митні збори складають незначну частину доходів федерального бюджету. Ціль цих податків – торговий протекціонізм по відношенню

до деяких товарів та країн. Ставки митних зборів встановлюються в центах (доларах) за міру ваги або в % до вартості товару.

Податки на спадщину і дарування. Платники податку повинні заповнити спеціальну податкову декларацію, якщо сума отриманих за рік подарунків перевищує 10 000 доларів. Якщо сума спадщини перевищує 600 000 доларів, то платник податку повинен заповнити спеціальну податкову форму з податку на спадщину. Існує єдина шкала оподаткування для спадщини і дарувань. Мінімальна ставка – 18 % на суми, що перевищують 10 000 доларів. Максимальна ставка дорівнює 50 % на суми, що перевищують 2,5 млн доларів. З оподатковуваної суми спадщини вираховуються витрати на поховання, на управління майном, на погашення боргів, на пожертвування, сума штатного податку на спадщину.

18.2. Фінансова система Японії та особливості її функціонування

Фінансова система Японії складається з бюджету центрального уряду, місцевих бюджетів і спеціальних фондів і фінансів підприємств, корпорацій, що належать центральним і місцевим органам влади. Особливість державних фінансів Японії полягає в тому, що показник частки державних витрат у ВВП є одним із найменших серед відповідних показників розвинених країн.

Бюджетна система Японії – дворівнева; вона складається з державного та місцевих бюджетів.

Японія – унітарна держава з конституційною монархією. Символом держави є імператор, однак дії імператора стосовно державних справ можуть здійснюватися лише за згодою уряду або кабінету. Вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом є парламент, який складається з двох палат – палати представників і палати радників. Обидві палати складаються з депутатів, які обираються народом. Виконавча влада здійснюється кабінетом. Очолює кабінет прем'єр-міністр, котрий призначає міністрів, при цьому більшість міністрів має бути обраною із членів парламенту. Загальне управління фінансами країни здійснює міністерство фінансів через власні управління та секретаріат.

Бюджетний рік для всіх ланок фінансової системи починається у Японії з 1 квітня і закінчується 31 березня наступного календарного року.

У бюджетному процесі беруть участь; парламент, кабінет, Міністерство фінансів, міністерства й урядові агенції, Аудиторська пала-

та, а також науковці, журналісти, які беруть участь у процесі обговорення бюджету. Бюджетний процес охоплює декілька стадій.

Підготовка проекту бюджету здійснюється Міністерством фінансів. Інші міністерства і відомства готують пропозиції щодо обсягу і структури своїх бюджетів, а також з деяких інших фінансових питаннях і направляють відповідні документи до бюджетного департаменту Міністерства фінансів.

Проект бюджету направляється для узгодження в Управління економічного планування, а потім – на розгляд Кабінету міністрів. Після внесення поправок уряд представляє проект бюджету на розгляд парламенту. Після обговорення в бюджетній комісії парламент затверджує бюджет у вигляді закону. Згідно 8 Конституцією Японії парламент має виняткове право розпоряджатися державними фінансами. Виконання бюджету здійснюється Міністерством фінансів й іншими міністерствами і відомствами. Касове обслуговування бюджету проводять Японський банк і його відділення. Міністерства і відомства в межах встановлених ним витрат представляють в Міністерство фінансів свої платіжні кошториси, які розглядаються ним і затверджуються. Далі копії кошторисів направляють у Японський банк, який здійснює відповідні операції.

Контроль за витрачанням затверджених асигнувань проводиться кожного кварталу у вигляді звітів міністерств і відомств. Інспектори Міністерства фінансів вивчають отримані звіти, перевіряють дані і складають загальний звіт про виконання бюджету за доходами і витратами. Загальний звіт направляється на розгляд уряду країни, який, у свою чергу, відправляє його в ревізійне бюро. Тільки після того, як ревізійне бюро дасть свій висновок, звіт затверджується урядом і передається на розгляд і затвердження до парламенту.

Дохідна частина бюджету Японії складається з податкових і неподаткових надходжень. Порівняно з іншими країнами, частка неподаткових надходжень у Японії досить висока. До них належать доходи від орендної плати, продажу земельних ділянок й іншої нерухомості, пені, штрафи, доходи від лотерей, позики та ін.

Податкова система Японії характеризується множинністю податків. Стягувати їх має право кожен орган територіального управління. Основні прямі податки – податок на доходи фізичних осіб і податок на прибуток компаній. Податок на доходи фізичних осіб стягується за прогресивною шкалою, за ставкою від 10 до 37 %. За ставкою 10 % оподатковуються доходи до 3,3 млн єн (27,6 тис. дол.) у рік, за

ставкою 37 % – доходи понад 18 млн єн (150,5 тис. дол.) у рік. Додатково доходи оподатковуються на муніципальному рівні (від 3 до 10 %), ще 2–3 % стягується нарівні префектур. З урахуванням цього за цим податком ставки в Японії є одними з найвищих у світі і можуть у сукупності досягати 50 % від доходу індивіда.

Базова ставка податку на прибуток компаній становить 30 %; для підприємств малого бізнесу (з капіталом до 850 тис. дол. і з прибутком до 67 тис. дол. у рік) – 22%. Дивіденди обкладаються 20-відсотковим податком. Додатково здійснюються відрахування до системи соціального страхування, які становлять близько 11 % від доходу. Стосовно непрямих податків, то замість ПДВ у Японії справляється податок на споживання, який стягується за ставкою 5 % І яким не обкладаються медичні послуги, послуги у сфері освіти, продажу або оренди нерухомості та ін.

Всього у Японії налічується 47 префектур, що об'єднують 3045 міст, селищ, районів, кожен з яких має самостійний бюджет. За рахунок ресурсів місцевих органів влади в Японії фінансується розвиток виробничої інфраструктури, заходи, пов'язані з ліквідацією наслідків стихійних лих. Видатки місцевих органів влади складаються з адміністративних видатків, платежів за державним боргом, видатків на поліцію, на освіту, протипожежну оборону та економічний розвиток. Високу частку видатків місцевих бюджетів становлять саме видатки на різні громадські роботи та підприємницьку діяльність держави (до 40 %). На соціальні потреби спрямовується близько ЗО % загального обсягу витрат.

Особливістю фінансової системи Японії є розвинута система спеціальних фондів. Нинішня система соціального страхування була створена в Японії у 1946 р. Доходи фондів соціального страхування формуються за рахунок внесків застрахованих осіб і роботодавців. Видатки складаються з виплат пенсій та допомог різних видів.

Інвестиції у промисловість здійснюються з фонду промислових інвестицій і фонду фінансування міського будівництва. Суспільні роботи зі створення і розширення інфраструктури фінансуються в Японії з фондів державного будівництва – шляхового, портового, гідротехнічного, аеродромного, електроенергетичного. У роки економічної депресії уряд, щоб допомогти економіці вийти із застою, виділяв значні бюджетні асигнування на розвиток транспортної інфраструктури у провінціях. Ці асигнування направлялися на «спеціальні рахунки», що привело до зростання державних видатків. Саме

ці ресурси допомогли японській економіці і підтримували економічну активність у провінціях. Проте сьогодні фінанси Японії більше не мають змоги витримувати тяжкість такого тягаря. Передбачається об'єднання окремих асигнувань на громадські роботи (будівництво доріг, облаштування річок, спорудження аеродромів і морських портів) у єдиний рахунок. Фінансування за вісьмома «спеціальними рахунками» передається в приватні руки або в розпорядження незалежних адміністративних агентств. Консолідуються в окремі рядки бюджету засоби, призначені для виплати пенсій і різних видів соціального страхування. Така реструктуризація витратної частини бюджету дасть можливість навести порядок у бюджеті за рахунок скорочення загальної суми витрат.

Державна власність у Японії становить незначну частку її національного багатства і представлена капіталомісткими об'єктами інфраструктури. Як і в США, в Японії державний сектор доволі невеликий і представлений в основному підприємствами інфраструктури, а не промисловості, як у Західній Європі

У Японії три групи підприємств державного сектору – казенні підприємства, корпорації, в яких держава володіє 100 % акцій, і змішані компанії пайовою участю держави. До першої групи належать державне підприємство карбування монет і друкування банкнот, державне книжне видавництво, державні лісництва, поштова служба, зокрема ощадні каси при поштових відділеннях. Казенні підприємства в Японії є не тільки на рівні країни в цілому, а нарівні муніципалітетів. Наприклад, діє мережа підприємств водопостачання і каналізації. На місцевому рівні державі належать підприємства зі збору і утилізації сміття, міський транспорт, школи, лікарні, декілька тисяч ком паній, зайнятих будівництвом і експлуатацією муніципального житла.

У Японії нараховується всього 163 корпорації, які перебувають у 100 % державній власності. Всі вони формально були створені для задоволення суспільних потреб. До них належать: Корпорація урядових житлових позик, Корпорація національних швидкісних доріг, Національна нафтова корпорація, Японський банк міжнародної співпраці, Японська сільськогосподарська палата та ін.

Змішані компанії працюють у двох галузях – у секторі телекомунікації, і у секторі залізничного транспорту. Національні залізниці були приватизовані і розділені у 1987 р., але принцип організації інтегрованої залізничної системи було збережено в кожній із семи

регіональних компаній, що з'явилися. До 1987 р. Корпорація державних залізниць Японії 115 років належала виключно державі, а необхідність її приватизації була продиктована величезними збитками компанії, які до 1987 р. досягли 120 млрд дол. У вказаних семи змішаних залізничних компаніях (шість пасажирських і одна вантажна) державі належить від 12 до 45 % акцій, і останнім часом держава йде шляхом скорочення своєї частки.

З початку 1990-х років економіка Японії перебувала в стані тривалої рецесії, виходити з якої країна почала тільки останніми роками. З 1997 р. до проблем неповернення кредитів, банкрутства підприємств і дефіциту бюджету додалася проблема наростаючої дефляції. У перші роки XXI ст. держава продовжила вживати заходи щодо оздоровлення економіки, стимулювання промислового розвитку шляхом податкової політики, впровадження нових технологій, сприяння розширення внутрішнього попиту. Додатково японський уряд йде по шляху зниження державної ролі в економіці, зменшення державних витрат та посилення ролі приватного сектору. У 2005 р. розпочалася реформа державної поштової служби, було ухвалене рішення про перебудову державних дорожніх корпорацій, а також оголошено про реорганізацію бюджетних установ. У рамках цих заходів планувалося скорочення чисельності державних службовців на 5 % протягом наступних п'яти років.

Основні завдання економіки і фінансової політики сьогодні – досягнення тривалого і стабільного економічного зростання. Для цього планується прийняти нову стратегічну програму «Інновація 25», яка включатиме плани до 2025 р. у сфері медицини, інжинірингу, інформаційних технологій та ін. Перед країною стоять також завдання соціальної сфери – проблемою є старіння суспільства і зменшення населення. Старіння населення – один із чинників, який обмежує зростання економіки і створює фінансове напруження для соціальної безпеки.

Уряд розраховує, що завдяки покращенню економічної ситуації в Японії податкові надходження збільшаться відразу на 16,5 % – до 53,47 трлн єн. Це дасть можливість скоротити випуск державних облігацій на 15,2 %, внаслідок чого дефіцит бюджету скоротиться з 11,21 трлн до 4,43 трлн єн.

Особливу увагу уряд Японії приділяє розвитку науки і освіти, які розглядає як головний чинник економічного зростання. У складі витрат на науку більше 15 % становлять асигнування на соціальні

науки, а на природничі та технічні науки виділяються близько 85 % видатків. За рахунок державного бюджету фінансуються: дорожнє будівництво, роботи з розвитку авіаційного і залізничного транспорту, системи зв'язку, витрати з ліквідації наслідків стихійних лих та ін. Щодо військових витрат, то їх рівень у Японії, порівняно з іншими розвиненими країнами, досить низький: вони не перевищують 1 % ВВП.

Величезну частину витрат державного бюджету становлять соціальні витрати, серед них – пенсії. Японський уряд звертає значну увагу на створення гідного рівня життя особам літнього віку. Це пов'язано з тим, що чисельність цієї категорії постійно зростає. Крім того, через зростання тривалості життя і збільшення періоду трудової активності цієї категорії населення, а також браку молодої робочої сили, літні люди стають важливою складовою ринку праці. Пенсійна система Японії досить складна і багатошарова. Засобами державного бюджету забезпечується 1:3 виплати базової пенсії, решта виплачується за рахунок різних пенсійних фондів. Основним завданням пенсійної реформи є зниження пенсійного навантаження на бюджет і одночасне збереження виплат пенсіонерам на високому рівні – не менше 50 % від середнього рівня оплати праці в країні.

За рахунок бюджету фінансується також так звана суспільна взаємодопомога, що охоплює ту категорію населення, яка сама не може забезпечити мінімальний рівень життя. Така допомога виплачується на повсякденні потреби, освіту, житло, медичне обслуговування, материнство, по безробіттю, на поховання.

18.3. Фінансова система Великої Британії

Велика Британія – одна з найстаріших у світі країн з ринковою економікою та парламентсько-конституційною політичною системою. Формування її фінансової системи почалося у XI ст., під час утворення феодальної держави у результаті об'єднання багатьох розрізнених країн. У 1086 р. було вперше проведено перепис населення та складено земельний і податковий кадастри, що повинно було сприяти отриманню повних відомостей про можливі об'єкти оподаткування. На початку XIII ст. важливого значення набув королівський орган – казначейство, яке відало наповненням доходів казни. У 1215 р. відбулось ухвалення Великої хартії вольностей, що заклала основи конституційного ладу. Її також вважають першим документом, що обмежував право королівської влади вводити податки і надавав фіскальні гарантії суспільним станам. З метою контролю за дотриманням

положень хартії було створено спеціальний політичний орган, який формувався з представників різних суспільних прошарків (прообраз парламенту).

Велика Британія – унітарна держава. її офіційна назва – Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії. До її складу входять Англія, Шотландія, Уельс і Північна Ірландія та кілька островів. Складові Великої Британії мають широкі права щодо автономії. Адміністративно країна поділена на графства та райони. Головою держави формально є монарх. Однак реальна влада знаходиться у руках уряду (кабінет) та парламенту. Центральний уряд складається приблизно з 20 міністрів, очолює його прем'єр-міністр – ключова фігура виконавчої гілки влади. Більшість членів кабінету відповідає за роботу одного чи декількох урядових відомств, які самі надають послуги або впливають на їхнє надання іншими владними структурами.

Парламент складається з двох палат – палати громад (нижня палата) та палати лордів (верхня палата). Нижню палату формують на основі загального виборчого права депутати (кількістю 650 осіб), які обираються строком на 5 років. Верхня палата формується на основі дворянської ознаки, як правило з довічним призначенням. Ключовими повноваженнями у сфері державних фінансів наділена нижня палата, оскільки її депутати є представниками народу.

У центральному уряді головною фігурою в питаннях державних фінансів є міністр фінансів (канцлер казначейства). Міністерство, яким він керує, займається одночасно:

− визначенням економічної та фінансової політики держави;

− питаннями формування доходів бюджету;

− здійсненням видаткової політики держави.

Фінансова система Великої Британії складається:

1) з державного бюджету;
2) місцевих бюджетів;
3) спеціальних позабюджетних фондів;
4) фінансів державних підприємств та корпорацій.

Кожна ланка бюджетної системи є незалежною та функціонує автономно. Головну роль у фінансовій системі відіграє бюджет центрального уряду (державний бюджет Великої Британії). Державний бюджет складається з двох частин: звичайного бюджету (або Консолідованого фонду) та Національного фонду позик.

Зі звичайного бюджету здійснюються переважно видатки поточного характеру. Вони поділяються на:

– видатки, які щорічно затверджуються парламентом (приблизно 96 % загального обсягу);

– витрати постійного обслуговування, які не затверджуються парламентом. До них зараховуються кошти, що спрямовуються у Національний фонд позик для сплати відсотків за державним боргом та витрати за Цивільним листом (видатки на утримання королеви).

Бюджетний рік починається з 1 квітня і завершується 31 березня наступного року. Проект державного бюджету складає казначейство (міністерство фінансів). При розробленні бюджету враховують такі економічні показники: прогнозні темпи зростання ВВП, рівень безробіття, норми відсоткових ставок, динаміку цін, ситуацію на фондовому ринку, рівень податкових ставок та ін.

Бюджетне планування здійснюється на п'ятирічний період у цінах поточного року з відповідним щорічним коригуванням. За такий досить тривалий період часу (п'ять років) можливі помилки у прогнозних розрахунках, але, як свідчить практика, середня помилка не перевищує 1 % від валового національного продукту.

Проект бюджету складається з двох окремих частин – розрахунок доходів та витрат. Після розгляду та затвердження кабінетом проект подається в парламент. У жовтні – листопаді кожного року канцлер казначейства виступає у парламенті з бюджетним посланням, у якому викладаються поточний стан в економіці та державних фінансах і прогнози розвитку на середньострокову та довгострокову перспективу. Уряд також готує щорічну збірку офіційних документів про державні видатки – «Білу книгу», у якій викладає свої плани на наступні три роки. Спеціальний постійний комітет палати громад вивчає «Білу книгу» і доповідає про неї перед дебатами, під час яких парламент висловлює свої зауваження. Бюджетне послання та «Біла книга» обговорюються у парламенті.

Для вотування (розгляду-затвердження) бюджету парламент збирається на спеціальну сесію. Бюджетні права парламенту стосовно бюджетної ініціативи (можливості вносити зміни в поданий проект) є обмеженими. На практиці тільки виконавча влада може збільшити видатки державного бюджету. Проте парламент для розширення обсягів видатків може чинити політичний тиск з метою внесення необхідних поправок, а також пропонувати скорочення витрат. Головну роботу над проектом виконує нижня палата. Тут діє два комітети – із розглядів видатків і доходів. Верхня палата затверджує бюджет у цілому. Затверджений бюджет підписує королева Великої Британії (це її єдина та формальна функція у бюджетному процесі).

Особливість бюджетного процесу полягає в тому, що незначну частину видатків бюджету (близько 4 % від загальної їх кількості) парламент не затверджує. Головним чином, це видатки капітального характеру.

Виконанням державного бюджету займаються казначейство, міністерства та Банк Англії – орган його касового виконання (заснований у 1694 р.).

Для Великої Британії характерним є жорсткий контроль за здійсненням бюджетних витрат (з метою їх раціональності та відповідності бюджетним призначенням). Основна мета уряду – контролювати зростання державних видатків, тому головний наголос робиться на ефективності використання бюджетних коштів. Усі відомства самостійно ретельно аналізують виконання конкретних завдань з погляду результативності.

У сфері управління державним боргом політика Великої Британії є дуже виваженою. Впродовж десятиліть на практиці застосовується два важливих принципи стосовно державних запозичень:

1) розмір державного боргу повинен кожного року залишатись приблизно на одному рівні (близько 30 % від ВВП).

2) дотримання «золотого правила» державних фінансів, згідно з яким розмір позик, які бере уряд, має відповідати його витратам на інвестиційні програми, тобто масштабам фінансування проектів, котрі у майбутньому дадуть змогу розрахуватись за зобов'язаннями держави.

Особливістю управління державним боргом є і те, що більшу частку становить саме внутрішній державний борг, що дає можливість мінімізувати залежність держави від зовнішніх позичальників.

Національний фонд позик відображає операції держави інвестиційного характеру щодо отримання позик та надання кредитів. Він формується за рахунок перевищення доходів над видатками за звичайним бюджетом (якщо має місце його профіцит), отриманих відсотків за наданими довгостроковими кредитами, прибутку Банку Англії, коштів зі звичайного бюджету, спрямованих на обслуговування державного боргу. Головними напрямками його витрат є погашення державного боргу та сплата відсотків за ним, надання кредитів органам місцевої влади, здійснення інвестиційних проектів (переважно капіталовкладення у державні корпорації).

Серед позабюджетних фондів найбільшу роль відіграє фонд національного страхування, який забезпечує цілий спектр програм соціального характеру: з нього фінансуються пенсії по старості,

інвалідності, допомоги безробітним, допомоги у випадку захворювань. Джерелами формування доходів фонду є внески працюючих, внески роботодавців, асигнування з бюджету, доходи від інвестиційної діяльності самого фонду.

Частка місцевих бюджетів у бюджетній системі коливається на рівні 30 %. Видатки місцевих бюджетів поділяються на поточні та капітальні (капітальні покриваються за рахунок позик, а джерелом фінансування поточних, головним чином, є податки). Основні напрями спрямування коштів місцевих бюджетів такі: житлове та шляхове господарство, освіта, місцева влада та самоврядування, судова система, заходи з охорони навколишнього середовища, поліція. Головне джерело місцевих бюджетів – муніципальний податок (справляється залежно від вартості майна та кількості дорослих членів сім'ї).

Сучасна система оподаткування Великобританії сформувалася ще в кінці XIX ст., але суттєвих змін зазнала у 1965 р., 1973 р. та в середині 90-х років. Податки у Великій Британії поділяються на загальнодержавні й місцеві. Загальнодержавні податки становлять близько 90 % усіх податкових надходжень. Основний місцевий податок – муніципальний, але місцеві органи влади можуть вводити додаткові збори на конкретні місцеві потреби.

18.4. Основні положення структури фінансової системи Франції

Фінансова система Франції як унітарної держави – дворівнева, включаючи загальнодержавні та місцеві фінанси. До складу фінансової системи входять такі ланки:

1) центральний (державний) бюджет,
2) місцеві бюджети,
3) спеціальні фонди,
4) фінанси державних підприємств.

Особливістю фінансової системи Франції є створення та функціонування цілої системи фондів спеціального призначення, спеціальних рахунків та приєднаних бюджетів, окремі з яких знаходяться у складі бюджету, а інші – позабюджетні. Всі вони певною мірою є юридично та організаційно самостійними і мають власні джерела формування доходів.

У Франції традиційно високі соціальні гарантії населенню з боку держави. Разом із проблемою зростання кількості пенсіонерів, незважаючи на досить високий рівень оподаткування, це спричинювало дефіцитність державних фінансів.

Державний бюджет Франції складається з двох складових:

1) фінансові ресурси, операції з якими є остаточними. До них належить усе фінансування, яке за своїм економічним змістом має безповоротний характер і здійснюється в межах даного бюджетного року. Такі видатки можуть бути як поточними, так і капітальними. Ця частина охоплює більше 90 % бюджетних ресурсів;

2) операції кредитного характеру, які передбачають повернення коштів і за строками реалізації можуть виходити за межі даного бюджетного року. Такі операції займають менше 10 % у загальній сумі бюджету.

Головною посадовою особою держави є президент. Владні позиції президента Франції – одні з найсильніших у світі серед інших країн, що мають інститут президентства. Законодавча влада представлена двома палатами парламенту – Національними зборами (нижня палата) і Сенатом. Депутати Національних зборів обираються прямим голосуванням, а Сенат – непрямим голосуванням. У Сенаті представлені територіальні складові республіки.

У бюджетних відносинах головну роль відіграють президент, уряд, парламент, а також спеціальні державні установи – Міністерство економіки і фінансів, Національна кредитна рада, Банківська контрольна комісія, Економічна і соціальна рада. Бюджетний процес у Франції регулюється Конституцією, а також численними законами, декретами, що регламентують функції центральних і регіональних органів влади, причетних до бюджетного процесу. Період від початку підготовки проекту бюджету до складання звіту про виконання бюджету у Франції займає більше трьох років, а сам бюджетний рік збігається з календарним.

Перший етап французького бюджетного процесу – складання проекту бюджету – контролюється Міністерством економіки і фінансів. При цьому використовуються переваги програмно-цільового методу, який у Франції називають процедурами раціоналізації бюджетного вибору. Протягом дев'яти місяців кожне міністерство і відомство формують власний кошторис, які потім узгоджуються у єдиному проекті.

Другий етап бюджетного процесу – ухвалення бюджету – триває близько трьох місяців. Проект бюджету розглядається у фінансовій комісії кожної палати парламенту. Спочатку проходить обговорення проекту в нижній палаті, після чого проект передається у верхню палату. Якщо проект бюджету після двох сумісних обговорень в обох

палатах парламенту не отримає схвалення, президент має право своїм указом оголосити бюджет законом.

Третій етап – виконання бюджету. Касове виконання здійснюється через систему казначейських кас, які мають рахунки в Банку Франції і проводять розрахунково-касові бюджетні операції. На всій території країни діє мережа спеціальних агентств казначейства (бухгалтерій). Узагальнені дані про виконання бюджету за рік надаються в Рахункову палату для аналізу і складання декларації про відповідність даних центрального обліку в окремих організаціях.

Контроль за виконанням бюджету поділяється на три види: адміністративний, судовий і парламентський. Адміністративний ведеться за ієрархічною структурою, коли бухгалтери вищого рівня контролюють бухгалтерів нижчого ріння. Судовий контроль здійснюється Рахунковою палатою, яка перевіряє правильність ведення обліку і звітності у певній організації. Юрисдикція Рахункової палати поширюється на головні бухгалтерії основних розпорядників кредитів. Відповідальність за неповноту або невірогідність звітів несуть керівники, що представили звітну документацію. Парламентський контроль здійснюється в ході обговорення й ухвалення закону про виконання бюджету на підставі звітних документів, доповіді Рахункової палати і загальної декларації про рахунки окремих міністерств, що виконували бюджет.

Остання, четверта, стадія бюджетного процесу – складання Міністерством економіки і фінансів звіту про виконання бюджету.

Податкова частка відносно ВВП на рівні 44 % дає змогу зарахувати Францію до країн з порівняно високим рівнем оподаткування. Це пояснюється, зокрема, системою соціального забезпечення і тим, що фінансування більшої частини населення пенсійного віку відбувається саме за рахунок державного сектору. Державою фінансуються значною мірою системи охорони здоров’я країни. Іншою характерною рисою французької системи оподаткування є її високий ступінь складності – є багато різних податків, ставок та задіяних у справі підрахунку і справлянні податків інститутів. Всього у Франції близько ста різних податків і зборів (прямі, непрямі, а також реєстраційні збори).

У структурі податків переважають внески на соціальні потреби, які становлять до 37 % всіх податків. На другому місці – надходження від ПДВ та інших податків на товари і послуги – 25,4 %. Третє місце займає податок на доходи фізичних осіб – 17,3 %.

Податок на прибуток стягується з річного прибутку юридичних осіб. Стандартна ставка податку – 33,3 %. Для невеликих компаній, у яких річна виручка не перевищує 7,63 млн євро, а більше 75 % акцій належать безпосередньо або побічно приватним особам, податок стягується за зниженою ставкою. Додатково стягується щорічно встановлюваний податок за прогресивною шкалою, яким обкладаються всі юридичні особи, котрі сплачують податок на прибуток. За обороту менше 76 тис. євро в рік ставка цього податку нульова, за обороту від 76 до 150 тис. євро в рік ставка мінімальна нарівні 750 євро, максимальна ставка – за обороту компанії більше ніж 75 млн євро – податок становить 30 тис. євро.

Податок на доходи фізичних осіб у Франції стягується за прогресивною ставкою, що варіюється від 0 до 52,75 % залежно від доходів і сімейного стану платника податку. Податок стягується щорічно з доходу, який декларується платником податків на початку року за підсумками попереднього фінансового року. Оподаткуванню підлягає фіскальна одиниця у вигляді сім'ї, що складається з подружжя й осіб, які утримуються ними. Для самотніх громадян такою фіскальною одиницею є одна людина. Доходами з метою оподаткування вважаються всі грошові надходження, отримані протягом звітного року (заробітна плата, премії і винагороди, пенсія, рента, доходи від рухомого майна, прибуток від операцій з цінними паперами). Деякі види юридичних осіб, наприклад невеликі підприємства, мають право вибирати режим свого оподаткування і платити на власний розсуд або податок на прибуток, або податок на доходи.

Стягуються також різні збори для забезпечення участі підприємців у конкретних сферах економічного і соціального життя країни. Стягується також багато місцевих прямих податків (земельний, професійний та ін.)

У Франції було розроблено і у 1954 р. вперше впроваджено податок на додану вартість, що став основним непрямим податком у багатьох країнах. ПДВ обкладаються практично всі товари і послуги, які можна отримати або купити у Франції, незалежно від їх походження. Від сплати ПДВ звільнені послуги адвокатів, лікарів, освітні послуги. Стандартна ставка ПДВ – 19,6 %, знижена – 5,5 % (за нею, зокрема, оподатковуються основні продукти харчування, послуги пасажирського транспорту, послуги електро- і газопостачання, книги, квитки в театри, музеї, кіно тощо).

Місцеві бюджети є основним фінансовим інструментом адміністративних одиниць. Франція поділена на 22 регіони, 96 департа-

ментів і близько 36 тис. комун. Адміністративно-територіальні одиниці мають власну систему виборчих органів самоврядування: регіональних, генеральних і муніципальних рад, які затверджують відповідні бюджети. Бюджетна політика департаменту є компетенцією Генеральної ради, а в окремих випадках – комісара Республіки і регіональної рахункової палати. Безпосереднє бюджетне управління здійснює казначей департаменту, який призначається міністром економіки і фінансів за рекомендацією представника Генеральної ради.

Місцеві бюджети в частині видатків складаються з двох основних розділів: бюджети поточної діяльності (функціональний) та бюджети нового будівництва (інвестування). Джерела доходів поділяються на внутрішні (доходи від муніципальної власності, місцевого господарства, податкові) та зовнішні (дотації, кредити, як державні, так і приватні).

У країні більше третини всіх поточних витрат місцевих органів влади доводиться на утримання адміністративно-силового апарату (поліція, цивільна оборона, пожежна охорона, управління), третина – на освіту, культуру; важливою статтею витрат є розвиток інфраструктури. Місцеві органи влади здійснюють великі капіталовкладення – понад 52 % всіх капітальних державних витрат. Частка податків у місцевому бюджеті – 40 %, субсидій – 30 %, власні надходження і позики 30 %. Місцеві бюджети, як правило, дефіцитні і потребують додаткових ресурсів для фінансування власних програм.

До спеціальних фондів у Франції належать численні спеціальні рахунки казначейства, приєднані бюджети, різні фонди фінансово-кредитних установ і соціальний бюджет. Організаційно вони відділені від бюджетів і є відносно самостійними. Спеціальні фонди можна поділити на дві основні групи:

1) фонди доходів і витрат, які включаються до бюджету;

2) позабюджетні фонди.

Найбільші з фондів пов’язані з соціальною сферою. Сукупність таких фондів називають соціальним бюджетом Франції. Ресурси соціальних спеціальних фондів формуються із внесків підприємців (60 %), внесків за страхуванням (18 %), надходжень з бюджету (20 %), інших доходів (2 %). До фондів належать пенсійний фонд, фонд страхування по хворобі, інвалідності, материнству, фонд допомоги сім’ям, національний фонд допомоги безробітним. Найважливіші спеціальні фонди знаходяться у розпорядженні центрального уряду. Серед спеціальних фондів, що створюються місцевими органами влади, найбільше значення мають позикові фонди, ресурси яких вико-

ристовуються для інвестицій, а в окремих випадках – для покриття, касових розривів у місцевих бюджетах. Це численні спеціальні рахунки казначейства, приєднані бюджети, фонди фінансово-кредитних установ.

18.5. Особливості функціонування фінансової системи Німеччини

Фінансова система ФРН складається з таких елементів:

1) фінанси федерації (федеральний бюджет, спеціальні фонди, фінанси державних підприємств);

2) фінанси земель у складі відповідного бюджету, спеціальних фондів, фінансів підприємств;

3) місцеві фінанси (місцеві бюджети та фінанси комунальних підприємств).

ФРН є федеративною республікою, країною парламентської демократії. Німецький бундестаг, нижня палата парламенту, яка обирається всенародно, має у ФРН вирішальне право законотворення. У процесі законотворення бере участь і бундесрат (Федеральна рада), верхня палата парламенту, в якій зібрано представників земель. Федеральна рада складається з членів земельних урядів і не є виборним органом. Під час голосування голоси представників земель подаються єдиним блоком. Бундесрат має право оскаржувати всі закони, схвалені в бундестазі. Закони, що зачіпають основні принципи федерації або інтереси земель, потребують згоди верхньої палати парламенту.

Глава держави – федеральний президент, але він є «слабкою» фігурою, порівняно з федеральним канцлером – головою федерального уряду. Федеральний президент не входить до складу ні уряду, ні законодавчих органів. Тонгу ключова фігура виконавчої влади – федеральний канцлер, який очолює уряд.

Адміністративно Німеччина поділена на землі, округи та общини. Всі землі мають широкі права автономії, зокрема кожна з них має конституцію, парламент, прем’єр-міністра, котрий є головою виконавчої влади і главою землі, загальні вищі суди, суди першої та другої інстанцій, Конституційний суд. Землі мають самостійний бюджет, а в Баварії навіть проголошено власне громадянство. Землі мають право укладати державні договори з іншими державами.

У ФРН фінансовий рік для всіх суб’єктів державного права збігається з календарним. У бюджетному процесі головну роль відіграють такі органи влади та їхні структурні підрозділи; уряд і

міністерство фінансів; представницькі органи – бундестаг (бюджетний комітет (традиційно голова цього комітету обирається від представників опозиційних партій), підкомітет з перевірки звітності (бере участь у перевірці виконання бюджету), незначна кількість власних співробітників з бюджетних питань, Федеральна рахункова палата) і бундесрат (затверджує закон про бюджет як верхня палата парламенту); Федеральний казначейський двір. Крім цього, забезпечується широка участь науковців і громадськості.

Федеральний казначейський двір є незалежним державним закладом, який діє згідно з федеральною і земельними конституціями. До його функцій входить контроль за економічною і фінансовою діяльністю; він може перевіряти роботу Міністерства фінансів.

На рівні федерації проект бюджету готує Міністерство фінансів. Уряд подає цей проект на розгляд парламенту, який при розгляді бюджету може вимагати від уряду будь-яку необхідну інформацію. Реалізується це право через письмові й усні звернення, депутатські запити, запрошення на секційні та пленарні засідання відповідних урядових осіб.

У Німеччині протягом тривалого періоду склалася традиція подання науково-дослідними організаціями експертних доповідей щодо бюджетного процесу. Особливою довірою користуються аргументовані висновки Експертної ради, які містять оцінку загальноекономічного розвитку і публікуються у пресі в листопаді кожного року. Процес обговорення бюджету, як і його виконання, широко висвітлюються в засобах масової інформації, що сприяє контрольованості бюджетного процесу. При обговоренні бюджету на засідання уряду зазвичай запрошуються провідні політики – члени парламенту. Основна роль у бюджетному процесі відводиться бюджетному комітету бундестагу. Члени бюджетного комітету є доповідачами з певних розділів бюджету, оскільки володіють необхідною інформацією й узгоджують свої позиції з урядом. Процес обговорення у двох палатах парламенту доволі тривалий – від трьох до трьох з половиною місяців.

Прийняття бюджету є суверенним правом парламенту – спочатку він має бути прийнятий бундестагом, а потім отримати схвалення бундесрату. Після затвердження бюджету діє принцип розподілу влади, згідно з яким виконання бюджету – абсолютна компетенція уряду, і парламент не має права вимагати від уряду, щоб він у повному обсязі виконував окремі статті – контролюються лише основні

цифрові показники. Згідно з німецьким бюджетним правом міністр фінансів може здійснювати додаткові витрати лише в тому разі, коли є економія за іншими статтями витрат, не виходячи за затверджені контрольні цифри. Виконання бюджету покладено на міністерство фінансів, касове виконання – на Бундесбанк.

Виконання бюджету контролюють органи виконавчої, законодавчої влади, а також громадські інституції. Міністерства мають власні контрольні підрозділи. Контроль за окремими напрямами виконання бюджету здійснює Федеральна контрольна рахункова палата. З боку громадських інститутів контроль можуть здійснювати різні асоціації, інститути та громадські організації. Наприклад, «Союз платників податків» відстежує оптимальність використання бюджетних коштів. За результатами перевірок контрольних органів проводиться регулярне інформування громадськості. Закінчується бюджетний процес затвердженням звіту про виконання бюджету. Період між закінченням бюджетного року і затвердженням звіту про виконання бюджету досить довгий – два з половиною роки. Бюджетна система ФРН у ц сучасному вигляді почала формуватися у 20-х роках XX ст., на початку 90-хроків суттєво доповнилася приєднаними землями колишньої НДР. Сучасний бюджетний устрій ФРН також має три рівні – федеративний, земельний і общинний.

Податкова система Німеччини базується на принципах, сформованих свого часу ще Л. Ерхардом, другим федеральним канцлером ФРН, який займав цю посаду в 1963–1966 рр. На сьогодні Німеччина – одна з небагатьох країн, де застосовується не тільки вертикальне, а й горизонтальне вирівнювання доходів. Високодохідні землі, наприклад, Баварія, Вюртемберг перераховують частину своїх фінансових ресурсів менш розвиненим землям, таким як Саксонія. Це стало підсумком багаторічного розвитку податкової системи.

У Німеччині налічується 40 видів податків. Найбільш важливі податкові джерела формують відразу два або три рівні бюджету – федеральний, земельний і місцевий. Спільними є податок на доходи, податок на корпорації, ПДВ. Федеральні податки такі: доходи від фінансових монополій, митні збори, податок з вантажного автотранспорту, разовий податок на майно. Земельними є податок на майно, податок на спадок, податок на автомашини, податок на пиво тощо. У державних доходах податок на додану вартість становить приблизно 28 %. Але основні продовольчі товари, а також книжкова продукція оподатковуються за ставкою 7 %. Взагалі не обкладаються податком медичні і страхові послуги.

18.6. Основи функціонування фінансових систем Скандинавських країн

Скандинавськими країнами називають п'ять держав, які розташовані на території Скандинавського півострова. Три з них – Швеція, Норвегія та Фінляндія – становлять особливо значний інтерес у плані організації фінансів, оскільки тут сформовано модель загального добробуту із найвищими соціальними стандартами та гарантіями з боку держави. В окрему групу ці країни об'єднують не лише фінансові, а й економічні, соціальні, політичні, а також історичні національні ознаки.

Передусім для усіх країн характерною є значна перерозподільна роль держави – 55–65 % ВВП. Саме за часткою держави Норвегія, Швеція і Фінляндія займають перші три місця серед усіх країн (сьогодні цей показник дорівнює відповідно 66, 61 і 56 %). Рівень оподатковування у Скандинавських країнах традиційно один із найвищих серед промислово розвинутих держав. Наприклад, частка податків у ВВП Швеції на початку 90-х років становила 61 %, що є максимальним загальносвітовим показником.

Соціальна сфера є пріоритетом фінансової політики. Крім того, що велика частка соціальних послуг у Скандинавських країнах є безкоштовними, вони дуже різноманітні за формами і доступні всім громадянам. У державному секторі економіки та у бюджетній сфері зайнята значна частина працездатного населення. Приблизно кожен третій швед, норвежець, датчанин, і кожен четвертий фін належать до державних службовців або працюють на підприємствах, що знаходяться у державній власності. Цей показник становить у Швеції – 32 %, у Норвегії і Данії – близько 30, у Фінляндії – 25 %. Це найбільші масштаби зайнятості у державному секторі економіки серед розвинутих країн. Відповідно, соціально-економічна активність держави стосовно постачання суспільних благ та перерозподілу доходів відображається в унікальних пропорціях державних фінансів та ознаках фінансової політики. Приведемо коротку характеристику окремих з них.

Швеція. У країні досить низький, як для європейської держави, рівень оподаткування податком на прибуток корпорацій і одночасно чи не найвищі ставки оподаткування особистих доходів громадян. Однак ці платежі повертаються громадянам через розгалужену систему програм соціальної підтримки, що не викликає у платників відчуття надмірного податкового тягаря. Підтвердженням цього є досить незначний за європейськими мірками обсяг тіньової економіки. Тобто

у Швеції на практиці впроваджена модель фіскального обміну, в якій значну частку благ, які споживає особа, разом із товарами ринкового характеру, становлять блага, забезпечувані державою.

Податки на доходи стягуються за трьома категоріями. Перша – податок на доходи від трудової діяльності (у першу чергу, зарплати і пенсії). Місцева частина цього податку стягується заставкою 26–35 % залежно від муніципалітету (найнижчі ставки зазвичай у передмістях великих міст, а найвищі – у сільській місцевості на півночі країни), а загальнонаціональна – за ставкою 20 % при сумі доходу від 292 до 441 тис. крон у рік і за ставкою 25 % при сумі доходу більше 441 тис. крон у рік. Друга – податок на доходи від капіталу. Тут діє базова ставка 30 %. Третя категорія – податки з бізнесу, або податки на прибуток корпорацій, які сплачуються за ставкою 28 %.

Крім того, всі працівники, або їх роботодавці, платять багато внесків у різні системи соціального страхування, зокрема 7 % податок до пенсійного фонду.

Серед непрямих податків основне місце займають податок на додану вартість (ПДВ) і акцизи.

Пенсійна система країни до 1994 р. окремими рисами нагадувала радянський варіант. Обов'язковий для отримання пенсії трудовий стаж становив 30 років, перевищення стажу не враховувалося, рівень зарплати конкретного пенсіонера до виходу на пенсію теж у розрахунок не брався. Пропрацювавши 30 років, кожен, незалежно від роду занять, міг розраховувати на отримання від держави пенсії у розмірі близько 60 % від середньої зарплати по країні.

Зменшення рівня народжуваності і скорочення чисельності працездатного населення змусили розпочати у 1994 р. реформу пенсійної моделі й у Швеції. У 1999 р. у країні була остаточно розроблена нова пенсійна система, до якої були включені всі громадяни країни, які народилися після 1953 р. Система почала складатися з трьох рівнів – розподільного, накопичувального і добровільного. Для вкладників з'явилась можливість вибирати, де зберігати гроші – у державному пенсійному фонді, або в приватних. При цьому, якщо спочатку таких приватних фондів було всього п'ять, то вже через чотири роки їх кількість збільшилася у сто разів. Нині у Швеції нараховується близько 700 пенсійних фондів. Власні кошти у них накопичують близько 65 % майбутніх пенсіонерів, а 35 % залишають накопичення у державному пенсійному фонді. Це вважається цілком високим показником, адже навіть у США, де чи не найбільш поширена система

приватних пенсійних фондів, не ризикувати і довіряти гроші державі віддають перевагу лише 28 % потенційних пенсіонерів.

Державний сектор економіки зараз порівняно невеликий, більше 9:10 продукції промисловості Швеції проводиться приватними компаніями. Дещо інша ситуація у сфері послуг: держава зосередилася на соціальних питаннях – сфері освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення. На відміну від більшості європейських країн, 95 % установ, що надають медичні послуги у Швеції, – державні.

Приватизація підприємств державного сектору у Швеції просувається досить повільно через різні причини. По-перше, немає особливої необхідності в отриманні коштів від приватизації, бо бюджет є традиційно профіцитним. По-друге, немає необхідності збільшувати конкурентоспроможність державних компаній, оскільки вони цілком конкурентоспроможні і рентабельні. Більш того, багато державних підприємств є прибутковими структурами комерційного типу, а їхні акції виведені на біржу; лише власником більшості цих акцій є держава.

Норвегія – північна країна, багата природними ресурсами. Економіка країни розвивається як завдяки високотехнологічним галузям господарства, так і за рахунок добре розвиненої експортно-орієнтованої нафтової і газової промисловості. Постачанням нафти Норвегія забезпечує вельми відчутний обсяг у загальносвітовому видобутку, поступаючись в обсягах лише Росії і Саудівській Аравії. Норвегія належить до країн, залежних від зовнішньої торгівлі, частка якої у ВВП становить близько 70 %.

Особливістю фінансів держави є те, що зовнішнього боргу у країни немає. Норвегія є чистим зовнішнім кредитором, надаючи значні фінансові ресурси у борг іншим країнам. Потреби у запозиченнях також немає – вистачає власних постійних джерел доходів.

Основні прямі податки у Норвегії – податок на прибуток корпорацій і податок на доходи фізичних осіб. Базова ставка податку на прибуток корпорацій – 28 %. Особливі умови діють для нафтових компаній. Там частина прибутку обкладається стандартним податком на прибуток у розмірі 28 %, а інша частина – спеціальним нафтовим податком у розмірі 50 %. Це пояснюється високим рівнем прибутковості нафтового бізнесу. Податок на доходи фізичних осіб стягується за прогресивною шкалою залежно від рівня доходів, мінімальна ставка з 2005 р. – 12 %.

Серед непрямих податків основним є ПДВ, ставка якого з 1 січня 2005 р. – 25 %. Є ще дві знижені ставки: 11 % на продукти харчу-

вання і 7 % на послуги пасажирського транспорту і послуги у сфері кіно і телебачення.

У бюджеті основними джерелами доходів були відрахування на соціальне страхування (19 %), податки на доходи і на майно (33 %), акцизні збори і податок на додану вартість (31 %). Основні витрати спрямовувалися на соціальне забезпечення і житлове будівництво (39 %), освіту (13 %) і охорону здоров'я (14 %).

Нафта становить майже третину від усього норвезького експорту і саме завдяки цьому в Норвегії створено особливий державний фінансовий інститут, який консолідує нафтові доходи з метою їх використання у далекому майбутньому. Його було створено за рахунок надприбутків від продажу нафти, як резерв на той час, коли нафтові родовища виснажаться. Більша частина ресурсів фонду розміщена за кордоном. Спочатку фонд називався Норвезьким нафтовим фондом. Його створили у 1990 р. в метою запобігання негативному впливові різноманітних коливань світової ціни нафти на економіку та державні фінанси країни. З січня 2006 р. фонд став Норвезьким урядовим пенсійним фондом, пройшовши деяке реформування. На консолідований банківський рахунок фонду надходять податки, що збираються з нафтовидобувних і частково з нафтопереробних компаній, платежі за державні ліцензії на право освоєння нафтових надр Норвегії.

Серед основних завдань Пенсійного фонду – страхове забезпечення пенсійних виплат і соціальних витрат. Доречно зауважити, що цими витратами розпоряджається спеціальна урядова структура, а не сам Пенсійний фонд. Фінансові ресурси норвезького урядового Пенсійного фонду передані урядом в управління центральному Норвезькому банку, який інвестує основну їх масу виключно за кордон, подалі від норвезького внутрішнього ринку. В уряді Норвегії небезпідставно вважають, що така політика оберігає національну економіку від надмірного споживчого тиску та зайвої інфляції, при цьому абсолютно не заважаючи накопичувати засоби для майбутніх поколінь або на випадок яких-небудь надзвичайних обставин у майбутньому. Частина отримуваного фондом прибутку (лише декілька відсотків) надходить до бюджету Норвегії, формуючи відчутну його частину (до 9 %), яка спрямовується на соціальні програми та страхове забезпечення пенсій.

Виникнення державної власності у Норвегії в минулому було пов'язане з наданням інфраструктурних і соціальних послуг. Після

Другої світової війни відновлені за бюджетні кошти активи перейшли у власність держави. Найважливіші сфери діяльності норвезьких державних підприємств такі: телевізійні послуги, пошта, залізничний транспорт, авіація, виробництво і розподіл електроенергії, металургія, добувна промисловість, перш за все нафтова. Хоча у Норвегії здійснена часткова приватизація, державний сектор, як і раніше, залишається дуже значним. Навіть у галузях, де уряд пішов на роздержавлення з метою пожвавлення ринку і зростання конкуренції, він, як і раніше, продовжує відігравати важливу роль. За 1980–1997 рр. було реформовано 50 державних підприємств, зокрема шляхом перетворення повністю державних підприємств у частково державні. У 1999–2001 рр. у країні було приватизовано повністю або частково ще 19 підприємств, головним чином в обробній промисловості. Серед акцій, з якими здійснюються операції на фондовій біржі в Осло, зараз 40 % доводиться на акції державних компаній.

Фінляндія – одна з найбільш економічно розвинених європейських держав, член Євросоюзу з 1995 р.

З 1994 р. фінська економіка переживала період швидкого і стійкого економічного зростання після подолання глибокої кризи початку 1990-х років. Накопичений потенціал позитивних тенденцій, сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура і внутрішня соціально-економічна стабільність надали можливість країні зберегти позитивну динаміку найважливіших макроекономічних показників. Проте одним із серйозних наслідків реформ є високий рівень зовнішньої заборгованості країни, яка збільшилася після кризи початку 1990-х років і з того часу практично не знижується.

Встановлені у Фінляндії податки є дещо меншими, ніж у сусідніх країнах – Швеції, Данії і Норвегії. Корпоративний податок (податок на прибуток підприємств) справляється за ставкою 29 %, причому ним обкладаються не всі підприємства, а тільки юридичні особи, що мають статус окремого платника податків (акціонерне товариство, кооператив, фонд). Податок на доходи індивідів – прогресивний податок, який підлягає сплаті державі й обчислюється із сукупних трудових доходів фізичних осіб. Закон про шкалу оподаткування доходів приймається щорічно. Мінімальна ставка становить 13 %, а максимальна – 36 %.

Найважливіший із непрямих податків – податок на додану вартість, базова ставка якого – 22 %. За ставкою 8 % обкладаються продаж ліків, книг, а також кінопрокат, фізкультурні заходи, послуги

пасажирського транспорту. Деякі види діяльності, такі як експортні операції, продаж періодичних друкованих видань і банківські послуги, ПДВ не обкладаються. До встановлюваних парламентом комунальних податків належать: податок на доходи, на нерухомість, а також церковний (на утримання євангельсько-лютеранської або православної церков).

Сільське господарство, перш за все рослинництво, у Фінляндії, як і в багатьох інших країнах, збиткове. Тому тут прийнято закони про субсидування цієї галузі народного господарства. Субсидування може застосовуватися і відносно деяких інших галузей, наприклад промисловості, що працює на експорт. Проведення такої політики, а також політики митних зборів після вступу Фінляндії до Європейського Союзу значною мірою почало залежати від рішень цієї організації.

Більшість державних компаній Фінляндії діють у різних галузях – від гірничодобувної промисловості до банківської справи. Переважно вони були створені після Другої світової війни. Державний сектор у Фінляндії в післявоєнний час розвивався в умовах недостатнього розвитку ринку капіталу, внаслідок чого варіант створення державної власності став єдиним виходом для підйому промисловості й економіки взагалі. Уряд не націоналізував підприємства, а створював нові.

Незважаючи на орієнтацію на ринкові відносини, у 1980-х роках у Фінляндії ідея приватизації ще розглядалася як радикальний крок. Проте з початку 1990-х років рішення про продаж державних підприємств все більше втілюються в життя. Уряд почав переглядати свою політику у сфері державної власності і приватизовувати найбільші компанії, що раніше знаходилися в повній власності держави. У більшості приватизаційних операцій держава зберегла за собою мінімальний пакет акцій.

Загальної програми приватизації у Фінляндії немає, справи з кожним конкретним підприємством вирішуються індивідуально. У цілому виділяються три групи підприємств:

1) спеціального призначення, які можуть бути лише частково приватизовані, залишаючись у цілому під контролем держави (сфера повітряного транспорту, телерадіоомовлення, національні лотереї і стадіони);

2) стратегічно важливі, частка держави в яких може знижуватися нижче 50 % (в основному хімічна і металообробна промисловість);

3) які можуть бути повністю передані в руки приватного власника (паперова промисловість, інженерні компанії, банківський сектор).

Контрольні питання

1. Яка структура фінансової системи США та особливості бюджетного процесу в цій державі?
2. Які Ви знаєте загальні риси федерального бюджету та податкової системи ФРН?
3. Розкрийте склад фінансової системи Великої Британії та дайте коротку характеристику її складових.
4. Які принципи управління державним боргом у Великої Британії?
5. Опишіть особливості системи спеціальних фондів у Франції.
6. Дайте характеристику складових фінансової системи Японії.
7. У чому полягає специфіка моделі державних фінансів у Скандинавських державах?
8. Опишіть особливості державних фінансів Швеції.
9. Поясність завдання та призначення стабілізаційного фонду у Норвегії.
10. Охарактеризуйте риси сучасної фінансової політики Фінляндії.

ТЕМА 19
ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

19.1. Європейська економічна інтеграція: етапи розвитку та коригування пріоритетів фінансової політики
19.2. Інституційна структура Європейського Союзу в контексті формування єдиної фінансової політики
19.3. Організація фінансів Європейського Союзу
19.4. Особливості формування бюджету та бюджетний процес Європейського Союзу
19.5. Гармонізація податкових систем країн-членів Євросоюзу
Література [6; 9; 13; 17; 24; 30; 40; 44]

19.1. Європейська економічна інтеграція: етапи розвитку та коригування пріоритетів фінансової політики

Європейський Союз (ЄС) на сьогодні е одним із провідних економічних центрів сучасного світу, що здійснює вплив на розвиток економічних відносин як на регіональному, так і глобальному рівнях. Європейський Союз – це об'єднання господарств окремих країн у єдиний відтворювальний механізм, тобто формування єдиного процесу міждержавного управління. Результатом такого процесу є ринок, на якому витрати виробництва нижчі порівняно з національними ринками інтегрованих країн

Функціонування ЄС, як і окремої держави, пов'язане з виконанням певних функцій, фінансове забезпечення виконання яких здійснюється через централізований міждержавний фонд грошових коштів країн-членів – Європейський бюджет. При цьому головним суб'єктом фінансових відносин є не держава, а багатонаціональне інтеграційне об'єднання, що відповідає якісно іншому рівню організації фінансової системи.

Для того щоб дослідити проблеми організації фінансів ЄС та перспективи розвитку цього інтеграційного об'єднання, слід розглянути проблематику розширення Євросоюзу в органічному зв'язку з поглибленням його інтеграційних процесів, які пройшли у своєму розвитку кілька етапів.

Початком процесу інтеграції країн Західної Європи вважається 9 травня 1950 р., коли міністр закордонних справ Франції Р. Шуман запропонував створити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн. Ця пропо-

зиція була реалізована в результаті підписання у 1951 р. Паризького договору про створення Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС), до якого увійшли шість країн: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина і Франція («європейська шістка»).

Згодом на основі досягнутого позитивного досвіду ЄСВС об'єднавчий процес поширився на економіку в цілому. Так, у 1957 р. було підписано Римський договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратому). Метою ЄЕС визначалися створення митного союзу, усунення внутрішніх торговельних бар'єрів усередині Співтовариства (забезпечення вільної торгівлі) і врешті – створення спільного ринку. Водночас ідея створення Євратому полягала у налагодженні співпраці у використанні ядерної енергії у мирних цілях. У 1967 р. відбулося злиття виконавчих органів названих трьох співтовариств. У результаті була створена єдина структура інститутів, що забезпечують розвиток європейської інтеграції, основними серед яких були Європейська Комісія, Рада ЄС, Європейський Парламент і Суд Європейських Співтовариств. Практично одночасно у 1968 р. завершується створення митного союзу ЄС.

Отже, з кінця 1950-х років до кінця 1969 р. відбувався інтенсивний процес розвитку спільного ринку ЄС, а досягнення первісних цілей, визначених Римським договором 1957 р., об'єктивно підвело до порушення питання про подальший розвиток інтеграції. Етапним у цьому стало підписання в 1986 р. Єдиного європейського акта, що поставив завдання створити до 1 січня 1993 р. єдиний внутрішній ринок, запровадив спільну політику в соціальній сфері й галузі науково-технологічного розвитку, щодо охорони навколишнього середовища. Договір не лише вніс зміни до раніше укладених угод про утворення Європейських Співтовариств, а й поширив інтеграційний процес на сферу зовнішньої політики, поставив питання про створення Європейського Союзу як не лише економічного, а й політичного інституту.

Наступним кроком у процесі європейської інтеграції стало підписання в лютому 1992 р. Маастрихтського договору про Європейський Союз, що в економічному сенсі фактично означало курс на форсоване завершення формування єдиного внутрішнього ринку та перехід до реалізації ідеї економічного та валютного союзу. Новим кроком посилення взаємодії стало підписання у червні 1997 р. Амстердамського договору, що вніс істотні зміни в установчі угоди про Європейське Економічне Співтовариство та Європейський Союз. Прийняття Ам-

стердамського договору привело інституційні механізми ЄС у відповідність до цілей, визначених Маастрихтським договором. Особливу роль у цьому відіграло укладення в 1997 р. Шенгенської угоди про вільне пересування громадян у межах Євросоюзу.

Додаткові зміни в чинні механізми інституційного розвитку ЄС були внесені на засіданні Європейської Ради 7–9 грудня 2000 р. ухваленням Ніццького договору. Ці зміни спрямовані одночасно і на цілі поглиблення інтеграції ЄС.

Таблиця 19.1

Етапи економічної інтеграції ЄС та їх характеристика

Етап	Характеристика
1	**2**
Етап зони вільної торгівлі (1959–1968 рр.)	Характерні особливості фінансової політики, що формується у рамках зони вільної торгівлі: відповідно до Римського договору було поступово скасовано митні збори й кількісні обмеження на внутрішню торгівлю, що стало передумовою встановлення єдиного митного тарифу. У міру того як відбувалася лібералізація двосторонньої торгівлі, між країнами-членами формувалися зони вільної торгівлі, причому кожна з них зберігала свій митний тариф щодо третіх країн. Із 1962 р. було введено в дію єдину сільськогосподарську політику. У 1965 р. три європейських співтовариства прийняли рішення про злиття своїх виконавчих органів.
Етап митного союзу (1968–1976 рр.)	Це етап багатонаціональної економічної інтеграції та активного розвитку переваг митного союзу і зовнішньоторговельної політики щодо третіх країн, спочатку в рамках шести країн-засновниць, а згодом – у рамках перманентного розширення ЄС. Держави-члени такого утворення скасовують будь-які митні збори, а також погоджуються узгодити спільний зовнішній тариф стосовно третіх країн. Єдиний митний тариф передбачає не лише спільну митну політику, а й спільну політику у сфері зовнішньої торгівлі. Більше того, свобода руху поширюється на всі товари в межах митного союзу, незалежно від країни-виробника. Отже, скасовується митний контроль на внутрішніх кордонах. У результаті в державах – членах митного союзу обсяг торгівлі збільшився до безпрецедентно високого рівня, зміцнивши фундамент усієї європейської конструкції. Цілеспрямована єдина сільськогосподарська політика доповнюється в цей період єдиною політикою у сфері охорони навколишнього середовища й у сфері досліджень та технічного розвитку. На основі угоди 1971 р. між ЄС і Європейською асоціацією вільної торгівлі (ЄАВТ) кордони внутрішньоінтеграційної зони вільної торгівлі поширюються на сім країн, що були на той час членами ЄАВТ (Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швеція, Швейцарія і Велика Британія).

Продовження таблиці 19.1

1	2
Етап спільного ринку (1977–1984 рр.).	Спільний ринок – етап економічної інтеграції, спрямований згідно з висновком Суду ЄС на скасування всіх торговельних перешкод у межах Співтовариства задля об'єднання національних ринків у єдиний ринок, створюють умови, якнайбільше наближені до справжнього внутрішнього ринку. Отже, створення спільного ринку, подібного до внутрішнього, потребує не лише лібералізації торговельних відносин між державами – учасницями процесу; для цього також потрібний вільний рух факторів виробництва – праці, послуг і капіталу. Вільний рух капіталу та лібералізація платіжних операцій у рамках спільного ринку стали важливою передумовою запровадження у 1979 р. Європейської валютної системи – специфічної організаційно-економічної форми відносин країн ЄС у валютній сфері, спрямованої на стимулювання інтеграційних процесів, зменшення амплітуди коливань курсів національних валют та їх взаємну ув'язку. Стратегічними цілями створення Європейської валютної системи були досягнення валютної стабільності та створення єдиної валюти, яка б оберталася в ЄС, вирівнювання основних економічних показників та уніфікація економічної політики, розроблення та впровадження засобів колективного регулювання валютної сфери, стабілізація економічного становища країн – членів Європейської валютної системи.
Етап єдиного внутрішнього ринку (1985–1992 рр.)	На основі Єдиного європейського акта, а також поданої у червні 1985 р. Європейською Комісією програми створення внутрішнього ринку (відома як «біла книга») країни ЄС приступили до завершення формування єдиного внутрішнього ринку, ліквідовуючи решту бар'єрів на шляху пересування товарів і факторів виробництва. Європейська Комісія, яку очолював Ж. Делор, висунула більше 300 законодавчих ініціатив, спрямованих на забезпечення вільного міждержавного руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили, а також визначила три основні групи бар'єрів, які необхідно було усунути. Серед них – фізичні бар'єри (прикордонні митні пости і паспортний контроль), технічні бар'єри (відмінності у стандартах, невизнання освітніх сертифікатів, пріоритет національним виробникам при державних закупівлях) і фіскальні бар'єри (відмінності в оподаткуванні). У цей самий період країни ЄС перейшли до реалізації вже не просто узгодженої, а єдиної політики в окремих галузях – енергетиці, транспорті, питаннях соціального і регіонального розвитку.

Закінчення таблиці 19.1

1	2
Етап єдиного внутрішнього ринку (1985–1992 рр.)	Єдиний ринок сформував потребу в посиленні економічного й соціального об'єднання, що сприяло пожвавленню регіональної та соціальної політики Співтовариства. Внутрішній ринок прискорив формування європейських ринків енергетики, транспорту та телекомунікацій. У рамках єдиного внутрішнього ринку дедалі більше розвивалися правові засади політики захисту прав споживачів та довкілля, політики з питань науково-дослідної діяльності й розвитку. І, нарешті, одним із найважливіших наслідків є той факт, що консолідація в рамках єдиного внутрішнього ринку стала рушійною силою для Маастрихтських домовленостей, спрямованих на розбудову економічного й валютного, а також політичного союзу.
Етап економічного і валютного союзу (з 1993 р.).	Економічний і валютний союз (ЕВС) уособлює високий рівень багатонаціональної інтеграції, який передбачає запровадження спільної монетарної політики та тісну координацію економічної політики держав – членів Союзу. На цьому етапі відбувається зміцнення політичної інтеграції і швидкий розвиток валютної інтеграції на основі підписаного на початку 1992 р. Маастрихтського договору про Європейський Союз. Його створення базується як на попередніх досягненнях узгодженої валютної політики, так і на нових ініціативах. На першому етапі (1990–1993 рр.) в рамках Європейської валютної системи було запроваджено допустимі межі коливань валютних курсів, розпочато реалізацію узгоджувальної валютної політики, що передбачала: 1) узгоджену підтримку змін ринкових валютних курсів в обумовлених кількісних межах з допомогою валютного втручання центральних банків; 2) забезпечення валютних інтервенцій у ситуації, коли ринковий валютний курс досягає інтервенційної точки (коли Центральний банк зобов'язаний вдатися до інтервенції на валютних ринках, спрямованої на зближення зі встановленими курсовими співвідношеннями). Окрім цього, було усунено валютні обмеження – систему законодавчих або адміністративних правил, спрямованих на обмеження операцій з іноземною валютою. На другому етапі (1994–1998 рр.) створюється Європейський валютний інститут і посилюється координація макроекономічної політики. На третьому етапі (з 1999 р.) спочатку взаємно фіксуються курси валют, а згодом створюється єдиний Європейський центральний банк, що пов'язано, зокрема, із запровадженням у готівковий обіг спільної європейської валюти – євро. 12 країн-членів беруть участь у третій, заключній, стадії створення економічного та валютного союзу, що почалася 1 січня 1999 р.

Таким чином, з підписанням Маастрихтського договору про Європейський Союз поряд із формуванням економічного і валютного союзу активізувалися інші складові співробітництва, зокрема спільна зовнішня політика та політика безпеки (СЗППБ), політика у сфері юстиції і внутрішніх справ. Тому головними цілями політичної інтеграції стали: захист спільних цінностей, основних інтересів і незалежності Союзу, посилення безпеки Союзу та країн-членів, збереження миру та зміцнення міжнародної безпеки, сприяння міжнародному співробітництву, розвиток та утвердження демократії і верховенства права за безумовного дотримання прав і свобод людини.

Отже, прогресуючий процес поглиблення європейської інтеграції, що передбачає досягнення її первісних цілей, створив передумови для територіального розширення Європейських Співтовариств, а згодом – і Європейського Союзу.

Вперше рішення про необхідність одночасного поглиблення європейської інтеграції та приєднання нових членів було озвучено в Гаазі у грудні 1969 р., тобто практично одночасно із формуванням митного союзу «шістки».

Таблиця 19.2

Етапи розширення Європейського Союзу

Рік	Кількість країн-членів	Країни, що приєдналися до ЄС
1951	6	Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Шмеччина, Франція
1973	9	Велика Британія, Данія, Ірландія
1981	10	Греція
1986	12	Іспанія, Португалія
1995	15	Австрія, Фінляндія, Швеція
2004	25	Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія
2007	27	Болгарія, Румунія
2013	28	Хорватія
2020	27	Великобританія вийшла зі складу ЄС
Країни-претенденти		Македонія, Туреччина, Ісландія, Чорногорія, Сербія, Україна

Разом з тим, з поглибленням інтеграційного процесу та розширенням ЄС на Схід об’єктивно виникають проблеми із забезпеченням однорідності європейського простору. Ця особливість пов’язана з включенням до інтеграційного об’єднання нових членів, які за рівнем

соціально-економічного розвитку є менш підготовленими до участі у вищих формах об'єднавчого процесу. Правомірність такого висновку ілюструє, зокрема, та обставина, що лише 12 із 15 членів ЄС є учасниками зони євро. Ця неоднорідність поглибилася після приєднання до складу ЄС у 2004 та 2007 рр. нових членів, більшість з яких знаходяться на нижчому рівні економічного розвитку, порівняно з країнами-членами (ЄС-15).

Окрім цього, розподіл реальних доходів на одну особу переконливо довів, що мешканці «багатих країн» суттєво «переплачують» за спеціальні послуги, надані державою, однією з причин чого було проведення монетарної політики без прогнозування фіскальних наслідків. Така стратегія призвела до значних суперечностей на міждержавному рівні, пов'язаних із подальшою гомогенізацією економічного простору Європи. її соціальними наслідками стали: істотна диференціація цін та виникнення пов'язаних з цим диспропорцій на ринку праці; порушення вимог «Пакту стабільності і зростання» фундаторами ЄС – Німеччиною та Францією, зниження темпів економічного зростання тощо.

Отже, Європейський Союз, який бере свій початок від створеного у 1957 р. з метою економічної співпраці Європейського Економічного Співтовариства, підійшов до нового етапу розширення, перебуваючи фактично на завершальній стадії економічної інтеграції (створення економічного та валютного союзу), а також значною мірою здійснивши цілі політичного союзу. Такий результат було досягнуто протягом понад 50 років через складний і поступовий процес інтеграції, формування правової бази та механізмів співпраці. Країни, що приєднувалися до ЄС на попередніх чотирьох етапах його розширення, входили до об'єднання на проміжних етапах розвитку Союзу й могли брати участь у формуванні його стратегії та інституційної структури. Вступ нових членів здійснювався через компроміси при зустрічних корективах з боку ЄС, тобто за сценарієм, який навряд чи можна повторити на новому етапі розширення.

Незважаючи на те, що ЄС є найбільш розвинутим інтеграційним угрупованням у світі, на сучасному етапі Європейський Союз переживає новий етап розширення – безпрецедентного як з погляду кількості країн, що приєдналися до ЄС упродовж останніх років, так і з погляду глибини перетворень, які необхідно ще здійснити для того, щоб цей етап став так само успішним, як і попередні.

19.2. Інституційна структура Європейського Союзу в контексті формування єдиної фінансової політики

Інституційна структура Європейського Союзу побудована за схемою, яка суттєво відрізняється від схем державного управління. Розглянемо детальніше роль та функціональне призначення основних інституцій ЄС (рис. 19.1), які мають безпосередню причетність до формування єдиної фінансової політики Союзу.

Рис. 19.1. *Структура інституційної системи ЄС*

Європейська Рада – керівний політичний орган, що заснований 1974 р., включає глав держав або урядів, міністрів закордонних справ, а також голову Європейської Комісії разом з одним зі своїх заступників. На відміну від інших інституцій, Європейська Рада діє без будь-яких правил внутрішнього розпорядку (цей формальний недолік є характеристикою вищого органу, скликаного державою-членом, що головує в ЄС, його засідання зазвичай проводяться в цій країні, порядок денний готує ця ж країна).

Рішення Європейської Ради не мають обов'язкового характеру, але дають потужні політичні імпульси та накреслюють магістральні напрями подальшого розвитку ЄС. Маастрихтська угода 1992 р. наголошує на провідній ролі Європейської Ради як органу, який має забезпечити Союз необхідним імпульсом для його розвитку і визначити загальнополітичні керівні принципи цього. Згідно зі ст. 13 Договору про ЄС Європейська Рада визначає принципи й загальні напрями спільної зовнішньої та безпекової політики, зокрема й питання

захисту, які держави-члени мають виконувати на основі втілення рішень Ради в життя. Європейська Рада має право обмежувати коло питань у сфері зовнішньої й безпекової політики, а також залучається до узгодження економічної політики держав-членів.

Європейська Рада тісно співпрацює з Європейським Парламентом. Зокрема, після кожного засідання Європейська Рада надає Європейському Парламенту звіт своїх слухань і щорічний письмовий звіт про досягнутий Союзом прогрес. У такий спосіб із залученням Європейського Парламенту до систематичного огляду справ Союзу створено додатковий демократичний елемент дебатів стосовно майбутнього європейської інтеграції.

Рада ЄС (Європейська Рада міністрів) – переважно політичний орган ухвалення рішень у ЄС, що затверджує або коригує пропозиції Європейської Комісії, якій доручено виконання рішень Ради міністрів. Рада ЄС характеризується двома основними ознаками: 1) її засідання відбуваються не на постійній основі; 2) склад Ради та її назва змінюються залежно від порядку денного її роботи, із залученням різних представників урядів держав-членів (на рівні міністрів) до участі в засіданнях. Наприклад, залежно від порядку денного збираються міністри закордонних справ (Рада із загальних справ та зовнішніх відносин), економіки й фінансів (ЕКОФШ), сільського господарства тощо, формуючи загалом дев'ять конфігурацій Ради. Кількість засідань протягом року залежить від масштабів та інтенсивності законодавчого процесу в ЄС і впливу політичних чинників у розв'язанні певного питання. Незважаючи на змінність складу Ради міністрів, вона залишається єдиною інституцією.

Керівництво в Раді здійснює країна-президент, яка змінюється кожні півроку. Рішення Ради готують близько 250 робочих груп і комітетів; вони виконують технічну роботу і передають документи в Комітет постійних представників, котрий здійснює політичну підготовку рішень. Рішення в Раді ухвалюються голосуванням міністрів з держав-членів. Залежно від питання, що розглядається, застосовується один з трьох видів голосування: проста більшість для процедурних питань; кваліфікована більшість (коли кожна країна має визначену «вагу» голосу) для питань внутрішнього ринку, економічних справ і торгівлі; одностайне рішення для питань про вступ нових членів, оподаткування, проблем спільної зовнішньої та безпекової політики, питань правосуддя та внутрішніх справ.

Прийняті законодавчі акти ЄС мають форму постанов і директив. Постанови є обов'язковими для виконання і стають частинами на-

ціональних законодавств. Директиви також обов'язкові, але залишають за державами право вибору методів виконання.

Європейська Комісія (Комісія ЄС) – виконавчий орган ЄС, який має досить обмежені повноваження та можливості втілювати політику ЄС. Вважається «двигуном європейської інтеграції», оскільки має майже виняткове право на законодавчу ініціативу. Саме до її компетенції належить переважна більшість ініціатив у сфері фінансів. Крім того, Комісія забезпечує нагляд за виконанням прийнятих рішень. Відповідно до своїх повноважень Комісія повинна:

- розробляти й пропонувати законодавчі акти;
- керувати запровадженням політики ЄС;
- розпоряджатися бюджетом;
- підтримувати зовнішні відносини;
- забезпечувати нагляд та контроль за дотриманням законів ЄС;
- вказувати шляхи та перспективи розвитку.

Комісія складається з двадцяти незалежних членів разом з президентом і п'ятьма віце-президентами. Як член колективного органу кожен член комісії керує одним або кількома напрямами діяльності (аналогічно міністру уряду) і відповідає за роботу певного адміністративного департаменту – генерального директорату, що працює з відповідною галуззю. Комісію призначають на п'ятирічний строк за згодою країн-членів, рішення про її призначання ухвалює Європейський Парламент. Комісії у її діяльності допомагає власний адміністративний апарат.

Сучасні повноваження **Європейського Парламенту** передбачають участь у законодавчому процесі, бюджетні процедури, участь у виборах Комісії і в процесі вироблення й ухвалення рішень, зокрема й надання згоди на асоціацію чи приєднання нових держав.

Починаючи з 1979 р., Європейський Парламент обирають прямим загальним голосуванням. Місця в ньому (626 до останнього розширення і 732 після) розподілені між країнами-членами відповідно до чисельності населення. Маастрихтська та Амстердамська угоди значно розширили права Європарламенту, який виконує такі основні функції:

- разом із Радою бере участь у законодавчому процесі через численні процедури (процедура спільного ухвалювання рішень, процедура співпраці, узгодження, консультативний висновок тощо);

− контролює діяльність інституцій Союзу, затверджуючи склад Комісії (та через право висловлювати їй вотум недовіри), а також через письмові й усні запити, які він може адресувати Комісії та Раді;

− поділяє з Радою бюджетні повноваження, а саме: ухвалює річний бюджет та контролює його виконання.

Європарламент складається з 17 постійних комітетів, які спеціалізуються в конкретній сфері політики ЄС: Комітет з питань закордонних справ, прав людини, спільної політики безпеки та оборони; Комітет з питань бюджету; Комітет з бюджетного контролю; Комітет з питань прав і свобод громадян, юстиції та внутрішніх справ; Комітет з питань економіки та грошово-кредитних справ; Комітет з питань права та внутрішнього ринку; Комітет з питань промисловості, зовнішньої торгівлі, досліджень та енергетики; Комітет з питань зайнятості та соціальної сфери; Комітет з питань екології, охорони здоров'я та споживчої політики; Комітет з питань сільського господарства та розвитку села; Комітет з питань рибальства; Комітет з питань регіональної політики, транспорту і туризму; Комітет з питань культури, молоді, освіти, засобів масової інформації та спорту; Комітет з питань розвитку та співробітництва; Комітет з питань конституційної сфери; Комітет з питань прав жінок і рівних можливостей; Комітет з питань звернень.

Отже, Комісія, Рада та Парламент утворюють «інституційний трикутник», що відіграє ключову роль у прийнятті фінансових рішень у ЄС. Процес прийняття рішень у ЄС на перший погляд здається занадто ускладненим, проте закладений у ньому механізм перевірок і противаг є суттєвим для демократичного процесу, котрий має ґрунтуватися на відкритій дискусії, консультаціях і консенсусі.

«Інституційний трикутник» доповнюється ще двома важливими інституціями – Судом Європейського Союзу та Палатою аудиторів.

Суд Європейського Союзу – орган, створений у 1952 р. Договором про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі, який забезпечує дотримання права в ЄС. Оскільки Суд ЄС має надзвичайно великий обсяг обов'язків, Єдиний європейський акт (1987 р.) передбачив створення Суду першої інстанції – додаткового судового органу, покликаного «розвантажити» і максимально допомогти Суду ЄС виконувати його основну функцію. Отже, Суд ЄС та Суд першої інстанції втілюють судову гілку влади Євросоюзу.

Суд розглядає суперечки між державами-членами, між Союзом і країнами ЄС, між інститутами, фізичними особами або спільними

органами і Союзом; готує експертні висновки і відповідає за попередні рішення (за клопотанням національного суду); висловлює свою думку щодо міжнародних угод. Хоча суд не наділений примусовими повноваженнями, в переважній більшості випадків сторони виконують рішення суду, спираючись на концепцію дотримання спільних інтересів.

Рахункова палата (Палата аудиторів) – колегіальний орган, заснований 1975 р., який забезпечує зовнішній контроль спільних європейських фінансів і консультативний розгляд бюджетних проектів ЄС.

У сфері бюджетного планування значну роль відіграють дорадчі органи ЄС – Європейський економічний і соціальний комітет (виражає позиції громадянського суспільства з соціальних та економічних питань) та Комітет регіонів (виражає позицію регіональних та місцевих органів влади).

Європейський економічний і соціальний комітет – інституція, що представляє інтереси держав – членів ЄС в економічній і соціальній сферах і здійснює дорадчі функції. Функція Комітету полягає у наданні Комісії та Раді своїх висновків щодо запланованих до ухвалення правових актів у випадках, передбачених договором, тобто тоді, коли консультації з ним є необхідною передумовою законності ухваленого правового акта, але не мають обов'язкової юридичної сили. Крім того, Комісія і Рада можуть ухвалювати рішення про додаткові консультації з Економічним і соціальним комітетом, що виходять за межі потреб, зазначених у Договорі. Європейський Парламент також може консультуватись із комітетом. Економічний і соціальний комітет має повноваження надавати висновки з власної ініціативи, які проте не можуть набувати правової чинності. На вимогу Європарламенту, Комісії і Президії Ради Комітет здійснює постійний контроль за внутрішнім ринком з метою виявлення порушень. Двічі на рік він організовує форум Спільного ринку країн-членів для аналізу поточного стану.

Членів комітету пропонують національні уряди і формально призначає Рада міністрів. Склад комітету має забезпечити належне представництво всіх держав – членів різних груп, які діють в економічній і соціальній сферах суспільного життя. На практиці для забезпечення широкого спектра представлених інтересів члени комітету поділяються на три групи, що є приблизно однаковими за чисельністю:

1) підприємці, з яких лише менша половина є представниками промисловості; інші – переважно від державних підприємств, комерційних організацій, банків, страхових компаній тощо;

2) наймані працівники; переважна більшість у цій групі є членами національних профспілок;

3) різноманітні організації, що здійснюють представництво за інтересами (спілки споживачів, торгові палати, об'єднання сільськогосподарських виробників тощо).

Групи працюють дещо подібно до політичних груп у Євро парламенті: проводять регулярні зустрічі (приблизно 90 засідань щорічно), на яких розглядаються питання спільних інтересів, обговорюється щоденна робота Комітету, погоджуються позиції під час голосування стосовно пропозицій і проблем, що мають розглядатися на пленарних засіданнях.

Основна робота Комітету зводиться до надання фахових висновків з питань економічного і соціального розвитку ЄС у розрізі таких напрямів:

− сільське господарство та його розвиток у розрізі регіонів;
− економічний та грошово-кредитний розвиток;
− зайнятість, соціальна політика і громадянство;
− зовнішні відносини;
− формування єдиного ринку, виробництво та споживання;
− розвиток транспорту, енергетики, інфраструктури й інформаційного суспільства.

Комітет регіонів – консультативний орган, створений у 1993 р, у рамках Маастрихтського договору, який забезпечує представництво регіональних та місцевих спільнот у процесі прийняття рішень ЄС. Завдяки створенню Комітету регіонів регіональні та місцеві органи отримали можливість брати участь у діяльності ЄС, щоб просувати спільні інтереси та за необхідності представляти і лобіювати їх врахування на рівні Союзу.

Комітет регіонів, який є за своєю суттю дорадчою інституцією, здійснює систематизацію та концентроване представництво регіональних і місцевих інтересів у законотворчому процесі ЄС. Комітет регіонів функціонує як допоміжна інституція, з якою мають консультуватись Рада, Комісія та Європейський Парламент насамперед з питань, які безпосередньо зачіпають інтереси регіонів. Без консультацій з комітетом не вирішуються питання освіти, культури, охорони здоров'я, фондів регіонального розвитку, проектування транс'європейських мереж. Консультативні повноваження Комітету регіонів було поширено на подальші напрями політики Співтовариства, зокрема питання, пов'язані із забезпеченням зайнятості, а також на соціальну й екологічну політику після укладення Амстердамського договору.

Роботу комітету забезпечують вісім постійних комісій і чотири підкомісії:

Комісія 1: Регіональний розвиток, економічний розвиток, місцеві та регіональні фінанси (підкомісія 1: Місцеві та регіональні фінанси).

Комісія 2: Просторове планування, сільське господарство, полювання, рибальство, лісництво, морське навколишнє середовище та гірські райони (підкомісія 2: Туризм і сільські райони).

Комісія 3: Транспорт і системи комунікацій (підкомісія 3: Телезв'язок).

Комісія 4: Міська політика.

Комісія 5: Планування та використання землі, довкілля й енергетики. Комісія 6: Навчання й виховання.

Комісія 7: Громадянство Європи, дослідження, культура, молодь і споживачі (підкомісія 7: Молодь і спорт).

Комісія 8: Економічна і соціальна єдність, соціальна політика й охорона здоров'я.

Важливу роль у реалізації фінансової та монетарної політики ЄС відіграють фінансові інституції – Європейський інвестиційний банк і Європейський центральний банк.

Європейський інвестиційний банк створено у 1958 р. відповідно до Договору про Європейське економічне співтовариство. Відповідно до ст. 267 Договору основне завдання Банку полягає у сприянні за допомогою своїх власних ресурсів і доступу на ринок капіталу збалансованому та стійкому розвитку спільного ринку. Це означає, що Банк переважно має діяти як джерело інвестиційних ресурсів для проектів, які сприяють досягненню певних цілей ЄС. Банк працює на некомерційній основі, уповноважений давати позики та гарантії для полегшення фінансування трьох типів проектів у всіх секторах економіки:

1) проектів для розвитку найменш розвинутих регіонів ЄС;

2) проектів для модернізації або конверсії підприємств, розвитку підприємницької діяльності в нових галузях, які є пріоритетними з огляду на прогресивне функціонування спільного ринку;

3) проектів, що мають спільний інтерес для декількох країн-членів (підтримка проектів загальноєвропейського масштабу в галузях транспорту, зв'язку, охорони навколишнього середовища, енергетики).

Фінансові ресурси Банку складаються з оплаченої частини статутного капіталу, накопичених резервів, а також запозичених коштів.

Проекти, в які Банк вкладає гроші, мають відповідати певним критеріям, а саме:

− сприяти виконанню завдань ЄС, зокрема підвищувати конкурентоспроможність європейської промисловості та малих підприємств, стимулювати розвиток інформаційних технологій;

− здійснюватись переважно на користь найвідсталіших регіонів;

− залучати інші джерела фінансування.

Приблизно 90 % від банківських позик Європейського інвестиційного банку призначаються для реалізації проектів у межах держав-членів, а решта – для проектів поза їх межами. За межами Європейського Союзу Банк здійснює фінансові операції як за рахунок власних коштів, так і (за умови одержання відповідних повноважень) за рахунок бюджетних коштів ЄС або окремих країн – учасниць Союзу. Крім країн – членів ЄС, Банк надає кредити країнам, які підписали з Європейським Союзом угоди: учасникам Ломейської конвенції; країнам, що підписали угоди про співробітництво, а також перебувають в асоціації з ЄС (наприклад, країнам – членам Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ)). Із країн, які не входять до складу ЄС, найбільш численною є група з країн, що розвиваються (зокрема Африки, Карибського басейну і Тихого океану, які свого часу в місті Ломе (Тоголезька Республіка) підписали відповідні конвенції, що передбачають досить широку кооперацію між цими країнами і ЄС, у тому числі надання учасникам Ломейської конвенції фінансової допомоги і кредитів).

Банк надає кредити як державним, так і приватним позичальникам у промисловості, сільському господарстві, екологічній та енергетичній інфраструктурі, сфері послуг, комунікацій. Кредити надаються для особливих типів проектів, що мають особливе значення для ЄС.

Банк може здійснювати фінансування інвестиційних програм спільно зі структурними фондами, що функціонують під керівництвом Європейської Комісії (Європейським фондом розвитку, Європейським соціальним фондом, Європейським фондом сільськогосподарської орієнтації і гарантій). Європейський інвестиційний банк фінансує не більше 50 % вкладених у проект коштів (строк надання кредитів: 7–12 років для проектів у сфері промисловості; 20 і більше років для проектів з розвитку інфраструктури).

У рамках Європейського інвестиційного банку з 1994 р. діє Європейський інвестиційний фонд, який надає довгострокові гарантії для фінансування транс’європейських транспортних та комунікаційних і

енергетичних сіток, а також для розвитку малих і середніх підприємств.

Європейський центральний банк (офіційна дата створення – 1 червня 1998 р.) розпочав роботу на початку липня 1998 р. у Франкфурті-на-Майні у результаті прийняття рішення главами держав та урядів ЄС про перехід до третього етапу Економічного та валютного союзу. Його було створено на базі Європейського валютного інституту, який функціонував з 1994 р. і підготував запровадження спільної валюти на другому етапі розвитку Економічного валютного союзу.

Органами Європейського центрального банку, які ухвалюють рішення, є Рада директорів банку, Рада Європейського центрального банку та Розширена рада банку. Європейський центральний банк разом із національними центральними банками країн – членів ЄС входить до складу Європейської системи центральних банків. Керівні органи Європейського центрального банку, що ухвалюють рішення, здійснюють керівництво Європейською системою центральних банків. Зокрема, Рада директорів банку відповідає за провадження грошової політики відповідно до директив і рішень. Рада Європейського центрального банку є найвищим органом Європейської системи банків, уповноваженим ухвалювати рішення. До складу Ради банку входять члени Ради директорів банку, голови національних центральних банків тих країн-членів, які увійшли до зони євро, а також, без права голосу, Голова Ради ЄС з питань економіки й фінансів та член Комісії. Рада Європейського центрального банку видає важливі директиви та постанови, ухвалює рішення і вживає необхідних заходів задля виконання завдань, покладених договором на Європейську систему центральних банків.

Вирішальним кроком у діяльності Європейського центрального банку стала жорстка фіксація обмінних курсів євровалют щодо євро 31 грудня 1998 р. Завдяки цьому з 1 січня 1999 р. 11 із тоді ще 15 країн – членів ЄС ввели нову грошову одиницю – євро. Отже, з 1 січня 1999 р. Європейський центральний банк взяв на себе відповідальність за стабільність нової валюти (євро), а також за політику відсоткових ставок і грошової маси у зоні євро. Крім того, Європейський центральний банк має право:

− на висловлення своєї думки стосовно всіх пропозицій про ухвалення правових актів ЄС та щодо всіх проектів законів національних офіційних органів влади, які стосуються його сфери повноважень;

− звернення із запитами про надання статистичних даних, необхідних для його роботи, представництво у сфері міжнародного співробітництва, участь у діяльності міжнародних валютних установ.

19.3. Організація фінансів Європейського Союзу

Фінанси ЄС є досить розгалуженою структурою, характер та тенденції функціонування якої значною мірою визначаються, з одного боку, особливостями організації національних фінансових систем окремих держав-членів, а з іншого – якісно іншим рівнем організації, який відповідає фінансовій системі багатонаціонального інтеграційного об'єднання.

Фінанси ЄС можна розглядати у широкому і вузькому розумінні. Якщо у вузькому розумінні фінанси ЄС асоціюються лише з централізацією коштів і фінансових ресурсів на регіональному рівні, то у широкому розумінні вони характеризують усю сукупність економічних відносин між країнами – членами ЄС, опосередкованих рухом грошових потоків і формуванням централізованих грошових фондів на рівні інтеграційного об'єднання, а також функціонуванням розгалуженої інституційної структури.

У широкому розумінні сучасну фінансову систему ЄС вирізняє розгалужений регулятивний механізм, який охоплює бюджетну, податкову і валютну політику. Цей механізм забезпечує координацію зусиль європейської спільноти щодо регулювання фінансових відносин і, разом з тим, валютно-фінансовій конвергенції в рамках інтеграційного об'єднання. Через спільний бюджет, який є фінансовою базою інтеграційних заходів у межах Союзу, здійснюється не лише перерозподіл фінансових ресурсів між країнами – членами ЄС, а й реалізується єдина соціальна й регіональна політика. Проведення країнами-учасницями узгодженої податкової політики сприяє вирішенню як кон'юнктурних, так і довгострокових структурних проблем. Запровадження єдиної валюти – євро та реалізація спільної валютної політики є потужним фактором поглиблення фінансової інтеграції та формування єдиного економічного простору.

19.4. Особливості формування бюджету та бюджетний процес Європейського Союзу

Згідно зі ст. 199 Римського договору ЄС повинен мати спільний бюджет, оскільки це – головна фінансова база інтеграційних заходів.

Бюджет ЄС є централізованим фондом грошових коштів країн-членів та водночас фінансовим планом формування та використання фінансових ресурсів Європейського Союзу. Специфікою бюджету ЄС є те, що він не може виконувати роль інструменту макроекономічної політики, тобто впливати на стабілізацію економіки держав-членів. Його доходи та витрати мають врівноважуватись, тобто не можна використовувати бюджетний дефіцит як інструмент пожвавлення сукупного попиту й інвестицій або зменшення безробіття.

Бюджет ЄС базується на дотриманні таких принципів:

− принцип єдності та принцип бюджетної точності означають, що доходи й видатки ЄС мають бути зведені в єдиному документі з метою ефективного обліку та контролю за витрачанням спільних коштів. Практика бюджетних відносин Євросоюзу еволюціонувала відповідно до цього принципу, забезпечивши на сучасному етапі об'єднання всіх статей доходів і видатків у єдиний бюджет;

− принцип щорічності передбачає розроблення бюджету строком на один рік, а також те, що операції за зобов'язаннями та платежами бюджету мають бути завершені упродовж поточного року;

− принцип рівноваги вимагає, щоб доходи відповідали видаткам бюджету. Тобто не допускається дефіцитність бюджету, а також забороняється здійснення позик для покриття видатків. У випадку виникнення дефіциту (що є винятком із правил у європейській практиці) його розмір зараховується у видаткову частину бюджету наступного року. Як правило, бюджет зводиться із профіцитом і його активне сальдо переноситься в дохід бюджету наступного року;

− принцип єдиної одиниці обліку полягає у тому, що бюджет складається, виконується та обліковується у єдиній одиниці – євро;

− принцип універсальності передбачає незакріплення доходів бюджету за окремими статтями видатків. Усі доходи та видатки повною мірою включаються до бюджету ЄС без будь-якої прив'язки між собою;

− принцип цільового характеру видатків потребує, щоб кожна сума асигнувань мала власне конкретне призначення й обґрунтування;

− принцип ефективного фінансового управління полягає у врахуванні закономірностей функціонування економіки з метою досягнення ефективності формування та використання ресурсів бюджету ЄС;

− принцип прозорості, відповідно до якого гарантується надання повної та точної інформації про складання й виконання бюджету.

Бюджет Європейського Союзу відображає завдання ЄС і можливості щодо формування доходів. Тому, бюджет ЄС покликаний

сприяти реалізації політики й стратегії розвитку ЄС у таких ключових напрямах як:

− забезпечення високих темпів економічного зростання;

− вирівнювання рівнів соціального й культурного розвитку різних регіонів;

− підтримка валютної стабільності;

− стимулювання розробки та впровадження нових технологій.

З 1980 р. Європейський Союз розпоряджається власними коштами незалежно від бюджетів країн, що входять до його складу. Цей факт надає адміністративним органам ЄС великий ступінь незалежності. На сьогодні бюджет ЄС становить понад 100 млрд євро.

Доходи бюджету Європейського Союзу складаються із: ввізних мит, що компенсують різницю в цінах на сільськогосподарські продукти в країні імпортері та на зовнішньому ринку, мит за загальним митним тарифом, окрім мита Європейського об'єднання вугілля і сталі, певної частини відрахувань від податку на додану вартість та інші кошти.

Видаткову частину бюджету Європейського Союзу становлять такі витрати:

1) субсидії й інші витрати за сільським господарством (майже 73 %);

2) субсидії на впровадження в життя регіональної політики, тобто на надання фінансової підтримки менш розвинутим регіонам (5,8 %);

3) витрати із субсидування наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок, фінансовані кошти, що виділяються на енергетику, промисловість і транспорт (2,6 %);

4) економічна допомога країнам, що розвиваються (3,8 %);

5) адміністративні витрати (4,7 %);

6) інші витрати (8,5 %).

Для податкової політики Європейського Союзу характерні такі особливості:

1) зниження податкових ставок із одночасним зменшення податкових пільг з метою стимулювання економіки та забезпечення ефективного розподілу ресурсів;

2) зменшення прогресивності й перехід до пропорційного оподаткування доходів;

3) підвищення згідно з концепцією нейтральності ролі непрямих податків;

4) регулювання зовнішніх ефектів, наприклад» стимулювання споживання екологічно чистих видів палива;

5) стимулювання окремих пріоритетних секторів економіки, зокрема, малого бізнесу, внутрішньо-фірмових досліджень і розробок;

6) створення пільгових ощадних схем.

Найгострішою проблемою для Європейських країн є високий рівень безробіття, зумовлений, відповідно до поширеної думки, надмірним податковим тягарем. У Європі в середньому податки становлять майже 40 % ВВП, а рівень безробіття досягає 10 %.

Прийняті або запропоновані на розгляд Ради ЄС заходи стосуються тільки принципів системи оподаткування і податкової бази, відсоткова ставка як гнучкій елемент залишається в підпорядкуванні національної влади. Зусилля органів ЄС зосередилися на двох головних напрямах: 1) гармонізації ставок ПДВ і впровадження акцизних зборів; 2) уніфікації податків на доходи від цінних паперів і депозитів у банківських установах.

У більшості Європейських країн максимальні надходження у бюджет забезпечують особисті прибуткові податки, при цьому в Данії за рахунок цього податку формується більше всіх податкових надходжень.

Податки на прибутки корпорацій становлять значно меншу частку державних доходів, особисті прибуткові податки. Європейські країни поділяють на три групи залежно від діючих у них систем оподаткування прибутку, що розрізняються за способом оподаткування частки, що розподіляється, і частки, яка не розподіляється:

1) у Нідерландах, Швеції, Швейцарії, Люксембурзі й Іспанії діє класична система, згідно з якою частина прибутку, що розподіляється, і частина прибутку, котра не розподіляється, оподатковуються за єдиною ставкою, що призводить до подвійного оподаткування доходу (ця система також діє в США, Австралії та Новій Зеландії);

2) у Великій Британії, Франції, Бельгії, Данії, Ірландії й Італії застосовується так звана система умовного нарахування, у процесі якої до всього прибутку застосовується єдина ставка податку, але під час виплати дивідендів, сплачена компанією частка податку акціонерам, компенсується;

3) в Австрії, Фінляндії, Греції та Норвегії зазначені вище частини прибутку оподатковуються за різними ставками.

ФРН складно віднести до якої-небудь групи, оскільки тут застосовується комбінована система: ставки податку на частини прибутку різні, але при цьому акціонери одержують компенсацію під час розподілу дивідендів.

Частка надходжень від внесків на соціальне страхування істотно відрізняється за країнами. Вони є основним джерелом доходів у Франції, ФНР, Іспанії й Австрії, а в Данії й Ісландії, навпаки, займають незначне місце. їхня низька частка в Данії компенсується за допомогою надходжень від податків на доходи, а в Ісландії відшкодовується споживчими податками.

Значну частину державних доходів у всіх країнах формують непрямі податки – ПДВ і акциз. Цей вид податків переважає в Ісландії, Ірландії та Португалії. Велику роль відіграє податок на додану вартість, що діє у всіх країнах ЄС, він є характерною ознакою європейських податкових систем.

Варто відмітити, що у функціонуванні ЄС сьогодні окреслились певні проблеми, які впливатимуть на розвиток бюджетної політики Євросоюзу й у майбутньому. По-перше, це певний конкурентний характер взаємозв'язків членів Союзу щодо розподілу видатків та сплати внесків. Кожна держава намагається вплинути на розподіл коштів з користю для себе.

По-друге, однією з проблем, що визначають характер видаткової частини бюджету ЄС, е високі адміністративні витрати з бюджету на утримання бюрократичного апарату (причому ця стаття видатків з кожним роком динамічно зростає).

По-третє, відповідно до діючого механізму розподілу видатків на програми підтримки села, країни, у яких більша кількість фермерів і більше бідних регіонів, одержують непропорційно більше ресурсів з бюджету ЄС. Держави, у яких практично немає регіонів з низьким рівнем розвитку і малий сільськогосподарський сектор (Велика Британія, Німеччина, Голландія і Швеція), сплачують більше в бюджет ЄС, ніж отримують ресурсів з нього. Тому зберігаються передумови для загострення суперечностей між нетто-платниками й нетто-реципієнтами бюджету ЄС як з приводу розмірів бюджету, так і стосовно того, на які заходи, у яких розмірах має здійснюватись фінансування. Саме цим пояснюється те, що упродовж багатьох років розмір бюджету ЄС був значно меншим від погодженого максимального ліміту в 1,24 % створюваного у ЄС ВНД.

З огляду на зазначені проблеми дедалі частіше політики, чиновники й економісти порушують питання про зміну структури видаткової частини бюджету ЄС. Пропонується кардинальна реформа бюджетної політики, стратегічною метою якої є стимулювання економічного зростання й конкурентоспроможності, а не підтримка фермерів і малорозвинених регіонів.

Щорічний бюджетний процес у ЄС на сучасному етапі визначається двома складовими:

– пріоритетами щодо пропорцій формування бюджету на тривалу перспективу в рамках загальних прогнозів та бюджетної стратегії, попередньо досягнутих політичних та процедурних домовленостей;

– безпосередніми процедурами щорічного бюджетного планування та погодження щодо конкретних програм та показників у рамках етапів щорічно здійснюваного бюджетного процесу.

Щорічний бюджетний процес у Європейському Союзі включає певні послідовні етапи. Відповідно до Маастрихтської угоди він відбувається у результаті взаємодії органів управління ЄС, головним чином Європейської Комісії, Ради міністрів ЄС і Європарламенту. У найбільш загальному вимірі функції та повноваження інститутів ЄС у рамках бюджетного процесу розподілені у такий спосіб: Європейська Комісія пропонує проект бюджету, Європарламент здійснює його розгляд, вносить поправки та спільно з Радою ЄС виносить остаточне рішення.

Проект бюджету розробляє Європейська Комісія відповідно до економічних реалій та затвердженої бюджетної стратегії ЄС. Рішення Європейської Комісії приймаються більшістю голосів, а її члени голосують персонально. Після цього проект бюджету ЄС подається в Раду міністрів ЄС для розгляду й затвердження. Рада ЄС щодо бюджету збирається, як правило, два рази на рік, щоб розглянути проект бюджету, представлений Європейською Комісією, у частині обов’язкових видатків і після затвердження направляє його в Європейський Парламент.

Європарламент розглядає проект протягом 45 днів. Повноваження щодо ухвалення остаточного рішення спільно розподіляються між Радою ЄС і Євро-парламентом, оскільки всі видатки поділяються на обов’язкові й необов’язкові. Якщо Європейський Парламент схвалює проект бюджету або не вносить жодних виправлень, то бюджет вважається остаточно прийнятим. Якщо протягом цього строку Європарламент внесе виправлення, то змінений проект бюджету передається Раді ЄС з метою здійснення досить складної процедури узгодження позицій.

Бюджет проходить у Європейському Парламенті два читання. Проект розглядається не тільки в бюджетному комітеті, айв інших комітетах. На першій стадії кожний депутат може висунути пропозиції щодо внесення змін до проекту бюджету. Для цього потрібно

отримати підтримку більшості голосів. Особливість полягає у тому, що поправки, які передбачають перевищення видатків, приймаються кваліфікованою більшістю (3/5 голосів).

Європейський Парламент має вирішальне право при розгляді необов'язкових видатків, які прямо не затверджені законодавством ЄС. Він може не тільки перерозподіляти фінансові ресурси, а й у певних межах збільшувати їхній загальний обсяг. Максимальна норма збільшення розраховується Європейською Комісією на основі різних макроекономічних показників і може бути перевищена, тільки якщо з цією пропозицією погоджується Рада міністрів ЄС.

Обов'язкові видатки становлять основну частину бюджету. Європейський Парламент може пропонувати зміни цієї категорії видатків без збільшення загальної суми видатків. Вони приймаються, якщо Рада ЄС не відхиляє їх кваліфікованою більшістю.

Друга стадія розгляду бюджету в Європейському Парламенті проходить так. Якщо Рада ЄС протягом 15 днів змінює яку-небудь пропозицію, то проект бюджету знову направляється у відповідний спеціалізований комітет. Одночасно кожний депутат і кожний комітет можуть також пропонувати виправлення до проекту бюджету, представленого Радою ЄС. Як і на першій стадії, загальна доповідь готується відповідним спеціалізованим комітетом, а Європейський Парламент приймає рішення кваліфікованою більшістю. Якщо виправлення Ради ЄС приймаються, то відповідна частина бюджету в редакції.

Ради ЄС вважається прийнятою, в іншому випадку – відхиленою. Європейський Парламент кваліфікованою більшістю може відхилити проект бюджету в цілому. Він декілька разів використовував це право.

Бюджетний рік у Європейському Союзі починається 1 січня і закінчується 31 грудня, тобто збігається із календарним роком. Безпосереднім виконанням бюджету займається Європейська Комісія. Контрольна функція Європейської Комісії проявляється в тому, що вона аналізує стан справ у ЄС, для чого збирає інформацію та проводить перевірки, у тому числі перевірки виконання бюджету, її огляди й доповіді, систематизовані у звіті про виконання бюджету, направляються до Європейського Парламенту, Ради міністрів ЄС, інших інститутів ЄС і урядів держав – членів ЄС.

Рада міністрів ЄС також наділена важливими контрольними функціями, які виконує як самостійно, так і співпрацюючи з іншими інститутами. Рада міністрів ЄС направляє Європарламенту свої

рекомендації щодо виконання бюджету й разом із цим перевіряє рахунки й фінансові декларації, щорічний звіт і будь-які інші спеціальні доповіді Палати аудиторів. За пропозицією Європейської Комісії й після консультацій з Європарламентом, а також одержання висновку Палати аудиторів Рада міністрів ЄС вчиняє такі дії:

− розробляє фінансові регламенти, визначаючи процедури складання й виконання бюджету, а також подання й перевірки звітності;

− визначає методи й процедури надання доходів бюджету (передбачених домовленостями про власні ресурси ЄС) у розпорядження Європейської комісії й визначає заходи, до яких необхідно буде вдатися, щоб задовольнити її потреби в наявних коштах;

− визначає правила стосовно відповідальності фінансових контролерів, розпорядників кредитів, бухгалтерів, а також належної організації інспекцій.

Європейський Парламент контролює і розглядає проблеми, що виникають у процесі виконання бюджету. За його дорученням цим займається Комітет з контролю за бюджетом, а в окремих випадках й інші комітети. Зовнішні ревізії використання ресурсів бюджету ЄС проводяться Палатою аудиторів і Європейським Парламентом. Палата аудиторів перевіряє дотримання порядку одержання бюджетних ресурсів і їхнього використання, дає висновки про стан управління фінансовими ресурсами. Європейський Парламент контролює реалізацію політики ЄС Європейською Комісією, орієнтуючись у питаннях виконання бюджету на доповіді, підготовлені Палатою аудиторів. Після вивчення доповідей Палати аудиторів Європейський Парламент, керуючись рекомендаціями Ради ЄС, робить висновок про роботу Європейської Комісії щодо реалізації бюджету.

Європейський Парламент використовує можливості Палати аудиторів проводити розслідування, давати висновки й робити щорічні доповіді для посилення парламентського контролю над видатками ЄС, приділяючи особливу увагу щорічно прийнятому рішенню про виконання бюджету.

19.5. Гармонізація податкових систем країн-членів Євросоюзу

Однією з найважливіших передумов, що дасть можливість говорити про становлення дійсно єдиної Європи (крім спільного бюджету ЄС та запровадження єдиної валюти), є гармонізація податкових систем країн – членів Європейського Союзу. Вже на початку 1990-х років стало зрозуміло, що невідповідності в системах оподаткування

країн-членів ЄС створюють перешкоди на шляху формування єдиного ринку, оскільки вони не сприяють конвергенції цін. На фоні запровадження євро, збільшення прозорості ринку та жорсткішої конкуренції негативний вплив податкових бар'єрів став ще більш очевидним.

При проведенні спільної політики у сфері оподаткування у межах ЄС, з одного боку, важливе значення має максимально можлива гармонізація та координація податкових систем країн – членів ЄС у контексті формування спільної інтеграційної стратегії, а з іншого – вимога врахування інтересів країн-членів з огляду на те, що податкова політика з часів Вестфальського миру 1648 р. є символом національного суверенітету і невід'ємною складовою загальної економічної політики кожної держави. Одним із принципів правосуб'єктності держав і символом національного суверенітету є право кожної суверенної держави встановлювати і стягувати на своїй території податки. Саме тому в межах Європейського Союзу країни-члени здебільшого самі несуть відповідальність за проведення податкової політики.

У нормативних актах ЄС поняття податкової системи не визначається, проте відповідно до ст. 269 Маастрихтської угоди бюджет ЄС має повністю фінансуватись із «власних ресурсів» (own resources), основним джерелом яких є податки. Таким чином, за період економічної еволюції країни ЄС виробили певні уніфіковані підходи у сфері оподаткування у контексті спільної бюджетної політики і фінансування бюджету ЄС.

Як показує історія, Європейські Співтовариства (ЄБС і Євратом) фінансувалися, як і будь-яка міжнародна організація, за рахунок внесків держав-членів, що визначалося в ст. 200 Римського договору про ЄЕС. Будь-яких автономних податкових джерел формування бюджетів ЄЕС і Євратому угоди 1957 р. не передбачали. Дещо іншим був стан справ з Європейським об'єднанням вугілля і сталі (ЄОВС), договір про заснування якого (1951 р.) встановлював два власних джерела формування бюджету: позики, які розміщувалися на ринку, та податок на продаж (sales tax) вугілля і сталі, а також їхніх похідних у державах-членах ЄОВС. На підставі ст. 50 (2) Договору про ЄОВС зазначений податок щорічно стягувався з продажу вугілля і сталі відповідно до їх середньої вартості за ставкою не вище 1 %, якщо вища ставка спеціально не встановлена Радою.

Система фінансування бюджету Європейського Союзу принципово змінилася після схвалення концепції «власних ресурсів» і

прийняття інститутами ЄС низки правових актів. Першим і основним серед цих актів сягало Рішення Ради 1970 р., яке встановило структуру системи власних фінансових ресурсів Євро-бюджету: сільськогосподарські податки, що стягуються в ЄС; мита, що стягуються на зовнішніх кордонах ЄС; відсоткові відрахування від ПДВ, що збираються державами-членами.

Отже, уніфіковану наднаціональну квазіподаткову систему ЄС можна представити у вигляді такої класифікації платежів, що стали основним джерелом фінансування спільного бюджету співтовариства.

1. Сільськогосподарські податки, які охоплюють такі види обов'язкових платежів: податок на імпортну й експортну сільськогосподарську продукцію в (з) державу (и), що не входить у ЄС; податок на цукор, що сплачується компаніями, які виробляють цукор у державах-членах ЄС; податок на ізоглюкозу (isoglucose), що сплачується разом з податком на цукор.

Серед цих трьох обов'язкових платежів податки на імпортну й експортну сільськогосподарську продукцію історично були першими. Вони розглядалися як засіб проведення єдиної сільськогосподарської політики і власне джерело бюджету Європейського Союзу. Такий підхід було закріплено у рішеннях Ради про фінансування загальної сільськогосподарської політики ЄЕС. Податок на експортну сільськогосподарську продукцію має на меті, крім забезпечення прямих надходжень у бюджет ЄС, утримувати держави-члени в рамках єдиної аграрної політики Європейського Союзу. Сума, стягнута як податок, є різницею між світовими цінами (які в цьому випадку нижчі, ніж ціни ЄС) і рівнем цін, встановлених на цю продукцію в Європейському Союзі. Особливість податків на імпортну й експортну сільськогосподарську продукцію полягає в тому, що сфера їхнього застосування і ставки визначаються в рамках механізму єдиної аграрної політики, а порядок їхнього розрахунку і сплати регулюється Митним кодексом ЄС. За своєю суттю ці податки – мита на продовольчі товари. Сільськогосподарські податки можуть використовуватися і для введення обмежень на виробництво визначених видів продукції.

2. Мита, стягнуті в ЄС, які виконують переважно протекціоністську функцію і мають дві основні форми: антидемпінгові та компенсаційні мита. Антидемпінгові мита, порівняно з компенсаційними, застосовуються частіше, регулярніше. Мита встановлюються на

зовнішніх кордонах ЄС щодо імпортних та експортних товарів і визначаються з урахуванням таких характеристик: тарифікація товарів, походження товарів, кількість товарів, митна вартість товарів, тарифна ставка.

Тарифікація товарів здійснюється на основі комбінованої номенклатури товарів, де кожен вид товару має відповідний код. Походження і митна вартість товарів визначаються Митним кодексом ЄС. Тарифні ставки встановлюються відповідно до реєстру ЄС Єдиним митним тарифом (ЄМТ). Правову основу застосування митних зборів становлять законодавство ЄС, міжнародні угоди ЄС про вільну торгівлю та Генеральна угода з тарифів та торгівлі (ГАТТ), учасником якого є Європейський Союз.

Оскільки створення митного союзу було одним з перших і найважливіших завдань інтеграції європейських держав, що підписали установчі договори, протягом минулих десятиліть було створено митне право ЄС, основою якого є: Договір про ЄС; Митний кодекс, прийнятий у формі Регламенту Ради ЄС; Регламент Комісії, що встановлює порядок застосування Митного кодексу і, по суті» доповнює Регламент Ради; рішення Суду ЄС щодо митних питань (інтеграційне право, що регулює митні відносини і визначає понять митного права ЄС), представлене значним масивом актів Ради, Комісії і рішень Суду.

3. Податок на додану вартість (відсоткові відрахування), який є найбільш перспективним з погляду фінансування діяльності ЄС. Наявність ПДВ у податковій системі держави – обов'язкова умова її приєднання до Європейського Союзу, оскільки надходження від податку на додану вартість є одним з основних джерел формування спільного бюджету ЄС. ПДВ застосовується в державах – членах ЄС, що й визначають розмір його податкової ставки у межах, запропонованих спільним законодавством. Доходи, що надходять у бюджет ЄС від податку на додану вартість, є свого роду встановленою рішенням Ради єдиною відсотковою надбавкою до ставки ПДВ у державах-членах.

4. Прибутковий податок з фізичних осіб, які працюють в апараті ЄС. Цей податок був заснований Протоколом про привілеї та імунітети ЄС від 8 квітня 1965 р. і передбачає, що посадові особи й інші службовці Союзу «підлягають оподаткуванню на користь Союзу податком на заробітну плату і винагороди, які сплачуються їм Союзом». Механізм і порядок стягування прибуткового податку визнача-

ється Регламентом Ради. Податок обчислюється за прогресивною шкалою в розмірі від 5 до 45 % і надходить у дохід Європейського Союзу. Відповідно до ст. 13 Протоколу про привілеї та імунітети ЄС посадові особи і службовці Союзу звільняються від сплати національних податків з винагород та інших виплат, що здійснюються в рамках ЄС. Аналогічне положення було закріплене в окремих протоколах, раніше прийнятих до договорів про ЄОВС, ЄЕС і Євратом. Це положення підтверджене і рішенням Європейського Суду. З метою усунення суперечок відповідно до положень Протоколу до Договору про ЄОВС Суд ухвалив, що якщо податкові органи держав-членів, визначаючи податкову ставку, що розраховується за прогресивною шкалою, включають у загальний дохід кошти, отримані посадовою особою ЄС у формі зарплати або іншої винагороди, то такі рішення національних державних органів порушують ст. 11 Протоколу і мають бути скасовані.

Отже, податкова гармонізація в ЄС ставить перед собою такі основні цілі:

− усунення податкових кордонів з метою забезпечення рівних конкурентних умов для суб'єктів господарювання;

− об'єднання й уніфікація внутрішнього ринку ЄС як основної рушійної сили інтеграційних процесів у регіоні;

− приведення у відповідність структури податкових систем, порядку стягнення основних видів податків у всіх країнах-членах ЄС.

З огляду на зазначене вище, доводиться констатувати, що фактично в ЄС донині не створено єдиного податкового простору, що безумовно ускладнює функціонування єдиного внутрішнього ринку. Разом з тим важливо підкреслити, що за півстолітню історію практики гармонізації національних систем оподаткування країн-учасниць у контексті розвитку ЄС встановлено такі загальні принципи податкової гармонізації:

− узгодження правового регулювання;

− синхронність прийняття гармонізованих законодавчих актів;

− послідовність етапів гармонізації;

− пріоритетність міжнародних угод над національним законодавством.

Ці принципи, у свою чергу, зумовлюють необхідність системного підходу до гармонізації національних податкових систем, основними напрямами якої в ЄС стали гармонізація стягнення непрямих податків (ПДВ і акцизів) та уніфікація оподаткування компаній.

Контрольні питання

1. Які етапи економічної інтеграції у своєму розвитку пройшов ЄС? Чому ЄС є найбільш розвинутим інтеграційним угрупованням у світі?

2. Проаналізуйте та порівняйте етапи економічної інтеграції в Європі. У чому полягають особливості фінансової політики на кожному із них?

3. У чому полягають особливості економічної інтеграції та фінансової політики на етапі формування спільного ринку та єдиного внутрішнього ринку ЄС?

4. Які переваги та недоліки економічної інтеграції в ЄС?

5. У чому полягає історична роль підписання Маастрихтської угоди? Назвіть її найважливіші положення.

6. Охарактеризуйте сутність фінансів ЄС.

7. Які особливості бюджету ЄС?

8. На яких принципах і за рахунок яких джерел формуються доходи бюджету ЄС?

9. Охарактеризуйте видатки бюджету ЄС.

10. Які особливості бюджетного процесу в ЄС?

11. Яка інституційна структуру ЄС?

12. Яка роль та функціональне призначення керівних органів, що утворюють «інституційний трикутник» і відіграють ключову роль у прийнятті фінансових рішень у ЄС?

13. У чому полягають особливості функціонування та призначення Економічного і соціального комітету та Комітету регіонів ЄС.

14. Розкрийте роль та функціональне призначення фінансових інституцій ЄС – Європейського інвестиційного банку та Європейського центрального банку.

15. Що передбачає уніфікація і гармонізація податкових систем країн ЄС?

ТИПОВІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Яка з перелічених функцій властива фінансам:

1. контрольна;
2. стимулююча;
3. фондоутворююча;
4. бюджетна;
5. накопичувальна.

2. Які сфери охоплюють фінансові відносини:

1. тільки виробничу сферу;
2. сферу розподілу;
3. сферу розподілу і перерозподілу;
4. бюджетну сферу;
5. виробничу та невиробничу сферу.

3. Що не належить до об'єктів фінансових відносин:

1. держава, підприємства, домогосподарства;
2. ВВП і національний дохід;
3. фінансові інструменти та фінансові важелі;
4. виручка, чистий дохід та прибуток;
5. доходи та видатки бюджету.

4. Визначте суб'єктів фінансових відносин:

1. виручка, чистий дохід, прибуток;
2. цінні папери, доходи, видатки;
3. держава, підприємства, громадяни;
4. ВВП, національний дохід і національне багатство;
5. грошові заощадження та кредитні ресурси банків.

5. Які передумови виникнення фінансів :

1. виникнення товарного виробництва;
2. виникнення держави і дія закону вартості;
3. виникнення податків і податкової служби;
4. перетворення грошей на капітал;
5. виникнення банків та фінансово-кредитного механізму.

6. Яким шляхом проявляється дія контрольної функції фінансів:

1. розподілу та перерозподілу фінансових потоків;
2. концентрації фінансових ресурсів у контролюючих органах;
3. контролю правильності формування, розподілу й використання фондів грошових коштів як держави, так і суб'єктів господарювання;

4. проведення заходів дотримання законності у галузі фінансів;
5. контролю за виконанням рішень уряду у фінансовій сфері.

7. Що не входить до складу державних фінансів:

1. державний бюджет;
2. корпоративні фінанси;
3. державний кредит;
4. позабюджетні спеціальні фонди соціального страхування;
5. фінанси підприємств державної власності.

8. Громадський фінансовий контроль здійснюють:

1. місцеві адміністрації;
2. партії, рухи;
3. Державна митна служба;
4. Президент;
5. Верховна Рада України.

9. Яка ланка є провідною ланкою загальнодержавних фінансів:

1. державний бюджет;
2. державний кредит;
3. позабюджетні фонди;
4. фінанси підприємств державної власності;
5. місцеві бюджети.

10. Які з перерахованих фондів належать до державних цільових фондів :

1. державний пенсійний фонд;
2. державний фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності;
3. державний фонд соціального страхування на випадок безробіття;
4. державний фонд соціального страхування від нещасних випадків.
5. всі відповіді вірні.

11. Що означає принцип самостійності побудови фінансової системи означає:

1. всі ланки фінансової системи поєднані між собою;
2. всі ланки фінансової системи самостійно формують свої доходи;
3. кожна ланка фінансової системи країни має свої джерела формування доходів та напрями їх використання;
4. всі ланки фінансової системи не залежать від держави;
5. всі ланки фінансової системи повністю незалежні між собою.

12. Через який механізм реалізується фінансова політика держави:

1. розробку загальної концепції фінансової політики;
2. визначення її основних напрямів, цілей, головних завдань;
3. створення відповідного фінансового механізму;
4. управління фінансовою діяльністю держави та інших суб'єктів економіки.
5. всі відповіді правильні.

13. Як розрізняють фінансову політику держави залежно від рівня економічної системи :

1. фінансову політику на мікро та макрорівні;
2. фінансову політику на рівні регіону міста, територіальної громади;
3. фінансову політику щодо державного та місцевого бюджету;
4. фінансову політику галузей та окремих господарюючих суб'єктів;
5. всі відповіді правильні.

14. Як розрізняють фінансову політику держави залежно від характеру заходів і часу, на який вони розраховані:

1. монетарну та фіскально-бюджетну політику;
2. експансійну та рестрикційну політику;
3. фінансову стратегію і фінансову тактику;
4. політику прямого втручання і політику мінімальних обмежень;
5. всі відповіді не правильні.

15. Що передбачає фінансова стратегія :

1. вирішення завдань окремого етапу розвитку країни.
2. основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу.
3. вирішення завдань фінансової кризи в країні.
4. використання фінансів в масштабі країни на певному етапі.
5. використання фінансів підприємств на тривалу перспективу.

16. Які заходи не стосуються фіскально-бюджетної політики держави:

1. встановлення валютного коридору;
2. встановлення податкових ставок;
3. визначення норм відрахування у спеціальні державні фонди;
4. надання бюджетних трансфертів;
5. встановлення податкових пільг.

17. Що передбачає митна політика держави :

1. заходи держави щодо регулювання обсягів експорту та імпорту;
2. наповнення державного бюджету;
3. встановлення валютного курсу;
4. утворення вільних економічних зон;
6. безеквівалентні фінансові вилучення.

18. Яке правильне визначення фінансового механізму:

1. набір методів встановлення фінансових відносин між суб'єктами господарювання;
2. прийоми і методи розподілу ВВП та національного доходу;
3. набір фінансових інструментів впливу на економіку;
4. сукупність фінансових форм та методів , важелів та інструментів, за допомогою яких забезпечується вплив держави на створення, розподіл і перерозподіл ВВП;
5. всі відповіді правильні.

19. Які з перерахованих елементів входять до складу фінансового механізму?

1. фінансові методи і фінансові важелі;
2. правове забезпечення;
3. нормативне забезпечення;
4. інформаційне забезпечення;
5. всі відповіді правильні.

20. У яких формах не здійснюється фінансове забезпечення?

1. самофінансування;
2. кредитування;
3. зовнішнє фінансування;
4. фінансове регулювання;
5. всі відповіді правильні.

21. Які з перерахованих цілей переслідує фінансовий контроль?

1. дотриманням фінансового законодавства в процесі формування та використання фондів грошових коштів;
2. оцінка економічної ефективності фінансово-господарських операцій та доцільність зроблених витрат;
3. пошук резервів зростання фінансових ресурсів держави та на виробництво;
4. правильне відображення в господарських операціях затрат та виявлення непродуктивних витрат;
5. всі відповіді правильні.

22. Які з принципів не належать до принципів фінансового контролю :

1. незалежність і гласність;
2. превентивність і дієвість;
3. регулярність і об'єктивність;
4. принцип єдності і субсидіарності;
5. правильна відповідь відсутня.

23. Які з перерахованих завдань не належать до основних завдань аудиторського контролю:

1. встановлення достовірності бухгалтерської і фінансової звітності;
2. встановлення відповідності зроблених фінансових та господарських операцій нормативним актам;
3. розробку, затвердження і виконання бюджетів всіх рівнів, а також позабюджетних фондів;
4. перевірку платіжно-розрахункової документації;
5. перевірку податкових декларацій та інших фінансових зобов'язань і вимог економічних суб'єктів, що перевіряються.

24. Як поділяються фінансові ресурси в залежності від рівня, на якому проходить їх формування і використання:

1. власні і залучені;
2. централізовані і децентралізовані;
3. державні і приватні;
4. акціонерні і пайові;
5. основні і оборотні.

25. Що включають фінансові ресурси держави :

1. фінансові ресурси органів державного управління;
2. фінансові ресурси всіх видів і форм підприємницьких структур;
3. фінансові ресурси населення;
4. фінансові ресурси міжнародних фінансових організацій;
5. всі відповіді правильні.

26. Які з перерахованих фінансових ресурсів не перебувають у розпорядженні держави:

1. ресурси бюджетної системи;
2. ресурси централізованих фондів;
3. ресурси господарюючих суб'єктів;
4. ресурси національного банку;
5. ресурси державних кредитних установ.

27. Державний бюджет України затверджує:

1. Верховна Рада;
2. міністр фінансів;
3. прем'єр-міністр;
4. Кабінет Міністрів;
5. Голова Верховної Ради.

28. Яка з фінансових ознак не стосується фінансових резервів?

1. фінансові резерви є одним з елементів фінансових ресурсів;
2. фінансові резерви створюються у фондовій формі;
3. фінансові резерви – це грошові кошти, на деякий час вилучені з обороту;
4. фінансові резерви – це грошові кошти, що вирішальним чином впливають на розмір прибутку підприємства;
5. фінансові резерви виступають необхідною умовою стабільного і збалансованого розвитку.

29. Якими методами не може відбуватися формування фінансових резервів:

1. бюджетним;
2. галузевим;
3. госпрозрахунковим;
4. балансовим;
5. страховим.

30. Хто розпоряджається Резервним фондом у складі Державного бюджету:

1. Верховна Рада України;
2. Президент України;
3. Кабінет Міністрів України;
4. Державне казначейство;
5. всі відповіді правильні.

31. Яке з понять включає в себе фінансовий ринок :

1. сфера реалізації фінансових відносин у суспільстві;
2. механізм акумулювання та розподілу заощаджень та тимчасово вільних фінансових ресурсів;
3. механізм трансформації тимчасово вільних коштів у позичковий капітал;
4. сфера діяльності інвесторів, емітентів та фінансових посередників;
5. всі приведені висловлювання стосуються фінансового ринку.

32. Які функції не відносять до функцій фінансового ринку:

1. забезпечення високого рівня доходності капіталу;
2. формування ринкових цін на окремі фінансові інструменти і послуги;
3. контроль за дотриманням фінансового законодавства;
4. мобілізація тимчасово вільних фінансових ресурсів;
5. перерозподіл фінансових ресурсів .

33. За якою ознакою фінансовий ринок поділяється на первинний і вторинний:

1. за терміном обігу фінансових активів;
2. залежно від того, чи нові фінансові активи пропонуються для продажу, чи емітовані раніше;
3. за умовами передачі вільних фінансових ресурсів;
4. а терміном обігу фінансових активів;
5. за національною приналежністю.

34. Де у процесі фінансового планування формується та використовується децентралізована частина фінансових ресурсів:

1. на рівні господарюючих суб'єктів;
2. на рівні галузей і регіонів;
3. на рівні держави;
4. у державному бюджеті;
5. правильна відповідь відсутня.

35. Які з фінансових планів не складаються на рівні держави:

1. платіжний календар і бізнес-план;
2. баланс фінансових ресурсів і витрат держави;
3. зведений бюджет;
4. платіжний баланс;
5. баланс грошових доходів і витрат населення.

36. Чим поточне фінансове планування від відрізняється перспективного:

1. термінами охоплення об'єкта планування;
2. складом суб'єктів планування;
3. набором показників;
4. методами планування;
5. правильної відповіді немає.

37. Що передбачає комерційний розрахунок:

1. перелік фондів підприємства, які формуються з прибутку;
2. своєчасне виконання зобов'язань перед бюджетом;
3. одержання максимального прибутку при мінімальних затратах;

4. наявність бюджетних трансфертів;
5. самостійний вибір програми діяльності підприємства.

38. Хто затверджує штатний розпис вузу:

1. міністр освіти;
2. міністр фінансів;
3. керівник вузу;
4. обласне фінансове управління;
5. відділення обласного казначейства.

39. Чим обумовлена необхідність існування бюджету:

1. наявністю держави;
2. функціонуванням товарно-грошових відносин;
3. необхідністю організації фінансового контролю;
4. дією економічних законів;
5. виникненням грошей.

40. Хто організовує виконання Державного бюджету України:

1. Верховна Рада;
2. Президент;
3. прем'єр-міністр;
4. Кабінет Міністрів;
5. міністерство фінансів.

41. Чим гарантується державний внутрішній борг:

1. усім майном, що перебуває у загальнодержавній власності;
2. усім майном, що перебуває у власності державних підприємств;
3. усім майном, що перебуває у власності держави, підприємств усіх форм власності та населення;
4. державними цінними паперами;
5. золотовалютними резервами.

42. Що таке комерційний кредит:

1. будь-який кредит взагалі;
2. банківський кредит;
3. кредит продавця покупцю;
4. кредит на купівлю інвестиційних засобів;
5. немає правильної відповіді.

43. Що таке власні доходи:

1. доходи, які на довготривалій основі передаються до місцевого бюджету у розмірі визначеною єдиною часткою;
2. загальнодержавні доходи, які передаються бюджетом адміністративно-територіальних утворень для їх збалансування в повному або частковому розмірі;
3. доходи, що формуються в наслідок рішень, які приймають органи місцевого самоврядування;

4. спрямовуються за нестачі доходів інших з метою збалансування місцевого бюджету;
5. спрямовуються за нестачі доходів інших з метою фінансового вирівнювання місцевого бюджету.

44. Що таке міжбюджетні відносини:

1. відносини між державою та іншими країнами;
2. відносини держави та міжнародних фінансових організацій;
3. відносини між державою та місцевими бюджетами;
4. відносини між місцевими бюджетами та громадою;
5. правильна відповідь відсутня.

45. Що є прикладом фінансової стратегії:

1. проведення приватизації;
2. територіальний перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну систему;
3. подолання інфляції;
4. подолання спаду виробництва;
5. всі відповіді вірні.

46. Що є вхідною ланкою фінансової системи:

1. зведений бюджет;
2. державні цільові фонди;
3. фінанси комерційних підприємств;
4. фінанси некомерційних підприємств;
5. фінанси домогосподарств.

47. Хто затверджує основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період:

1. Верховна Рада;
2. Президент;
3. прем'єр-міністр;
4. Кабінет Міністрів;
5. міністр фінансів.

48. Що таке фінансові ресурси підприємства:

1. грошові кошти, які формуються в процесі розподілу і використання валового внутрішнього продукту за певний період;
2. вартісна оцінка майна, яким володіє підприємство;
3. акумульовані підприємством з різних джерел грошові кошти, що надходять в його господарський обіг і призначені для покриття потреб підприємства;
4. статутний капітал підприємства;
5. резервний капітал підприємства.

49. Від чого залежать методи проведення фінансової політики в окремій країні:

1. стабільності грошової одиниці;
2. рівня економічного розвитку;
3. національних традицій;
4. системи владних структур держави;
5. всі відповіді вірні.

50. Що таке статутний капітал підприємства:

1. сукупність вкладів (у грошовому і матеріальному вираженні) учасників або власників у майно підприємства;
2. сукупність вкладів (у грошовому вираженні) учасників або власників у майно підприємства;
3. майно підприємства, яке формується в процесі його фінансово-господарської діяльності;
4. сукупність вкладів (у матеріальному вираженні) учасників або власників у майно підприємства;
5. немає правильної відповіді.

51. Бюджет виконує функції:

1. розподільчу;
2. стимулюючу;
3. госпрозрахункову;
4. регулювання витрат виробництва;
5. формування ринкової інфраструктури.

52. Хто затверджує розміри бюджетних трансфертів у бюджети нижчого рівня:

1. Верховна Рада;
2. Президент;
3. прем'єр-міністр;
4. Кабінет Міністрів;
5. міністр фінансів.

53. Яке з визначень податків є найвичерпнішими:

1. будь-який платіж на користь держави;
2. сукупність платежів на користь держави, що встановлені законодавством;
3. добровільні пожертвування на користь держави;
4. обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податків відповідно до Податкового кодексу;
5. плата за користування певними благами.

54. Які видатки за цільовим призначенням відносяться до видатків бюджету на народне господарство:

1. на капітальні вкладення;
2. на оплату праці;
3. на виробництво продукції;
4. на приріст і поповнення оборотних активів;
5. на сплату податків.

55. Хто здійснює управління державним боргом:

1. Верховна Рада України;
2. Кабінет Міністрів України;
3. Міністерство фінансів України;
4. Рахункова палата Верховної Ради України;
5. Державне Казначейство України.

56. Дайте визначення процесу внесення грошових коштів на зберігання:

1. факторинг;
2. депозит;
3. овердрафт;
4. форфейтинг;
5. цесія.

57. У якій формі створюються фінансові резерви:

1. матеріальній формі;
2. грошовій формі;
3. матеріальній і грошовій формі;
4. безготівковій;
5. немає правильної відповіді.

58. Куди направляється капітал підприємства:

1. направляється на споживання;
2. направляється на розвиток виробничо-торгового процесу;
3. направляється на утримання і розвиток об'єктів соціальної сфери;
4. залишається в резерві;
5. направляється на матеріальне стимулювання працівників.

59. Які особливості функціонування громадських організацій:

1. відсутність комерційної діяльності;
2. відсутність державного фінансування;
3. виключно бюджетне фінансування видатків;
4. діяльність за рахунок спонсорських пожертвувань;
5. немає правильної відповіді.

60. Що таке державні цільові фонди:

1. централізовані фонди грошових коштів;
2. децентралізовані фонди грошових коштів;
3. грошові кошти підприємств;
4. грошові кошти домогосподарств;
5. немає правильної відповіді.

61. Які функції місцевих фінансів:

1. регулююча, мотиваційна;
2. фіскальна, соціально-економічного регулювання;
3. контрольна, фіскальна;
4. стимулююча, акумулююча;
5. ефективності та справедливості.

62. Що таке закріплені доходи бюджету:

1. які в законодавчому порядку закріплюються за певним бюджетом і не підлягають передачі у бюджети нижчого рівня;
2. які в законодавчому порядку закріплюються за бюджетом вищого рівня і у певному обсязі підлягають передачі у бюджети нижчого рівня;
3. не вияснені доходи;
4. бюджетні кредити;
5. дотації.

63. Що відноситься до нематеріальних активів підприємства:

1. книги;
2. грошові перекази в дорозі;
3. репутація фірми;
4. акції;
5. будівлі та споруди.

64. Який розмір щомісячних профспілкових членських внесків:

1. 3 % від місячної заробітної плати, доходу;
2. 2 % від місячної заробітної плати, доходу;
3. 1 % від місячної заробітної плати, доходу;
4. 10 % від місячної заробітної плати, доходу;
5. 20 % від місячної заробітної плати, доходу.

65. Дайте визначення державних цільових фондів:

1. сукупність фондів грошових коштів цільового призначення, які знаходяться в розпорядженні центральних та місцевих органів влади;
2. сукупність фондів грошових коштів цільового призначення, сформованих за рахунок внесків фізичних осіб;

3. децентралізовані фонди грошових коштів, які формуються за рахунок внесків суб'єктів господарювання;
4. централізовані фонди грошових коштів, що формуються за рахунок податків і зборів;
5. немає правильної відповіді.

66. Що таке міжбюджетні трансферти:

1. кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого:
2. кошти, які надаються з одного бюджету до іншого на поворотній основі;
3. кошти, які надаються іншими державами і організаціями до бюджету України на поворотній основі;
4. кошти, які надаються громадянами до державного бюджету;
5. всі відповіді вірні.

67. Що таке державний кредит:

1. сукупність відносин, в яких держава виступає позичальником вільних коштів у населення та підприємницьких структур;
2. банківський кредит, що надається державними органами;
3. сукупність відносин, в яких держава виступає в ролі кредитора;
4. сукупність відносин, в яких держава виступає в ролі позичальника коштів, кредитора та гаранта;
5. всі відповіді вірні.

68. Резервний фонд Державного бюджету України створюється у розмірі:

1. до 1 % обсягу видатків Державного бюджету України;
2. до 2 % обсягу доходів Державного бюджету України;
3. більше 1 % обсягу доходів Держбюджету України;
4. більше 2 % обсягу видатків Держбюджету України;
5. до 2 % обсягу видатків Держбюджету України.

69. Бюджет України виступає в якості:

1. децентралізованого фонду грошових коштів держави;
2. вихідної ланки фінансової системи;
3. провідна ланки фінансової системи;
4. основного фінансового плану держави;
5. кошторису видатків держави.

70. Податковою системою називають:

1. сукупність встановлених в країні податків і обов'язкових платежів;

2. сукупність встановлених в країні обов'язкових платежів;
3. сукупність встановлених в країні зборів;
4. поєднання встановлених в країні зборів, податків, обов'язкових платежів та органів, що контролюють їх надходження до бюджету;
5. сукупність загальнодержавних та місцевих податків та зборів, що справляються в установленому Податковим кодексом держави порядку.

71. Міністерство фінансів України виконує функцію:

1. складає проект Державного бюджету України;
2. затверджує Державний бюджет України;
3. здійснює контроль за додержанням податкового законодавства;
4. здійснює фінансування видатків державного бюджету;
5. визначає основні засади митної політики держави.

72. Головними напрямками витрачання коштів резервного фонду Державного бюджету України є:

1. погашення боргів уряду;
2. непередбачені витрати, пов'язані з введенням нових законів;
3. фінансування витрат, пов`язаних з капітальним будівництвом;
4. збільшення суми видатків за статтями, передбаченими у Державному бюджеті;
5. фінансування робіт по оновленню виробничих фондів державних підприємств.

73. Оперативне управління фінансами в Україні здійснюють:

1. Президент України;
2. Прем'єр міністр України;
3. Кабінет Міністрів України;
3. фінансові служби міністерств, підприємств та організацій;
5. Верховна Рада України.

74. До натуральних методів фінансового контролю відносять:

1. інвентаризацію;
2. перевірку;
3. ревізію;
4. балансовий метод;
5. немає правильної відповіді.

75. Найбільш розповсюдженими серед фінансових санкцій є:

1. ревізія;
2. перевірка;

3. штраф, пеня;
4. податки;
5. обов`язкові збори.

76. Силу закону мають наступні фінансові плани:

1. баланс доходів і видатків підприємства;
2. баланс фінансових ресурсів і витрат держави;
3. Державний бюджет;
4. платіжний календар;
5. бізнес-плани.

77. Найважливішими принципами підприємницької діяльності є:

1. вільне встановлення витрат, що входять у собівартість продукції;
2. вільне розпорядження прибутком;
3. вільний вибір податкових зобов'язань;
4. вільне встановлення норм амортизаційних відрахувань;
5. немає правильної відповіді.

78. Які на практиці використовуються методи покриття бюджетного дефіциту:

1. емісійний та беземісійний;
2. банківського довготермінового кредитування;
3. банківського короткотермінового кредитування;
4. немає правильної відповіді;
5. всі відповіді вірні.

79. До централізованих грошових коштів належать:

1. кошти домогосподарств;
2. фонд економічного стимулювання з прибутку;
3. амортизаційний фонд;
4. фонд оплати праці;
5. фонди міністерств.

80. Залежно від суб'єктів, які здійснюють фінансовий контроль, існують такі його види:

1. державний, громадський, аудит;
2. поточний, наступний;
3. поточний, наступний, попередній;
4. документальний, натуральний;
5. всі відповіді вірні.

81. Що таке бюджетний дефіцит:

1. перевищення доходів над видатками;
2. перевищення видатків над доходами;

3. рівність дохідної і видаткової частини бюджету;
4. вірні відповіді а і б;
5. вірної відповіді немає.

82. Розмір дефіциту бюджету встановлюється у відсотках:

1. до загальної величини доходів бюджету;
2. до загальної величини видатків бюджету;
3. до обсягу валового внутрішнього продукту;
4. до обсягу національного доходу;
5. до обсягу експорту чи імпорту.

83. Сукупність відносин, в яких держава виступає в ролі позичальника коштів, кредитора та гаранта – це:

1. державний кредит;
2. державний борг;
3. державний бюджет;
4. місцевий бюджет;
5. місцеві фінанси.

84. Державний внутрішній борг не гарантується:

1. усім майном, що перебуває у загальнодержавній власності;
2. коштами державного бюджету;
3. усім майном, що перебуває у власності підприємств усіх форм власності та населення;
4. вірної відповіді немає;
5. вірна відповідь 1 і 2.

85. Управління державним боргом здійснює:

1. Верховна Рада України;
2. Кабінет Міністрів України;
3. Міністерство фінансів України:
4. Рахункова палата Верховної Ради України;
5. вірної відповіді немає.

86. Що не відноситься до фінансових важелів:

1. норми амортизаційних відрахувань;
2. податки;
3. обов’язкові збори;
4. відсотки за користування кредитом;
5. фінансове регулювання.

87. Місцеві фінанси – це:

1. система формування, розподілу та використання грошових та інших фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій та завдань;

2. найчисленніша ланка бюджетної системи, вони відіграють важливу роль у перерозподілі ВВП, в фінансуванні державних видатків передусім соціальної спрямованості;
3. система формувань, розподілу та використання грошових ресурсів для забезпечення державними органами влади покладених на них функцій та завдань;
4. вірної відповіді немає;
5. система доходів та видатків бюджетів.

88. Які є функції не виконують місцеві фінанси:

1. мотиваційна;
2. фіскальна,
3. соціально-економічне регулювання;
4. вірна відповідь 1 і 2;
5. вірної відповіді немає.

89. Місцевий бюджет – це:

1. основна ланка фінансової системи і основна фінансова категорія, він об`єднує основні доходи і видатки країни;
2. сукупність розподільчих та перерозподільчих відносин, що виникають в процесі формування і використання централізованих фондів фінансових ресурсів призначених для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій;
3. найчисленніша ланка бюджетної системи бюджетної системи, вони відіграють важливу роль у перерозподілі ВВП, в фінансуванні державних видатків передусім соціальної спрямованості;
4. сукупність перерозподільчих відносин, що виникають в процесі використання централізованих фондів фінансових ресурсів призначених для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій;
5. вірної відповіді немає.

90. Згідно з бюджетною класифікацією склад доходів місцевого бюджету поділяється на:

1. податкові надходження і доходи від операцій з капіталом;
2. поточні і капітальні доходи;
3. власні і місцеві доходи;
4. регулюючі і закріплені доходи;
5. вірна відповідь 1 і 2.

91. Що входить до неподаткових надходжень згідно з бюджетною класифікацією доходів бюджету:

1. доходи від власності та підприємницької діяльності;
2. податки на доходи і прибуток;
3. державний запас товарів і нематеріальних активів;
4. доходи від митних зборів;
5. вірної відповіді немає.

92. Видатки бюджету поділяються на таку кількість функціональних груп:

1. одну;
2. дві;
3. три;
4. чотири;
5. шість.

93. Страхування ґрунтується на таких принципах:

1. майновий ризик;
2. страховий інтерес;
3. повна сплата страхових премій;
4. максимальна довіра до держави;
5. вірної відповіді немає.

94. Франшиза – це:

1. форма договору страхування;
2. одна з систем страхового забезпечення;
3. частка збитку, що не відшкодовується страховиком;
4. додаткова плата за страхування;
5. страхова сума.

95. Страхування як економічна категорія виконує такі функції:

1. регулюючу;
2. страхового інтересу;
3. превентивну;
4. контролюючу;
5. суброгації.

96. Класифікація страхування за економічними ознаками не передбачає класифікацію за:

1. об’єктами страхування;
2. формами проведення страхування;
3. статусом страховика;
4. характером небезпек;
5. за спеціалізацією страховика.

97. Існують наступні галузі страхування:

1. обов’язкове;
2. майнове; особисте, відповідальності;
3. добровільне;
4. життя; особисте;
5. відповідальності.

98. Страховими агентами, згідно з чинним законодавством України, можуть бути:

1. тільки юридичні особи;
2. тільки фізичні особи;
3. юридичні особи і громадяни;
4. тільки штатні працівники страхової компанії;
5. вірної відповіді немає.

99. Зміст договору страхування:

1. регламентується законодавством;
2. визначається за згодою сторін;
3. вірно «а» і «б»;
4. вірної відповіді немає;
5. визначається Законом України «Про Державний бюджет».

100. Визначте страхова послуга як специфічний товар, пропонується на:

1. фінансовому ринку;
2. фондовому ринку;
3. страховому ринку;
4. біржовому ринку;
5. інвестиційному ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Використана література

1. Бюджетний кодекс України: зі змінами і доп. станом на 11.01.2019 р. № 2456-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17 (дата звернення: 01.05.2019).
2. Податковий кодекс України: від 02.12. 2010 р. в ред. від 22.05. 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 01.05.2019).
3. Європейська хартія місцевого самоврядування: м. Страсбург, 15.10.1985 р. в ред. від 16.11.2009 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 01.05.2019).
4. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19 (дата звернення: 01.05.2019).
5. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV зі змінами та доп. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/page (дата звернення: 01.05.2019).
6. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 р. № 1105-XIV зі змінами та доп. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1105-14/page (дата звернення: 01.05.2019).
7. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 02.03.2000 р. № 1533-III зі змінами та доп. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1533-14/page (дата звернення: 01.05.2019).
8. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI зі змінами та доп. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2464-17/page5 (дата звернення: 01.05.2019).
9. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015 (дата звернення: 01.05.2019).
10. Про Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядж. Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: https://dozvil.kh.ua/info_monitoring/21.html (дата звернення: 01.05.2019).
11. Про схвалення Стратегії модернізації та розвитку Пенсійного фонду України на період до 2020 року: розпорядж. Кабінету Міністрів України від 14.09.2016 р. № 672-р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/672-2016-%D1%80 (дата звернення: 01.05.2019).
12. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в XX столітті: теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів: монографія. Львів: Каменяр, 2000. 304 с.
13. Артус М. М. Проблеми трактування сутності та функцій категорії «фінанси». *Фінанси України.* 2007. № 4. С. 127–134.

14. Бланк І. О., Ситник Г. В. Управління фінансами підприємств: підручник. Київ: КНТЕУ, 2006. 780 с.
15. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: вступ до фінансової науки/пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; передм. та наук. ред. В. М. Федосова. Київ: Либідь, 2000. 654 с.
16. Безугла В. О., Постіл Л. І., Шаповал Л. П. Страхування: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2008. 582 с.
17. Бояр А. О. Бюджетний процес у Європейському Союзі: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2012. 524 с.
18. Волощук Г. О., Пасічник Ю. В. Наукове забезпечення бюджетного процесу: Генеза. Теорії. Перспективи. Київ: Міленіум, 2003. 272 с.
19. Грицяк І. А. Право та інститути Європейського Союзу: навч. посіб. Київ: К. І. С., 2004. 260 с.
20. Економічна безпека: навч. посіб./за ред. З. С. Варналія. Київ: Знання, 2009. 647 с.
21. Єлецьких С. Я., Борисова С. Є., Гетьманенко Ю. О., Свідрак О. В. Міжнародні фінанси: термінол. слов. Київ: ДДМА, 2005. 64 с.
22. Зятковський І. В. Фінанси суб'єктів господарювання в умовах інституціональних перетворень: монографія. Тернопіль: Екон. думка, 2006. 384 с.
23. Карлін М. І. Фінанси зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Кондор, 2004. 384 с.
24. Карлін М. І. Фінанси країн Європейського Союзу: навч. посіб. Київ: Знання, 2011. 639 с.
25. Карлін М. І., Івашко О. А. Фінансові системи Австралії, країн та залежних територій Океанії: навч. посіб. Луцьк: Терен, 2012. 180 с.
26. Карлін М. І., Івашко О. А. Фінансові системи країн Африки: навч. посіб. Луцьк: Терен, 2012. 236 с.
27. Карпінський Б. А. Фінансова система: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2003. 272 с.
28. Кізима Т. О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та домінанти розвитку/[вступ. слово С. І. Юрія]. Київ: Знання, 2010. 431 с.
29. Клапків М. С., Клапків Ю. М. Витоки національного страхового ринку України: монографія. Тернопіль: Карт-бланш, 2003. 275 с.
30. Коваленнко Л. О., Ремньова Л. М. Фінансовий менеджмент: навч. посіб. 3-тє вид., випр. і допов. Київ: Знання, 2008. 483 с.
31. Крисоватий А. І. Теоретико-організаційні домінанти та практика реалізації податкової політики в Україні: монографія. Тернопіль: Карт-бланш, 2005. 372 с.
32. Леоненко П. М. Структура фінансової науки у світлі її історії. *Фінанси України.* 2005. № 11. С. 21–25.
33. Лютий І. О., Дрига А. Б., Петренко М. О. Податки на споживання в економіці України: монографія. Київ: Знання, 2005. 335 с.
34. Миргородська Л. О. Фінансові системи зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2003. 240 с.
35. Опарін В. М. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): монографія. Київ: КНЕУ, 2005. 239 с.

36. Павлюк К. В. Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України: монографія. Київ: НДФІ, 2006. 584 с.
37. Пасічник Ю. В. Бюджетна система України та зарубіжних країн: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Знання-Прес, 2003. 623 с.
38. Проблеми розвитку фінансової системи України та шляхи їх вирішення: монографія/за ред. М. І. Карліна. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 363 с.
39. Реверчук С. К., Сива Т. В., Кубів С. І., Вовчак О. Д. Історія страхування : підручник/за ред. С. К. Реверчук. Київ: Знання, 2005. 213 с.
40. Сутормінa В. М., Федосов В. М., Андрущенко В. Л. Держава – податки – бізнес (зі світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки): монографія. Київ: Либідь, 1992. 328 с.
41. Фінанси: підручник/за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. Київ: Знання, 2008. 611 с.
42. Фінансовий менеджмент: навч. посіб./[за ред. проф. Г. Г. Кірейцева]. Київ: ЦУЛ, 2002. 496 с.
43. Фінансовий менеджмент: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни/ [А. М. Поддєрьогін та ін.]. Київ: КНЕУ, 2001. 294 с.
44. Школьник І. О. Фінансовий ринок України в контексті розвитку світової фінансової системи: монографія. Суми: УАБС НБУ, 2007. 98 с.
45. Юрій С. І. Міжнародні фінанси у XXI столітті. *Вісник економічної науки України.* 2007. № 1. С. 183–193.
46. Osiatynski J. Finanse publiczne. Ekonomia i polityka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. 309 s.

Рекомендована література

47. Базилевич В. Д., Баластирик Л. О. Державні фінанси: навч. посіб./за заг. ред. В. Д. Базилевича. Київ: Атіка, 2002. 368 с.
48. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента. Киев: Ника-Центр, 1999. 592 с.
49. Боди Э., Мертон Р. Финансы: учеб. пособие: пер с англ. Москва: Вильямс, 2000. 584 с.
50. Бойцун Н. Є., Стукало Н. В. Міжнародні фінанси: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Професіонал, 2005. 336 с.
51. Гринчишин І. М. Фінансовий механізм функціонування пенсійних фондів в Україні: монографія/наук. ред. І. З. Сторонянська. Львів: ІРД ім. М. І. Долішнього, 2015. 182 с.
52. Децентралізація в Україні: законодавчі новації та суспільні сподівання/ перед. слово Голови Верховної Ради України В. Б. Гройсмана. Київ: Ін-т законодавства ВР України, 2015. 413 с.
53. Завгородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. 2-ге вид., випр. та допов. Київ: Знання, 2000. 566 с.
54. Загорський В. С., Вовчак О. Д., Благун І. Г., Чуй І. Р. Фінанси: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. 247 с.
55. Івасів Б. С. Гроші та кредит: підручник. 3-те вид., змін. і допов. Тернопіль; Київ: Кондор, 2008. 528 с.

56. Карлін М. І. Соціальна і фіскальна політика держави: проблеми регіональної координації в умовах нового етапу глобалізації. *Демографія та соціальна економіка.* 2014. № 2. С. 35−42.
57. Карлін М. І., Івашко О. А. Інвестиційні офшори: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 292 с.
58. Карлін М. І., Цимбалюк І. О., Ткачук Н. В., Івашко О. А. Суспільні фінанси України: навч. посіб./за ред. д-ра екон. наук, проф. М. І. Карліна. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 304 с. (Івашко О. А. – розділ 7 параграфи 7.1 – 7.6, параграф 8.3, розділ 11).
59. Кириленко О. П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). Київ: НІОС, 2000. 384 с.
60. Ковальчук С. В., Форкун І. В. Фінанси: навч. посіб. Львів: Новий світ-2000, 2005. 568 с.
61. Ліпич Л. Г., Івашко О. А., Мостенець С. В. Формування системи управління доходами та витратами домогосподарств: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 204 с.
62. Модернізація системи соціального страхування в Україні: аналіт. доп./[авт. О. П. Коваль]. Київ: НІСД, 2014. 38 с.
63. Система місцевих платежів в Україні: теорія, історія, перспективи: кол. монографія/[М. І. Карлін та ін.]; за заг. ред. М. І. Карліна, І. О. Цимбалюк. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 188 с.
64. Скупченко Д. О. Нормативно-правове забезпечення розвитку територіальних громад в Україні. *Теорія та практика державного управління.* 2017. № 2. С. 1–7.
65. Територіальні фінансові ресурси Західного прикордонного регіону України: історія, сьогодення, перспективи: кол. моногр./[А. В. Кулай та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. М. І. Карліна]. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 400 с.
66. Фінансова децентралізація: результати та перспективи. Прес-центр ініціативи «Децентралізація». URL: http://decentralization.gov.ua/news/8342 (дата звернення: 01.05.2019).
67. Фінанси України: навч. посіб./М. І. Карлін, О. А. Івашко, Н. В. Праць [та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф. М. І. Карліна, канд. екон. наук, доц. О. А. Івашко. Київ: Вид. дім «Кондор», 2018. 332 с.

ГЛОСАРІЙ

А

Авансові платежі – сплата до бюджету податків і податкових платежів у розмірах, визначених виходячи з прогнозних оцінок об'єкта оподаткування або його фактичних розмірів за попередній період чи аналогічний період попереднього року.

Автономія фінансова місцевого самоврядування – можливість територіальних колективів та їх органів забезпечувати здійснення покладених на них законом функцій за рахунок власних фінансових джерел.

Адміністративні стягнення – штрафні санкції, що накладаються на керівників і посадових осіб підприємств, установ та організацій за порушення податкового законодавства.

Акредитив – іменний цінний папір, що засвідчує право особи, на ім'я якої він виписаний, одержати в банку вказану в А. суму.

Акцепт – 1) згода на укладання договору відповідно до пропозиції другої сторони; 2) прийняття платником за переказним векселем зобов'язання оплатити вексель з настанням вказаного в ньому терміну; 3) згода банку гарантувати виплату суми, вказаної у переказному векселі; 4) одна із форм безготівкових рахунків між господарськими організаціями.

Акциз – непрямий податок, який встановлюється державою у вигляді надбавки до ринкової ціни окремих товарів у твердо фіксованих на одиницю товару чи процентних ставках. Існують два види акцизів: специфічні (індивідуальні) й універсальні.

А. специфічний – непрямий податок, який встановлюється державою у вигляді надбавки за окремими ставками для окремих видів товарів.

А. універсальний – непрямий податок, який установлюється державою у вигляді надбавки до загального обороту реалізації товарів (робіт, послуг) за єдиною чи кількома ставками. Може бути у формі податку з продажів (купівель), податку з обороту та податку на додану вартість.

Акція – цінний папір, який випускається акціонерним товариством і дає право його власникові на одержання певного доходу (дивіденду) з прибутку акціонерного товариства. Види акцій: іменні, на пред'явника, прості, привілейовані.

Амортизація – процес поступового перенесення вартості основних виробничих фондів і нематеріальних активів з урахуванням витрат на їх придбання, виготовлення або поліпшення згідно з нормами амортизаційних відрахувань.

Антиінфляційна економічна політика – багатовимірне поняття, що інтегрує в собі складові, які визначаються діючими чинниками інфляції.

Асоціація – об'єднання, союз організацій або осіб для спільної діяльності в будь-якій галузі.

Аудит – перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення їх достовірності, повноти та відповідності чинному законодавству й встановленим нормативам.

Аудитор – фізична або юридична особа, яка має кваліфікаційний сертифікат на право займатися аудиторською діяльністю на території України та ліцензію на відповідну діяльність.

Аудиторська палата України – незалежний, самостійний орган, який функціонує на засадах самоврядування. Набуває повноважень юридичної особи від дня реєстрації у Міністерстві юстиції України. А. п. У. формується шляхом делегування до її складу п'яти представників від професійної громадської організації аудиторів України, по одному представникові від Міністерства фінансів України, Головної державної податкової адміністрації України, Національного банку України, Міністерства статистики України, Міністерства юстиції України та окремих фахівців від навчальних, наукових та інших організацій. А. п. У. здійснює сертифікацію та ліцензування суб'єктів, що мають намір займатися аудиторською діяльністю, затверджує програми підготовки аудиторів, норми і стандарти аудиту, веде Реєстр аудиторських фірм та аудиторів, які надають аудиторські послуги.

Аудиторська служба – організація (аудиторська фірма), яка згідно із договором на платній основі контролює здійснення фінансово-господарських операцій, бухгалтерського обліку й звітності господарських організацій шляхом ревізій і перевірок, а також здійснює експертні та інші послуги з аналізу фінансових аспектів діяльності підприємства.

Аукціон – продаж з публічних торгів, при якому товар або майно, що продається, можуть бути придбані особою, яка запропонувала за них найвищу ціну.

Б

Баланс платіжний – різниця між загальною сумою платежів іншим державам і сумою, отриманою від них протягом певного часу. До платежів і надходжень належать золото, вартість товарів і послуг (страхові платежі), витрати туристів, рух капіталів (кредитів і

дивідендів), а також основні суми кредитів. При позитивному Б. платіжному надходження перевищують виплати, при негативному – відношення зворотне.

Б. фінансових ресурсів території – система показників, яка відображає джерела утворення, обсяги, а також напрями використання фінансових ресурсів у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці за певний проміжок часу, як правило, за рік.

Банк міжнародних розрахунків (БМР) – міжнародна валютно-кредитна організація. Заснована в 1930 р. у м. Базелі (Швейцарія). З початку 60-х років координує дії з підтримки міжнародної валютної системи, надання допомоги національним валютам. Є фінансовим агентством Європейського об'єднання вугілля і сталі, Європейської валютної системи. Функціонує на комерційній основі.

Банківські депозити – вклади, які надають право отримати в банку певну суму грошей згідно з попередньою сплатою в банк еквівалентної суми грошей або іншої валюти, а також за рахунок кредиту.

Банкноти – банківські білети; грошові знаки, які випускаються в обіг центральними емісійними банками.

Біржа – заклад, у якому здійснюється купівля-продаж цінних паперів, валюти або масових товарів, що продаються за стандартами чи зразками.

Бюджет – розпис грошових доходів і витрат держави, план утворення і використання фінансових ресурсів держави та її складових одиниць, який забезпечує можливість виконання відповідними органами державної влади і місцевого самоврядування покладених на них функцій.

Б. Автономної Республіки Крим – сукупність доходів і витрат республіканського бюджету Автономії, а також районів і міст республіканського підпорядкування Автономної Республіки Крим.

Б. міста з районним поділом – сукупність доходів і витрат міського бюджету та бюджетів районів у складі міста; різновид зведеного (консолідованого) бюджету.

Б. області – сукупність доходів і витрат обласного бюджету, а також районів і міст обласного підпорядкування; різновид зведеного (консолідованого) бюджету.

Б. району – сукупність доходів і витрат районного бюджету, а також міст районного підпорядкування, сільських і селищних Рад; різновид зведеного (консолідованого) бюджету.

Б. селищної і сільської ради – бюджет, який складається, затверджується і виконується органами селищного й сільського самоврядування.

Бюджетна децентралізація – процес передачі частини прав, компетенції, відповідальності й фінансових ресурсів у бюджетній сфері від центральної влади на користь місцевих органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування. Наслідком Б. д. є збільшення частки місцевих бюджетів у доходах і витратах зведеного (консолідованого) бюджету.

Бюджетна класифікація – групування доходів і видатків бюджетів усіх рівнів за однорідними ознаками. Розробляється Кабінетом Міністрів України і затверджується Верховною Радою України.

Бюджетна позичка – кошти, що надаються на принципах строковості і поворотності з Державного бюджету України місцевим бюджетам, а також з місцевих бюджетів нижчого рівня для покриття тимчасових касових розривів при їх виконанні.

Бюджетна резолюція – нормативний документ, який приймається Верховною Радою України. Бюджетна резолюція в загальному вигляді окреслює пріоритети бюджетної політики держави на наступний період. Вона є орієнтиром для Уряду України при розробці проекту державного бюджету і для Верховної Ради України при розгляді бюджету і законів, що впливають на доходи і видатки державного бюджету. Верховна Рада України приймає бюджетну резолюцію на наступний рік не пізніше 1 липня поточного року. Питання розробки та прийняття бюджетної резолюції регулюються Регламентом Верховної Ради України.

Бюджетна система – заснована на економічних відносинах і юридичних нормах сукупність усіх видів бюджетів країни. До складу Б. с. України входять Державний бюджет України і місцеві бюджети.

Бюджетне відшкодування – сума, що підлягає поверненню платникові податку з бюджету у зв’язку із надмірною сплатою податку.

Бюджетне право – сукупність юридичних норм, які визначають компетенцію центральних і місцевих органів державної влади і державного управління із складання, розгляду, затвердження та виконання бюджету.

Бюджетне регулювання – процес збалансування (вирівнювання) доходів і витрат бюджетів різних рівнів, що входять до бюджетної системи по вертикалі і по горизонталі. Вирівнювання бюджетної системи по вертикалі означає збалансування доходів і витрат, з одного боку, Державного бюджету України, з іншого – місцевих бюджетів у сукупності по всіх їх рівнях (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ і Севастополь, міста, райони, райони у містах, села і селища). Вирівнювання по горизонталі означає збалансування доходів і витрат між так званими «бідними» й «багатими» територіями.

Бюджетне самофінансування – форма, спосіб забезпечення дохідної частини бюджету дохідними джерелами; забезпечення дохідної частини бюджету відповідно до обов'язків і потреб органу місцевого самоврядування коштами за рахунок фінансових ресурсів, які він самостійно мобілізує на відповідній території.

Бюджетне фінансування – надання в безповоротному порядку коштів з бюджету господарюючим суб'єктам для повного або часткового покриття їх витрат.

Бюджетний механізм – сукупність конкретних форм бюджетних відносин, методів мобілізації і витрачання бюджетних коштів; складник фінансового механізму.

Бюджетний процес – встановлений законодавством порядок складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, що входять до бюджетної системи. Порядок контролю за виконанням бюджетів, а також звітів про їх виконання.

Бюджетний рік – час (12 місяців), протягом якого відбувається виконання затвердженого бюджету.

Бюджетний розпис – розподіл доходів і видатків бюджету по підрозділах бюджетної класифікації; головний документ, на основі якого здійснюється виконання бюджету, тобто забезпечується надходження доходів і фінансування видатків.

Бюджетний унітаризм – у країнах з унітарним державним устроєм – форма міжбюджетних взаємовідносин, які базуються на засадах, визначених центральною владою у законодавчому порядку.

Бюджетний устрій – побудова бюджетної системи, її поділ на окремі види бюджетів на основі державного і територіального устрою країни; система принципів організації бюджетної системи та взаємозв'язків її окремих ланок.

Бюджетний федералізм – у країнах з федеративним державним устроєм – форма міжбюджетних взаємовідносин, які базуються на розподілі компетенції федеральної влади і суб'єктів федерації на договірних засадах.

Бюджетні асигнування – кошти державного і місцевих бюджетів, виділені на розвиток народного господарства, фінансування соціально-культурних заходів, оборону держави і утримання органів державної влади та управління.

Бюджетні видатки – затрати, які виникають у зв'язку із виконанням державою своїх функцій. Виражають економічні відносини, на основі яких відбувається процес використання централізованого фонду грошових коштів держави за різними напрямами.

Бюджетні доходи – частина централізованих фінансових ресурсів держави, необхідних для виконання її функцій; виражають економічні відносини, які виникають у процесі формування бюджетних фондів і надходять у розпорядження органів державної влади.

Бюджетні процедури – процедури згідно з визначеними термінами підготовки проекту бюджету виконавчим органом, його оформленням, поданням до представницького органу влади, розгляду і слуханням у представницькому органі влади, а також порядком доопрацювання проекту, внесенням до нього змін, затвердженням бюджету і набранням чинності. Що стосується Державного бюджету України, то відповідні Б п. встановлені Законом України «Про бюджетну систему України» та Регламентом Верховної Ради України. Б. п. стосовно місцевих бюджетів визначені Законом України «Про бюджетну систему України» та відповідними рішеннями органів місцевого самоврядування.

Бюджетні ресурси – грошові кошти, які надходять до державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів; основний складник фінансових ресурсів країни.

Бюджетні стимули – різновид економічних стимулів росту суспільного виробництва, його ефективності. Представлені конкретними видами податкових платежів і системою бюджетного фінансування, направленими на одержання високих народногосподарських результатів.

В

Валовий дохід – загальна сума доходу платника податку від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, її континентальному шельфі, виключній (морській) економічній зоні, так і за її межами. Визначається як різниця між виручкою від реалізації та матеріальними і прирівняними до них витратами.

Валові витрати – це сума будь-яких витрат платника податку у грошовій, матеріальній або нематеріальній формах, здійснюваних як компенсація вартості товарів (робіт, послуг), які придбаваються (виготовляються) таким платником податку для їх подальшого використання у власній господарській діяльності.

Валютні фонди – валютні кошти органів місцевого самоврядування, які формуються на основі порядку, встановленого законо-

давством України, не включаються до складу місцевого бюджету і витрачаються на цілі, визначені місцевою владою. Кошти В. ф. знаходяться на спеціальних валютних рахунках органів місцевого самоврядування.

Вексель – письмове боргове зобов'язання суворо встановленої законом форми, що видається позичальником кредитору і дає останньому право вимагати від позичальника сплати до визначеного терміну суми грошей, вказаної у ньому; елемент комерційного кредиту.

В. переказний – письмовий наказ держателя такого векселя, адресований векселедавцю, про виплату суми грошей третій особі в зазначений строк (шляхом індосаменту).

В. простий – письмове просте зобов'язання векселедавця про виплату суми грошей власникові векселя у зазначений строк.

В. товарний – вексель, емітований покупцем товарів.

В. фінансовий – вексель, емітований банком.

Взаємне міське страхування – форма колективного захисту жителів, за якою кожен із застрахованих є членом страхового товариства; вид страхування в царській Росії. Товариства взаємного страхування створювалися для захисту майна від пожеж та іншого стихійного лиха. 1890 р. міські товариства взаємного страхування створили Пензенську спілку, яка з 1909 р. перетворилася в Російську спілку.

Видатки місцевих бюджетів – кошти, які спрямовуються відповідними місцевими органами влади на фінансування заходів з метою забезпечення покладених на ці органи функцій. В. м. б. поділяються на поточні видатки і видатки розвитку. Поточні видатки – це видатки на фінансування діючої мережі підприємства, закладів і установ, що знаходяться у власності місцевого самоврядування, а також на заходи соціального захисту і соціального забезпечення населення. Видатки розвитку – це витрати місцевих бюджетів на інвестиційні програми і капітальні вкладення.

Виконання місцевого бюджету – процес забезпечення доходів бюджету та його видатків, який здійснюється місцевим органом державної виконавчої влади, а також виконавчим органом місцевого самоврядування.

Викупне право – право органів місцевого самоврядування на примусовий викуп земельних ділянок у межах населеного пункту, які знаходяться в зоні забудови або на резервних територіях. Передбачене в законодавстві ряду зарубіжних країн.

Вільні бюджетні кошти – додаткові кошти, що утворюються в процесі виконання бюджету і не затверджуються у складі доходів і видатків бюджету.

Г

Гранти місцевим органам влади – (від англ. *grant* – дарувати, давати: дотацію, субсидію, стипендію, задовольняти прохання) – фінансові ресурси, які передаються місцевій владі з бюджетів вищого рівня для фінансування окремих завдань і функцій. Фінансові ресурси у вигляді грантів можуть надаватися місцевим органам влади також міжнародними фінансовими організаціями та бізнесовими структурами. Як поняття використовується у багатьох зарубіжних країнах.

Група світового банку – спеціалізована ланка ООН, яка об'єднує Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародну фінансову корпорацію, Багатосторонню агенцію гарантування інвестицій. Мета: підвищення рівня життя у країнах, що розвиваються, шляхом виділення їм фінансових ресурсів, наданими індустріальними державами. Штаб-квартира розміщена у Вашингтоні.

Д

Девальвація – зниження в законодавчому порядку офіційного курсу національної валюти щодо іноземної. Здійснюється у випадках, коли встановлений валютний курс не відповідає реальному співвідношенню купівельних можливостей різних валют.

Девізи – платіжні засоби (частіше в іноземній валюті) – чеки, акредитиви, векселі, іноземні банкноти, за допомогою яких здійснюються міжнародні розрахунки.

Декларація митна – документ, що містить відомості про переміщення через кордон вантажів, цінностей, валюти. Оформляється відповідно до вимог національного законодавства. Заповнюється юридичними та фізичними особами. Містить відомості про кількість товарів та їх ціну. Предмети, не зазначені в Д. м., тобто приховані від митного контролю, підлягають конфіскації.

Декларація податкова – офіційна заява юридичної або фізичної особи, яка сплачує податки, про розміри її доходу, майна тощо за минулий період у вигляді засвідченого письмового документа. Свідоме перекручування даних Д. п. тягне за собою юридичну та економічну відповідальність.

Декларування – подання платником податків відомостей про обсяги об'єкта оподаткування та інших даних, необхідних для визначення суми податку.

Декларування податків – офіційне подання платником податків податкової декларації.

Депозит – 1) кошти або цінні папери (акції, облігації), що їх розміщують для зберігання в кредитних установах (банках); 2) гро-

шова сума (або цінні папери), яка вноситься боржником для передачі кредитору.

Державний борг – сума заборгованості держави по кредитних операціях. Залежно від ринку розміщення, валюти, в якій випущені позики, та ін. Д. б. може бути внутрішній і зовнішній. Залежно від строку погашення – капітальним або поточним. Має економічно обґрунтовані межі. Величина Д. б. характеризує стан економіки і фінансів держави, ефективність функціонування її урядових структур.

Державний бюджет України – грошові відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами з приводу перерозподілу національного доходу (частково і національного багатства) у зв'язку із формуванням і використанням бюджетного фонду держави, призначеного для фінансування народного господарства, нематеріальної сфери, задоволення соціальних та інших потреб суспільства (оборона, управління, покриття державного боргу тощо). Складається, затверджується та виконується центральними органами державної влади України.

Державний внутрішній борг України – строкові боргові зобов'язання Уряду України в грошовій формі. Гарантується всім майном, що перебуває у загальнодержавній власності. Складається із заборгованості минулих років і заборгованості, що виникає за борговими зобов'язаннями Уряду України. До боргових зобов'язань Уряду України належать випущені ним цінні папери, інші зобов'язання у грошовій формі, а також одержані ним кредити.

Державний зовнішній борг – сума заборгованості держави іншим державам і фінансовим інститутам. Виникає у зв'язку із бюджетним дефіцитом.

Державний капітальний борг – вся сума випущених і небогашених довгострокових зобов'язань держави, включаючи нараховані проценти, які повинні бути виплачені за цими зобов'язаннями.

Державний кредит – грошові відносини, що виникають у держави із юридичними та фізичними особами у зв'язку із мобілізацією тимчасово вільних грошових коштів у розпорядження органів державної влади, які призначені для фінансування державних витрат; форма вторинного перерозподілу валового внутрішнього продукту. Д. к. має строк повернення і ціну в формі процентів. Буває внутрішнім і зовнішнім.

Державний пенсійний фонд України – самостійна фінансово-банківська система, що здійснює управління фінансами пенсійного забезпечення на території всієї держави. Формується за рахунок обов'язкових страхових внесків (у процентах до фонду оплати праці)

підприємств, громадян-підприємців, працюючих громадян. Кошти фонду використовуються на виплату пенсій за віком, за інвалідністю, інших пенсійних виплат.

Державний поточний борг – витрати держави, пов'язані з виплатою доходів кредиторам за всіма довгостроковими зобов'язаннями держави та з погашенням зобов'язань, строки сплати яких настали.

Державний фонд сприяння зайнятості населення – спеціальний фонд, створений з метою фінансування передбачених програмами зайнятості населення заходів щодо: професійної орієнтації населення, професійного навчання вивільнюваних працівників і безробітних, сприяння їх працевлаштуванню, виплати допомоги по безробіттю, організації додаткових робочих місць

Державні фінанси – центральна підсистема фінансової системи, через яку здійснюється вплив держави на економічний і соціальний розвиток країни. За економічною сутністю Д. ф. – це грошові відносини з розподілу та перерозподілу вартості ВВП, пов'язані з формуванням і використанням фінансових ресурсів у розпорядженні держави і державних підприємств, призначених на цілі розширеного відтворення, задоволення соціально-культурних та інших потреб суспільства. До складу Д. ф. входять бюджети різних рівнів державного управління, позабюджетні спеціальні фонди, державний кредит і фінанси державних підприємств та організацій.

Дериватив – стандартний документ, що засвідчує право (або зобов'язання) придбати або продати цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому. Стандартна (типова) форма Д., порядок їх випуску та обігу встановлюється законодавством.

Дефіцит – 1) нестача грошей, товарів або послуг, необхідних для збалансування факторів виробництва, кредитів споживання; 2) збиток, перевищення витрат над прибутками, заборгованості над активами.

Дефіцит бюджету – перевищення видатків бюджету над його доходами. Є два показники, які визначають рівень Д. б.: співвідношення частки видатків, які не забезпечуються доходами, й усіх видатків у процентах та співвідношення частки видатків, які не забезпечуються доходами, й обсягів валового національного продукту (ВНП) у процентах.

Дефіцит у економіці – загальний вияв незбалансованості економіки. Може виступати у формі товарного дефіциту, який пов'язаний зі структурною незбалансованістю і відображає незадоволену потре-

бу в тому чи іншому товарі, виявляється в стійкому перевищенні попиту над запропонованим товаром. За ринкової економіки носить тимчасовий характер, оскільки викликає підвищення цін на дефіцитний товар, яке стимулює приплив інвестицій у відповідний сектор виробництва або надходження товарів з інших ринків, де їх ціна нижча. В результаті збільшення пропозицій та задоволення попиту товарний дефіцит ліквідується. Один із видів Д. в. е. – бюджетний дефіцит.

Дефляція – вилучення з обігу частини надлишкової грошової маси, випущеної у період інфляції.

Дивіденди – платіж, який провадиться юридичною особою на користь власників (довірених осіб власника) корпоративних прав, емітованих цією юридичною особою, у зв'язку з розподілом частини її прибутку.

Дотація – (від латин. *dotatio* – дарунок, пожертва) – кошти, що безповоротно передаються з Державного бюджету місцевим бюджетам або з місцевих бюджетів вищого рівня – місцевим бюджетам нижчого рівня для збалансування їх доходів і витрат.

Доходи митні – надходження до дохідної частини державного бюджету грошових зборів за митні процедури. Д. м. утворюються внаслідок митного оподаткування товарів, які перетинають державний кордон. До них належать: мито, прикордонні митні збори, штрафи і виторг від реалізації товарів (майна), конфіскованих митницями.

Доходи місцевих бюджетів – кошти, що надходять до відповідних місцевих бюджетів у розмірах і порядку, встановлених законом. Включають у себе власні або закріплені доходи, відрахування від регульованих доходів, дотації, субсидії, субвенції та інші трансферти. Розрізняють Д. м. б. податкові й неподаткові.

Е

Економічна криза – одна з глибоких проблем сучасності, яка проявляється в різкому загостренні суперечностей у відносинах між суспільством і природою, порушенні природних процесів через надмірну антропогенну дію, непередбачувані наслідки науково-технічного прогресу, зростання енергоспоживання і спалювання викопного топлива, демографічний вибух, збройні конфлікти, техногенні катастрофи тощо.

Економічне співробітництво – група країн, які об'єдналися для досягнення спільної мети в справі регулювання міжнародної торгівлі. Прикладом може служити Європейське економічне співтовариство (ЄЕС).

Експорт – продаж фірмою своїх товарів в іншу країну з використанням послуг належних маркетингових посередників (непрямий експорт) або шляхом самостійних маркетингових операцій (прямий експорт).

Еластичність попиту – показник, який виражає зміни сукупного попиту, викликані зниженням цін на товари і послуги.

Еластичність пропозиції – показник, який виражає зміни сукупної пропозиції, що виникають у зв'язку із ростом цін.

Емісія – виготовлення і випуск в обіг банківських і казначейських білетів, паперових грошей і цінних паперів.

Емітент – установа чи підприємство, що здійснює емісію (випуск цінних паперів).

Є

Євровалютний ринок – міжнародний ринок короткострокових та середньострокових кредитів. Базується на кредитних операціях, які здійснюються з національною валютою за межами країни. «Євро» не означає, що ринок обмежений кордонами Західної Європи, а свідчить про знаходження валюти (долар, марка, ієна, EUR) на рахунку закордонних банків, які використовують її для надання кредитів. В основі кредитної діяльності лежать євровалютні депозити. Резиденти однієї країни розміщують гроші на рахунок іншої з метою отримання вищої процентної ставки.

Євровалютні депозити – депозити термінового характеру, мають здатність переходити від одного власника до іншого у формі депозитних сертифікатів; банківські розписки в одержанні грошового депозиту, які не підлягають вилученню протягом зазначеного часу. Сертифікат приносить процент. При цьому власник має можливість отримати гроші до закінчення терміну дії сертифікату, реалізуючи його на ринку. Сертифікат стає предметом угоди. Євробанки передають один одному права на депозити, які перевищують величину процента. Угода укладається на короткий строк (1–3 місяці). Міжбанківські операції з Є. д. мають на меті розширення можливостей кредитування і чим більший обсяг депозитів, тим більше кредитів можуть надавати євробанки.

Єврооблігації – цінні папери, які приносять проценти. Суб'єкти, які їх випускають (посередники та покупці), не є резидентами країни, валюта якої використовується при емісії. Обсяг випуску Є. 1998 р. становив 177,2 млрд дол. Процент на них може бути фіксованим або «плаваючим», останній підвищує їх привабливість в умовах інфляції. Випускаються також Є., які можуть бути конвертовані в акції або

мають варант на купівлю акцій компанії. (Варант – запорука – означає, що власнику облігації надано право протягом певного часу купувати додаткові облігації чи акції за обумовленою ціною.) Часто Є. випускаються в двовалютному варіанті й в одній валюті з правом конверсії в іншу.

Європейський міжнародний ринок позичкового капіталу (ЄМРПК) – міжнародний ринок, на якому операції здійснюються в євровалютах. Позики беруть переважно транснаціональні монополії, які потребують кредитів для фінансування капіталовкладень в різних країнах, а також держави, що мають дефіцитні платіжні баланси; кредитори – приватні комерційні банки; що здійснюють міжнародні кредитні операції в іноземних валютах (євродоларах).

Європейський фонд регіонального розвитку – фінансовий інститут, створений у 1975 р. для фінансування заходів щодо подолання диспропорцій та зближення рівнів у розвитку окремих регіонів у країнах ЄЕС. Функціонує у складі бюджету ЄЕС. Виділення субсидій із фонду здійснюється на основі рішень Ради ЄЕС.

Ж

Жироцентралі – (від італ. *giro* – оборот, переказ векселя) – різновид кредитних установ, які є центральними банками для муніципальних (комунальних) ощадних кас і банків. Існують у багатьох країнах. Вперше виникли у Німеччині на початку XX ст. Кредитні ресурси Ж. утворюються за рахунок залучення коштів муніципальних банків, центральних, регіональних і місцевих органів влади. Ж. надають кредити муніципальним банкам, регіональним і місцевим органам влади у вигляді комунальних та іпотечних позик. У Німеччині на початку 80-х років XX ст. існувало 12 Ж. Муніципальні банки та Ж. цієї країни об'єднуються у регіональні спілки. Існує також Західнонімецька спілка ощадних кас і жироцентралей.

З

Загальнодержавні податки – податки, які встановлюються органами законодавчої влади й обов'язкові для справляння на всій території держави.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законом, за

рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Закріплені (власні) доходи – доходи, які повністю або на основі фінансового відсотка на постійній чи довготривалій основі у встановленому законом порядку надходять до відповідного місцевого бюджету.

Затвердження місцевого бюджету – процес розгляду та прийняття рішень щодо введення в дію бюджету представницьким органом місцевого самоврядування.

Захищені статті бюджету – статті видатків бюджету, які не підлягають секвестру видатків у випадку невиконання дохідної частини бюджету.

Зведений (консолідований) бюджет України – сукупність усіх бюджетів (Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів), що входять до бюджетної системи України по доходах і видатках.

Зведений фінансовий баланс держави – система показників, що характеризують величину створених і використаних фінансових ресурсів за відповідний період.

Зведені фінансові показники – абсолютні величини, які характеризують фінансово-економічні явища та процеси на макрорівні (обсяг фінансових ресурсів, що створюється в державі, обсяг доходів та видатків бюджету тощо). Поділяються на загальнодержавні, галузеві, територіальні.

Звіт про виконання місцевого бюджету – звіт місцевого органу державної виконавчої влади, а також виконавчого органу місцевого самоврядування на сесійному засіданні представницького органу місцевого самоврядування у порядку, визначеному законодавством.

Зворотний лізинг (оренда) – господарська операція фізичної чи юридичної особи, що передбачає продаж основних фондів фінансовій організації з одночасним зворотним отриманням цих основних фондів цією фізичною чи юридичною особою в оперативний або фінансовий лізинг.

Зрівнювальне мито – мито, що встановлюється з метою вирівнювання цін на імпортні та вітчизняні товари для виключення між ними цінової конкуренції.

І

Імпорт – ввезення до країни іноземних товарів із-за кордону для продажу їх або використання в цій країні.

Інвестиції – довгострокові вкладення капіталу (в країні або за кордоном) в підприємствах різних галузей народного господарства. Повністю зосереджені на одержанні прибутку. Державні І. можуть здійснюватися з метою регулювання розвитку економіки. Вони фінансуються за рахунок податків, прибутків державних підприємств, емісії внутрішніх позик уряду. Джерелом фінансування приватних вкладів є власні засоби компаній (нерозділений прибуток, зокрема амортизаційні та інші фонди), залучені зовнішні засоби, отримані від продажу акцій, облігацій, інших цінних паперів, а також довгострокові кредити та займи. Рівень І. залежить від значних коливань і динаміки росту економічної системи, а також від неекономічних факторів: розвитку техніки, характеру проведення державної політики.

І. приватні або державні – фінансові вкладення капіталу в акції, облігації та інші цінні папери.

І. реальні – вкладення капіталу в будь-яку галузь економіки, результатом чого є приріст реального капіталу (будівлі, прилади, товарно-матеріальні запаси тощо).

Інвестиційна безпека – рівень інвестиції, що дає змогу задовольнити поточні потреби економіки в капітальних вкладаннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення інвестованих коштів, оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країні і вітчизняних за кордоном, підтримання позитивного національного платіжного балансу. Для ефективного функціонування економіки, відновлення основних фондів загальний обсяг інвестицій (внутрішні капітальні вкладання та іноземні інвестиції) має бути в межах 20–25 % від ВВП. В Україні цей показник на початок 1998 р. становив приблизно 15 %.

Інвестиційна субсидія – субсидія, яка надається центральними органами місцевого самоврядування і спрямовується до бюджету розвитку. Як поняття використовується в практиці бюджетного регулювання зарубіжних країн.

Інвестиційний клімат – рівень досягнення потенційних можливостей вітчизняних та іноземних юридичних і фізичних осіб здійснювати інвестиції у формі коштів, цільових банківських вкладів, паїв, акцій та інших цінних паперів, рухомого та нерухомого майна, майнових прав, ноу-хау, досвіду та інших інтелектуальних цінностей, права користування землею та іншими природними ресурсами.

Індивідуальне прибуткове оподаткування – справляння прибуткового податку з доходів окремих фізичних осіб.

Індивідуальні фінансові показники – абсолютні величини, які деталізують зведені фінансові показники й доповнюють їх (величина

витрат бюджету держави на одного жителя, розмір податків, що сплачуються одним працюючим тощо).

Інкасо – банківська операція, яка полягає в одержанні банком грошей на різноманітні документи (векселі, чеки і т. ін.) від імені та за рахунок своїх клієнтів.

Інновація – (англ. *innovation*) – процес, орієнтований на створення, розвиток і якісне вдосконалення нових виробів, технологій, організаційних форм. Характеризується новими формами інтеграції науки, техніки, виробництва і передбачає участь різних організацій і відомств; нововведення, впровадження нових ідей, технологій, видів продукції тощо у виробництво, управлінську діяльність.

Інфляційний податок – прибуток від друкування грошей. Уряд може отримувати значні кошти шляхом такого друкування, тобто розширення грошової бази. Фінансуючи дефіцит у такий спосіб, купуючи товари та послуги, держава примушує населення накопичувати номінальні грошові залишки, зменшуючи вартість старих грошей, які в нього є. Отже, інфляція є податком на готівку. У державах із низькою інфляцією обсяг прибутку, який отримується за рахунок друкування грошей, незначний (у США менше 3 % від загального обсягу прибутку держави, в Італії та Греції – 10 %). При інфляції у 100 % максимально можливий І. п. за рахунок емісії грошей може досягнути 25 %.

Інфляція – порушення процесу суспільного виробництва, що проявляється у переповненні сфери обігу грошовими знаками понад реальні потреби господарства і їх обезцінюванні. І. знижує рівень життя населення, загострює економічні та соціальні суперечності. Діапазон коливання рівнів інфляції досить широкий, але в ньому можна чітко визначити певні інтервали, де І. виконує стимулювальну функцію. Світовий досвід успішного проведення трансформаційних реформ у таких країнах як Німеччина, Японія, Китай, Чехія, Словаччина та інші дає можливість виділити ці інтервали. Так, коли І. знаходиться в інтервалі від 1,1 до 4,7 % на рік, вона максимально стимулює економічне зростання. Коли типи І. переходять межу 4,7 %, темпи економічного зростання починають знижуватися. Коли інфляція сягає 25–45 %, економічне зростання припиняється, йому на зміну приходить стагнація і спад виробництва, який поглиблюється в міру зростання темпів інфляції. Тому при виборі довгострокової стратегії економічного розвитку необхідно орієнтуватися на рівень І. 2–5 %, а при вирішенні тактичних питань економічних перетворень її темпи можуть підвищуватися до 15–20 %.

К

Казначейська система касового виконання бюджету – система касового виконання державного бюджету, яка забезпечується казначейством. При К. с. к. в. б. всі платежі, які надходять до Державного бюджету України, зосереджуються у спеціальній системі казначейських кас і концентруються на єдиному рахунку Державного казначейства. В окремих країнах касове виконання місцевих бюджетів також покладається на Державне казначейство. Так, у Франції бюджетні доходи органів місцевого самоврядування знаходяться на рахунках казначейства.

Касове виконання місцевого бюджету – організація та здійснення прийому, зберігання і видачі бюджетних коштів, ведення обліку і звітності в процесі виконання місцевого бюджету. В Україні К. в. м. б. здійснюється територіальними відділеннями Національного банку України, а в таких адміністративно-територіальних одиницях, де цих відділень нема, – іншими уповноваженими банками.

Квота – визначені державою ліміти обсягів (інколи у вартісному виразі) імпорту якого-небудь виду продукції за певний період.

Класифікація податків – групування податків за певними ознаками.

К. п. за формою оподаткування – прямі й непрямі.

К. п. за економічним змістом об'єкта оподаткування – податки на доходи, споживання і майно.

К. п. за спрямуванням – податки, сплачувані до державного бюджету; податки, сплачувані до місцевих бюджетів; змішані податки; податки, з яких формуються спеціальні позабюджетні фонди.

К. п. за складовими ціни, на які відносять податки – податки, що сплачують з прибутку; податки, що відносять на витрати виробництва; акцизи.

К. п. за співвідношенням між ставкою податку та величиною доходу – прогресивні, регресивні та пропорційні податки.

К. п. за способом стягнення – розкладні й окладні.

К. п. за суб'єктом оподаткування – податки, які сплачують юридичні особи та громадяни.

Конверсія позики – зміна рівня дохідності по позиках.

Консолідація позики – зміна умов обігу позики, пов'язана із строками її дії.

Консорціум – форма угоди між підприємствами для спільного розміщення позик, ведення фінансових комерційних операцій.

Контроль за виконанням місцевого бюджету – контроль, здійснюваний представницьким органом місцевого самоврядування у формах, які він самостійно визначає.

Кредит – кошти та матеріальні цінності, які надаються резидентами або нерезидентами у користування юридичним або фізичним особам на визначений строк та під процент. Розрізняють К. фінансовий, товарний та К. під цінні папери, що засвідчують відносини позики.

Кредит податковий інвестиційний – кошти, що податкові адміністрації залишають підприємствам, зменшуючи податок на прибуток за умови, якщо прибуток у розмірі зниженого податку реінвестується у виробництво.

Крива Леффера – графічна характеристика (крива) співвідношення між ставками оподаткування та величиною податкових надходжень в бюджет: з підвищенням ставок оподаткування сума податкових надходжень в бюджет зростає тільки до певної величини, а потім знижується внаслідок спаду виробництва й ухиляння від сплати податків. Названа за ім'ям американського економіста Леффера.

Коефіцієнт обслуговування зовнішнього державного боргу – відношення всіх платежів по зовнішній заборгованості до валютних надходжень країни від експорту товарів і послуг, виражена у процентах.

Л

Лізинг оперативний (оренда) – господарська операція фізичної чи юридичної особи, що передбачає передачу права користування основними фондами на строк, який не перевищує строку їх повної амортизації, з обов'язковим поверненням таких основних фондів їхньому власникові після закінчення строку дії лізингової (орендної) угоди. Основні фонди, передані в Л. о. залишаються у складі основних фондів орендодавця.

Ліквідність – можливість використання активу як засобу оплати (або швидкого перетворення його на засіб оплати) і здатність активу зберегти свою номінальну вартість незмінною.

Ліміт боргу місцевих органів влади – гранична величина заборгованості органів місцевого самоврядування по муніципальних позиках, яка встановлюється центральною владою. Ліміт боргу місцевих органів влади може встановлюватися у законодавчому порядку або Міністерством фінансів України; показник використовується у зарубіжній практиці.

М

Матрикулярні внески (від латин. *matricula* – список) – порядок формування бюджету центрального уряду, згідно з яким його доходи утворюються за рахунок відрахувань окремих територій, що входять до складу держави і пов'язуються з фінансуванням конкретного списку централізованих витрат. Мали місце у німецькому Союзі у процесі створення Німецької імперії як внески членів союзної держави одній з цих держав для виконання делегованих їм спільних функцій. Подібна система формування центрального бюджету використовувалась на етапі становлення федеративних держав. На цих засадах формувався Союзний бюджет колишнього СРСР у 1991 р. у період розпаду союзної державності. В Україні на побутовому рівні ідеологія М. в. обстоюється у формі так званої моделі формування бюджету «знизу догори». У сучасних умовах у зарубіжних країнах М. в. як спосіб формування бюджету центрального уряду не використовуються.

Митні збори – плата, що стягується з декларантів за оформлення митних процедур.

Мито – непрямий податок, який встановлюється державою на товари, що імпортуються, експортуються чи проходять транзитом через митну територію країни, в процентних ставках до вартісної оцінки цих товарів або у твердих ставках на одиницю товару.

М. ввізне – мито, що сплачується при імпорті товарів.

М. вивізне – мито, що сплачується при експорті товарів.

Міжбюджетні взаємовідносини – форма, у якій забезпечується взаємозв'язок різних ланок бюджетної системи. М. б. визначаються державним, територіальним та бюджетним устроєм країни.

Міжбюджетні взаєморозрахунки – процес передачі коштів з Державного бюджету України місцевим бюджетам і навпаки, – з місцевих бюджетів до Державного бюджету України у процесі виконання бюджетів з метою збалансування доходів і витрат на всіх рівнях бюджетної системи.

Міжнародний ринок позичкового капіталу (МРПК) – система відносин у сфері акумуляції та перерозподілу позичкового капіталу між країнами; сукупність фінансово-кредитних установ і фондових бірж, що надають позики й кредити іноземцям.

Мінімальний бюджет органу місцевого самоврядування – розрахунковий обсяг місцевого бюджету, необхідний для фінансування послуг населенню відповідної адміністративно-територіальної одиниці на рівні мінімальних соціальних стандартів, який гарантується державою. У разі, коли органу місцевого самоврядування не вистачає

власних коштів для формування мінімального бюджету, ці ресурси надаються йому державою на гарантованій основі. Використовується як показник у практиці фінансового вирівнювання в багатьох зарубіжних країнах. В Україні мінімальні місцеві бюджети – у стадії розробки.

Мінімальні державні соціальні стандарти – гарантований державою рівень послуг на душу населення в межах усієї території країни, який надається місцевими органами і фінансується за рахунок місцевих бюджетів; показник, який використовується для розрахунку показника мінімального місцевого бюджету. Використовується в практиці бюджетного планування зарубіжних країн. В Україні мінімальні соціальні стандарти – у стадії розробки.

Місцевий бюджет інвестицій або розвитку – самостійний розділ бюджету, видатки якого спрямовуються на розширене виробництво, інвестиції, придбання обладнання, сплату основної частини боргу. Застосовується як поняття в практиці бюджетного планування зарубіжних країн. В Україні введене поняття «видатки розвитку».

Місцевий поточний бюджет – самостійний розділ бюджету, видатки якого спрямовуються на поточні потреби, утримання апарату управління, закладів соціально-культурної сфери, соціальне обслуговування, соціальний захист, соціальне забезпечення, сплату процентів за боргом та інше. Поняття, яке використовується в практиці бюджетного планування зарубіжних країн. У Законі України «Про бюджетну систему України» застосовується поняття «поточні видатки бюджету».

Місцеві бюджети – сукупність бюджетів, які складаються, затверджуються і виконуються відповідними місцевими органами влади і самоврядування.

Місцеві податки – податки, що встановлюються і справляються на відповідній території місцевими органами представницької влади як на підставі загальнодержавного законодавства про місцеві податки і збори, так і цілком самостійно.

Місцеві позики – форма мобілізації фінансових ресурсів для потреб місцевих органів влади. М. п. розміщуються на ринку позичкового капіталу. У зарубіжних країнах М. п. – основний спосіб капіталовкладень, які здійснюються місцевими органами влади. Межі заборгованості місцевих органів по М. п. регулюються центральними органами державної влади згідно із законодавством. Повернення основної суми боргу по М. п. здійснюється за рахунок коштів місцевого бюджету інвестицій, відсотки за користування позикою сплачуються за рахунок коштів поточного місцевого бюджету. Право

розміщення М. п. згідно із законодавством надано органам місцевого самоврядування України. Порядок їх випуску регламентується Законом України «Про зовнішній і внутрішній борг України». Перші муніципальні позики випустили міста Київ, Дніпропетровськ та деякі інші.

Міський бюджет – бюджет, який складається, затверджується і виконується органом міського самоврядування.

Моделі бюджетної системи – види побудови бюджетної системи та організації міжбюджетних взаємовідносин. Розрізняють три основні М. б. с. Перша модель базується на повному розподілі різних податків між рівнями бюджетної системи і закріпленні їх за відповідними бюджетами, друга – на фіксованому дольовому (пайовому) розподілі основних податків між різними рівнями бюджетної системи, третя – на застосуванні спільної бази оподаткування різними рівнями влади, які встановлюють власні податкові ставки. Загальна податкова ставка є сумою податкових ставок різних рівнів влади. У чистому вигляді всі ці моделі на застосовуються.

У кожній країні склалася певна бюджетна система із своєю системою міжбюджетних взаємовідносин. Але в основі своїй кожна з них може бути віднесена до однієї з трьох моделей.

В Україні бюджетна система і міжбюджетні відносини будуються переважно на моделі дольової (пайової) участі різних рівнів влади в розподілі загальнодержавних податків. Проте цей розподіл здійснюється не на основі встановлених фіксованих часток кожного рівня влади, а на основі нормативів, які щороку переглядаються.

Муніципальний кредит – система кредитних відносин, головним позичальником у якій є органи місцевого самоврядування; інститут фінансової діяльності органів місцевого самоврядування. Основна форма фінансування муніципальних інвестиційних програм у зарубіжних країнах. М. к. відокремлений від державного, на відміну від нього має виключно цільовий характер і пов’язаний із реалізацією конкретних соціально-економічних програм.

Муніципальні цінні папери – цінні папери, які випускаються органами місцевого самоврядування зарубіжних країн з метою залучення коштів для реалізації власних інвестиційних програм та інших заходів.

Н

Неподаткові платежі – разові та випадкові надходження до бюджету, які не мають прямим призначенням формування доходів бюджету.

Непрямі податки – податки, що встановлюються в цінах товарів і послуг і розмір яких для окремого платника прямо не залежить від його доходів.

Номінал – номінальна (іменна) вартість, позначена на цінних паперах (акціях, облігаціях і паперових грошових знаках).

Нормативи відрахувань від регульованих доходів – пропорції (у відсотках), згідно з якими розподіляються регульовані доходи між різними рівнями бюджетної системи. Такі нормативи для областей, міст Києва і Севастополя затверджуються Верховною Радою України, для районів, міст обласного підпорядкування, районів у містах Києві та Севастополі – відповідно обласними, Київською і Севастопольською міськими Радами, районів і міст республіканського підпорядкування Автономної Республіки Крим – Верховною Радою Автономної Республіки Крим, районів у містах з районним поділом, міст районного підпорядкування, сіл і селищ – відповідно міськими та районними Радами.

Нормативи мінімальної бюджетної забезпеченості – розрахункові показники рівня певних послуг, які надаються на душу населення за рахунок бюджетних коштів. Використовуються при розрахунку мінімальних державних соціальних стандартів. Розробка таких нормативів передбачена законодавством України.

Нормативно-розрахункові методи фінансового вирівнювання – методи надання трансфертів та інших фінансових ресурсів бюджетам місцевих органів влади з бюджету центрального уряду, а також із бюджетів органів влади вищого рівня на основі розмежування видаткових функцій між різними рівнями влади, розрахунку можливих доходів місцевих органів влади на основі податкового потенціалу територій, мінімальних бюджетів місцевого самоврядування, державних мінімальних соціальних стандартів і відповідної формули фінансового вирівнювання. У подібних розрахунках ураховуються чисельність населення відповідної території, його структура, рівень зайнятості, наявність мережі доріг, об’єктів соціальної і виробничої інфраструктури, що утримуються місцевою владою, та інші індикатори. Результатом цих розрахунків є визначення об’єктивних бюджетних потреб території, можливостей їх фінансування за рахунок можливостей місцевої влади, а також розмірів необхідної фінансової допомоги з боку центрального уряду та органів влади вищого рівня. Ці методи широко застосовуються в практиці фінансового вирівнювання зарубіжних країн.

О

Обов'язкові видатки органів місцевого самоврядування – видатки, які органи місцевого самоврядування зобов'язані здійснювати згідно із законодавством. У більшості зарубіжних країн повноваження органів місцевого самоврядування поділяються на власні та делеговані, або доручені центральною владою. Власні повноваження, у свою чергу, поділяються на обов'язкові й добровільні. Видатки, які здійснюються органами місцевого самоврядування в процесі виконання обов'язкових повноважень, також є обов'язковими. Перелік обов'язкових видатків обумовлений мінімальними державними соціальними стандартами послуг, які надаються органами місцевого самоврядування. Поняття застосовується в законодавстві багатьох зарубіжних країн.

Оборотна касова готівка – кошти, що формуються у складі місцевих бюджетів для покриття тимчасових касових розривів при їх виконанні.

Оподаткування подвійне – 1) одночасне стягнення різних податків на доходи на різних стадіях їх формування, але в рамках однієї виробничої діяльності. Наприклад, оподаткування заробітної плати окремого працівника і доходу підприємства загалом; 2) одночасне стягнення аналогічних податків у різних країнах у зв'язку із підпорядкуванням платника податку та об'єкта оподаткування юрисдикції цих (різних) країн.

Опціон – стандартний документ, який засвідчує право придбати (продати) цінні папери (товари, кошти) на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час його укладення або на час придбання за рішенням сторін.

Перший продавець О. (емітент) несе безумовне та безвідкличне зобов'язання щодо продажу цінних паперів (товарів, коштів) на умовах укладеного опціонного контракту.

Будь-який покупець О. має право відмовитися у будь-який момент від придбання таких цінних паперів (товарів, коштів).

Основні характеристики бюджету – обсяг доходів бюджету, обсяг видатків бюджету, обсяг поточних доходів і видатків бюджету, обсяг доходів і видатків бюджету розвитку, перевищення видатків над доходами бюджету або його дефіцит, максимальна величина дефіциту бюджету, розрахована щодо видатків і валового національного продукту (ВНП) у відсотках, перевищення доходів над видатками бюджету або його профіцит, обсяг закріплених і регульованих доходів, обсяг доходів за рахунок податкових надходжень, обсяг доходів за рахунок прямих і непрямих податків, обсяг дотацій,

субсидій, субвенцій та інших трансфертів, нормативи відрахувань від регульованих доходів до місцевих бюджетів, обсяг резервного фонду, обсяг коштів цільових фондів у складі бюджету, обсяг оборотної касової готівки.

Особистий дохід – загальний дохід, фактично одержаний сімейними господарствами, включаючи трансфертні платежі.

Особисті податки – група прямих податків, що встановлюються під конкретного платника, який виступає відправною точкою системи оподаткування.

Особливі бюджетні режими місцевих органів влади – різновид преференцій, що надаються місцевій владі центральною державною владою і передбачають пільги та додаткові повноваження окремих місцевих органів влади. Можуть включати розширення бюджетної автономії, податкових повноважень, повноважень щодо розподілу доходів та фінансування видатків окремих місцевих органів влади. Особливі бюджетні режими інколи передбачають індивідуально-договірні відносини місцевих органів влади окремих територій і центрального уряду в бюджетній сфері, як це має місце в Китаї чи в Російській Федерації. Метою створення окремим територіям особливих бюджетних режимів є комплекс умов для залучення іноземного капіталу, активізації підприємницької діяльності, щоб подолати відставання таких регіонів у соціально-економічному розвитку.

П

Пеня – штрафна санкція за несвоєчасне виконання фінансових зобов'язань, що застосовується в разі несвоєчасної сплати податків і неподаткових платежів, а також у разі затримання оплати отриманих товарно-матеріальних цінностей, наданих послуг і виконаних робіт. Нараховується у процентах до суми невиконаного зобов'язання за кожен день затримки.

Перевірка документальна – перевірка правильності розрахунків платників податків із бюджетом, що проводиться безпосередньо в платника за даними бухгалтерського обліку, звітності та первинних документів.

Перевірка камеральна (попередня) – перевірка правильності розрахунків платників податків з бюджетом у податковій адміністрації (інспекції) на підставі поданих декларацій, звітів і розрахунків.

Перекладання податків – перенесення через ціновий механізм тягаря податку безпосереднім його платником на іншого суб'єкта податкових відносин.

Перерахування податків – обчислення сум податків, які фактично підлягають сплаті і з яких було здійснено авансові платежі, а також установлення переплати чи недоплати (сальдо) розрахунків.

Пільги податкові – часткове чи повне звільнення фізичних і юридичних осіб від сплати податків. Є одним з елементів податкової політики і мають як економічну, так і соціальну спрямованість. Використовуючи П. п., держава регулює певні економічні процеси, а також забезпечує соціальний захист окремих видів діяльності та груп населення. До П. п. належать: неоподатковуваний мінімум доходів, податкові знижки (наприклад, для підприємств окремих галузей, регіонів), вилучення з оподатковуваних доходів деяких витрат платників податків, повернення раніше сплачених податків (податкові амністії), повне звільнення від сплати деяких податків тощо.

Плата – платіж у бюджет за використання ресурсів, які перебувають у загальнодержавній власності, на основі певної еквівалентності взаємовідносин платників і держави. Встановлюється у твердих ставках з одиниці ресурсів у їх фізичному вимірі.

Платник (суб'єкт) податку – фізична та юридична особа, яка безпосередньо перераховує податок до бюджету.

Податки майнові – прямі податки з юридичних і фізичних осіб, об'єктом оподаткування яких є нерухоме майно.

Податкова квота – частка окремого податку чи загальної суми податків, сплачених платником, у його доході.

Податкова позика – повне або часткове звільнення від оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності центральними та місцевими органами влади на певний період часу; різновид податкових пільг. Оформлюється угодою як фінансова позика цим суб'єктам, що має бути використана на певні цілі. П. п. використовуються в практиці багатьох країн.

Податкова робота – діяльність платників і податкової служби щодо внесення податків і податкових платежів до бюджету.

Податкова система – сукупність загальнодержавних і місцевих податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджетів і державних цільових фондів, а також методи та принципи їх встановлення.

Податкова ставка – законодавчо встановлений розмір податку на одиницю оподаткування. Може бути встановлена як у твердій сумі, так і в процентах.

Податкова угода – угода, яку укладають органи влади і суб'єкти підприємницької влади, що отримують податкові пільги. Застосовується як правова форма регулювання податкових пільг, які надаються місцевими органами влади.

Податкове регулювання – розподіл і закріплення податків, визначених законом про систему оподаткування, між бюджетами різних рівнів, які входять до складу бюджетної системи країни. В Україні здійснюється на основі Закону України «Про бюджетну систему України» та щорічних законів про державний бюджет. Право податкової ініціативи – право на запровадження податків – належить вищим законодавчим органам влади держави, а також представницьким органам влади суб'єктів федерації у федеративних країнах.

Податкові канікули – звільнення від оподаткування іноземних інвесторів або окремих галузей виробництва на певний період часу з метою пожвавлення ділової активності в країні чи окремому регіоні; різновид податкових пільг.

Податковий потенціал адміністративно-територіальної одиниці – загальний обсяг податків, які мобілізуються за рахунок усіх платників на відповідній території. Показник, який визначає податкові можливості території. Податковий потенціал є одним із складників фінансового потенціалу території. Одиницею виміру податкового потенціалу, яка використовується в практиці бюджетного регулювання, є податкові збори на душу населення, або податковий потенціал на душу населення. У практиці розвинутих зарубіжних країн показник податкового потенціалу розраховується по-іншому. В умовах існування розмежованих податкових систем центрального уряду та органів місцевого самоврядування розраховується показник податкового потенціалу територіального колективу. Він відображає сукупні податкові надходження до бюджету відповідного органу місцевого самоврядування.

Податок – обов'язковий регулярний платіж юридичних і фізичних осіб до державного чи місцевого бюджетів, що законодавчо встановлюється для фінансового забезпечення виконання функцій держави.

П. дегресивний – податок, ставка якого збільшується зі зростанням величини доходу, але кожний наступний приріст ставки податку є менший за попередній.

П. на додану вартість (ПДВ) – частина новоствореної вартості, що сплачується до державного бюджету на кожному етапі виробництва товарів, виконання робіт, надання послуг. ПДВ є непрямим податком, одним із різновидів універсальних акцизів.

П. на нерухоме майно громадян – податок, що сплачується фізичними особами за процентними ставками до вартісної оцінки майна; вид майнового оподаткування.

П. на прибуток – форма прибуткового оподаткування підприємств, за якої об'єктом оподаткування виступає прибуток, що визначається шляхом зменшення суми скоригованого валового доходу звітного періоду на суму валових витрат та амортизаційних відрахувань.

П. прогресивний – податок, ставка якого зростає зі збільшенням величини об'єкта оподаткування.

П. пропорційний – податок, ставка якого не залежить від розміру об'єкта оподаткування.

П. прямий – податок, що стягується безпосередньо з доходів чи майна юридичних осіб і громадян.

П. регресивний – податок, ставка якого зменшується з ростом величини об'єкта оподаткування. Використовується у випадках, коли держава намагається стимулювати таке зростання.

П. розкладний – податок, який обчислюють спочатку в загальній сумі, а потім розподіляють (розкладають) між платниками цього податку пропорційно до певного показника чи порівну.

Позабюджетні фонди – специфічна форма перерозподілу та використання фінансових ресурсів, залучених для фінансування деяких суспільних потреб. Головне призначення полягає у фінансуванні цільових заходів за рахунок спеціальних цільових відрахувань та інших джерел.

Позикова санкція – дозвіл на випуск цінних паперів муніципальної позики, що надається органам місцевого самоврядування центральною владою, як правило, Міністерством фінансів, або реєстрація цих паперів. Як правова норма використовується у більшості зарубіжних країн.

Політика податкова – державна політика оподаткування юридичних і фізичних осіб. Її метою є формування державного і місцевих бюджетів за одночасного стимулювання ділової активності підприємців. Реалізується через систему податків, податкових ставок і податкових пільг.

Право податкове – сукупність фінансово-правових норм, що регулюють відносини в галузі податків (визначається порядок їх стягнення, регулюють виникнення, зміну і припинення податкових зобов'язань).

Право податкової ініціативи – право місцевих органів влади і місцевого самоврядування на запровадження місцевих податків і зборів.

Преференції місцевих органів влади (від латин. *praeferre* – надавати переваги, пільги) – пільги та додаткові повноваження, які надаються центральною владою місцевим органам влади в галузі

економіки та фінансів. Як правило, пов'язані з наданням окремим територіям особливого економічного статусу, створенням спеціальних економічних зон. Можуть включати податкові та митні пільги, пільги щодо землекористування, спрощений візовий режим, особливий режим валютного регулювання в процесі збуту продукції, яка виробляється у спеціальних економічних зонах. Вони також можуть передбачати додаткові повноваження місцевих органів влади в галузі проведення інвестиційної та бюджетної політики і в інших сферах. Як поняття використовується у зарубіжних країнах.

Преференційне мито – мито, що встановлюється за пільговими ставками з метою стимулювання розвитку міжнародної торгівлі.

Прибуток чистий – прибуток, який залишається в розпорядженні фірми, підприємства після сплати податків, відрахувань, обов'язкових платежів та платежів, пов'язаних із застосуванням фінансових санкцій до підприємства.

Прихований дефіцит бюджету – несвоєчасне або неповне фінансування галузей бюджетної сфери. Виникає в умовах боротьби за скорочення видатків з метою зменшення відкритого дефіциту бюджету.

Прогресія шкали податкових ставок проста – побудова шкали прогресивних ставок, за якої кожна ставка (залежно від розмірів об'єкта оподаткування) застосовується до всього об'єкта оподаткування.

Прогресія шкали податкових ставок ступінчаста – побудова шкали прогресивних ставок, за якої кожна ставка (залежно від розмірів об'єкта оподаткування) застосовується до тієї частини об'єкта оподаткування, котра знаходиться в межах певного інтервалу, для якого встановлена ця ставка.

Прогресивна шкала податкових ставок – шкала процентних ставок, розміри яких зростають відповідно до зростання розмірів об'єкта оподаткування.

Прогресивно-регресивна шкала податкових ставок – шкала процентних ставок, розміри яких спочатку зростають – до певної величини об'єкта оподаткування, а при його зростанні понад цю величину – зменшуються.

Протекціоністське мито – мито, що вводиться з метою захисту внутрішнього ринку від конкуренції з боку імпортних товарів.

Профіцит бюджету – перевищення доходів бюджету над його видатками. Як явище властиве окремим місцевим бюджетам.

Процентна податкова ставка – ставка, що встановлюється в процентах до об'єкта оподаткування в грошовому виразі.

Процентна ставка (норма процентів) – сума, виражена у процентах на рік, яку позичальник сплачує кредитору в обмін на використання грошей, взятих у позичку.

Р

Районний бюджет у місті – бюджет, який складається, затверджується і виконується органами районного у місті самоврядування.

Реальні податки – група прямих податків, що передбачають оподаткування майна за зовнішніми ознаками. Відправною точкою оподаткування є його об'єкт.

Регіональна фінансова політика – система заходів, які здійснюються державою з метою управління процесом утворення, розподілу, перерозподілу та використання фінансових ресурсів в окремих регіонах та інших адміністративно-територіальних одиницях. Основне місце в системі цих заходів належить систематичній фінансовій допомозі з боку центрального уряду органам влади тих територій, які мають недостатні фінансові ресурси для виконання покладених на них обов'язків.

Регресивна шкала податкових ставок – шкала процентних ставок, розміри яких зменшуються відповідно до зростання розмірів об'єкта оподаткування.

Регресивно-прогресивна шкала податкових ставок – шкала процентних ставок, розміри яких спочатку знижуються – до певної величини об'єкта оподаткування, а при його зростанні понад цю величину – зростають.

Регульовані доходи – доходи, які на пайовій основі розподіляються між усіма ланками бюджетної системи України з метою збалансування доходів і витрат. Перелік Р. д. визначається законодавством України про бюджетну систему і про місцеві органи влади. До Р. д. відносяться: податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість, акцизний збір, прибутковий податок з громадян, дохід від патентів. Уточнення переліку Р. д. та їх нормативів страхувань здійснюється у щорічних законах про державний бюджет України. Це одна із форм бюджетного регулювання.

Резервні фонди – спеціальні фонди, які формуються у складі видатків місцевих бюджетів і використовуються для фінансування невідкладних заходів, що не були передбачені при затвердженні цих бюджетів. Резервні фонди формуються у розмірах, що не перевищують одного процента видатків відповідного місцевого бюджету.

Рента – регулярно одержуваний дохід із капіталу, майна або землі, що не вимагає від одержувача підприємницької діяльності.

Розпорядник кредитів адміністративно-територіальної одиниці – посадова особа, якій надається право розпоряджатися коштами бюджету, позабюджетних валютних і цільових фондів територіальної одиниці відповідно до їх цільового призначення. Несе відповідальність за законність і цільове використання коштів. Має право першого підпису відповідних платіжних документів. Розпорядниками кредитів в організаціях місцевого самоврядування є керівники їхніх виконавчих органів – голови міських, сільських, селищних виконавчих комітетів або інших відповідних органів. Розпорядниками кредитів в областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах міст Києва та Севастополя є голови відповідних місцевих державних адміністрацій. В Автономній республіці Крим розпорядником кредитів є глава Уряду автономії. Розпорядниками кредитів у межах виділених коштів і визначених повноважень є також керівники структурних підрозділів місцевих органів влади, які є самостійними і мають статус юридичної особи.

С

Самостійність місцевого бюджету – можливість формування доходів місцевого бюджету за рахунок власних (закріплених) та загальнодержавних (регульованих) доходів.

Самофінансування – один із принципів госпрозрахунку і методів фінансового забезпечення.

Секвестр (латин. – *sequestrum*) – заборона, обмеження видатків, яке встановлюється державною владою; пропорційне скорочення державного бюджету в процентах, яке здійснюється щомісячно до кінця поточного фінансового року у випадку невиконання дохідної частини бюджету.

Середня фінансова забезпеченість – сума коштів, що спрямовується на утримання об’єктів соціально-культурної сфери, виробничої і соціальної інфраструктури, соціальне обслуговування, соціальний захист, соціальне забезпечення, фінансування апарату управління та програм соціально-економічного розвитку в розрахунку на одного жителя за рахунок коштів бюджетів усіх рівнів і державних та місцевих позабюджетних фондів. Використовується як показник у практиці фінансового вирівнювання зарубіжних країн. Територіальні утворення, які мають фінансову забезпеченість меншу за С. ф. з., мають право на отримання державної допомоги у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій та інших трансфертів. Один із показників, на основі якого розробляється формула фінансового вирівнювання.

Сертифікат – 1) назва облігацій спеціальних державних позик; 2) у зовнішній торгівлі – документ про якість товару, що видається державними інспекціями та іншими уповноваженими організаціями.

Система формування бюджету – спосіб, за яким доходи зараховуються до відповідних бюджетів. Розрізняють одноканальну і багатоканальну С. ф. б. Одноканальна система має два різновиди зарахування і розподілу «згори вниз» і «знизу вгору». Перша форма одноканальної системи передбачає концентрацію всіх податкових надходжень у бюджеті центрального уряду з наступним їх територіальним перерозподілом. Друга форма передбачає концентрацію всіх податкових надходжень у первинній низовій ланці бюджетної системи з наступними відрахуваннями до бюджетів вищого рівня. У чистому вигляді у сучасному світі таких систем не існує. За багатоканальною системою податкові надходження розподіляються на основі закріплення різних їх видів за відповідними рівнями бюджетної системи.

Складання місцевого бюджету – процес розробки проекту бюджету із дотриманням визначених законодавством процедур, здійснюваний місцевим органом державної виконавчої влади і виконавчим органом місцевого самоврядування.

Спеціальне оподаткування – разове примусове оподаткування, своєрідна плата за послуги, надані місцевими органами влади у сфері поліпшення власності; одна з форм місцевого оподаткування. Сформувалося у США та деяких інших зарубіжних країнах разом зі становленням і розвитком інституту місцевого самоврядування. У царській Росії і в Україні С. о. не застосовувалося. До послуг, наданих місцевими органами у сфері поліпшення власності, належить будівництво доріг, водопроводів, газопроводів, санітарних систем тощо. Наслідком цього є збільшення вартості земельних ділянок, нерухомості, якими володіють приватні власники. Вони можуть скористатися додатковими вигодами, що з'являються після будівництва зазначених вище об'єктів. Розміри податку на основі С. о. встановлювалися пропорційно до витрат, які здійснила місцева влада на поліпшення власності, та спеціальної вигоди, яку отримав кожний власник від подорожчання його майна і земельних ділянок.

Ставка податкова пропорційна – процентна ставка, що не залежить від розміру об'єкта оподаткування (є єдиною).

Ставка податкова тверда – ставка, встановлена у грошовому вираженні на одиницю об'єкта оподаткування в натуральному обчисленні.

Страховий ринок – особлива форма грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу виступає страхова послуга, яка надається юридичним і фізичним особам спеціалізованими страховими організаціями.

Страхування соціальне – система економічних відносин, завдяки яким формуються і витрачаються грошові фонди, призначені для матеріального забезпечення непрацездатних (див. Внески страхові).

Субвенція (від латин. *subveniere* – приходити на допомогу) – кошти, які надаються місцевим бюджетам з бюджетів вищого рівня на фінансування цільових витрат і підлягають поверненню у випадку їх нецільового використання.

Субсидія (від латин. *subsidium* – допомога, підтримка) – кошти, які надаються з державного бюджету місцевим бюджетам або з місцевих бюджетів вищого рівня місцевим бюджетам нижчого рівня на фінансування цільових витрат.

Сфера міжнародних фінансів – складова фінансової системи України на рівні світового господарювання. С. м. ф. відображає обмінні та перерозподільні відносини на світовому рівні і включає три напрямки: міжнародні розрахунки; фінанси міжнародних політичних, економічних, гуманітарних організацій; міжнародні фінансові інститути.

Т

Територіальне верховенство у сфері фінансів – принцип права, згідно з яким влада держави є вищою, а правові акти її центральних органів у галузі фінансів є обов'язковими для виконання фізичними і юридичними особами на всій території. Ці акти є вищими щодо актів, які приймаються органами влади адміністративно-територіальних одиниць. Згідно з принципом територіального верховенства в Україні створена єдина фінансова система, єдині на всій території банківська, податкова, грошова, валютна, кредитна та митна системи. Рішення місцевих органів влади, органів влади Автономної Республіки Крим з цих та інших питань не можуть суперечити законодавству України.

Територія з особливим економічним статусом – до територій з особливим економічним статусом належать (спеціальні) вільні економічні зони, особливі економічні зони, експериментальні економічні зони, зони економічного сприяння, зони вільної торгівлі, зони прикордонного економічного співробітництва та ін. Території з особливим економічним статусом створюються згідно із законодавством за рішеннями центральних органів центральної влади. У межах таких територій формується особлива система фінансових відносин. Серед

суб'єктів цих відносин важлива роль належить місцевим органам влади. Такі території мають особливий режим оподаткування, ведення підприємницької діяльності, створення спільних з іноземним капіталом підприємств, використання прибутку, здійснення інвестиційної діяльності, митних пільг тощо. Зарубіжна практика у цій сфері досить різноманітна.

В Україні надання територіям особливого економічного статусу регулюються Законом України «Про загальні принципи створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон».

На практиці особливий економічний статус отримали лише окремі території України. Так, згідно з Указом Президента України створена експериментальна зона «Сиваш». Особливості фінансових відносин в цій зоні визначені Законом України «Про деякі питання валютного регулювання і оподаткування суб'єктів експериментальної економічної зони «Сиваш» від 23 лютого 1996 р.

Товари підакцизні – товари, з яких законодавчо справляється акцизний збір. В Україні до них належать: лікеро-горілчані та тютюнові вироби, легкові автомобілі, кава, шоколад, інші високорентабельні та монопольні товари. Перелік Т. п. встановлюється законодавчо Верховною Радою України.

Трансферти (від фр. *transfert*; латин. *transferre* – переносити, переводити) – кошти, що передаються з державного бюджету до місцевих бюджетів або з місцевих бюджетів вищого рівня до бюджетів нижчого рівня у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій та в інших формах.

У

Уніфікація позики – об'єднання (обмін) декількох раніше випущених позик в одну облігацію нової позики.

Ухилення від податків – дії платників податків, спрямовані на несплату податків шляхом заниження доходу та оцінки майна або їх повного приховування.

Ф

Фінанси – сукупність об'єктивно обумовлених економічних відносин з обміну, розподілу та перерозподілу вартості створеного у суспільстві ВВП формування, розподілу та використання фондів грошових коштів і нагромаджень у розпорядженні суб'єктів господарювання та держави, призначених для цілей розширеного відтворення, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних та інших потреб суспільства.

Фінанси місцевого самоврядування – система економічних відносин, за посередництвом яких територіальні колективи та органи місцевого самоврядування мобілізують, розподіляють і використовують фінансові ресурси відповідно до своїх функцій.

Фінанси підприємств – сукупність грошових відносин, які відображають формування, розподіл і використання грошових фондів і доходів суб'єктів господарювання в процесі відтворення. Складова фінансової системи України.

Фінансова криза – глибокий розлад фінансової системи держави, зумовлений економічними і політичними явищами.

Фінансова наука – наука, яка вивчає явища і процеси, що здійснюються в державі при створенні та використанні фінансових ресурсів усіх рівнів на цілі її економічного і соціального розвитку.

Фінансова політика – діяльність держави з цілеспрямованого використання фінансів; частина економічної політики держави. Зміст Ф. п. включає: 1) розробку науково обґрунтованих концепцій розвитку фінансів, визначення основних напрямків їх використання; 2) розробку заходів, направлених на досягнення поставлених цілей. Ф. п. складається з фінансової стратегії і фінансової тактики.

Фінансова система – термін, застосовуваний для визначення різних за своєю сутністю понять: а) сукупність взаємозв'язаних сфер і ланок фінансових відносин; б) сукупність фінансових установ держави.

Фінансова стратегія – довгостроковий курс фінансової політики, що розрахований на перспективу і передбачає рішення великомасштабних задач, визначених економічною і соціальною стратегією.

Фінансова тактика – вирішення задач конкретного етапу розвитку суспільства шляхом своєчасного перегрупування фінансових ресурсів і змінення способів організації фінансових відносин.

Фінансове вирівнювання – процес перерозподілу фінансових ресурсів на користь адміністративно-територіальних одиниць, які не мають достатньої власної дохідної бази. Здійснюється центральними органами державної влади. Синонім поняття «бюджетне регулювання».

Фінансове забезпечення відтворення виробничого процесу – покриття затрат за рахунок фінансових ресурсів, акумульованих суб'єктами господарювання та державою. Здійснюється в таких формах: самофінансування, кредитування, державне фінансування та фінансовий ринок. Поряд із фінансовим регулюванням і фінансовим стимулюванням один із важливих напрямків впливу фінансів на процеси суспільного розвитку.

Фінансове законодавство – сукупність законодавчих актів, що регулюють права і обов'язки всіх органів державної влади, підпри-

ємств і населення у сфері формування та використання цільових централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів. Функціонування та розвиток Ф. з. відбувається шляхом оновлення та уніфікації законодавчих актів з фінансових питань.

Фінансове планування – діяльність з формування, використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, призначених для цілей розширеного відтворення, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних та інших потреб суспільства (фінансування нематеріальної сфери, оборони, управління тощо). Централізована частина фінансових ресурсів у процесі планування підлягає перерозподілу з метою фінансового забезпечення розвитку пріоритетних галузей народного господарства, посилення соціальної спрямованості тощо. Децентралізована частина фінансових ресурсів у процесі планування формується і використовується з урахуванням принципів госпрозрахунку.

Фінансове планування в органах місцевого самоврядування – одна із головних сфер діяльності територіальних колективів. Здійснюється в декілька етапів. Це прогнозування надходжень фінансових ресурсів у розпорядження органів місцевого самоврядування, їх мобілізація та управління наявними фондами грошових ресурсів, а також програмування видатків відповідно до обраних соціально-економічних цілей. Це процес розробки, складання, затвердження та виконання місцевих бюджетів, складання кошторисів видатків інших фондів грошових ресурсів та кошторисів видатків фондів грошових ресурсів, які належать підприємствам та організаціям, що знаходяться у власності територіальних колективів.

Фінансове планування належить до обов’язкових повноважень органів місцевого самоврядування.

Фінансове право – сукупність юридичних норм, які регламентують фінансові відносини щодо формування, розподілу і використання фінансових ресурсів усіх рівнів; посідає особливе місце у фінансовому механізмі. Впровадження в життя Ф. п. відбувається з допомогою фінансового законодавства.

Фінансовий апарат – працівники фінансових органів, податкової служби, фінансових відділів і управлінь на підприємствах (в організаціях і установах), у міністерствах і відомствах, які виконують функції оперативного управління фінансами.

Фінансовий аудит – процес детальної перевірки правильності складання фінансової звітності та аналіз фінансового стану підприємства. Розрізняють внутрішній і зовнішній аудит. Внутрішній аудит є однією із форм внутрішнього фінансового контролю. Він здійсню-

ється внутрішніми аудиторами (спеціалістами у сфері фінансів, обліку та контролю) з метою інформування керівництва компанії (підприємства) щодо ефективності фінансової діяльності в цілому або окремих її структур.

Зовнішній аудит здійснюється незалежними аудиторами – фізичними або юридичними особами, які мають ліцензію на проведення перевірки в окремих сферах фінансової діяльності (банківської, страхової тощо). Основною метою Ф. а. є встановлення достовірності й правильності складання фінансової звітності об'єктів, що перевіряються, розробка рекомендацій щодо ліквідації виявлених порушень у діяльності суб'єктів господарювання і поліпшення фінансово-господарської діяльності й комерційних результатів. Зовнішній аудит може носити обов'язковий або ініціативний характер.

Фінансовий контроль – форма контролю з боку держави та інших уповноважених законодавством органів за законністю і обґрунтованістю виконання фінансових операцій з визначення результатів господарської та управлінської діяльності, створення і використання фондів фінансових ресурсів на цілі економічного і соціального розвитку держави. Ф. к. є формою реалізації контрольної функції фінансів. Об'єктом Ф. к. виступають грошові розподільчі й перерозподільчі процеси при формуванні й використанні фінансових ресурсів.

В Україні Ф. к. по лінії державної виконавчої влади здійснюється Міністерством фінансів України, Головним контрольно-ревізійним управлінням Міністерства фінансів України. Окремі функції Ф. к. здійснюють Державна податкова адміністрація України, Державний митний комітет України, Комітет у справах нагляду за страховою діяльністю, Державне казначейство України та деякі інші органи. Ф. к. поділяється на державний, відомчий, господарський тощо. За формами проведення розрізняють Ф. к. попередній, поточний і наступний.

Методами контролю є перевірки, ревізії, обстеження, аналіз. До Ф. к. відноситься незалежний фінансовий аудит.

Фінансовий кредит – кошти, які надані позичальникові в грошовій формі банківськими та іншими установами для цільового використання на встановлений строк під певні проценти.

Фінансовий механізм – сукупність форм, методів створення і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення різноманітних потреб державних структур, господарських суб'єктів і населення.

Складниками Ф. м. є фінансове планування і прогнозування, фінансові показники, нормативи, ліміти і резерви, система управління фінансами, фінансовий контроль, аудит і фінансове право.

З допомогою Ф. м. здійснюється широкомасштабний розподіл і перерозподіл створюваного в державі валового внутрішнього продукту (ВВП) відповідно до основних положень фінансової політики.

Залежно від структури фінансової системи Ф. м. включає: фінансовий механізм підприємств і державних фінансів. У свою чергу, кожна з цих сфер включає окремі структурні ланки. Так, механізм державних фінансів поділяється на бюджетний і механізм функціонування позабюджетних фондів. Залежно від територіального поділу розрізняють Ф. м. федерацій, суб'єктів федерації, місцевих органів влади.

При розгляді Ф. м. з точки зору його впливу на суспільне виробництво виділяються його функціональні ланки: мобілізація фінансових ресурсів, фінансування, стимулювання та ін.

Кожна сфера та окрема ланка Ф. м. є складником одного цілого. Вони взаємозв'язані й взаємозалежні, проте функціонують відносно самостійно.

Фінансовий потенціал адміністративно-територіальної одиниці (потенціал – від латин. *potentia* – сила, могутність) – загальний обсяг фінансових ресурсів, які утворюються за рахунок усіх джерел у межах адміністративно-територіальної одиниці – області, району, міста, села, селища; показник, який характеризує фінансові можливості територій.

Фінансовий ринок – специфічна сфера грошових операцій, де об'єктом угоди виступають вільні грошові кошти населення, суб'єктів господарювання і державних структур, надані користувачеві під цінні папери або у вигляді позики. Функціонування Ф. р. можливе лише за наявності в економіці реальних власників.

Ф. р. поділяється на ринок грошей і ринок капіталу. Вони, у свою чергу, поділяються на фондовий ринок (ринок цінних паперів), кредитний ринок, валютний ринок, страховий ринок тощо. Фондовий ринок поділяється на первинний і вторинний, а також на ринки цінних паперів первинного і вторинного порядку. Первинний Ф. р. – це ринок, на якому здійснюється емісія і розміщення первинно випущених цінних паперів. Метою його є залучення додаткових фінансових ресурсів, необхідних для інвестування у виробництво та інші види затрат.

Вторинний Ф. р. – це ринок, на якому здійснюється купівля-продаж цінних паперів. Метою його є не залучення додаткових фінансових ресурсів, а їх перерозподіл (перелив капіталу) між суб'єктами, призначених для цілей розширеного відтворення та інших потреб суспільства. Вторинний Ф. р. поділяється на біржовий і позабіржовий.

Фінансові інвестиції (фінансові вкладення) – (*financial investment*) – вкладення капіталу в різні фінансові інструменти, головним чином у цінні папери. За строками інвестиції поділяють на короткострокові фінансові вкладення (строком до одного року) і довгострокові (строком понад один рік). Для зниження рівня ризику Ф. і. здійснюються в різні фінансові інструменти, сукупність яких формує інвестиційний портфель.

Фінансові інститути – (*financial institution)* – основні оператори на фінансовому ринку, предметом діяльності яких є залучення вільних коштів та їх використання на фінансування, кредитування й інші операції з використанням різних фінансових інструментів. Основними Ф. і. виступають банки, страхові компанії, інвестиційні компанії, пенсійний фонд тощо.

Фінансові інститути місцевих органів влади – сукупність закладів, установ, утворень, які є суб'єктами фінансових відносин у сфері компетенції місцевого самоврядування. До складу фінансових інститутів місцевого самоврядування входять позабюджетні валютні та цільові фонди, муніципальні банки, ощадні каси, страхові товариства, пенсійні фонди, фонди сприяння та інші структури, які мають відповідний правовий статус. Здійснюють регулювання фінансової діяльності місцевого самоврядування. Перебувають у муніципальній власності або створені за пайовою участю територіальних колективів.

Фінансові інструменти – документи, що мають грошову вартість, за допомогою яких здійснюються операції на фінансовому ринку. До основних Ф. і. належать цінні папери, свідчення про депозитні вкладення, кредитні угоди, страхові поліси тощо.

Фінансові ліміти – певні обмеження на витрати в інтересах держави, підприємця або громадянина.

Фінансові нормативи – нормативи, які характеризують певний рівень забезпечення видатків, різних видів витрат фінансових ресурсів усіх рівнів.

Фінансові показники – абсолютні величини, які характеризують створення і використання фінансових ресурсів в економіці держави, її фінансове становище, результати господарської діяльності підприємницьких структур, рівень доходів населення, розподіл і перерозподіл валового національного продукту за допомогою фінансів. Ф. п. визначають кількісну та якісну характеристики господарських явищ і процесів при функціонуванні фінансів як складника економічних відносин. Сукупність Ф. п. становить єдину систему на всіх рівнях управління. Вони поділяються на зведені та індивідуальні. Зведені

Ф. п. характеризують явища і процеси на макрорівні, індивідуальні – деталізують зведені й доповнюють їх. До зведених показників відносять загальний обсяг фінансових ресурсів, доходів і видатків бюджету, грошових нагромаджень в економіці держави, розміри фонду споживання і фонду нагромадження тощо. Кожний з цих показників деталізується в показниках індивідуальних. Так, зведений фінансовий показник загального обсягу ресурсів може деталізуватися в показниках прибутку, різних видів податків і відрахувань, які відносно певної бази обчислення характеризують окремі аспекти діяльності держави, регіону, підприємств. Зведений показник доходів або видатків бюджету може деталізуватися в таких індивідуальних показниках, як платежі населення, підприємницьких структур тощо.

Фінансові резерви – грошові кошти, які знаходяться в розпорядженні підприємств, об'єднань, фірм для здійснення покриття додаткових витрат, усунення тимчасових фінансових труднощів і забезпечення нормальних умов діяльності.

Фінансові ресурси – грошові фонди, які створюються в процесі розподілу, перерозподілу і використання валового національного продукту за певний період, а також нагромадження та надходження в розпорядження суб'єктів господарювання та держави, призначені для цілей розширеного відтворення, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних та інших потреб суспільства (оборони, управління тощо). Ф. р. підприємств формуються за рахунок джерел, які поділяються на власні, позичкові, залучені, внутрішні та зовнішні. Ф. р. держави (бюджетні та спеціальні позабюджетні фонди) формуються за рахунок внутрішніх і зовнішніх джерел.

Фінансові ресурси місцевого самоврядування – фонди грошових ресурсів, які утворюються і використовуються органами місцевого самоврядування в процесі реалізації покладених на них законом функцій. До їх складу входять: місцеві бюджети, валютні та цільові фонди, фінансово-кредитні ресурси, фінансові ресурси підприємств комунальної форми власності.

Фінансові ресурси підприємств – грошові засоби, що є в розпорядженні підприємств. Це всі грошові фонди й та частина грошових засобів, яка використовується в нефондовій формі. Формуються за заснування підприємств, за рахунок власних та прирівняних до них коштів, коштів, що мобілізуються на фінансовому ринку тощо.

Фінансові ресурси підприємств комунальної форми – фонди грошових ресурсів, які утворюються підприємствами, що належать

місцевим органам самоврядування різних рівнів, використовуються відповідно до законодавства і рішень органів місцевого самоврядування.

Фінансово-кредитні ресурси місцевих органів влади – кошти, що залучаються місцевою владою за рахунок кредитів, внутрішніх місцевих позик, місцевих грошово-речових лотерей, дивідендів від акцій та інших цінних паперів, запозичених ресурсів.

Фіскальне мито – мито, що встановлюється з метою залучення до бюджету певної суми доходів.

Формула вирівнювання – математична модель, на основі якої центральні органи влади здійснюють перерозподіл фондів бюджетного регулювання з метою вирівнювання дохідної бази підпорядкованих адміністративно-територіальних одиниць.

Функції фінансів – прояв суті даної категорії в дії, специфічні способи вираження притаманних фінансам властивостей. Показують, яким чином реалізується суспільне призначення фінансів як економічної категорії. Є розподільча і контрольна функції фінансів.

Ц – Ш

Цільові податки – податки, які встановлюються з метою акумуляції коштів для розв'язання визначених соціально-економічних програм. У сучасних умовах застосовуються органами місцевого самоврядування окремих зарубіжних країн.

Цільові фонди – кошти, які використовуються для розв'язання конкретних проблем, визначених державними органами та органами місцевого самоврядування; різновид позабюджетних фондів.

Штрафні санкції – грошові штрафи та пені, що стягуються з платників за порушення податкового законодавства.

Навчальне видання

Івашко Олена Анатоліївна

Теорія фінансів

Навчальний посібник

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 02.07.20. Формат 60×841/16. Друк цифровий.
Гарнітура TimesNewRoman. 20,85 ум. друк. арк., 25,75 обл.-вид. арк.
Наклад 100 пр. Зам. № 1/07/20.

Видавець і виготовлювач ТОВ «7БЦ»
03087, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84
e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017